

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій

МУШКЕТЕР

ЯСА

CF FOLIO

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій
МУШКЕТИК

ЯСА

Розділи 18–33

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2006

ББК 84.4 УКР6
М93

Серія «Історія України в романах»
заснована у 2006 році

Текст друкується за виданням:
Мушкетик Ю. М. Яса. — К.: Дніпро, 1990

Художник-ілюстратор
С. В. Кривенченко

Художник-оформлювач
І. В. Осипов

Для друку використано офсетний папір
«Munken Pocket Cream» виробництва Швеція,
що використовується в європейських країнах
для видання класичної літератури

Мушкетик Ю. М.

М 93 Яса: Роман: Розд. 18—33 / Худож.-іл. С. В. Кривен-
ченко; Худож.-оформлювач І. В. Осипов. — Харків:
Фоліо, 2006. — 415 с. — (Історія України в романах).
ISBN 966-03-3541-5.

В центрі роману «Яса» відомого майстра сучасної української прози Юрія Мушкетика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка, — історична постать, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, який ще за життя став легендою, бо під його проводом запорожці не програли майже ні одного бою. Все своє життя славетний кошовий віддав Україні: заради неї — щоб боротися з ворогами — він покинув домівку, заради її свободи полягли сини Сірка. І той, хто зраджував Україну, вже не був йому ані товаришем, ані бойовим побратимом. Саме тому Сірко не вважав справжнім гетьманом ані Дорошенка, ані Самойловича, яким влада стала дорожча за батьківщину. Він прагнув того, щоб українці, які ніколи не зазіхали на чужі землі, не втратили своєї рідної і жили, не підкоряючись ворогам.

ББК 84.4 УКР6

ISBN 966-03-3541-5

© Ю. М. Мушкетик, 2006
© С. В. Кривенченко, ілюстрації, 2006
© І. В. Осипов, художнє оформлення, 2006
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

Розділ вісімнадцятий ІЗ ЗАПИСІВ ДОРОФІЯ РУЖІ

Більше як півроку протулявся я по різних сторонах, набачився злого й доброго, і сам ставав то злим, то добрим, хоч прагнув жити тільки добром. Випадало гостювати в полковницьких світлицях і в багатих дідичів, одначе легше впроситися на ночівлю до людини убогої, ніж до багатой. До дармівщини я не ласий: десь проспівую стихаря, десь канон на ісход душі, — й за те маю гріш, десь косарі покличуть подорожнього до своєї жовтої косарської каші з чайними або перепелиними яйцями, і я розкажу їм, що сам бачив і що чув од інших людей. Кілька тижнів мандрував із старцями. Спочатку думалося: ось де воля, убога, але справжня. Старці, здавалося мені, люди тихі й упокорені Господу та долі. Торба під головою, небо в головах, житній сухарик, розмочений у залізній кружці... Тиха, лагідна бесіда, мудрість нелукава, на нужді замішана. Спершу мені й справді мандрувалося з ними добре. Старці — люди сумирні, і водночас все-таки в гурті веселіше. Хто важиться зобидити Божих людей! Як випаде удача, найчастіше після ярмарку, сядемо десь над озеречком, зробимо куреня та й радуємося Божій годині та тихій днині. Качечка дика кахає в лататтячку, качата за нею пливуть разочком, ще й голівки їхні схитуються вперед-назад, пташка маленька пурхає з очеретини на очеретину. Все бачу, все беру в серце. Близько-близько. Немає качечки, немає пташки — розмовляю з мурашкою, яка біжить по моїй палиці, зупиняється, принохується: щось їй від мене треба, щось вона про мене знає, а сказати не вміє. Пишна й родюча наша земля. Багатий наш край, але й убогий також. Слободи бідні, пошарпані війною, вдови, сироти та каліки населяють їх.

Я йшов через села, полями і луками й відчував, що наповнююся новими думками, новими, не знаними раніше почуттями, що мовби вертаю щось напівзабуте, втрачене чи розтрачене, мовби віднаходжу себе самого. Я наповнювався соняшниковим цвітом, сміхом дітей, рідною мовою, наповнювався болями й стражданнями, без яких також немає людини, наповнювався надією, без чого нема майбутнього. Я бачив, що люд мій не ледачий і розумний, і хоробрості йому не забракло, і доброї замрії також, тільки все те прибите, неначе цвіт на морозі, потоптане чужими чобітьми, однак коріння не підтяте. О, якби-то, якби-то хоч раз доцвів цвіт, дозріло насіння! Воно б розлетілося по всій нашій землі й закущилося новим пагінням, нечутливим до морозів.

Я вдихав запах пізніх гречок, милувався чорнобровою красою дівчат, козакою статурою парубків, слухав церковні дзвони, плачі бабусь у церкві, й все те входило мені в душу глибше та глибше. Іноді я боронився від того, задумувався: чому воно пронизує мене? Хіба я для цього йшов сюди? Я йшов осягнути Божі істини людського буття, просто, як істини світу сього, але не мої особисті. І однак... Чому тут стільки всього дорогого мені? Чому стільки жалів обступає мене? Звідки воно взялося? Я мовби зовсім мало його знав... З ним народився? Прийшло з дитинства й мучить мене, як спраглої думка про воду? Впізнаю зараз? Мабуть, все разом. Все разом, і все воно в мені, а без нього мене, справжнього, немає і немає світу.

Поспішає дорогами всілякий люд: мчать панські ридвани, мчать зграбні виїзні возики, вистелені турецькими килимками, погейкують на воли чумаки, — дорога далека, аж на Дін, — дядько лупить по ребрах суху шкапину. Не поспішають тільки божі старці. Йдемо ми черідкою, схожою на журавлиний ключ. Попереду високий, у смушковій в півлікті заввишки шапці, у обхвицьканих майже до колін штанях, Супрун, він у нас ніби за ватага, каліцтва в нього немає ніякого, тільки на лівій щоці здоровенна, в кулак завбільшки, брунатна гуля; Супрун злий і нахабний, не просить милостиню, а вимагає, одбирає її в своїх же старців. Гроші пропиває — зледащів чоловік, робити не хоче й валасається по світу; за ним Данько Крига — веселий кароокій чоловічок з білявим чубчиком, що пнеться з-під ляської шапочки. В Данька немає правої руки, зате ліва в нього працює ліпше, ніж у когось дві; за ними брати Тихенькі — головаті рахіти, які завжди вдвох, разом можуть натовкти або хоч покусати когось третього; за ними сліпий на ліве око колишній монах

Інокентій; у його сліди намагається влучати клишоногий напівдіот Луцько; одноногий Верига шкандибає трохи збоку; троє погорільців з-під Києва також тримаються купи, ці складають копійчку до копійчки, не потратяться нітрохи, спатимуть під дощем біля плоту, а в корчму не зайдуть; горбатий, криворотий Панько цвигає оддалік, бо над ним старці найдужче збиткуються, але й пускають його поперед себе на старцтво — вміє викликати жалощі.

Я — позад усіх, розглядаюся на всі боки, співаю потишеньку, славлю Божий світ.

Не знаю, чому так сталося, що старці почали все частіше сваритися між собою. Може, сварилися вони й раніше, та я того не помічав? Сваряться за місце біля вогнища, за грудку каші, за бриля солом'яного, з опудала знятого. І почали вони нарікати на мене, що заробляю мало, що міг би з своєю вченістю мати більше, почали користати мною недостойно. В одному селі мор лютував на коні, так вони сказали, буцім я вмю той мор одводити, й гроші за те взяли з селян, прийшли в інше село, а воно порожнє-порожнісіньке, хати стоять повідчиняні, кури гребуться по городах, собаки дзвонять ланцюгами, й жодної живої людської душі. Ми спочатку ту пустельність віднесли на моровицю, на чуму чи холеру (в селі під Пірятином моровиця вигубила три вулиці, там при нас спалили дві відьми, та стало ще гірше). Я кваплю старців іти далі, а вони розбіглися по дворах, цуплять кому що трапиться до рук: сукна штуками, одяжу, хліб і сало; але тут посипалися, неначе горох, з городів люди, почали однімати своє та нас бити. Виявилось, шляхом од Пірятина пробігла здрочена череда, а далі вигулькнула наша старцівська низка, люди й прийняли череду та нас за татар. Старці одмагалися, одхрещувалися, казали, буцім призвідцею до грабунків був я. «Він здоровий, він у нас за ватага». І мене побили немилосердно, і я не міг те биття нікому одрваншувати, хоч сердитий був страшенно, й вперше налаяв старців. Надто ж мене розізлило, що старці не заступилися за мене в Пірятині, коли я справді потребував їхньої допомоги. В місті один темний чоловік, — головатий, ще й голова та приплюснута зверху, й рот вузький та довгий, неначе вирізано з кавуна велику-велику скибку, — видавав себе за пророка, баламутив людей, провіщав їм Содом, близький прихід Антихриста і всілякі напасті; люди вірили, боялися й покинули робити, і я привселюдно вступив з ним у спір і переміг. Знадобилися тут мені вельми проповіді отця Симеона про Антихриста, котрий відсту-

пить від Бога, і ангел-хранитель його покине, але буде те ще не скоро — більше як через триста літ, коли люди нароблять гріхів стільки, що земля їх вже не зможе вмістити; але перед цим буде багато великих провіщень; світ потьмяніє, сонце світитиме чорне, і появиться на небі ангел з оголеною шаблею. Я сказав людям, щоб не вірили псевдопророку, й покепкував над ним, і люди повірили мені й прогнали того лукавого чоловіка. А вночі злісник той, котрий видавав себе за пророка, та два його підбрехачі пробралися до кошари, де ми спали, й накинулися на мене. Я відбивався, кликав на поміч старців, але вони не відгукнулися. Одні повпивалися надармівщину — пирятинці пригостили їх з радості, що звільнилися від напасті, — інші причаїлися й мовчали. Я знаю, чому вони мовчали. Вони заздрили, що я не каліка, що вчений, що маю рід і родину й можу туди повернутися, якщо захочу. Немає в світі нічого страшнішого від заздрості людської. І я тоді подумав, що серед убогих людей, зовсім убогих, правди немає. Сама убогість не робить людину вільною та мудрою, і доброю також, убогість точить людину, як шашіль, і прогризає дірку в душі, в яку студять холодні вітри. Справжній пророк мого народу появиться, — якщо таки появиться, — не в убогій одежі, бо де убога одежа, там і думки убогі, — але й не в шатах пишних, появиться він... І тут моя думка зашпортується, наштовхується на камінне мурування. Появиться з нашої академії? Але однієї вченості мало. До неї потрібно ще щось, а що — не знаю. Сила та мужність? Але скільки їх, мужніх, відважних, підносило над своїми головами прапори, скільки інших сміливців зліталось до них, і все те намарно. Чого, чого не вистачає моєму краєві, яке прокляття лежить на ньому й за віщо?

Наступного ранку ми вийшли з Пирятина, і, мабуть, у покару старцям за їхні злі вчинки, нагнала нас ополудні буря, й була вона така страшна, як саме пришествя Антихриста, нічого страшнішого я ще не бачив і, дасть Бог, не побачу більше ніколи. Вона крутила кущі, ламала сади, носила людей поверх дерев і перекидала вози з снопами. Буря застала нас за кількасот сажнів од великого хутора, жінці там саме жали просо, розметала всіх; хто тримався за стерню і вітру під себе не підпустив, той зацілів, а тих, хто намагався втекти, понесла за собою. Хурія розкрила всі три бабинці хутірської церкви, а дзвони позакидала в стерні, вони летіли й гули на льоту, — на один я потім наткнувся біля дороги, він тріснув навскіс, як гарбуз, — розкрила половину

стріх у хуторі й повалила кілька клунь та хлівів. Проїшла вона смугою і нас зачепила тіль-тіль, кілька старців погубили торби, брилі та палиці, з одного здерла свиту, кілька чоловік, і я серед них, понабивали об землю гулі, й налякалися ми страшенно. Я лежав у канавці біля дороги, накривши голову свитою, й, не вмовкаючи, читав молитви, над головою крутило і вило, і втихло, лише коли я прочитав «Богородицю». Світ вияснився, і ми возрадувалися, а далі старці почали дорікати мені, що це я накликав таке нещастя. І тоді я не пішов з ними далі, а повернув назад і, обминувши Пирятин, попрямував на Прилуки.

Після старцівської волі-неволі відчув справжню волю, іду й співаю, і вільний вітер ворушить мені волосся — бриля я зняв і почепив на ціпок. Цей самий вітер потужно й мірно обертає крила шести вітряків, які вишикувалися на горбі за хуторами, вітряки махають крильми, кличуть мене до себе. Крайній з правого боку — найбільший, двоповерховий, восьмипарний, поставлений на пнищі велетенського дуба, шапку повертають двома дишелями, на крилах — парусові вітрила. Зробив господар того млина як лялечку, на замилювання людям і в пам'ять собі. Біля нього найдужче витовчено траву: там збираються помольці всіх шести вітряків. Про млини, про їхнього майстра я довідався від них, був запрошений під одного воза, де розташувалися троє чоловіків і двоє жінок, що приїхали по млино, вони переобідували хлібом з салом та часником і пригощали мене. Над моєю головою в драбинах воза глибоко, нутром, зітхали воли, жували горохвянку, і потеруха сипалася мені за шию, але то нічого, це чисті з'їдини. Там, під возом, я довідався, що всі шість млинів — жоден не схожий на іншого — зробив своїми руками старий Василь Мед, кожному синові по млину. Тоді ще край цей був багатий і людний, і від помольців не було відбою: їхали сюди молоти, дерти, бити олію, їхали неначе на ярмарок й просто так — погомоніти, довідатися, що діється в світі, а дівчата — подивитись на гарних мельниченків!

Ой піду я до млина
До дрявого,
Чи не стріну Василя
Кучерявого.

Наймолодший з Медів справді був кучерявий.

Веселе то було місце, веселі млини, веселі часи. Але часи перемінилися, Василь Мед помер, а всі його шестеро синів погинули. Тепер у шести вітряках порядкують вдови

та їхні недорослі діти, їм важко впоратися з вітрами, бо й вітри посуворішали, і їх аж шість: турецький, молдавський, ласький, литвин, москаль, донський, — і всі рвуть млини з припонів, а млини ветшають і мливо стає гірше, сідає в хлібі на закальці та глевтявіє, через те помольці все частіше обминають шість вітряків та їдуть далі, до Пирятина. Я перебув шість днів біля тих млинів, читав помольцям псалми, допомагав удовам повертати проти вітру їхні важкі млини і носити мішки. Скажу правду, робота та не по мені. І обливалося слізьми моє серце, коли дивився на молоденьких, на тоненьких ніжках Медів, зігнутих під вагою важких, припорошених білим інеєм борошна лантухів. Думав, чи не залишитися мені в шести млинах, але чим я, хирлявий і незвичний до роботи, запоможу шести родинам, які падають у все більше зубожіння. Врожай був поганенький, люди мелють рідко, осьмачка жита коштує півтора золотих!

Останній день я вже мішки не носив, а поправ у ставочку й висушив свою мізерію — бруду не переносу, — пообідав з мельничками й попрощався з ними. Обідали ми тут же, біля ставочка, живуть Меди однією родиною, семеро жінок і дві дюжини діток — найстаршому шістнадцять годочків, а далі така дрібнота, що тільки біліють змиті голівоньки та світять оченята. «Оце, світе, така твоя правда, — думав я, — оце, Україно, твоя доля; ростиш діти, а їх вигублюють, а їх забирають до чужого війська, йдуть вони в найми, працюють на своїх і чужих панів, і ніколи їм помислити за себе та надумати собі кращої долі. Світе мій! Який ти широкий, ясний та жорстокий, який незрозумілий, і не осягнути тебе ніякою книжною наукою».

Йшов я того дня довго, сягнув села великого й багатого, Іванівкою званого, й прожив у тому селі два тижні, бо був прикоханий попом тамтешнім, грамотним чоловіком, після кожної відправи він читав селянам на паперті «Бесіди Златоуста», а що літа мав поважні і втомлювався, попросив почитати мене. Я читав неквапливо, розбірливо й сподобався селянам.

Проведені в Іванівці дні були для мене чи не найкращими тієї осені. А далі потрапив я в пасмугу важку, чорну, часом навіть погибельну. Мабуть, пустився в путь при якійсь лихій годині.

Наступного дня випало мені ночувати в хаті, де помирала дитина; загубила її миронosiця: напувала свяченою водою, а груді давати не веліла, коли ж дозволила, дитя

груді не взяло, після того, як дитя померло, прорекла спокійно: «Бог дав, Бог і взяв». Мені б промовчати, а я сказав, що то доконала дитину вона і що їй лікувати дітей не належить. Мироносиця почала голосити й накликає на мене всілякі напасти, а тоді поприбігали сусіди, почали тусати й шарпати мене, а спала з розуму від горя мати дитини линула на мене окріп, добре, що попала тільки на одержу та на руку, і я втікав городами до лісу і потім не міг заночувати в жодному селі, бо чорна слава, пушена мироносицею, летіла поперед мене. Віддихався аж у Лубнах. Там я замешкав довше — найнявся на кілька днів у підпомічники до городского писаря, бо той зашився з паперами без писарчуків, які, обое, втекли із-за писаревої лютости, — й там же на мене звалилася тяжка пригода. Повертався якомсь надвечірком від Сули, куди ходив подивитися, як тягають волоки рибалки, й зустрілися мені троє стрільців з залоги, яка стоїть у ратуші. Раніше, при Хмельницькому, така залога стояла лише в Києві, тепер їх понаставляно по багатьох містах. Кого вони охороняють і від кого, ми не знаємо, тільки здогадуємося.

Були ці стрільці втомлені й байдужі, брели повільно. Я звик до них у Москві, і вони не викликали в мене ні подиву, ні зацікавлення. Вони вже майже минули мене, й раптом крайній від мене зліва, високий, вузьколиций, зупинився і вказав на мене кістлявим пальцем:

— Це не він?

— Схожий, — мовив інший, плечистий, довгорукий.

— Тоді ходімо з нами, — сказав високий.

Я не злякався, хоч нічого й не розумів.

— Куди й за віщо ви хочете мене вести? — запитав їх по-російськи. Не знаю, чому я заговорив по-російськи, либонь, це сталося мимовільно — у відповідь на російську мову, а може, спрацював на захист і мій розум.

Стрільці спантеличилися:

— Хто ти? Де навчився говорити по-нашому?

— Бо я москвитянин, — тепер вже з потаємною думкою на свій захист збрехав я. — Від боярина Ртищева... А що робите ви? Когось шукаєте?

— Ловимо підбурювачів, бандитів-дорошенківців, — відказав рукатий.

— Чому ви? Хіба тут нікому це зробити?

— Ми зробимо краще. Та й ми не довіряємо цим...

Стрільці пішли. А я довго стояв, проте дивився не вслід їм, а собі під ноги.

Ця зустріч мала б послужити мені пересторогою. Чоловік я в цім краї новий, одяг мій теж не схожий на тутешній...

Не послужила. Через два дні мене схопили на базарі городові козаки. Закинули до в'язниці й допитували багато разів, якої сторони я житель і віри якої, я казав те, що с, мені не вірили, бо ж не міг пояснити, куди і в якій справі йду та чого хочу. Якби ж то я знав, чого хочу і чого шукаю. Я їм сказав: шукаю себе, і вони запідозрили в мені велику хитрість та неправдивість. Двічі мене били, соцький на допиті кілька разів ударив кулаком, один його удар упав на вухо, воно залилося сукровицею й дзвенить і досі.

Я нічого не міг сказати на їхні безглузді щодо мене запитання, замовк і не розтуляв рота. Я був подавлений, розбитий, понівечений, до цього я ще не знав до кінця, яка безправна людина, не знав, що її можуть звинуватити в будь-чому, можуть не вірити жодному її слову і мати її за ніщо. Я думав, що людина — Боже створіння й освячена Богом, що й справді жодна волосина не впаде з її голови, а тут кожної миті могли одтяти голову — і ніхто за тебе не заступиться, не помітить того. Я знав, я бачив, що світ несправедливий, він таким був, таким є, а чи стане коли-небудь справедливим — невідомо. Й де її, справедливості, шукати? В чому? Я кипів люттям й знав, що не можу виплеснути її, бо сама лють, шалене обстоювання себе можуть привести до загибелі, й мусив коритися, мусив мовчати. О нікчемність людського існування, о всесилля закону, який освячує беззаконня!

Мене випустили по кількох днях. Підбурювачі виявилися людьми шляхетнішими за моїх тюремників, вони надіслали цидулу, в якій обсміяли городову старшину й переконливо довели, що в місті побували саме вони. Та й я почав домагатися, щоб послали козака до мене додому: таким чином вони дознають, що я чоловік не дорошенківської сторони, а також, хто я такий. На дорогу мені надавали стусанів і випхнули за браму. Ще мені наказали в цьому місті більше свого виду не появляти.

Я подався геть, але невдачі й далі переслідували мене. Й ще чимало пригод, уже дрібніших, упало на мене, а далі почалася сквира, й земля закам'яніла грудням, настали холоди і настала для мене велика скрута. Нарешті в одному селі я трохи одіспався в теплі; в господаря захворіла дружина, і я підрядився читати біля неї молитви, й запарював їй чай на липовому цвіті, на звіробої та материнці; господиня підвелася, й чоловік той дав мені цебер меду — був він пасічником, — і так, з тим цебром у руках, я й пішов від нього. В дорозі

застала мене хурія, я намок і обмерз, і ледве добився до придорожньої корчми. Хоч стояла пізня пора, там гуляли по хрестинах дядьки, вони вже пропилися до решти, і я заставив за них шинкареві цебер меду, бо були привітні та добрі, й посадили до себе, та одігрівали гарячими книшами, і я чи не вперше на віку випив півкорчика горілки, від того сп'янів, а що вже далі було, пам'ятаю погано. Мабуть, розказував про Москву, про вчителів своїх, і плів усіяких нісенітниць, бо сміялися пияки довкола до гикавки, — це пам'ятаю.

І вийшло, що нарозказував я не тільки на сміх, а й у користь собі. Бо вранці кількоро пияків зійшлись похмелитися й порадили мені піти на Титів хутір та найнятися на зиму в учителі: Бережанська, пані бунчукова, казали вони, шукає собі вчителя, прогнала кількох, які ходили найматися, може, візьме мене. Я пішов без надії. Пані Дарія Бережанська — жінка років тридцяти п'яти — сорока, висока на зріст, статна, вже ледь розповніла, вродлива, і вродо та крупна, важка: високе чоло, великий ніс, великі губи, брови чорні, густі, розлетисті, — сама владна й строга, зустріла мене суворо, довго розпитувала, хто я такий і що вмію. Я розповів щиросердо: вивчав у Київському колегіумі всі науки, окрім теології; через що й не став попом, та того й не прагнув, понад шість літ жив у Москві при монастирі, переписував книги святі й світські, і все інше розповів, і про мандрівку свою, навіть про старців та мироносицю на хуторі розказав. На запитання, чи п'ю, почервонів і відповів, що вчора увечері вперше випив у корчмі півкорчика горілки, бо замерзав. Пані Дарія, як мені видалося (а я людські душі прочитувати вмію, людські порухи вловлювати також, дарма люди грубі та лихі вважають, що я нитію перед ними з малоумства, я нитію з їхнього нахабства), залишилася задоволеною мною, хоч на закінчення сказала: «Ну, побачимо. Шануйся, то й не прожену». Хутір пані бунчукової багатий: хата з прибудовою на шість кімнат, кілька комор, чуланів і чуланчиків, і дві рублені комори, і хата для челяді, клуні, стодоли, обори, сажі, — все це огорожено одним парканом понад ярмом, у якому гребля надержує став величезний, ще й два млини по той бік яру, далі поле, бір сосновий, теж Бережанської, і за лісом сінокіс. Розповідають: пан бунчуковий, коли йому було під сорок, одружився на дочці бідного чоботаря, беріг свою дружину й леляв, бо свою молодість проциндрив у гульках і пиятиках, а потім щось прокинулося в немолодому серці, — ми завжди дорожимо тим, чого майже не лиши-

лося, — тепер надолужував родинним затишком; дружина небавом взяла над ним гору, потроху перебрала провід у сім'ї, а потім і в господарстві. Напочатку тримав він її під замком, вся його кімната завішана шаблями та рушницями, пістолями і ятаганамми, шкурами вбитих ним самим ведмедів, оленькими головами, все те на пострах їй та можливим зальотникам, завів злющих-презлющих псів-вовкодавів, які тягали по дротині, прибитій у саду, попід вікнами Даріїної кімнати, важкі ланцюги й хрипко гавкали. Та одного ранку пан Бережанський прокинувся й побачив, що всі собаки висять на тій-таки дротині і вже подубіли. Він страшенно злякався, надто через те, що собаки вночі не гавкали. Пані Дарія підійшла до вікна, стала біля нього, подивилася, знизала плечима:

— Може, воно й на краще. Одна з'їжа, й спати не давали.

З того дня пан Бережанський мовби осів і став усихати. Був він неначе міцний корч, а перетворився на маленького трухлявого пенька. В ньому не лишилося нічого, окрім підозріливості й сльозливості, дріб'язково вистежував дружину, дріб'язково дорікав і вимолював любові та ласки. Вона на них для нього вже була нездатна. Одначе ніхто не міг сказати про неї як про нецноту, ніхто ніколи не запопав на гріховному вчинку, та й не було поблизу чоловіка чи парубка, який підійшов би під мислі гордовитій, владній пані бунчуковій. Вона завела нових собак-сторожів, вночі, лише з одним наймитом, що тримав ліхтаря, виходила з рушницею до стайні, якщо там сполохано били коні, й проганяла ласку, яка пила кінський піт і заплітала коням гриви, що їх не розчесати ніякими гребенями, проганяла пострілом вовків, які вили на ставу або на греблі, владарювала круто, вміло, вправно. Хіба що іноді, на ярмарок чи на велике храмове свято, їздила в Миргород, челядники шепотілися, що там вона зустрічається з Стецьком, нинішнім сорочинським сотником, який колись був у неї закоханий, а тепер сам одружений на багачці — рябій Явдосі. Так воно чи ні, достеменно сказати ніхто не міг, та й не намагався, надто пам'ятаючи отих повішаних на дроті псів. А сугужила, владарювала Дарія для двох синів, одному сповнилося десять літ, другому сім. Пан бунчужний помер минулого літа. За рік до його смерті Дарія привезла свою сестру Ориську, вельми схожу на неї, проте дрібнішу зростом, худорляву, довголицю, з великими голубими очима, кругленьким, значно меншим, ніж у Дарії, обличчям і брівками-шнурочками, нібито вдову, але челядь мала про те Орисьчине вдівство

думку іншу — вдівство солом'яне. Одначе про те майже не говорили. Розуміли, що Дарія подібних розмов не проба-чить, що гомоніти про таке вельми небезпечно. Невідомо, яке вдівство мала Оріська, але була вона безтурботною та веселою, примхливою, а під настрій до всіх привітною, її тонкий голосок дзвенить то у вітальні, то на ганку, то біля обори, й пісні все веселі. Одного разу я її підспівав, і ви-йшло дуже до ладу, аж заслухалася Дарія; з того співу все й почалося, але про те потім.

Як я вже сказав, хлопчиків у Дарії було два, вчити мав старшенького, якому пішов одинадцятий рік, меншенький, котрому сповнилося сім, був, на думку матері, до навчання ще малий, до того ж він заїкався. А поза тим по-справж-ньому вдатний був до науки меншенький, Тишко, а стар-ший, Ганджа, головатий, міцний, упертий, важкодухий, учитися не хотів, він мріяв про військо, про війну і казав, що всі оці псалми й часослови йому ні до чого, а всілякі постні тріоди нехай учать дяки, бо вони люблять постува-ти. Отако ми й сиділи біля груби теплої, кахляної; я читав і рахував з Ганджею, котрий робив усе те неохоче, а Тишко, довгоший, з нервовими очима, слухав збоку, а потім враз: «А я вже знаю. Хочете, перекажу». Ганджа бликав з-під лоба чорними очима, часом діставав свого меншого брата кула-ком. З Ганджею ми жили, як дві ворожі держави, які, одна-че, уклали пакт про мир — Дарія його двічі побила й нака-зала: якщо не слухатиметься — не пустить до коней і шапку козацьку одбере, — проте з часом він проїнявся до мене якщо не повагою, то деякою уважливістю — підкорив я його «Римськими діяннями», оповідями про Александра Маке-донського та царя Дарія (реготівся, що царя було звати так само, як його матір), про Ганнібала та Юлія Цезаря. Тиш-ко ж прив'язався до мене, і я, признаюся, полюбив його, трохи невдатного, але спостережливого, тонкого, прудкого мислями і ніжками (важко йому буде жити в світі), проте остерігався одкривати йому серце, хоч воно й леліло любо-в'ю, бо ж знав, що з того ніякого добра не буде, а також пам'ятав настанови отця Симеона, надто «Проти батьків, які псують дітей», хоч я й не батько Тишкові, але він і справ-ді надто тонкосльозий, надто тонкі струночки має в серці, коб ще дужче не зтоншити їх. Особливо любив Тишко слу-хати казки, а також оповіді про далекі краї, про давні часи, про дивовижних звірів і людей, і я часто оповідав про те, маючи добру пам'ять і видлубуючи прочитані колись істо-рії одну по одній. Те любили слухати також Дарія і Орісь-

ка, і часто в довгі зимові вечори при світлі лампи ми сиділи тісним гуртиком біля грубки, в якій пострілювали живицею соснові дрова, і я вів довгі оповіді або щось читав. Ганджа іноді слухав, а іноді йшов до колишньої батькової кімнати (якщо дозволяла Дарія) і розглядав рушниці, шаблі, ятагани, часом забувався й щось вигукував — очевидно, з кимось воював.

Так ми сиділи майже щовечора, я розповідав, здебільшого для Тишка, але таке, щоб і обом жінкам було цікаво, а сам нишком спостерігав за ними й думав про них. Спочатку думав більше про Дарію, а про Ориську менше, а потім навпаки. Дарія була строга й холодно-неприступна, кидала якесь зауваження, але більше мовчала, вона цідила слова крізь ледь розтулені губи, але я звідкілясь здогадувався, що ті губи гарячі й що всередині це інша жінка — палка, жаска, тривожна й, мабуть, ніжна водночас (що не виключало крутості вдачі, навпаки, дивовижно поєднувалося), але так склалася її доля, що оте ніжне, жаске вона заховала далеко-далеко, а суворе, крижане лишилося на поверхні. Я вловлював усе те мислю, і тільки трохи серцем, як жінка вона чомусь мене не хвилювала, й зовсім не через те, що була господинею, а я найнятим за гроші учителем, майже челядником, просто ця жінка була не під мої мислі.

Ориська була рішуче не схожа на неї. В ній не було ні суворості розсудливості, ні якихось інших високих людських чеснот, які вельми потрібні людині на її довгій життєвій дорозі, а лише пустотливість, легковажність, ще й вередливість, і лукава жіноча підступність; й те не давало мені спокою, дивно хвилювало, а розум мені холодно карбував, що нічого справжнього в цій жінці немає. Та ми рідко коли слухаємося розуму. При коливанні свіч Орисьчині очі дивно мінилися і світилися, і я якось подумав, що це очі блудливої жінки, мене обсипало жаром і водночас це відкриття засмутило мене.

Іноді до нашого гурту долучався ще хтось: кравець, який обшивав взимі родину, — Дарії і Орисьці він пошив біленькі, до зборки, кожушки, хлопцям — кожушки маленькі, жовті, і мені також пошив великого темного кожуха, в якого я пірнав, наче в невтоптаний стіг, — якийсь дідич, що приїхав перевідати сусідів, чи ще хтось. Траплялося, посиденьки переносили до челядницької — це коли дерли пір'я. Бережанська тримала силу-силенну качок, які влітку вигулювалися на ставку, і пір'я продавала на весняному ярмаркові, а що робота та — дерти пір'я — тонка, обридлива, мала наглядати за челядницями і за пряхами та гаптуваль-

ниціями також, коли пряли тонку пряжу і гаптували сорочки. Кравець і всі наймані з сторони майстри до вітальні допускалися, а челядниці ні. Хоч і утисків якихось їм від господині не було, і харч споживали той-таки, що й ми, хіба що нам подавали варення до чаю — та сметани до вареників сипали в горщики більше. Любила пані Дарія, а тим більше Ориська, вишнівку, велетенські сулії стояли на всіх вікнах, рубіновий сік світився в променях чистого, холодного зимового сонця, а бульбашки, які піднімалися з дна, були схожі на перли. Дарія випивала одну-дві чарки, Ориська ж пила, поки не відставляла карафу сестра, а випивши, починала сміятися й жартувати, й з кого б то? Звичайно, з мене. Вона сміялася над моєю вахлакуватістю, незграбністю, над звичкою розтуляти рота, над тим, що нічого не п'ю, навіть наливки, й що не заграю до челядниць. Дарія сиділа хоч строга, але теж ледь-ледь усміхнена.

— Ти б он догаптувала сорочку, яку розпочала ще до Пречистої, — намагалася вгамувати сестру.

Чи я в мужа не жона,
Чи не господиня —
Сім день хати не мела,
Сміття не носила, —

відповідала Ориська піснею. — Ось він теж нічого не робить, — камінець у мій город.

— Як то не робить, — заступалася Дарія.

— А що він робить? Язиком меле — й квит, — і заливалася сміхом. — Йому б у монахи... Але й туди йому зась. Він до дівчат ласий, тільки боїться їх. По очах бачу. Він і на мене поглядає котиком-мурчиком. Правда ж, Дорофію? Він думає, як я з ним повсякчас зажартовую, то на мене й можна дивитися такими очима...

Ти думаєш, дурню,
Що я тебе люблю, —
А я тебе, дурню,
Словами голублю, —

виспівувала.

Сиділа проти вогню чорнява, розчервоніла, гарна, драгувала мене немилосердно, це я вже не міг по ночах спати й молився запекло та нервово. Іноді мені здавалося, що Ориська мене має ні за що, іноді здавалося, що вона така близька, доступна: простягни руку — і вже вона твоя. Бо то для чого оті загадкові позирки, для чого так високо підв'язана плахта й закована сорочка, з-під якої виглядають пруж-

ні, може, трохи затовсті як для такої лозинистої жінки, ноги. Часом я починав думати розжареним розумом, що, може, ота гнучкість, оті ноги — і є вінцем життя людського, всіма багатствами світу, що він починається і кінчається на них, що й шукати більше нічого, але щось не погоджувалося в мені, я читав собі слова апостольські й знаходив опертя в них та трохи заспокоювався. Але надходив вечір, подавали чай, а після чаю усі всідалися довкола грубки, й усе починалося спочатку. Бачу як нині: гоготять у грубці дрова, стукотять на карнизі, на кахлях, дзигарі у вигляді панікадила, і справжня лампада горить у кутку неясковим світлом, а ми всі в зручних фотелях повсідалися в кружок. У кімнаті затишно, гарно: на вікнах занавіски на кільцях, стіни світлиці оббиті шкірою, лавки обкладені сукнами, а годинник стукає й стукає, а я розповідаю притчу Соломонову про царя єгипетського та про його двох дочок, одну красуню, а другу негарну, за негарною цар дає все своє багатство, а за красунею нічого, й одразу мене з тієї євангельської розповіді збиває Ориська, — повертає усе на земне, на плотське, та ще й на нинішнє наше життя:

— А ти, Дорофію, яку б вибрав, ту, за котрою багатство, чи в якої краса?

Я шаріюся, бурмочу щось і збиваюся з розповіді. А Ориська сидить навпроти мене, грає гемонськими очима, аж пропікає ними до кісток. І Дарія усміхається: їй чомусь також подобаються сестрині кпини над моєю цнотою.

— А якби ми з Дарією були царські дочки, отакі, як є, котру б з нас вибрав? — регочеться Ориська.

Дарія раптом спалахує рум'янцями, підводиться й каже строго:

— Ну, ти допаякаєшся. Негоже так пасіювати й збиткуватися з парубка. Ходімо спати.

Другого лютого, на Стрітіння, — цей день я запам'ятав добре, — поїхали ми з Ориською у Миргород на ярмарок. Не мали чогось особливого прикупляти, просто так забалося Орисьці. Поїхали вороним з світлиною, підгаром, коником, запряженим у сани-козирки, сани я добре вимостив сіном, вкрив килимком, на ноги поклали вовчого кожуха. Козирки — то сани на двох, сидіти доводиться плече в плече, коли ж сани ішли в затоки, то Ориська налягала плечем на мене, то я на неї, й тоді вона голосно реготілася. Вона ж правила й коником, і трохи сердилася, що він такий — неграй (то Дарія наказала впрягти найплохішого, перегодованого салотряса-коника, зважаючи на Орисьчин

норов і хіть до швидкої їзди), всю дорогу підхльоскувала його короткою, на довгим вишневім батожильні пугою. Казилася вона й на ярмарку, зажартовувала з крамарями, повела мене на той край, де продавали бугаїв, і смикала їх за вправлені в ніздрі кільця, й очі бугаїв тоді наливалися кров'ю, а один пішов задки й потягнув за собою воза, і дядько, який продавав бугая, розгнівався не в жарт. Купила Ориська собі та Дарії по новій, заморській, шовковій хустці, купила чобітки зелені козлові, купила племінникам гостинців, а потім захотілося їй яблучок, які тітка продавала з підрешітка — дотримала до цієї пори. Купила їх кілька, двоє чи троє з'їла сама, стільки ж простягла на долоні мені, — яблучка були невеликі, зимниці, а коли я хотів узяти, раптом засміялася й вкинула собі за пазуху.

— Дістанеш — будуть твої.

Як би я там міг їх дістати! Та й, зрозуміло, це лише жарт. Одначе думав про те весь час, поки ходили по ярмарку й обідали в корчмі, де Ориська змушувала мене випити калганівки, але я не схотів. Далі дивилися спудеїв на помості, вони зіграли дві інтермедійки; одну про хвастовитого німця, який побив ворогів, а виявилось, що то — отара баранів, і про вченого сина, який читає латинь свиням, і вони розбігаються. Отак і я міг би ходити по ярмарках і грати то сина блудного, то німця, а може, я і є отой блудний син, який і вітцівщину втратив, і не знайшов нічого? При тих думках я не забував про яблучка, та й Ориська нагадувала про них раз по раз, і дорогою назад ми розпасіювалися і я почав домагатися тих яблучок, а Ориська сміялася:

— Ти, Дорофію, так і помреш, не скуштувавши цих яблук.

Ми жирували в санчатах, змицькали під собою килимка, трохи не згубили кожуха, яким вкривали ноги, й не помітили, як розгулялася віхола. Потім, коли помітили, спочатку й віхола нас веселила, а далі я трохи занепокоївся, Ориська ж довго на те не зважала; стривожилася й вона, коли я скочив з саней, пробіг з півгонів поруч коника й, вернувшись, сказав, що дороги немає. І справді, ми їхали цілиною. А довкола мело й крутило, і сніг закидав козирки. Ми юртували, смикалися, сперечалися, куди їхати, пригадували, з якої сторони віяв вітер, — і не могли пригадати. Коли коник став раз, а далі вдруге, Ориська злякалася й навіть почала волати, що то я винен: я розжирував обох і відволік її увагу, а мусив пильнувати, чоловік таки ж. «Та який з тебе чоловік, роби щось, не сиди!..» А що мав робити? Знову зліз із саней, взяв коня у повід

і повів. То мені здавалося, що йду круто вгору, то буцім стрімко ідемо під гору, то провалювався в сніг глибоко, то з'їжджав на скрижанілі нальоди, з яких свіжий сніг змітало, а старий стужавів так, що тримав коня. По такому замету й виїхав на дорогу, впізнав її по намотаних на пруття, світкнутих у сніг віхтях. Чия то добра душа їх повтиккала, пошли йому, Боже, добра всякого й щастя.

Проте це виявилася не наша дорога, а зовсім інша, вона вивела нас до села Піскувате, й там мусили ночувати, бо кінь вибився із сил, а додому, до хутора, було верст двадцять. Ми довго ганяли тарани під злиденною корчмою на краю села, аж поки старий єврей відчинив ворота, але допомогти випрягти не захотів, і мусив випрягати я сам, а руки поклякли, й не міг я розв'язати ні супоні, ні черезсідельника, й виморився та рознервувався так, що ледве не розплакався, вже мені сльози билися в горлі, а тоді впав навколішки та якось таки приноровився зубами розслабити, а далі й розв'язати заледенілого ремінного вузлика.

Корчмарка сказала, що їсти немає нічого, печі вона не топила — заїзду ніякого, — а тільки грубу, скапарили собі того-сього, але й грубу розпалювати пізно, одчинила чуланчика та кинула на невеликого полика перину, ліжника й одну подушку.

Отак ми й опинилися вдвох на вузькому полику, на теплій перині, — спочатку я сидів у кутку на ослінчику біля сліпачка, який почадів трохи й погас, а потім Ориська покликкала мене й сказала, щоб не клеїв дурня, бо ж навіть звідти чує, як стукотять мої зуби, треба мені роззутися й зігрітися, якщо не хочу захопити хвороби. Я ліг біля неї; але подушка була одна, моя голова лежала на перині, й лежати було незручно, одначе я швидко зігрівся, тільки боявся поворохнутися. Потроху мій гнів на Ориську почав минати, а далі я злякався, бо почув, що вона плаче.

— Чого ти? — запитав.

— Пробач мені, Дорофію, — мовила крізь сльози, — то я в усьому винувата: пасіювала, жирувала, а потім ще й нагримала на тебе; ми обоє могли загинути, але ти виявився мужнім, вивів на дорогу й врятував нас. — І назвала мене рятівником і ще якимись гарними словами, і я почав її втішати, й моя голова опинилася поруч з її на одній подушці, і те тривало довго, дуже довго, а потім сталося те, що й мало статися, до чого вже давно йшлося.

І тривало це... не знаю, як сказати, мить чи дві. Шал, палахкотіння, жар, — тривало неймовірно коротко, і я це

розумів, та й дещо чував з розповідей, і вже інший жар — несосвітненого сорому — обійняв мене. Я ладен був провалитись крізь землю, вмерти отут і бути похованим у снігах без відправи, тільки б не таке, найстидніше для чоловіка. Гнаний соромом, який доходить до відчаю, схопився з полиця, вмити одягнувся і рвонувся до дверей.

— Куди ти? — запитала Ориська.

— Зараз... Я зараз, — забурмотів і відсунув засув.

Я йшов по свіжому снігу — хуртовина вже вщухла, і серце немилосердно стукотіло об мої ребра, й сльози скипалися на віях. Я йшов під похмурим зимовим небом і вже не думав про те, що можу заблудитися, замерзнути, що мене можуть загризти вовки. Я втівав від того місця, де, як здавалося мені, оганьбився на віки вічні. Я думав, що найбільша таїна світу так і залишилась для мене таїною, а найбільша насолода — недосяжністю, а також про те, що я вже ніколи не доторкнуся до жіночого тіла і просто не осмілюся вільно та безтурботно підійти до будь-якої жінки.

Я прийшов на хутір і вельми налякав Дарію, то більше, не міг нічого до пуття пояснити, сказав, що ми заблудилися, белькотів щось про сварку, й Дарія веліла челядникові запрягти найкращих коней та летіти на Піскувате. А я зачинився в своєму чуланчику, прикинувся хворим і не виходив звідти цілий день. А вночі, опівночі, до мене прийшла Ориська. Прийшла і лягла поруч, і почала говорити якісь прості, ласкаві, заспокійливі слова: мовляв, чого ти, дурнику, втік, нічого ж такого не сталося, і ще щось, і сталося знову, але вже інакше, й тривало до ранку, і було то... але кожен знає про те сам.

Так я дожив до весни. І все частіше почав думати, що, може, оце вона і є, моя остання пристань, може, я й знайшов те, що шукав. Що ще є на землі? Яке пружніше тіло, яка краса? Де ще є такий вогонь, як у Ориськи? Ні, не за тобою правда, вчителю мій, отче Симеоне, що «одно зрєніє на жєнщину заражає чоловіка ядом гаспида». Я ось не заразився. І хто б же тоді продовжив людський рід, якби ми тільки молилися або рубалися шаблями. От тільки не знаю, чи кохаю я цю жінку, а чи все те сотворила заметіль, а також червоні маєва на ярмарку, червоний перець низками і все інше, ярмарок володіє дивовижним чаром захоплювати й обманювати серця. Здається, я Ориську не кохаю. То й що? Хіба вся суть у коханні? Скільки людей не кохають, а живуть. Так повелів Бог: спожити те, що він послав, залишити діти... Що ще інше є на цій землі? Якби було, його б вже знайшли.

А навіть верховний філософ Арістотель нічого такого не показав, усі його мудрості виходять одна з одної і мудростями лишаються. Зароблю грошей, куплю хату і буду, як усі. А всі для чого? — скресає у голові думка. Святе письмо каже: ми живемо, щоб перейти в інше життя, щоб врятувати свою душу, але ж для чогось ми проходимо по землі, для чогось нас призначено й тут? Бо інакше б для чого всі оці розмаїття пущ, звірів, оці вольнії води і голубі небеса! І тіло жіноче, й бентега в серці, і кохання, яке може поглинути життя, і не одне. Якщо воно справжнє, велике... Але я такого кохання не мав і не намагався дурити себе. Ориська гаряча на перині й така ж гаряча, розбещена, примхлива в житті, а часом і зла, навіть запекла. Засліпила вона мене спочатку, але і в тій сліпоті серце моє не взяла в бран і свого не давала. Брала моє на часинку — погратися. І гралася вона не лише з одним моїм серцем. Найдужче ж мені заприкріло, коли довідався, що була вона коханкою Бережанського, що спочатку, поки його не підкорила Дарія, брав він їх обох, одну за дружину, другу за коханку, він одразу звідкілясь відгадав, хто на що призначений. Дарія на мене кидала косяки, все гостріші й гостріші, і я розумів, що прийшла пора вибирати. Я міг залишитись, але це б означало, неначе віддати себе в неволю, а неволі я не хотів, мене знову щось почало тиснути і, наче перелітного птаха, хвилювала весна. Два береги душі моєї почали все дужче розходитись, і я бачив: якщо не виберу, вони розчакнуть мою душу. Залишуся — це не буде вінцем життя мого, потім квилитиму й страждатиму, і вже не тільки через Ориську, а й через самого себе не матиму щастя. Врешті, завмираючи в нестерпній незручності, сказав Орисьці, що покидаю їх. На подив, Ориська сприйняла моє повідомлення досить спокійно, зазначила, що давно помітила моє сум'яття та неспокій, що й з нею я вже не такий, як раніше, хоч і не помічаю цього сам. Іноді вона ставала надзвичайно проникливою. Перед тим як попрощатися, мав я ще розмову з Дарією. Сиділа строга, а я стояв перед нею як невдатний школяр, котрий прошпетився.

А може, я прошпетився насправді?

Дарія сказала, що може дати за Ориською десятин п'ятнадцять на Вербиному землі і хату, більше не дасть, бо має двох синів. На Вербиному — це біля самого села. Такого села я не бачив ніде на Україні, та, можливо, його, такого, більше й немає: хати високі, нові, з гребенями, обкладеними дубовими палицями, з ганками або й кружганками; високі міцні паркани, тесові ворота, велика церква посеред села, а при

ній школа братська, в якій вчать усе, окрім філософії та богослов'я, і сади яблуневі, що весною плачуть біло та сміються червоно. Де ще жити, як не в такому селі? Але й ту спокусу я переміг. Я подякував Дарії за честь і зніяковів, стояв перед нею, опустивши очі, з розтуленим ротом. Мабуть, той мій вигляд підштовхнув її до остаточного рішення.

— А втім, який з тебе муж і хазяїн, — сказала. — І в наймити ти не годишся. Мабуть, тобі справді судилося старцівство. Хоч хтось інший з таким начинням у голові панував би і прожив щасно.

— Того не вмію, — пробелькотів.

— Бачу. Хотіла на дорогу на тебе псів напустити...

— На тілі моєму шванки... — сказав недоречно: адже вона не могла зрозуміти того.

Дарія знизала плечима і махнула рукою. Попрощатися з дітьми вона мені не дозволила.

Розділ дев'ятнадцятий

I

Султану крізь сон гупотіли копита. Хан Селім-Гірей од того гупотіння давно оглух, не помічав його. Сорок тисяч татар і п'ятнадцять тисяч яничар мчали засніженим степом. Це не був звичайний набіг, коли орди йдуть широкою рікою, розливаються на менші ріки і потоки, коли ординці хапають здобич, бранців і поспішають вернутися назад, до головного коша. Тут самовільне відлучення на сто сажнів каралося смертю. Вже третій день летіли вони в бік північного вітру, зупиняючись тільки на короткі перепочинки, аби погодувати коней та поводити по колу, щоб випорожнилися перед бігом. Уся орда мчала велетенською колоною по п'ятнадцять коней у ряд, коні пов'язані ремінням за гнuzдечки, а мотуззям за ріпиці хвостів, — підтягували тих, які відставали. Хто падав з коня, того копита перемелювали в криваве тісто. В голові колони, одразу за прапором пророка, якого віз у стремені емір, та двома зеленими значками з боків, зігнувшись у дугу, аж черкав гостроверхою шапкою закучерявленої інеем гриви, скакав нуреддин-солтан, за ним (п'ятнадцять от-аг і ханська гвардія) полк сейменів. Сніги попереду орди білили скатертиною, а позаду лежали чорні, переорані копитами, парували кінськими кізьяками — здавалося, там протекла каламутна річка. Туди зліталось зі степу гайвороння, кружеляло, падало, скльовувало послід.

Великий хан великої орди і престолу Селім-Гірей скавав збоку, щоб не затоптали коні. Йому торували путь десятеро вершників особливої охорони — капі-куллу. Хан несамохіть стискував коліна, стьобав коня нагайкою й за мить стискував знову, й від того він біг, ніби спутаний. Хан зціпив зуби, сльози виступили йому з очей, скочувалися по щоках, і гострий, як ніж, вітер зрізував їх. Нелюдський біль народжувався в носі й розтікався по всьому тілу, нанизував Селім-Гірея на велетенського списа. Хану здавалося, ніби у правий чобіт хтось насипав жару, ногу пекло й крутило, а в п'яту штрикало, неначе туди ввійшла зазубрена стріла й хтось силкувався висмикнути її. То болів звичайнісінький чиряк. Нogu почало пекти ще в Бахчисараї, а за два дні чиряк дозрів, шкіра на п'яті натяглася й стала біла та лискуча. Невчасно випав ханові цей похід. Але хіба міг не скоритися фірманові¹, «котрий дає щастя», — прибув од Високого Порогу. Разом з указом Порта прислала почесну шубу, шаблю і соколину шапку. Один тільки раз спробував не одягнути таку шапку його антецесор² Аадиль-Гірей — і його кістки орли порозносили по найвищих кручах Понтійських гір, — над ним звершився грізний закон Фатіха. Селім-Гірей любив Порту і ненавидів її. Вона дала йому владу, але скувала волю й поставила за його спиною на чати смерть. Він ненавидів султана і любив великого візира. Кепрюлюзаде Гірей зобов'язаний усім. Втративши батька, гнаний ханськими псами, багато років ховався у горах Черкесії та Румелії, аж поки про те не довідався Кепрюлю й наказав привезти молодого агу Селіма до себе. Селім їхав під шибеницю, а опинився під ханським бунчуком.

Думка про цей похід зродилася не в Гіреєвій голові. Однак хан відає гаразд, що за невдачу доведеться розплачуватись йому, і, либонь, тоді з ним поведуть бесіди не султан і Кепрюлю, а райські гурії. Проте, здається, невдача загубила їхній слід. На початку зими Селім-Гірей бігав швидким сандалом під чорними вітрилами в Адріанополь до Високого Стремена, й там вони разом з Кепрюлю промацали очима розуму всі можливі несподіванки. Вони таки скинуть проклятих гяурів козаків з просторів всесвіту й відкриють собі шлях до тих країв. Мудрий, вельми мудрий Кепрюлюзаде: він намислив видушити шершнів у їхньому гнізді. Нинішній візир уміє робити велике з малого: маленькі, поховані по кишенях правовірних акче спливаються до купи

¹ Фірман — указ (тур.).

² Антецесор — попередник (тур.).

й утворюють велику державну казну, несміливі думки і думочки сплітаються до купи й стають великою державною мислю. Багато в нього мудрих радників, і тепер ось один з них, паша Сулейман Кегай, радник особливої ради при султанові — куббе-алти, — вилелівав чорну квітку смерті гяурам-козакам. «Там, де не пробіжить ведмідь, пробіжить лисиця», — вже давно твердить він. Ведмедеві, шоправда, не вдалося пробігти, він загруз під Ладижином. Й тоді вдалися до лисиці. Бо ж повелитель правовірних наказав винищити запорозьке кодро будь-якою ціною.

Мудрий радник Сулейман Кегай вивідав, що першого січня всі козаки збираються до купи, другого — обирають нову старшину й тоді п'ють чорно. Кепрюлю, зачувши те, сказав: «Це день, посланий нам Аллахом. Треба непомітно, птахами пролетіти степ, вистинати сторожу, оточити Січ, щоб звідти не вилетіло й духу, і віддати п'яних гяурів суворому й безпощадному мечу». Кепрюлю наказав не скупчувати всі орди, а взяти найкращих воїнів гір і степу, а яничарів для походу одбирав сам. Все врахував великий візир, все виважив, одначе і йому невідомі божі помисли та забаганки: сім минулих зим степи дзвеніли, як пересохлі бубни, й несподівано їх укрили глибокі сніги. Аллах стелив під ноги правовірних непорочний, але важкий килим, посилав їм ще одне випробування. А може, завалив снігами степи бог невірних? Але немає таких перепон, яких би не здолали правовірні під прапором пророка!

Все складалося так, як намислили Кепрюлю і Сулейман Кегай і як напрокував знаменитий астролог Галіббей. От тільки клятий чиряк. Ще б два дні... Лікарі б привезли з моря свіжих морських трав, котрі розм'якшують шкіру й висмоктують гній. Але гидотна болячка не хотіла чекати кінця великого походу.

Другим чиряком у цьому набігу для хана, тільки вже не на нозі, а на душі, були яничари. Таки треба було вмовити Кепрюлю, щоб залишив їх у Едірне. Посаджені на коні, вони волочаться за ордою, як поламани кантари за небесними колісницями. Але ж Едірне послало їх, аби потім татари не сказали, що самі випили келих звитяги.

Селім-Гірея морозило. Ногу пекло вогнем, кожен удар кінських копит віддавався болем у п'яті, а по тілу повзали крижані пальці холоду. Хоч на ханові — тафтяний кафтан і теплий джіупех на хутрі, а поверх ще вовчий кожух, й повстяні рукавиці, і шапка з хутра рудих лисиць, на котрій поблискували алмази. З кінських ніздрів виривалися білі

хмарки пару, груди коня — геть в інеї, в інеї й грива, і кінчики вух, а сідельна лука набрала холоду стільки, що він чув його крізь рукавицю. Холодом віяло звідусіль.

Хан із задрістю поглянув на ближчу колону, над якою клубочились важкі випари. Там, в гущі коней, розігрітої крові, поту й гарячої сечі тепло. Кінські морди пообростали інеєм, із ніздрів валувала пара. Густіша, тугіша з ніздрів тих коней, що йдуть під вершниками, й рідша, прозоріша над тими, які зараз біжать упорожні. Важкий, але теплий дух висить над колоною. Оддалеки здається, що то горить під кінськими копитами степ. Іноді зривається на іржання якийсь кінь, і тоді татарин періщить його короткою нагайкою по кістлявій горбоносій морді, а далі знову тупіт копит, шерех снігу, скрип сідел. Дзвякоту зброї не чути, в татарина все припасовано міцно.

Праворуч від хана зашелестів бур'ян, з ханським вороним румаком порівнявся гнідою кобилою калга-солтан, що вів у поході орду й то відставав, то знову наздоганяв прапор пророка. Дзямбет-Гірей, швидкий на думку, некепський воїн, хоч трохи заніжений у дитинстві в Стамбулі, прагне показати себе воїном суворим, витривалим, непідвладним утомі. Мабуть, калга переборює самого себе. У Селім-Гірея, що виріс на коні в безперестанних утечах та погонях, ноги стерпли й болять у колінах. Здається, до них попідвішувано гирі. А як то воно Дзямбету, котрий до своїх двадцяти літ вилежувався на м'яких стамбульських подушках, подорожував на власному вітрильнику по Венеціях та Іспаніях. Проте ханові не шкода калги. Йому нікого не шкода. Він не знає, хто з найближчих підданців його друзі, а хто — вороги. Кому звелено наглядати за ним і потай доносити в Кафу, де стоїть на вічних чатах могутня султанова залага, готова по першому знаку падишаха виступити й кинути його, хана, в найглибшу ущелину. Так, хан не вірить навіть Дзямбету, наступнику престолу, бо й він став калгою за повелінням з Адріанополя. Та й вислужується він вельми. Правда, зараз це на добро — комусь треба вести колони й давати лад всьому війську.

Калга одягнений, як звичайний юзбаші, тільки зброя в нього коштовніша та на голові, поверх шапки, — дуван. Калга слабує на простудні хвороби й боїться вітру.

Хан злостиво подумав, що після цього походу калзі доведеться довго випарювати боки: зараз уже обличчя Дзямбет-Гірея обросло інеєм і схожий він на їжака, а що буде далі?!

Дзямбет-Гірей вигнувся в сідлі, припав головою до гриви, щоб заглянути ханові в очі, з чорної дірки рота, обнизаної крижаними бурульками, вилетіло разом з паром:

— Яничари падають... Засинають... Треба зупинитися на перепочинок.

Посинілі від холоду, серед білої ворси інею губи калги ворушилися, наче дві п'явки.

«Знову яничари», — скипів злістю хан, але водночас відчув якусь полегкість: віддасть веління на зупинку не з огляду на власний біль і втому, а на прохання калги. Він мріяв про перепочинок давно, сподівався, що хоч трохи вщухне біль. І вже як про щось зовсім недосяжне й жадане вперше в житті подумав про теплий будинок, нехай би це була навіть хата гяурів, аби тільки там міг роззутися та ще аби лікар-коновал розрізав кинджалом чиряк. Але для того потрібна гаряча вода й вогнище, та й просто він не може роззутися на тріскучому морозі. Десь там, позаду, везуть у тороках намет, але його не нагрієш багаттям, а закип'яти ти воду то й зовсім ні в чому.

Од однієї згадки про вогонь ханові гостро запахло кавою, теплом, і він майже з ненавистю подивився на довколишній світ — на білі, в колючому інеї бур'яни і трави, над якими гнав поземку вітер, на низькі хмари, на калгу-солтана.

— Знайдіть велику балку, — вичавив крізь неслухняні уста. — Пошли когось до акинджі, — кинув погляд уперед, де серед високих бур'янів врозсип беш-беш синіли глибокі сліди від кінських копит. Там пройшов передовий розвідувальний загін ногайців з племені чобана. Сліди пропадали в снігах, що слалися до обр'ю, затканого синюватою млою. В повітрі кружляли волохаті сніжинки. Все віщувало хуртовину.

Просто на хана вітер гнав велике кругле перекотиполе, воно було схоже на живу істоту і котилося біля кінських ніг. Далі кінь перетнув глибокий вовчий слід і сліди оленіці та оленяти.

— Я наздожену їх сам! — гукнув Дзямбет-Гірей і, збиваючи снігову куряву, спрямував кобилу по слідах. Якийсь час він манячив попереду, мов чорна птиця на білому снігу, й враз щез. Селім-Гірей спочатку подумав, що калга-солтан провалився разом із конем у вовківню або в якусь іншу яму, а потім придивився пильніше й побачив у сніговій каші сіру кулю, котра мовби котилася вниз. То калга-солтан спускався конем у балку.

II

Мокій Сироватка мав вигляд людини, що перехворіла на чуму. Він був схожий на болотяного птаха — маленького сірого куличка, який зарано прилетів на рідну луку й тепер терпів од стужі та безкорм'я.

Насправді ж рідна запорозька лука зустріла свого дозорця теплом і привітом. Він уже одіспався й варенухи попив, і навіть у капшущі побрязкувало — січова казна заплатила за чотири роки добровільної сторожі п'ятнадцять золотих талярів. На все зле щодо себе Сироватка не пам'ятливий, він не згадував скрут і лих, яких натерпівся на березі Волошки, забув би й про недавню тяжку мандрівку під Ладжин, коли б вона не в'язалася в одне з Лавріновою долею. Думка про Лавріна морила його незгірш за пекельну хворобу — вітряницю. Почував перед Лавріном провину, що не відкрився йому, може б тоді й Лаврінове життя склалося інакше, й не поїхав би він невідь-куди. А що, коли він уже ніколи не вернеться й Мокій не побачить його більше? Не скаже слів, які вимріяв у самотині над Волошкою, отих простих гарячих слів, що гоїли його власну душу. Вони вже мовби прикипіли йому до серця. З ними верталосся все зга-яне. Боже ж милий, то його рідний син, рідна плоть! Обійняти дорогі рамена, занурити долоню в русяву чуприну, а тоді можна й померти. Якою ж він був холодною колодою, яким сліпцем! Хотів содіяти на краще! Оберегти од пересудів, од кпинів. А не вберіг од чогось гіршого.

Ніхто й далі не знав, куди Лаврін подівся, ніхто не бачив його від самого Спаса. Кошовому отаману, коли прийшов до нього, гірко впала ліва брова й чорні тіні пропливли в очах. Він теж мовби почував якусь провину, обняв Мокія, посадовив поруч і сидів мовчки. Мокієві навіть здалося — кошовий почав щось здогадуватися про нього й Лавріна, одначе не обмовився й про те. Сироватку провів на ганок писар Яковлев, він розповів, що кошовий вже посилав на Правобережжя розшук, запитував через товмача в татар, проте Лаврінового сліду не знайшли. Хлопець неначе у воду канув.

Тілистий, важкий Яковлев скрушно зітхнув і ще сказав, що йому також вельми шкода такого гарного джуру, без нього кошовий став дратівливий і аж трохи кульгає на пам'ять, бо часто задумується. І порадив старому дозорцю шукати хлопця, пообіцяв од себе два золотих.

«А може, й справді не вплив Лаврін з бузьких хвиль», — думав Сироватка. Останній, хто його бачив, — Кайдан, Си-

роватка розшукав його і розпитував пильно. Але Кайдан знав небагато. Правда, він запевняв, що втонути Лаврін не міг, що татарські дозори не підстрелили козака. Кайдан лежав на стіні, доки Перехрест не одплив на півверстви вниз по річці.

— Рвався кудись Лаврін, — сказав Кайдан, розчісуючи саморуч випиляним з кістки гребінцем важку, мов кінський хвіст, чуприну, — не лише од турецького аркана втівав. Просив його, щоб почекав за Кам'яним Горлом, одказав: «Не чекатиму». Щось його кануло й манило. Мо', де золото назнав?

— Хіба б не поділився з тобою? — з образою в голосі сказав Сироватка.

Кайдан поглянув на нього здивованими, довірливими, як у дитини, очима, мить подумав і ствердно хитнув головою:

— Правда. Поділився б безпремінно. Тоді хтозна, куди він поривався. Мо', комусь слово дав?

Ця розмова трохи одм'якшила Сироватці душу, він аж спробував підвеселити себе звичним: «Біда біду...» — та не підвеселив. Ох, не минула вона й, мабуть, не мине. Не добро вело Лавріна, не може воно так страшно заарканити чоловіка. Хотів було піти до ворожбита, нехай би видивився Лаврінів слід у чорній воді або в розтопленому олові, нехай би зняв з нього приворот, але не пішов. Не йняв віри нинішнім ворожбитам. Вельми багато їх розвелосся, курять вонючим зіллям, палять собачу шерсть, обмовляють один одного, а власної долі не розгадав жоден. Останній справжній ворожбит — Свічкарь — помер літ двадцять тому. Жив не в курені й не біля базарища, а в кузі на островці Ігрень, плати за своє ворожбитство не брав, а путь людську прочитував безпомильно. Не було в нього ні старого цапа, ні сови, ні прирученого ужаки, бо «що може знати, — казав Свічкарь, — про людину нікчемна тварюка?» Він все вичитував із зір, з очей прибульця та з чистої води. Він і собі провістив смерть на клечальну неділю, на клечальній неділі й помер. Звичайно, є й серед нинішніх такі, котрі не стільки ворожать, скільки знахарюють, і знахарюють добре, знаються на хворобах, на всіляких травах і коріннях, але на долях — зась. Доля, вона... Може, й Бог не завжди знає, що чекає чоловіка на його путі. Бо ж часом йому таке виройтється, так його закрутить, що вкоїть, чого й сам не сподівався. Та цур, краще не думати про це.

З цими думами Мокій послав руку в кишеню шароварів, намацав капшук з грішми, посунув у бік базарища. На Січ

саме валом валили запорожці. Завтра Різдво — найбільший годовий празник, і башлівка — розподіл усіх січових угідь, і вибори старшини, тут і останнє ледащо не влезить на печі в зимівнику. Йшли партіями — з форпостів, залогу, добиралися з гуртами, валками — од далеких зимівників, поверталися з родових полків, із Слобожанщини, поверталися й ті, які їздили до родаків чи пригрілися біля жалісливих удовиць. Йшли лугарі, степовики, заволоки, статкові й нетяги, багаті й голоколінчики, кобзарі й лірники, старшини і прості, старці і каліки, їхали розвальнями, глабцями, штільовими саньми — козирками, з підрізами й без підрізів, простими і схожими на заморські кораблики, ще й вистеленими килимами, їхали верхи й вели коней під юками, — прямували з усіх боків, втоптали, в'їздили дороги, аж вони блищали, наче дзеркало, співав і скрипів під полоззям сніг, зміюки-коні викрешували з намерзлого на дорозі льодку іскри, у повітрі витало передчуття великого, довгого, ситого свята; обличчя ясніли зосередженістю й усміхом, очі променіли, серця розкривалися для дружби і добра і дуже рідко — для давніх поракунків. Приволоклися навіть ті, що майже ніколи не вилазили з боліт, з риболовецьких кут, — мокрогузи, про котрих кажуть, що вони на Паску христосуються між собою вареними раками. Це ж про них співають сліпці, буцім вони, заздрівши чаплю і подумавши, що то дівка, почали залищитися до неї. Прибула гостьова партія з Дону — двісті чоловік, привезли поклін від козачого донського круга, два вози тарані та кілька барил пінної. Вони розповіли, що біля Дніпрових порогів бачили предивнеє диво: крижаний припай нижче Дніпрових порогів укрили тисячі тисяч ворон, криги не видно за ними, злетілися, либонь, з усього світу й летять далі, зграями й по одній, й усі падають на кригу, тільки деякі перед цим перекидаються у повітрі, а далі стрімко йдуть униз. Хто їм подає знак, звідки їм відомо про той склик? Такого ніколи не бачили ні донці, ні запорожці, довго гомоніли-гадали, до чого б це чорне знамення, й стали думкою: не на добро. Одначе швидко про те забули. За донцями приїхали гості з Межигір'я, але й за ними слід не запав: козаки звідусіль валом валили на Запорожжя. А що вже юрмилося біля церкви старців, а що вже шнипало по вуличках і завулках усяких волоцюг, пройдисвітів — не приведи Боже! Мокію вперше сплигло на думку: скільки-то всякого народу годується біля Січі. Кожен норовить пожаковати на дурничку, щось потягнути з неї. З найдальших монастирів їдуть голими драбиняками чорноклобучники, гнуться, жебракують, над ними збиткуються,

кепкують, часом і потовчуть, але вертають ті у свої монастирі з повними возами добра й туго набитими калитками.

Поміж усім тим різноликим і обідраним людом статечно походжають козаки-зимівничани. Ті, котрі посіли хутори, або тримають власний рибний промисел, або курять горілку, й приїхали сюди глabcями, засланими килимами. Ходять по двоє, по троє, купи тримаються. Цих видно оддалеки. Рясні китаєві й камчеві каптани, білі, лавочного сукна свити, підперезані перськими шовковими або козацькими шкіряними, з пряжками, поясами, поверх каптанів або свит — тонкі, макової та червоної барви, сукняні, з позументом жупани. Ще й які жупани — гаптовані, з заковрашами, широкими вильотами, руки козаки висуюють у роздери, а довгі рукави позав'язувані ззаду й висять, неначе крила; штани на козаках теж рясні, «в достатку», з-під них метляються китиці на халявах, а самі чоботи гостроносі, сап'янові — червоні та сині, шапки на зимівничанах високі, сукняні, в хутрі — горностаї та кабарзі, на шабельтасах і лядунках срібло, — все так і мигтить, так і грає барвами. Й хто, спитайте, справжні козаки — оці чи оті, що по куреннях, у декого з куренян нічим прикрити грішне тіло, ні в чому добігти до крам-базару, так і барложаться всеньку зиму на голих дошках полів чи гнуться біля теплих груб, виляскують засмальцьованими картами. А що в жодного за душею немає ламаного шеляга, то ріжуться в чуприндули, за зиму повисмикують один одному оселедці — під весну ті висять, мов обтіпані мички.

Сироватці в серці замлоїла заздрість. Отаким статечним, в сукні й кабарзі хотілося бачити Лавріна. Щоб мав свій статок, щоб на свято приїздили до нього на молоді меди в мальованих глabcях гості, щоб сидів він, Мокій Сироватка, на покуті та вітав гостей повною чаркою, а русява невістка метушилася біля печі, червоніла й пишалася. А на коліна лізли онуки, і він удавано (перед гостями) сердився, проганяв їх. Про онуків думав у своїй зеленій пустелі дуже часто, повимріював собі кілька повістей.

Саме так проведуть Різдво оці гніздуки, сидні, як бридливо називають їх на Січі козаки.

А голота нап'ється, порозквашує один одному носи, повибиває вікна в шинках, однесе на лід кілька пивних комор, а після свят ще й одшкодовуватиме збитки. Пивниці, ятки, шинки, корчми вже приготувалися до свого найбільшого річного генделя. Їх тут, за січовими валами, безліч. Є «чисті», де стіни пофарбовані світлою фарбою, а по них

ще й картини — високі ружі під вікнами, козак та дівчина над річкою, батько Хміль на коні; там високі вербові лави, вкриті налавошниками, а столи застелені шльонськими скатертями, сволоки та стіни білі, помальовані квітами. Шинквас фарбований, на полицях чудернацькі пляшки з горілками аглицькою, німецькою, руською, французькою та з усіякими винами, — а є й такі, куди можна ввійти лише згинці і де стеля та стіни чорні, як у дьогтярні, а за столи правлять дубові окоренки, порубані ножами та ятаганамі. То п'яниці, аби шинкар не завдав їм своєї лічби, помічають випиті кварти. Там шинкар за шинквасом схожий на убійника з великої дороги, він уміє скрутити руки, що й не пишеш, і вигребти з кишені пропите, а то й стягнути чумарку. Горілка в тих шинках жовта, з пригарою, настояна на тютюні, од неї спирає подих і іскри сиплються з очей. Проте в шинках та корчмах показніших можна скуштувати трунків, які тільки є на земній тверді. Ще й кожен шинок славиться якимсь особливим напоєм, здебільшого горілкою, настояною на травах. Є серед шинкарів чимало дотепників, над шинквасом та по стінах у них понаписувані примовки, як-то: «Нам гори нема, тільки рівно», «Пий за своє й за кумове», «Хто її засмакує, радість відчує», «Літом не кисне, зимою не мерзне, перед обідом не сушить, після обіду не душить», і картини веселі на дверях: хмільний запорожець зачепився за колоду й лається: «Чого, п'янюго, розлігся на дорозі», або два п'яні куми на одній кобилі — один передом, другий задом. Здебільшого починає січовик пити, дивлячись на ружі та козака з дівчиною, а кінчає, важко схилившись над зарубками. Як воно водиться завжди і скрізь, до шинків навідуються не всі люди, а лишень затяті дудлії, пияки, хоча не поминають їх і люди поважні — з якоїсь нагоди чи подорожні.

Різдвяні свята славляться врочистостями. Як вийдуть комонні козаки в повнім бойовім риштунку — з ратищами, пищалями, — як попруть лавами піші — стануть по куренях, так і зацвітуть шапками: кожен курінь має свою барву, замайорять значки і бунчуки, і вдарять тулумбаси, й гук піде по долині, й підніметься до хмар золота яса, і підуть через міст на майдан — курінь за куренем, лава за лавою, суворі й урочисті, горді й валечні, готові на смерть за Господне слово, за Пресвяту Богородицю і свою матір-вітчизну, й гармаші витягнуть з льохів гармати та поставлять жерлами в ті сторони, де вороги, завмирає козацька душа і прагне звитяги та слави. Свята скінчаться грищами:

кінськими перегонами по дорозі або по снігу, вогнистою і луковою стрільбою, перетягуванням за мотузок на льоду через проруб. А як попруть лусом навкулачки курінь на курінь або наляжуть усі нижні курені на верхні, не одному пустять з носа криваву юшку, не один не дорахується зубів. А одірваних гапликів, а кожушиння, а втоптаних у сніг шапок — лопатую загібай.

Звичайно ж, гніздуки до тих грищ не вступають. То люди статечні, розсудливі, вони на той час уже сидять на своїх теплих зимівниках і розговляються різдвяною ковбасою.

Але водночас при зустрічі із зимівничанами і якесь інше почуття ворухнулося в Сироватчиному серці. Й він розправив худенькі плечі, підвів голову й не вступив дороги двом гніздукам, що перли вузьким протоптом попід коморою, з якої нависав козирок снігу, просто на нього. А чого має вступати? Чи ж він, Мокій Сироватка, менше за них прислужився товариству? Чи вони випили хоч наперсток того лиха, якого вихилив пугар? Ось піде до церкви, і йому поступляться місцем біля самої Богородиці, і в курені за святковим столом отаман першого привітає чаркою його, й на січовому майдані під час виборів він стане в першій лаві. Тож зійдіть з чесної козацької дороги, чортові сидні! Зійшли. І стало веселіше на душі козацькому дозорцеві, й поширшав день. І навіть йому відкрилася на мить Божа краса. Дуби над Чортомликом стояли в срібному інеї, вітер зривав з гілок білий пилок і трусив на червоні верхи козацьких шапок, на сині кунтуші, іскрів на сонці. З самого краю — високий нелинь, його листя відсвічувало міддю; на сухому вершечку примостився ворон, витягував довгу шию, шипів — мабуть, вдавився кісткою. Грізно хмурились фортечні стіни, весело тусали один одного вартові козаки на містку — грілися, поглядали на сонце, чи скоро заміна. І ще одному січовику не вступив дороги Сироватка. Високо, неначе норовистий кінь, кидаючи вгору коліна, назустріч Сироватці ломився січовий гультай, прибийголова Назар Вовкогон. Найхоробріший, найзавзятіший на Січі козак — лице геть у шрамах, щоправда, ті шрами не попусвали його, воно гарне, але й гордовите, пихате та нахабне. Назар сміливий, як чорт, і забіякуватий, як п'яний шляхтич. Перший лізе на борт турецької галери, перший вривається в татарське стовписько, перший одскочить набік і приховає венетійські таляри. А потім нишком забере їх, ходить по Січі гоголем, а за ним тупотить гурт гульвіс, а він заломлює шапку, а він дивиться козирем, ще

й потішається над якимсь неборакою, голоколінчиком. Бешкетує, гуляє Вовкогон тижнів зо два, далі зникає на кілька місяців — подається на Полтавщину чи Слобожанщину. Задурює голови дівчатам, зводить з розуму молодиць. О, там він показати себе вміє! Там земля вгинається під його ногами. Бояться його старости, нишком спльовують услід поважні хutorяни, похитують головами батюшки. А йому тільки того й треба, йому ті покиви душу гріють. Не раз і не двічі перестрівали його сільські парубки, били тяжко, й приходили позови на Січ, і прив'язували Назара до стовпа, але завжди знаходився козак, який сплачував за нього викуп. Тільки раз довелося протанцювати на прив'язі халляндри цілу добу, й били його кияганами гніздюки по ребрах і по зігнутій спині (голову затуляв руками), через те тепер у нього одне плече вище за інше. Але постава така ж горда й шапка заломлена на ліве вухо.

Слава Богу, подумав Сироватка, що Лаврін не такий. Гордовитий, але поштивий і цнотливий, стоїть на людській честі. А це таке стерво... Та ще й небезпечне.

Сироватка уступив Вовкогону на півноги. І Вовкогон, либонь, збагнув усе, блиснув білими зубами (кляцнув, не наче вовк) і теж став однією ногою в сніг. Спочатку хотів деменути плечем, щоб одлетів упертюх за третій замет, а тоді упізнав дозорця, торкнувся правицею сивої шапки.

Другого дня світлої неділі Сироватка встав рано, почистив жупанок, причепурився, повивертавши кишені та повисипавши з них тютюн, пішов до церкви, одстояв утренью, — таки сподобився честі стояти навпроти Пресвятої Богородиці, — а коли півча заспівала канта і всі запорожці вийняли до половини з піхов шаблі, Сироватці аж мороз пішов поза спиною, й він оголив кривого сталевого клинка й відчув, що боронитиме рідну вітчизну до загину. Доспівали канта, ще раз брязнула криця, розсіявши по церкві міриади синіх та червоних іскор. І розчулив, розчулив суворому козакові серце дитячий хор: хлопчики співали так широко, так гарно, аж Сироватці сльоза загірчила в очу. По тому Мокій роздав по копійці старцям — виловлював оком тихих, сумирних, обминав настирливих, котрі лізли в очі, намагалися втиснути в руку маленькі, як горіхи, й тверді, як шріт, проскури, пішов до свого Васюринського куреня снідати.

Мерехтіли іскрами натерті до блиску позолочені панікадила на стінах, і лампади горіли яро, по-святковому. На лавах — нові налавошники, зметено порох з образів, навіть сволок натерто віхтем до жовтого полиску. Люду набило-

ся — не протовпитися, вирипали курінь, аж пара диміла з рота. На всіх обличчях — смиренність, статечність, урочистість, щоправда, ця врочистість трохи розтала за сирном: чимало козаків непоштиво казало про кошового, бо наклав заборону на цей день на продаж горілки. Бігали на крам-базар, але там усі корчми, всі рундуки та ятки стояли замкнені, а поміж них походжали осавули, пильнуючи наказу кошового. Кілька чоловік навіть вигукували, що кошовому оділлється сьогодні на виборах, що він нап'ється чорної, то більше, перед самим сніданком у курінь увалився гурт січовиків, од котрих пахло до ката смачно, вони були веселі й говірки й одразу ж завзято запрацювали ложками. Вони зізналися, що ходили на ралець до військового судді й він пригощав чистою, без пригари, горілкою, й французькою горілкою, і навіть грітим мускатом з перцем. «От кого нам на кошового кричати, — казали вони. — От хто почаствує нас після башлівки».

Мав суддя на посаді свій двір, а в ньому винокурню з трьома казанами, кутив з челядниками горілку на продаж, варив мед і пиво; останніми днями, кажуть, курило, аж зайнявся димар. Інші брагарники платили чинш у військову скарбницю, суддя не платив нічого. Не платив він і за олійницю дубом, і за гончарну піч.

— За куфу смердючки ви готові цілувати під хвоста болячого дідька, — суворо сказав курінний, і горлопани трохи примовкли. — Немає у вас встиду й лицарської честі.

І коли кухар виклав на вагани варених у солоному, пахучому саламурі з десяти приправ судаків та осетрів, курінний розділив рибу між товариством, а крикунам наказав віддати хвости. Ті закліпали очима, але ставати проти отамана не наслідилися. Слово його тверде аж до нових виборів, і рука в нього важка.

По сніданку січовики чистили одяг, зброю, ваксували чоботи, кілька чоловік підфарбовували вуса. Під ногами крутився п'яничка Жук, він уже десь виклянчив штани й чоботи і тепер випрохував кунтуша або свиту. На покуті сидів кіт — умивався. Здоровенний котяра з товстою мордою і обмороженими вухами.

Хоч і чекали всі того гарматного пострілу, все ж він ударив зненацька. Забряжчали круглі, неначе тарілки, шибки, курінний перехрестився на образи й пішов до січової канцелярії, де збиралася старшина. А на майдані вже дрібно торохтіли литаври, политаврник вибивав «склик». Одначе запорожці не вельми поспішали. Нехай їх почека-

ють ті, кого мають вшанувати. Вже у литаврника впріла чуприна, вже паламарі винесли з церковного притвору та поставили на сніг маленького горіхового столика, накрили його килимком, уже бунчужний уткнув у замет під церквою стяг — зелена камка затріпотіла, й затріпотів на ній образ архістратига Михаїла, який погрожував мечем усім ворогам віри христової. А сніг на майдані лежав чистий, невтоптаний. На майдан потяглися перші гурти січовиків.

А що й далі сходилися повільно, по куренях метнулися осавули, підганяли забарних кулаками. Ставали по куренях, шапки грали одним квітом. Але по якомусь часові козаків з'юрмилося — не повернути плечем. Курінь напирал на курінь, мішалися барви, гомін стояв, як на великодньому ярмарку. Декотрі, кому не вистачало місця, видряпувалися на високі призьби, на купи колод, ще інші намагалися вилізти на курені. Ріг покрівлі Кушівського куреня осіддало кілька чоловік, вони пообдирали стріху, й кушівський курінний лаявся чорно, стягував нахаб за ноги. Якийсь козак виліз аж на колодязний звід, і двоє січовиків з реготом то опускали цебер у колодязь, то швидко витягували його, й січовик літав, мов на гойдалці. З нього уже спав лівий чобіт, але той не просився. Попереду натовпу стояли січові діди: ті, що в битви вже не ходять, а тільки дають поради, на них накрасший одяг (повитягали зі скринь пересипані махоркою шиті золотим галуном кунтуші і брові шапки, шеврові чоботи), вони були поважні й урочисті, бо й залежало од них найбільше. Щоправда, не все.

Вже понад два тижні молосося на Січі виборне борошно, козаки радилися по куренях і в шинках, вишіптували та вигукували найдостойніші імена, які натовп або сприймав схвальним гомоном, або забивав у пельки кулаками, потроху залишалися найдостойніші, вони обростали, наче бджолині матки на вітті, новими прихильниками, інші ж опадали, їм обцурковували крила.

Окремим гуртом утоптували сніг донці — прийшли й собі подивитися на вибори, гомоніли між собою, зачіпали запорожців. Їх вибори не обходили, трималися вільно, їм просто було цікаво.

Сироватку, котрий напочатку стояв попереду, одтіснили, розлучили з кумом Шевчиком, і тепер він змушений був заглядати наперед через голови. Майдан аж двигтів, гомонів приглушеним гомоном. Січовики радилися кілька днів по куренях, курінь з куренем, щодо деяких старшин згоди дійшли, а щодо інших — ні. Й починали доходити

тепер. Подекуди згода йшла на згоду, а подекуди — на незгоду. Поки що не виймали з кишень кулаків, але деінде слова летіли, як розпечені ядра. На церковному карнизі, попідбиравши лапки, сиділи голуби, зизими намистинами очей позирали вниз, здавалося, їм теж було цікаво. Один голуб зірвався, облетів навколо бані, знову сів на карниз.

— Припікає, — тер вуха миршавий рябий козачок і моргав посрібленими віями.

— Хіба це мороз, — посміхався літній червонопикий, з бородавкою на верхній губі козак у кабарзі, в довгому кожусі, критому синім сукном, і у великих, добре напоєних дьогтем чоботях. — Ось колись були морози.

— Тоді морози були добрі й кожухи також, — вищиряючи прокурені зуби, кинув рябий козачок.

— Хто ж тобі не дає купити такий зараз...

— Купило притупило.

— Гараздуй як слід, забудь дорогу до шинку, то й виготрється.

— За такими, як ти, нагараздуюєш.

Вдарила на Чортотлику крига, тонковидий, з плеска-тим носом козак Снігур — донець, разінець (по разінщині на Січ прибилося чимало донців, змішалися із запорожцями, бояри допиналися їхньої видачі, але їх не видавали, через це ті ще косіше дивилися на Січ) — хитнув головою:

— Наче з гармати. Нечистий гримає.

— А старшина бариться, — хукаючи на пальці, сказав Снігур.

— А чого їм — у теплі сидять, — зі злістю кинув рябий козачок. — Люльки курять.

— Які люльки, дурню. Вони — в ієромонаха, — розважливо сказав козак у синьому кожусі. — Тобі аби, наче дурні з гори, бігли.

— Бігли не бігли, а козаки ждуть.

— Подождеш, не великий пан.

— Ми їх обираємо, — правив своєї рябий козачок. — Ось візьму й скажу... Що, вже й на Січі не можна мовити слова правди?

— Воно то можна, — почухав під шапкою чуприну козак з темним, посіченим глибокими зморшками обличчям. — А тільки...

— Що тільки?.. Що тільки? — сікався рябий козачок, вар'ював з холоду і злості. — Ось крикну Чиргикала на суддю...

— Так в Чиргикала очкур куций.

— Очкур, може, й куций, а хто перший на турецьку каторгу виліз?

— Того не бачив. А як упав у воду й очкур йому розв'язався — бачив.

— Ми ось на твоєму череві розв'яжемо очкура.

— Тихіше, уже йдуть, — хтось збоку.

Од верхніх куренів, де стояла січова канцелярія, потяглася старшина — кошовий, суддя, писар, осавул, — вони пробиралися черідкою попід стіною церкви та купкою хрестів і капличок, поставлених на пам'ять кошовим отаманам. Вся старшина у святковому одязі, нових чоботях, при зброї. Дивилися в землю, а що думали — один Бог знає, мабуть, кожен своє. Уже в колі кошовий випростався, вийняв з-за пояса булаву. Литаврник, маленький верткий чоловічок, схожий на мавпу, яких іноді привозили заморські купці, двічі хвацько вибив дріб на честь старшини, увіткнув палички в сніг, хукав на посинілі пальці. Зиркав веселими очима знизу вгору на кошового. Мовляв, ну, як я втнув?! Кошовий підморгнув йому ледь помітним поківом брови. З церкви винесли корогу і хрест із дашком, вийшов ієромонах у камчатих ризах, дяки, півча, розпочали молебінь. Їх ледве чи й слухали, чийсь захриплий бас позаду те й знай вигукував: «Та його головою тільки клинці забивать!» — мабуть, у такий спосіб одкидав чийогось кандидата, а темний лицем, наче древня іконка, старий ієромонах кривився, немов од зубного болю, зло косував сльозливим, в червоних прожилках оком. Широким рукавом змітав з Євангелія сніг, що танув на теплій, щойно винесеній з церкви срібній оправі, читав молитву швидко, рота розтуляв нешироко — боявся застудити горло.

Молебінь скінчили швидко, ієромонах і обидва дяки сховалися в церкві, а півча лишилася, бо теж була з січовиків. Тепер старшина опинилася мовби в тісному кільці. В груди судді вперся важким поглядом гармаш Дем'ян Топтуха, і всі знали, чого він пронизує того очима: дав суддя гармаша на спитки за вкрадені гроші, а тоді ті гроші знайшлися. Колишній осавул, а тепер зимівчанин Іван Гапочка нетерпляче переминався з ноги на ногу: несправедливо посадили на ораних ним ґрунтах Гриця Колоса. І ще кількоро запорожців дивилося на суддю зизом. «Викажуть, викажуть усе, — думав суддя. — Невже кошовий не заступиться?»

Обличчя кошового не виявляло ні страху, ні занепокоєння. Він обвів поглядом запорожців, сказав:

— Нині, панове молодці, у нас Новий рік, треба нам, за звичаєм, розділити річки, озера, урочища. Розпочинай, писарю.

Яковлєв зняв з голови величезну шапку з хутра чорних лисиць, пересипав туди з кишені заздалегідь написані ярлики, поклав шапку на столик. Пхукав у пишні вуса, неначе по важкій роботі. Курінні по одному, за сонцем, підходили до шапки, тягли папірці. Одні йшли до своїх куренян радісні, інші чухали потилиці, а отаман Батуринаського куреня аж шапкою об землю вдарив:

— Чи ж не напасть: третій рік Сухий Луг випадає.

— Пороблено, пороблено! — гомоніли батуринці. — Хтось напустив ману на нашого курінного.

Але що вдієш: перебашльовувати не випадало. Треба б поміняти курінного, але теж шкода — дбайливий хазяїн, майстер на всі руки й герцівник на шаблях найкращий на всю Січ.

Тихо розібрали з шапки підписаря ярлики на нові зимівники ті, хто поодружувався минулого року й ще не мав ґрунтів. Товариство давало їм на нове хазяйство поради, од яких почервоніла б і піч.

Кошовий дивився убік, мовби все те його не обходило зовсім. А може, й справді не вельми обходило? Все йшло заведеним порядком, все тут знало своє місце й чин, і йому, власне, робити було нічого. Так велося одвіку, тут не доступи й не переступи — січові діди пильнували закону суворо, вимагали виконувати його до цяти.

У Сірка сьогодні був гарний стрій душі. Хоч і одкарбувало щось у думці, що минув ще один рік, що він ще трохи наблизився до того чорного порога, за яким погасне день, і почорніє сніг, і стануть німими голоси. Але ж поки що йому дніє, й чує він дзвін литаврів, і козаки променяють очима. Він не боявся їх. Не боявся, що хтось викаже якусь кривду, хтось вилає. Ну, вилаяти... Й у душі ворухнулося щось гостре, гаряче. Нехай одважиться! А найперше, думав, того не буде, бо не чинив по несправедливості. Намагався жити не за примхами, а за велінням совісті. Проте він не підлещувався й не жив Христовою заповіддю. Й не намагався так жити. Є люди добрі, які хочуть бути добрими. Хочуть, щоб про них ходила слава як про добродіїв, вони гасять у душі злі пориви, прихилиють до себе м'якістю й тихістю. Влещують усіх чисто, лагідні до правих і неправих, бо зробили влещення і доброту собі промислом заради того, аби обійняти високі посади. З часом у багатьох це стає другою ду-

шею. То, мабуть, і справді на добро, якщо стає душею. Проте отаман ніколи не нахилив себе на те. Зло й добро ловив серцем і розумом, але частіше чинив за велінням серця, за добро платив добром, а за зло відмірював злом. Може, ще й через те, що не боявся. Не боявся зла. О, він і сам бував гнівний. Щоправда, швидко одходив, але той, на кого впав його гнів, пам'ятав довго. Він зумисне не догоджав ні окремим людям, ні цілому світові. Він не був їхнім бранцем і не хотів ним бути. Схоче — покине все, збере ватагу й піде за Буг або на Кубань. Як колись пішов од гетьмана. Та й потім таке бувало не раз. Звичайно, літа поклали свої карби й на його душу. Він помічав, що вже не такий, як був колись. Не такі й гнів його, і доброта, й щирість. Ці зміни помітив у собі давно, неначе бачив себе збоку, неначе розглядав у комусь чужому. Колись, за молодості, та й довго по тому, він був занадто щирий, непослідовно щирий і довірливий. Міг легко купитися на дзвінке слово й гарячий блиск очей, міг розчулитися трохи не до сліз, а потім розчаруватися й повірити в щось інше. З роками душа загрубіла, оцієї наївної щирості вже не мав. Він навчився розумітися на людях, промацувати їх думкою, вивіряти на вчинках. Проте це зовсім не означало, що він змінився геть до решти, що він уже ніколи не вірив у блиск розгарячених очей, у порив і слово. В людині не переміняється доконечно ніщо, тільки гартується або розгартується, твердішає чи розм'якшується. Його й зараз могли збурити і слово, й пісня, зате встигав і обмислити, що буде, як усе скінчиться. Сликакам, хитрим людяцям приліпитися до нього не вдавалося. Він їх розпізнавав і тоді ставав нещадний, і мусили вони втікати з-перед його очей. Кошев'я на Січі правити важко. Люду тут багато, і люд усілякий. Є козаки сумирні, працьовиті, є чесні звитяжці, а є й харцизяки-зарізяки, є такі, які вар'юють проти всіх, навіть проти самого Бога, вар'ювання — то і є їхнє життя, а є такі, що по кілька разів на день мастять елеєм душу, а по тому нашіптують по куточках лихі слова. Одні хочуть вознестися над товариством славою, інші — доп'ясти пірнача чи хоч осавульської палички. Є жмикрути, є п'янички, є непитущі, є повні безсрібляники. Переважна більшість — просто козаки, які втекли від пана, чесно й віддано служать товариству та вітчизні. До когось Сірко леліє серцем, когось зневажає, але при кошев'ї не має ні улюбленців, ні ворогів, ні синів, ні пасинків, намагається ставитись до всіх однаково, навіть до своїх зловорожців, адже розумів: репрезентує владою навіть їх, і ні в кого ін-

шого вони правди знайти не зможуть. Таке ставлення до людей зробив неухильним законом і впевнився, що воно — єдино правильне. Думав над тим давно й довго і гнущає сирицю крутий нором і гаряче серце. Буває, хоч і рідко, сириця обривається. За тим шкодує.

А через те, що не круїїствував, не чинив ні проти кого підступів, — й не боявся нині нікого. Дивився у натовп, не одводив погляду. Може, хтось і має на нього зло, напевне, є такі, адже не можна вволити волю всіх, та він і не збирався догоджати будь-кому, жив власним розмислом, жив турботами коша, — нехай кажуть, він зустріне їхні слова з одкритими очима. Знайде своє слово. Дасть одвіт усім. Він не заховав до власної кишені жодного шеляга. Не послав на смерть, як те роблять гетьмани, жодного чоловіка задля своєї вигоди. А якщо він їм чимось не до серця, нехай обирають собі іншого. Йому вже добряче остирився цей хоч і поважний, але й клопітний для його літ уряд.

Поволі гомін вщухав. Потім, пізніше, по куренях довго снуватимуться балачки довкола нових урочищ і будуть сварки та радощі, а зараз усі мовби забули про ярлики. Кошовий обвів товариство довгим поглядом, ступив крок уперед, зняв з голови шапку, вклонився на всі сторони й поклав булаву на покритий килимком столик. Його чисте, з високим чолом, ледь кібцюватим носом обличчя було незворушне. Навіть сніжинки не танули на ньому, тільки налипли в кушів'ї брів та додали трохи білості в оселедець, а од чисто виголеної голови одскакували.

— Братія моя, отамани-молодці, славне Військо Запорозьке, — сказав дзвінким на морозі голосом. — Дякую за честь, котрою були удостоїли. Важке випало літо, й не всі, хто вручав мені сю булаву, стоять сьогодні отут, на майдані. Декотрі дивляться на неї з Капулівських горбів, декому ворон випив очі під Ладижином, або в гирлі Корабельної, або на Бузі. За них дам одвіт перед Богом. А перед вами — за ті негаразди, які маємо в січовому домі. Ви знаєте їх. Виповідайте ваші кривди й виберіть собі нового кошового по достоїнству своєму і за звичаєм козацьким.

Сірко одступив од столика назад, у гурт старшини. Над майданом запала тиша. Була чиста й прозора, як перша крига на Дніприші. Ледь-ледь поскрипував під ногами сніг, та десь побрязкувала об шаблю лядунка. Той звук теж був чистий, срібний. Над плавнями тужавів вітер, закручував на гребенях куренів колючий сніг, сипав важкою крупною на шапки, ворущив сиву чуприну на голові кошового, тугі

сніжинки били йому просто в обличчя. Сірко, вже не кошовий, а звичайний, хоч і значний, козак, стояв непорушно. Про що думав? Про напасті й лиха минулого року, про ще більші біди, котрі ніс новий, тисяча шістсот сімдесят п'ятий рік, — потерпав: виберуть чи не виберуть на нове кошев'я?

Про таке не подобало думати. Булави не прагнув. Те бачив Бог і відав він, пробувши кошовим уже сім літ. Далєбі, заприкріє, коли оддадуть шанобу комусь іншому. («Клята гординя, — скрутив одну думку іншою, — уже звик до високої честі за сім літ, стримить у душі гострий шпичак. Але хіба ще не зламав його, як ішов сюди?») Звичайно, якщо не виберуть, буде трохи кривдно: значить, змалів у очах коша, значить, є кращі. «А бий тебе сила Божа, яка ж бо капосна людська душа». І вже інакше: «Вознесися, вознесися над суетністю світу, розтопчи нікчемну гординю, стань великим у малому». І вознісся, й опустився на грішну землю простим козаком. Простим і без гордині. І вже дивився на булаву як на звичайну палицю, міркував про найвищий уряд на Січі тверезо й розважливо.

Непевна, а часом і лиха влада кошового. Один нерозважливий крок — і тобі вже не буде прощення довіку. Двічі на рік на великому крузі кожен може виповісти всі твої недосконалості й лукаві вчинки. А тим часом, коли ти йшов попереду батової, того можуть і не побачити. Крий тебе сила Божа з твоєю владою! Солодка вона, як і всяка інша. Надто тоді, коли перебродив у душі молодий хміль, коли вже не тривожить жаский дівочий сміх, за який можна віддати все на світі. Сім літ кошовим! Такого не сягав жоден січовик, Яковлев перебрав усі, зовсім старі, пергамени й знайшов лише одного козака, якого вибирали на кошев'я шість разів. Узяти в руки булаву — це ж насамперед битися з самим собою, пильнувати кожен свій крок, жити без послабки й радості, в постійній тривозі.

І він майже вороже поглянув на булаву. Сніжинки ковзали по ній, не затримувались на срібних гранях; кована золотом, всипана самоцвітами, вона мерехтіла в сніговій завії. Й здавалася загубленою або покинутою. Вона й справді зараз була нічиєю. Й від того кожному здавалося: простягни руку — й ти вже володар її. Це було облудне враження. Один-єдиний мент, мить, що наближала до влади всіх. Бо в наступну кожен усвідомлював, що насправді вона далеко-далеко, далі, ніж коли була б у когось у руці. Звідти її принаймні можна видерти чи навіть одтяти з рукою.

І він майже вороже поглянув на булаву. Сніжинки ковзали по ній, не затримувались на срібних гранях; кована золотом, всипана самоцвітами, вона мерехтіла в сніговій завії.

А тут вона — нічия й через те не твоя. А коли не твоя, то треба, аби дісталася достойному, аби не шкодував потім цілий рік. Хіба не знали намов і підкупу, хіба не опинялася вона в руках людей негідних, хитрих, хіба не слугувала користі й зискові! Скільки намоталося довкола неї облесних слів, обіцянок, навіть кривавих, скільки сердець згоріло в гонитві за нею.

І враз майдан, ніби змовившись, вибухнув одним голосним криком:

— Візьми булаву, батьку! Пануй ще!

— Пануй ще! — гукав Сироватка, і в грудях йому розливалось тепло, мовби це не Сіркові, а йому самому оддавали найбільшу шану. Мала Січ достойного з найдостойніших мужа, й те сповнювало радістю і навіть гордістю. Чи ж може похвалитися ще яке військо таким провідником? Он він, немов сивий орел! Валечний і простий, приступний кожному, нещадний до ворогів, добрий до козаків — своїх дітей. Таки ж добрий серцем, хоч воно й обкипіло кров'ю. Таки ж справедливий і безкорисливий. Кому ж тоді правити ними? На ту мить йому навіть відступила ревність за Лавріна; Сироватка розправив плечі, став мовби вищий на зріст, дужчий, хоробріший і до ката гордий.

— Пануй, батьку!

— Будь здоровий та гладкий! — гукали кошовому дотепники.

— Та не скупий! — додавали інші.

— Веди нас на турка!

— Віримо твоїй шаблі і честі твоїй!

Всі раділи тією однастайністю, перепочивали перед незгодами, які, почували, не утрусять і кулаками! Двоє значних козаків — Ніс та Гиря — вступили в коло, урочисто зачерпнули по жмені снігу й висипали на голову кошовому. Сніжинки припорошили оселедця, обліпили брови, вуса, тепер Сірко мав вигляд кумедний. Козаки реготали. Та тої ж миті загриміли литаври — вже на честь кошового. Сірко витер долонею брови, вуса, одягнув шапку. Стояв суворий і строгий. Взяв булаву. Підніс її вгору. Враз урвався сміх. Полетіли шапки. Всі, як один, козаки дивилися в землю. Гримнула на дзвіниці гармата, чорна намітка диму осіла на заметі лівого бабинця. Дзвони вдарили шпарко, забемкотіли — аж козакам на мить потепліло. Дзвонар калатав і калатав — довше, ніж того велів звичай: грівся, а може, й з іншої причини. Вже дяк задер вгору голову, помахав рукою, дзвін затихав повільно й неохоче.

Запорожці обрали кошового. Він мовчки вклонився їй, залишаючи на щойно наметеному снігу чіткий слід, пішов до церкви, у свій бокун — одгороджене пофарбованим у зелене палісадом місце навпроти лівого криласа. Звичай не велів йому лишатися на майдані, аби не тиснув владою на подальші вибори. Зелені, облуплені з одного боку двері проскрипіли, сховали постать кошового.

А на килимок, уже добряче присипаний сніговою поросшею, поклав пірнача суддя. Й знову запала тиша. Але вже не прозора, легка, а важка, в'язка, сповнена прихованої погрози. Суддя бігав очима по обличчях: адже сподівався принаймні на тих, кого споював останні дні. Але, вдихнувши сеї тиші, вони сьогодні теж не одважувались розтулити роти. Кожного лякала тверда тиша, що запала над майданом. Чубаті голови хилилися нижче й нижче, очі щось шукали в снігу. Тиша осідала судді на плечі, сутулила їх, в душу напливала холодна студінь, крижанила серце. Його по-конячому довге, з вивернутими губами, перекраяне шрамом обличчя налилося червінню сорому і страху, а очі й далі бігали по передніх рядах, і в них світилося благання. А далі по обличчю перейшла судомна хвиля, очі зблиснули ярою злістю, але він погасив її, похилив голову в удаваній покорі, хоч у грудях йому клекотіло. Суддя так і поніс ту тишу на широких зсутулених плечах у свій курінь. І коли вже завертав у завулок, вдарило в спину, мов каменюкою:

— Наївся військового хліба!

— Вже й черес не сходиться.

Суддя пішов швидше, підбори чобіт глибоко вгрузали в сніг.

А вже на майдані тут і там лунали голоси:

— Носа суддею!

— Брекала! Дошпетний козак.

І враз, десь зліва, цілим куренем:

— Білого, Степана Білого!

Й тоді заворушився весь майдан:

— Білого! Воліємо Білого на суддю!

Було видно, що за суддю курені домовились задалегідь.

Степан Білий, теж огрядний, як і попередній суддя, чоловік у чорній важкій киреї, застебнутій на грудях срібною пряжкою, крутив на всі боки круглою, як казан, головою: вдавав, що здивований, чи був здивований справді. Його високі, дугасті брови вигнулися ще дужче, довгі вуса обвисли. А що його ймення гукали все голосніше, вибрався з людського тлуму й почовгав до свого куреня. Не мусив лишати-

ся тут, аби не забоявся хто виказати про нього лихе. Одначе з натовпу вибігло кілька чоловік, перейняли й попідруки повели назад. Він орав ногами втоптаний сніг, упирався, й теж не розібрати: вдавано, за звичаєм, чи насправжки. А його штовхали в плечі, штурхали в потилицю, примовляючи:

— Йди, йди, будеш нам паном!

Чорна кирея на Білому злітала, як приламані крила ворона.

— Шануйся, сучий сину! — гукали січовики.

Вони розвеселилися, смикали Білого за поли, обірвали пряжку, сипали на голову сніг — аби шанувався, аби знав, кому зобов'язаний владою. Але цього їм видалося замало, кілька чоловік вхопили нового суддю за руки та за ноги й поставили сторчма в замет. Суддя важко видряпався із замету — був геть у білій поросі, одфоркувався, мов загнаний битюг, покусував вуса, тамуючи лють, потамував, гадав — усе скінчилося, та зненацька збоку вихопився молодий, схожий обличчям на тхорика, козак у синім жупані з позументом, ліпонував Білого просто в обличчя сніговою грудкою. Суддя похитнувся, копнув ногою кривдника, аж той заорав носом.

— Щоб тобі, скурвому синові, так хотілося дихати, як мені над тобою панувать, — плюнув у його бік Білий, утираючись шапкою, яку підняв зі снігу. Його м'ясистий ніс почервонів, вирлуваті очі горіли гнівом. — Й над вами теж. Не діждете. Шукайте дурнішого.

Білий рішуче закрокував із майдану. Його перепинили, потягли назад, він упирався, тепер уже насправжки, одбивався, і йому скрутили руки.

— Пануй, шануйся, а то поламаємо ребра, — юртували запорожці, й було видно, що погроза їхня не порожня. Це тямив і Білий, він узяв пірнач, але й далі, поки литаврник вибивав дріб на його честь, був вовкодухий, витирав шапкою розчервоніле, мокре обличчя, не дивився на запорожців. З рота йому клубочіла біла пара — ухоркався. Відтак потягнув у церкву. На порозі зупинився, постояв, махнув рукою — мовляв, пропадай усе пропадом, — зник за важкими дверима.

— А мене, хлопці, нехай би й довбнею вдарили, — сказав хтось за Сироватчиною спиною. — Я витерпів би.

— В тебе самого голова як довбня. З такою головою не обирають. Палі нею забивати можна.

— А якби головою в г...? — допитувався череватий, веселий запорожець. — Згодився б?

Козаки зареготали, на них зацитькали.

Писаря обрали швидко, Яковлев не встиг покласти на стіл срібного, на ланцюжку, каламаря, як його знову втиснули йому в руки:

— Пиши мудро, по справедливості.

По м'якому обличчю кошового писаря розповзалися плями. Довіра козаків лестила.

Незрима, наструнена до краю линва, що висіла над майданом од самого початку, лопнула, коли стали обирати осавула. Не дійшли курені за осавула згоди ні позавчора, ні вчора. Половина верхніх і три нижніх кричали Єнченка, решта — Ворону, їх обох тягли в круг, за мить старшину — курінних, хорунжого, обозного, довбиша — притисли до церковної стіни, натовп перекинув столика, перекинув литаври, сунув до дверей церкви. Хтось підхопив корогву, щоб не втоптали в сніг, вона лігала над головами. Крайні, котрі не могли дотовпитись, зчепилися між собою, нижні й верхні курені перемішалися, кілька чоловік, не довівши словами переваги, кинулися руйнувати Медведівський курінь, з якого був Ворона, там уже летіла солома, медведівці стали в оборону, й уже замелькали шаблі. А в дверях церкви зчинилася справжня утарчка, осавульську паличку давно затоптали в сніг, і тепер кожна партія поспішала проперти свого обранця в осавульський бокун. Так колотилися довго. Першого ввіпхали в двері Єнченка, але його тримали за поли медведівці, кунтуш тріщав, напинався на спині, на товстій його шиї повипиналися жили, й хтось черконув Єнченка чимось гострим по щоці, й кров закапала на церковний поріг. Ворону тримали так само і тусали під ребра, — маленький, з хлопчачою статурою, з дитячою шиєю, він крутив на всі боки патлатою головою, радий би був утекти — не вдавалося. Кмітливий од природи, не останній у бою, розгубився вкрай. Ієромонах, що вже й так був злодужий на січовиків, замахав хрестом, наказав старості замкнути церкву. «Осквернили, осквернили. На святий поріг кров пролили». І застрашливо вирячив великі, з об'єденими якоюсь хворобою повіками, очі. Диякони вже гасили свічки, коли зі свого бокуна вийшов Сірко.

— Пане превелебний, знай свою справу, — кресонув очима по ієромонахові, і той знітився, а тоді підійшов до дверей і розчепив руки тих, котрі тримали за поли Єнченка.

— Стань біля мене. Впустіть сюди й Ворону, — сказав. — Обидва се козаки достойні.

Єнченко й Ворона швиденько сховалися за спиною кошового, вже не раді всім урядам на світі. Єнченко сопів, аж було чути в кінці майдану.

— Вийдіть усі з церкви, — провадив далі кошовий, — і скличте малий круг. По троє козаків з кожного куреня. Нехай вони оберуть осавула.

Малий круг — це заслужені козаки, січові діди. Повсідавшись просто на снігу, вони довго радилися. Малий круг гойдався то в один, то в другий бік і обрав осавулом Єнченка. Козаки вже добряче потюпилися, а на великому крузі Ворону майже ніхто не обстоював, й він тихцем-тихцем зашився в натовп.

А над Січчю гуляла віхола. Стріхи курілися білим димом, колюча крупа сікла обличчя й руки, а запорожці поспішали до церкви, в тепло. Й забулися недавні незгоди, й усі широко та праведно хрестили лоби, навіть ті, котрі недавно зривалися хреститися шаблями. Десь і зачайлася злоба, але в Божому домі, при загальній злагоді і єдиномудрості, вона не одважувалася явити свій вид. Козаки гомоніли, й піп довго не міг перекричати їх. І гнівався, бубонів за своєю конторкою підпаламар — ніхто не купував свічок. Святі теж невдоволено хмурилися, але на них не дивилися. Всміхалася тільки Богородиця: запорожці — її діти, вона одна розуміла їх. А потім заспівала півча, гарно заспівала, уроча мелодія опустилася на душі й змусила зімкнутися грішні уста. Лагідна, оточена рум'яношоками пузатенькими янгольчиками Божа Матір тепер уже дивилася з ікони на запорожців сумовитими, воістину материнськими очима; в неї під ногами, на тій же іконі, стояв інший гурт січовиків, в одного з них із рота випадала паперова стрічка, на якій було написано: «Покрий нас, Пресвята Богородице, своїм чесним покровом». Ікона була давня, але старі січові діди ще впізнавали в тому гурті під ногами в Марії своїх полеглих у битвах побратимів: адже богомаз малював її на Січі.

Після довгої служби розійшлися по куренях, де чекав празниковий, коштом Військової Скарбниці, обід. Вибивали днища в бочках з пивом, оковиту носили з шинків дерев'яними цеберками. У великих кінвах на столах стояли інші трунки, на кінвах висіли корячки. Запахи варенухи, оковитої, тернівки на якийсь час навіть поглинули круті, що не вивітрувалися з куренів ніколи, запахи кожушини, дьогтю і чоловічого поту, а також запахи деревію та материнки, якими забивали той дух. Деревій, тоя, материнка, васильки, медунка та інші трави стриміли в пучечках та цілими кулями за всіма трьома сволоками.

Запорожці розквітали усмішками, заходили з морозу, кидали на лаву шапки, потирали руки, розгладжували вуса.

Непитущі залишилися в церкві. Їх на Січі також чимало. То вороги-воріженьки пустили поголос, ніби запорожці — поспіль п'яниці.

Сірко із старшиною вечеряли на чернечому дворі, в ієромонаха. Отаман не любив бенкетів по виборах, але так велів звичай. До того ж вони були прісні — не стравою, а словом, поведенцією, обсновані молитвами та чернечою сумирністю. Тиха молитва, супокій, чистота та ошатність сьогодні сподобались йому. Не багато він мав у житті таких тихих вечорів, не часто відпочивав душею. Жив нелегко. Не плив у човні за водою, а все поривався до кращого, правував до справедливості, не часто спивав життя, не втішався ним, хоч і вмів утішатися, його завжди щось мучило, щось непокоїло, саме через те й не зміг віддати себе в руки долі й жити за її потаємними веліннями. Здебільшого йшов наперекір, був невспокоєний, упертий, непокірний усім, навіть собі. Незнищенна сила правди жила в його серці, вона не давала упокоритись долі. Бувало, на якийсь час мовби заспокоювався, починав пливти за хвилею, а тоді якась сила вибивала з того спокою. Тепер часто думав про це.

Проте не їв гризньою серця за тим, що не прожив десь над левадою, не просидів на призьбі під вишнею або в монастирській тиші, тільки шкодував, що, як йому здавалося, не випало пройти так, аби по тому сліду вже ніколи не ступала зловорожа нога, й не дійшов туди, куди прагнув. Не покористав уповні й того супокою, що його могли дати оцей півострівець над Скарбною, кіш, влада. Він міг одволожити душу на час, на день, на тиждень — після виграної січі, гарно збудованого думбаса, а тоді його думка починала знову кудись пориватися, на душі ставало бентежно. Його життєлюбство мало саме такий триб — невспокоєності. Так жив, так правив кошев'я, й, може, через те не стратив сили, що поміж інших була одна велика думка, один помисел, які поливали живлющою водою серце й тримали на світі.

— Найкраще було б нап'ясти над нашим островом вітрило й попливти... — зненацька мовив Сірко сам до себе. Й заміслився.

А козаки подивували й притихли. Не просто було зрозуміти отамана. Неоднаковий він був навіть протягом однієї днини. Й не те щоб неоднаковий вдачею, — адже поставав перед громадою то сумний, то веселий, то відчайдушний, то палахкий, як порох, то розважливий і спокійний, — а й справді мовби жило в ньому два чоловіки. Один неспокійний, увесь у якомусь пориві, відчайдушний — міг схопити

за петельки найближчого друга, скинути з човна гребця, який щось прогавив, і кинутись на відчай душі в гущавинь татар, тільки сила та божа удача й виручали, міг обрубати загребущу руку корчмаря, що злупив удвічі за питво і страви, то — перший. Але жив у ньому (й про це здогадувалось небагато козаків) інший — глибокої і широкої мислі, яка текла, мов річка, ніколи не спиняючись. Напилася душа під Богдановими корогвами волі, та й на все життя. Проглядав далеко вперед і бачив тільки морок. Либонь, душа й раніше дихала волею, а тепер він осягнув її розумом, оббігав мислю і татарський берег, і польський край, і московські землі. Не раз та мисль ламалася, їй було кривдно й холодно, вона й сама десь заплутувалася, але, вивільнившись, сягала туди, куди не сягала нічия інша. Важкий був її політ, тісно їй було в світі, тій волі, тій силі, й це пригнічувало отамана й не раз кидало в глибоку тугу. Либонь, дехто таки здогадувався, що це не просто отаман, вдатний стратег, дужий, сміливий, часом нещадний чоловік, що він не лише вміє повести ватагу козаків, а тяжко думає за них усіх, і ту думу не обмежити Чортомликом, Скарбною і Павлюком. Сам він волів у тому не признаватися, залишався просто отаманом — добрим і гнівним, спалахував і відтавав серцем, за що його й любили козаки.

За столом розмовляли упівголоса, ієромонах, усе ще ображений на кошового, намагаючись не дивитися в його бік, повідав світські та духовні новини — нещодавно їздив у Київ і привіз їх повен міх. Гомоніли про нові підступи уніатів, які Арістотелем вивертають Боже слово, про достойних отців церкви, що дали уніатам і обскурантам добру відсіч, паче всього книгами своїми «Розмова білоцерківська» та «Лицар православної церкви Східної лицареві костьолу римського» і вогнистими проповідями в київських церквах.

— Мудре слово — що гостра шабля, — мовив ієромонах, сухою старечою рукою наливаючи з химерної восьмигранної карафи прозоре вино.

Сірко слухав, і супокій огортав душу. Й не хотілося йому нічого, oprіч миру та тиші. Він подумав, що то тиснуть роки, гнуть і кують його на свій лад. Старість підкрадалася тривогою, якої не знав раніше. Й те часом дивувало. Страх ніколи не володів ним. У бою завжди йшов попереду, швидкість і натиск виважували власну долю. То не була сліпа одчайність, віра в Божий промисел. Що ж, погине... Він таки щось та звершив на землі, чимось прислужився своєму краєві і люду. Просто не дав ніколи зрости в душі хит-

рості, підступу, вони ж єдино ведуть на стежки боягузтва. Та й завжди мав перед очима ворога. Спізнав на собі його підступи, розгадав його криваві умисли, й ніколи не вгасала в серці ярість та мста. Вони спалахували в одну мить. Його порубцьовану душу могло легко поранити одне необережне слово. Надто кинуте кимось із товаришів. Тоді спалахував, як порох од іскри. Одначе швидко перегорів, перший ішов миритися. Не мав у душі їді, а злість не осідала на ній чорною кіптявою. Але, почував, з літами мінялося щось у ній. Все частіше думав про той час, коли не зможе скочити на коня, вийняти з піхов шаблю. Та й нащо тоді все. Цей настрій переважувався іншим: що менше лишається людині життя, то стає воно дорожчим. І людина починає оглядатися та обачнитися. Й те, чим ніколи не дорожив, набуває ваги. З віком зринали думки про статок. Не кепсько, гадав, лишити б щось дочкам. Думки ті, одначе, напливали й розтавали, як хмари, бо не вкладав у них усієї душі. То навіть було ніби щось не його, мовби нащептане кимось. Сливе людським досвідом? Бо ж у тілі вистачало снаги, і запалу, й жаги, і цікавості до життя.

Любив послухати розумного слова. Про далекі краї, чудернацьких звірів, дивні звичаї. Та щирість, майже дитинність якось дивно уживалися з суворістю й тверезістю. Наслухавшись розповідей мандрівних людей, і сам подумки довго мандрував по далеких краях. Як те гарно! Либонь, коли б люди жили в злагоді, вони були б устократ мудріші й щасливіші.

І ще один чоловік думав про далекі краї та мандри. Січовий підписар Митрофан Гук стояв при одвірку й дивився поверх голів. Дивився так, мовби його ніщо не обходило. В червоному жупані, сап'янових чоботях — ферт і веселун, ще й хвацько підпер рукою бока. Одначе було йому невесело. Запам'ятовував усе мовлене за столом, а сам думав про те, що сама його пам'ять стає пороховою міною, і чим більше пороху, тим більша небезпека. Страшно жити з таким вантажем. Ще й невідомо, яка буде плата. Бо ж таки нічого не має. Самі обіцянки-цяцянки. Обіцянки великі із вельможних вуст. Отож і ходить по лезу шаблі. Хочє одігнати невідчепну ману веселощами та чаркою, одначе не завжди те йому вдається. «Поїхати б кудись далеко-далеко й не вернутися більше», — подумав улад з отамановими словами і несподівано зітхнув, а тоді спам'ятався й швидко ковзнув по келії поглядом — чи ніхто не помітив. Здається, ніхто. Та й що помічати?

...Сироватка, котрий не протовпився в церкву й одстояв обідню на морозі, настрибався халяндри, корячок горілки вилив просто в щербу, сьорбав гаряче пійло й почував, як одтає, нагрівається душа. Шевчик, кум — кумами вони, звичайно, не були, просто називали себе так оддавна, після того, як колись разом гостювалися на хрестинах у знайомого зимівничанина, — теж сподобав той напій, і вони довго чаркували вдвох, обсівшись біля теплої груби. Гарно їм там було, аж вони не захотіли сідати до столу. Там, біля груби, обоє й поснули, зморені теплом, ситою кутею та горілкою.

III

Вони зіткнулися в синій сніговій імлі груди в груди. Татарський акинджі й козацький роз'їзд. Мела хурделиця — за нею спочатку козаки не побачили татар, а татари козаків, а тоді закружляли в степу, рубаючись мовчки й люто. Синьо миготіли шаблі, розбризкували по снігу гарячу кров. Люди рубали людей, коні гризли коней, дико іржали в передсмертній агонії. Люди помиралі мовчки. В степу тільки так і помирають.

Татар було вп'ятеро більше, вони оточили козаків з усіх боків, пильнуючи, аби жоден не сховався в білій хурделиці. Сліпив очі сніг, іржали коні, брязкали сагайдаки й стремена, але, опріч того, не чулося нічого — жодного людського поклику чи стогону. Вимахували списи й клювала, коні без вершників бігали довкола тісного, згарцьованого копитами тирла. Стояв січневий мороз, скипень, з коней і людей валувала пара; шаблі нагрілися, сніжини танули на них і збігали струмочками навпіл з кров'ю. Козаки спробували прорватися, але їх збили й не дали після того скупитися і стати спина до спini. Кілька разів злітав у повітрі аркан, але, обдурений віхолою, падав у порожнечу. Козаки боронилися запекло, навіть уже збиті з коней, посічені, не випускали з рук шабель. Сніг під їхніми ногами підпливав червоною кип'ячкою, кінські копита перемішували його в кашу, що одразу замерзала.

Коли підскакав калга-солтан, усе було скінчено. Дзямбет-Гірей оглянув побоїсько й суворо та гнівно напосівся на чауша — величезного воїна з налитими кров'ю очима, який важко дихав і довго не міг увіпхнути в піхви шаблю. Баранячий кожух на лівому плечі татарина був розрубаний, по гриві гнідого бахматого коня збігала кров й запікалася

на шиї — татарин, рятуючись від удару, підняв коня цапки, ховався за його шиєю. Двоє спішених татар вели своєму ватагу спійманого звідчолого козацького коня, що дурів од волохатих кожухів та чужого запаху, рвався з чіпких рук.

— Чому з кожного випустили кров і душу? Чому не взяли жодного живцем? — Калга-солтан тиснув тонконогою кобилою гнідого бахматого, що вже хитався.

«Язык» їм був потрібен конче. Вони пробивалися у снігах майже наосліп, дедалі більше ризикували — наткнути-ся на укріпленний козацький форпост, який не зможуть одразу скурати, й козаки подадуть знак своїм.

Чауш лупав обліпленими сльотою повіками, затискував правою рукою розрубаний на плечі кожух. Він або був оглушений і ще не прийшов до тями, або не хотів відповідати.

— Вони не давалися, — обізвався піший татарин, гаркаво, по-ногайськи вимовляючи слова, й калга ледве розчовпав, що той каже. — Ми перед цим одного знайшли. Замерзав, ледве одтерли.

— Де він? — запитав Дзямбет-Гірей.

Кілька чоловік кинулись у бур'яни, — вони, либонь, забули за бранця. Полонений лежав там, де вони його кинули перед початком бою, — під кущем буркуну. В нього були зв'язані руки й ноги. Одяг і обличчя вже притрусив сніг.

Один татарин повернув полоненого горілиць, інший підбраною під ногами козакою шапкою обтер обличчя. Калга-солтан нахилився з сідла. Бранець був молодий і гарний. Довгасте худе й виснажене обличчя, чорний вус, чорні розлетисті брови. Проте одяг вельми пошарпаний і не схожий на козацький. Може, й не козак це? Небавом довідаються. Але спочатку його треба привести до тями.

— До ханського намету, — вказав нагайкою на полоненого. — Хутчіше. А самі проїдьте ще трохи вперед. Пильнуйте. Зараз я пришлю заміну.

На північному схилі балки, що трохи захищав од вітру, вже стояв ханський намет. Орда і яничари розташовувалися вповодж балки. Коли калга поглянув на табір зверху, йому здалося, що то ворущаться мурахи. Татари одторочували шкіряні, шерстю досередини, юки з просяним борошном та сиром і шаньки з вівсом для коней. Їли самі та годували коней, вкладали їх на сніг й собі лягали поміж них. Коні гріли вершників. На білому снігу татари скидалися на граків. Декотрі, дужчі, доїли кобилиць, тепле молоко текло просто в жили, воно грітиме довго. Яничари розташувалися окремо, пустили коней на волю, ті збива-

лися в табуни — головами докупи, — а самі гуртувалися й одразу засинали. Один великий сон насував на військо. З нього мала натекти нова сила й помчати їх далі, туди, куди спрямував прапор пророка та перст султана й куди поведе їх хан орди.

Серед цього ще ворушкового царства, що повільно провалявалося в дрімоту, не міг заснути тільки великий хан. Навіть не міг усидіти на шовкових подушках; кинувши під ноги ковдру з лисячих хвостів, дибав попід червоною запоною, до болю кусав губи, щоб не завити по-вовчому. Несамохіть рвав шовк, рвав повсть, розривав ремінці й кидав під ноги. Одвертаючись до вилоги, негнучкими задерев'янілими пальцями оббирав бурульки з вусів та бороди. Біля намету юрмилися аги, мірмірани, беї, їх теж зморював сон, декотрі вже дримали стоячи, але ніхто не наважувався зайти досередини. Хоч закон велів скласти звіт про підручне кожному війську одразу по тому, як зупинилися на спочинок. Всі розступилися, коли підскакав калга-солтан, він зайшов до намету. Знайденого на дорозі козака дозорці поклали на повсть, одтирали снігом.

Лаврін прийшов до свідомості, але зір йому вияснювався довго — здавалося, перед очима метляється якесь рожеве шмаття. Крізь те шмаття — плескати, майже безброві обличчя з вузькими щілинками очей, гостроверхі шапки, кошлаті гриви коней. Він бачив цих людей сьогодні вдруге, в цьому міг присягтися. Не тільки бачив: навіть були змусили його бігти; скрутили ремінням руки й погнали між двох коней. Але Лаврінові підломлювалися ноги, він упав, татари зупинилися й кинули його в сідло. Все це — неначе крізь сон. І засніжений степ, і вологий круп коня, й волохата, в снігу, спина татарина. А по тому знову був сон. Він з такою радістю поринув у чорну теплу прірву, що вдруге татари ледве витягли його з неї. Думки в голові ледь жевріли й були мовби не його. А вже намислював, що казатиме. Віддав, які немилостиві до запорожців татари, напевне знав: чинитимуть важкі спитки, то порішив видати себе за аргатала, який заблудився в степу. Лаврінові боліло тіло — здавалося, його довго били палицями, й туманіло в голові, й почував байдужість до всього на світі. Його не злякав полон, тільки важкий смуток стиснув груди.

Татари терли Перехресту груди заповзято, двічі вливали в рот щось пекуче й гидотне, аж його трохи не знудило, й він сплюнув на сніг зелену слину. Мав на мислі ще якийсь час удавати з себе кволого, але татари безпомильно влови-

ли мент, коли він міг стати на ноги. Витерли ще чимось смердючим груди й потягли за ковнір, боляче шильнувши ятаганом у піхвах під ребро. Лаврін з несподіванки зойкнув і сів.

Перехрест не раз бачив на Січі татар, але ті були зовсім не такі. Ошатно вдягнені, вони улесливо посміхалися й раз по раз сплескували в пухкі долоні. Од них пахло миртом, якимись духмяними травами. А тут, скільки сягало око, вовтузилось на снігу, коماشилося щось однолике, смердюче, схоже на велетенську зграю. Кроків за тридцять од нього гурт татар шматував коня. Кінь або зламав ногу, або пристав, його добили й тепер краяли ножами, жерли сире м'ясо. Воно парувало, скрапувало гарячою кров'ю, ординці злизували її разом зі снігом, один припав до кінської шиї й пив просто з рани. Вони нажиралися, як вовки, — на довгу дорогу, на біг, на нову кров, й щось гарчали, щось тиццали один одному — певно, сплачували за коня, в них були якісь свої рахунки, тільки цим і нагадували людей. Біля самого Лаврінового обличчя щирився чорний рот з пеньками зубів, здавалося, татарин хоче вкусити козака, та не знає як, шорсткі холодні пучки обмацували його лоб та скроні, роздирали повіки. Татарин заглядав у зіниці. Відтак двоє дужих ординців ухопили його за руки й втягли до великого, червоного зсередини намету з високою шкіряною кобкою зверху; в просвіт між нею та наметом падало світло. Знизу пільму розганяло тріскуче багаття з кураю, його підтримував маленький татарин, що сидів на п'ятах. Сніг навколо вогню обтав. Вогняні відблиски падали на Лаврінове обличчя, сніг на ньому почав танути, збігаючи патьоками за шию і на груди. По той бік багаття, спиною до вилоги, стояв високий татарин у вовчому кожусі й лисячій шапці. З-за Лаврінової спини виступив ще один татарин, у повстяній, отороченій по краях заячим хутром шапці, й задзигорів швидко, аж Лаврін спочатку думав, що той лепече по-татарськи, й тільки згодом утямив, що то товмач і говорить він по-українському.

— ...і врятували тобі життя. Ми впізнали, що ти козак. Скажи нам, чи давно з Січі й куди йшов. До застави? Де вона? Тільки не бреши. Бо спізнаєш мук, яких не спізнають найбільші грішники у вашому пеклі. А розкажеш — залишишся живий, ще й дамо тобі коня та харчів на дорогу. — Останні слова мовив з димової хмарки, яка окутала його.

Лаврін мовчав. Стояв і думав, як би не одурити себе й тих, на кого націлена ця орда. Треба б поставити своїми

словами на путь нападникам обмилній козацькі залоги, але Перехрест не знав, куди йдуть татари — на Поділля, на Слобожанщину, під Київ? Ще подумав: він уже не зможе нікого застерегти, й не дадуть йому татари коня, не випустять зі своїх рук. Сяйнула думка про Киляну та Марка і згасла. Вони вже теж були не на його життєвому полі.

Мабуть, він би спізнав тих мук, якими погрожував товмач, коли б у цей час до намету не вбіг велетенського зросту татарин у розпанаханому на лівому плечі кожусі й, клякнувши просто в підмоклий сніг, заговорив захриплим голосом в спину татарському ватагу. Високий татарин одразу обернувся на ту мову, щось сказав, охоронці потягли Лавріна з намету. Лаврін подумав, що ось зараз і скінчаться його муки. В одну мить біля цього жаркого багаття йому подорожчало життя, проте він не збирався вимолити його у ворогів, та й не сподівався вимолити. Але його кинули на холодну, вже присипану снігом повсть, на котрій нещодавно відхажували од смерті, й не чіпали більше. Лавріна проймав холод, і, може, від того думка бігла швидше, стрибками. Бачив широко холодну балку, припорошений снігом татарський табір, де перемішалися потворні, обкидані снігом кінські голови й схожі на могили горбочки, високий намет і гурт басурманських ватагів біля нього — все справжнє й несправжнє в своїй неймовірній істинності. Примірявся навіть до втечі, але те вже було зовсім неможливо.

Чауш коротко оповів ханові, що він зі своїми акинджі наткнувся за два фарсах¹ звідси на великий зимівник на острові. Вони захопили його мешканців, сім душ, одного, що втікав у лози й відбивався, зарубали. Селім-Гірей підкульгав до вогню, його обличчя перекривила чи то гримаса болю, чи то посмішка. Страх хапонував чауша холодною рукою за горло: він подумав, що калга-солтан доповів ханові про бій із козацьким загоном, про загибель усіх козаків і тепер на нього чекає велика кара. Але Селім-Гірей справді посміхався. Він ступив уперед якомсь дивно, з підскоком, і запитав:

— Де він?

— Тут, — сказав чауш. Він не зрозумів хана.

— Де зимівник? — перепитав хан, і його гострі, зламани посередині брови нахмурились, цього разу вже від гніву. — Коня мені. Покажеш дорогу. Сеймени пойдуть зі мною. Всіх полонених теж припровадити туди.

¹ Фарсах — міра довжини, 4 км (тур.).

Ступаючи правою ногою на пальці, Селім-Гірей вийшов з намету. Хартуна не вщухала, ага і його беї стояли, схожі на білі надмогильні стовпці. Хан подумав, що орду треба підняти раніше, аби її не примело в балці. Хотів пройти до осідланого коня, але наштовхнувся поглядом на постать бейлербея, начальника яничар, зупинився. Йому здалося, ніби яничарський ага посміхається. «Цей жовтяк, — подумав про бейлербея, бо той мав жовте, як шкуринка на помаранчі, обличчя, — скаже в Едірне, буцім я погано сповняв вищі повеління, що через якогось ганебного прища кинув напризволяще військо».

Проклинаючи себе за слабкодухість, мусив віддати декілька наказів: вислати посилену охорону, призначити по двоє од кожного загону, щоб стежили, аби ніхто не замерз у снігу, піднімали сонних, й ще по двоє — наглядати за кіньми. Хоч усе це аги знали самі. І мусив-таки запитати бейлербея, чи на силі яничари, чи не потрібно їм чого. Яничарський ага перше запитання сприйняв як образу й помочі од хана не сподівався. Та й що може дати йому хан у цьому голому степу, де тільки сніг, та бур'ян, та сліди хижих звірів? Де на обрії гасають табуни диких коней і велетенських птахів — дрохв, що їх яничари кілька разів мали за ворожі роз'їзди. Триденний безугавний біг зморив агу до краю, яничарам поморозив щоки, йому здавалося, що коли він дише, у нього в роті замерзає слина; єдине, що ще горіло, й тепліло, й трохи гріло, — лють, але на кого міг її вилити! Швидше б кінчався цей триклятий похід; якщо він залишиться живий, згадуватиме його до скону. Їхні татарські союзники — варвари, а великий хан — дикун. Для них ці морози, цей степ — що вовкові ліс. Хан не сказав у Едірне, які злигодні чекають воїнів столиці правовірних на цьому білому шляху. Й тепер насміхається з них. Його тонкі губи ворущаються — їх звиває посмішка.

— Чим довше стоїть у куфах вино, тим воно міцніше. Чим більше злигодні падає на яничара, тим він дужчий. А прохання маю до хана єдине: нехай його воїни не обрадають воїнів султана.

— Ханські слуги — теж воїни султана, — суворо одказав Селім-Гірей. — Що взяли у вас воїни степів?

— Вони тягнуть усе. Коней, їжу, зброю.

— Ви маєте хоч одного, спійманого на злочині?

— Сьогодні в мене вкрали копчений кінський окіст. Ми впіймали злодія.

Сміховинна скарга: голодний воїн поцупив копчений окіст з припасів паскудного яничара. Його треба... У цю мить пекучий біль пронизав ногу Селім-Гірея. Він ухопився за стремено, витиснув крізь тонкі, посинілі губи:

— Велю покарати луком.

Ледве Селім-Гірей від'їхав, як вершитель його присудів та двоє аг відшукали злодія й сповістили йому ханський присуд. Його вивели на сіру, в мерзлому кізяччі та грудді дорогу, що її годину тому протоптала в снігах орда. Дорога бігла на південь у милий серцю татарина край. Він дивився туди, де вона губилася на обрії, й мимовільний відчай на його обличчі заступав вираз побожності та трагічної упокореності.

Привели коня, напівдикого, бахматого, з чорною смугою через усю спину, прив'язали до хвоста лука. Татарин сам узявся за лука. Провина була вочевидь, Аллах і хан відали про неї, не прощали її. Веління хана — вищий закон правдивішому на землі. Аллах дивиться на нього з неба, татари дивляться із землі. Залишається одне — померти мужем. Двоє вершників шмагонули коня нагаями, він здибився, рвонувся, поволік татарина по груддю, мерзлих кізяках, поламаних бур'янах. Татарин сконав, не випустивши лука з рук.

Ледь гострий, відточений на сидельнім ремені ніж розітнув набубнявілу, розпарену шкіру на п'яті, хан відчув, як йому ніби величезна вага скотилася з пліч. Стало гарно, аж він засміявся. Відкинувся на подушки — їх познімали з полу й склали посеред хати — й з насолодою випростав сковане кількадечним болем тіло. Його обличчя розм'якло, розправилося, він задоволено мружив ріденькі брови й пахкав губами, неначе дитина. Ніс ханові почервонів, під очима висіли мішки, ріденька борода обтіпалася, фарба на ній вилиняла, й крізь брудні патьочки проглядала рання сивина.

Селім-Гірей обвів поглядом хату. Випрошена велика зелена скриня — воїни степу вже попоралися тут, — на лаві і долівці валялися побиті ікони — вони ж познімали їх з божниці, але, впевнившись, що сусальна фольга проста, покидали, а заодно потрощили посуд біля печі та повибивали шибки вікон. Їх позатуляли подушками.

Хан був у легкій турецькій сорочці — камкіс, все інше — кольчуга, лук, сагайдак — лежало на лаві. Хатне тепло хлило його до сну. Воднораз йому вперше за три дні захотілося їсти, він згадав про вкрадений у яничарського аги кінський окіст і наказав подати копченого м'яса й собі.

А також зажадав вина. Одначе червоне вино замерзло в бурдюзі, служник, розірвавши бурдюг, накришив у знайдену на малому суднику мідну тарілку червоних крижаних скалок і поставив під комин на жар. Поки відтавало вино, а служник різав на тоненькі скибочки м'ясо, розкладав кав'яр та родзинки, Селім-Гірей наказав завести полонених. Їх увіпхнули всіх зразу, й товмач пошепки наказав їм стати на коліна. Спотикаючись, заточуючись, бо були пов'язані за руки мотузками, кінці яких тримало двоє татар, штовхані в потилицю й під ребра, полонені поклякли на долівці. Було їх восьмеро: господар із хазайкою, їхній син, четверо челядників та Лаврін. Одного челядника татари зарубали в лозах — тікав через лід, одбивався сокирою, й ще один, білоокий Денис, подівся невідь-куди. І Драпак, і всі інші вважали, що його порубали теж.

Хан короткозоро примружився, мельком оглянув усіх.

— Оцей, — вказав товмач на кругловидого, лисуватого дядька з догідливим виразом очей, — господар зимівника.

— Клянусь бородою, я не збираюся купувати зимівника, — пожартував хан. — Спитай у нього, чи є серед них запорожці. Чи знає хто дорогу на Січ.

Товмач переказав, і Мартин Драпак, кланяючись то ханові, то товмачеві, обома руками вказав на Марка:

— Ось він запорожець. Недавнечко з Січі. Наймит мій. — І запобігливо дивився ханові в очі, хоч мало на що сподівався. Намерзла на вуса бурулька льоду заважала Драпакові говорити, а одірвати не міг — руки були зв'язані.

— Скажи: він залишиться живий, якщо проведе нас найбезпечнішим шляхом.

Марко стояв на колінах, похнюпивши голову. Йому було байдуже все на світі. Відчайдушна остаточна Киліянина відмова, новий страшний полон — чого ще сподіватися? Обіч стояв свідок двох його зрад, його суддя й, мабуть, тільки волею випадку не кат — Лаврін Перехрест, дивився на Киліяну. Може, оці татари врятували Марка від Перехрестової шаблі? Адже Лаврін прийшов згладити його зі світу. Єдине, що почував ясно й чітко, почував оголеним серцем, — це Лаврінову присутність. Хотілося глянути на нього — й боявся. Ось він прийшов, і земля розверзлася під Марком. Татари важать його на найстрашнішу зраду. Ні, він не поведе їх. Він скаже, що Драпак бреше. Що сам збрехав Драпакові... Лаврін не видасть його. Нехай Лаврін...

І враз у той розмисл вплився новий, гарячий, лячний. Йому аж роса виступила на чолі. «Вони сказали: залишиться

живий, якщо проведе на Січ... Значить, усіх інших скарають... Залишиться живий один... Той, хто покаже дорогу... Їх усіх... Ніхто нічого не знатиме...» Серце забилося швидко-швидко, рвонулося, як птах із чужих рук. І вже він не мав волі, його заповлонив страх, і хоч усвідомлював, що чинить жahlливий злочин, поспішаючи, аби поперед нього не вихопився хтось інший — Лаврін або Омелько Сич, теж запорожець, — закивав головою:

— Я знаю всі дороги. Я проведу... — Прорік ті слова в нестерпній тузі, й щось луснуло в його душі, й щось там померло. Лаврінове прокляття упало в холодне дупло. Намагався не дивитися в його бік, аби не наразитися на вбивчий погляд, хоч знав, що вже й той погляд його не зупинить. На мить перед Марковим зором майнула світла пляма — сонячна галявина; й побачив посеред галявини дві постаті, й заплющив очі. Те видиво було з днів, коли вони з Лавріном ще ходили, обнявшись по-братньому, і любили один одного. Сонячна пляма погасла, й тої ж миті для Марка настала вічна ніч.

Хан зрозумів відповідь ще до того, як товмач переклав її. Ще раз обвів очима бранців, затримав погляд на дівчині. Гостреньке личко, рівненькій носик, точене підборіддя, до якого хочеться торкнутися пальцями, брова, як серп молодого місяця, ще й чорна цятка над бровою, що особливо принадно, а очі сині, темні, як морська глибина. Дивна невідповідність і водночас — краса. Губи звабливі, чутливі, червоні. З таких бранок бувають солодкі наложниці. Вона гарна навіть без рум'ян. Подумав про це холодно, без краплі хіті. Звершував найбільший подвиг життя і був тільки воїном. Цей похід скінчиться повним і навічним погромом козаків. Він зробить те, чого не зробив султан з усім військом. Селім-Гірєєве ім'я муедзини прокричать з усіх веж Адріанополя й Стамбула. Хан уже на порозі перемоги. Нехай знають про це в Адріанополі.

— Негайно спорядити гінців, — сказав товмачеві. — Вони повезуть найсолодший привіт і звістку про близьку перемогу за море. А що наші слова — не шелест вітру, що ми уже в країні гяурів, султану засвідчить наш подарунок: оця чорноброва дівчина і оцей молодий кяфір, — вказав очима на Лавріна. — Всіх інших — під кригу. Щоб не лишилося сліду.

Киліяна не зрозуміла слів хана. Та вона й не чула їх. Вона дивилася на Лавріна. Бачила й не бачила його, адже, як і всі інші бранці, була розчавлена лихом, погано тямала, що відбувається в хаті, всі думки в її голові перемішалися, й чорно палахкотіла лише одна — про смерть. І крізь той чор-

ний вогонь бачила Лавріна, але сказати йому нічого не могла, то промовляла її пам'ять, то промовляло щось за неї, й через те не могла розібрати його слів, а його погляд, його усмішка відпливали кудись все далі й далі, аж поки не перетворилися в червону крапку. Киліяна знепритомніла.

Тихої зоряної ночі татари добиралися до Січі. Варту біля могили Мама-Сура зняли безшелесно. Марко вказав землянку, в якій вона сиділа, й видолинок, яким підлізти до неї. Сторожа пильнувала не вельми, тільки зрідка хтось вилазив з куги, озирає степ і мерщій пірнав назад у тепле кубло. Дозорець, який саме виліз із землянки, підстрибував на горбочку, як заєць. Це був зовсім молодий козак, він грався сам із собою, зі степом, з місячним сяйвом, яке текло між синіх снігів. Три стріли — дві з чорним, одна з білим пір'ям — вп'ялися йому в спину, він упав не зойкнувши. Решту, чотирьох, схопили живцем. Їх поклали горілиць на сніг, вони бачили темні обличчя татар, високе небо й важкі холодні зорі. Бачили одну нову зірку, звечора її ще не було, відали, що небавом біля неї спалахне ще чотири. Напевно це відало троє, четвертий сподівався якось одвернути її з'яву. Ковтаючи сльози презирства до себе, прошепотів, що покаже, якою з восьми хвіртків вони пройшли сюди, прикчнувши її за собою дерев'яним ключем і заховавши його в сніг. Його поставили на ноги, троє інших лишилося лежати на снігу з перетягнутими ятаганами горлами. Ніхто вже не помітив, чи побільшало на небі зірок.

Орда і яничари спішилися у долині Татарки, коней лишили біля запорозьких стогів. Вони оточили їх, били під ноги сіно, засівали білий сніг свіжими кізяками.

Через Дніпро, широким Дніприщем полонений дозорець повів татар до Січі. Стежка, яку протоптали дозорці, була вузька, брели глибокими снігами, що покрили кригу.

Селім-Гірей сидів на схилі Мама-Сури. На сніг накидали подушок, заслали попонами, й хан стримів на цьому гніздиську, як чорногуз на купині. Перед ним лежали безмовні, заметені снігами плавні. Сніги переливалися в місячній сяйві, одсвічували холодом. Дерев'яни внизу теж були обкидані снігом, стояли, закутані в сині кожухи, як німі велети. Січ чорніла за кілька верст по той бік Дніпра. Бачив її неясно, швидше вгадував, ніж бачив: там не світилося жодного вогника й не було чути жодного згуку. Темна, з розмитими берегами крайка, кілька чорних горбків і щось сиве, як дим, — усе, що міг ухопити зором.

Спішене татарське і яничарське військо посувалося по заметеній снігами кризі. Спочатку перетнуло Дніпро, а далі вийшло на широкий, майже прямий рукав. Там окремі по-статі злилися в один темний, ворушкий потік, що котився в білі нетрі ночі. З обох боків громадилися сині тіні і якісь кучугури. Скрізь — на деревах, на кризі, на сивій пелені снігу — лежала мовчазна засторога приснулої небезпеки. Один випадковий стріл, один погук — і все зрушиться, за-гримить, закипить, чорне перемішається з білим, біле — з червоним. Так здавалося ханові. З кожного воїна перед по-ходом узято присягу на тишу, кожному риштунок переві-ряли чауші, кабаші, аги й калга.

Зрідка Селім-Гірей через товмача звертався до зв'язаного Марка, що сидів на снігу, й той відповідав. Чорні вежі з того боку — там частокіл, з цього — плетені із лози коші, засипані землею. Коші вже старі, фортецю, кажуть, закладав літ два-дцять тому кошовий Лутай з козаками. За Сірка пересипано дві башти й поставлено дві нові, пущено в рів воду та прору-бано кільканадцять нових бійниць для гармат. Гармат на Січі багато, скільки саме — Марко не знає, але є великі, є морти-ри, є й малі, на колесах та ручниці. Лід довкола Січі обрубують спеціальні команди. Марко говорив і говорив, намагав-ся пригасити розпач, що піднімався з глибини душі. Він розумів, що вчинив зраду, якої, мабуть, запорозький кіш не знав одвіку. Йому хотілося, аби запорожці прокинулися, вда-рили по басурманах та погромили їх, і водночас боявся того. Перед ним лежали Дніпро, плавні, Військова Скарбниця, кіш. Кров біла в мозок, коли дивився в той бік. Звідти віяло чимось рідним, дорогим і... страшним. Плюгавий хан з плю-гавою ордою при його допомозі ось зараз розтопчуть запо-розьку твердиню на порошок. Й не заспокоювала думка, що татари й турки доскочили б Січі й без нього. Через те вже майже в напівбожевільній маячні розповідав ханові про за-порозькі гармати, зумисне добудовував башти, помножував сили, мовби шукав у тому застрашенні якогось рятунку чи хоч полегкості зструпцьованій зрадою душі.

Селім-Гірей слухав його, широко розплющеними оча-ми дивився на Січ. Він ще ніколи не був так близько від коша гяурів. Йому й справді здавалося, що запорозькі гар-мати прозирають аж сюди. Хану стало моторошно й хо-лодно. Потягнув на плечі зшити з ведмежих шкур повсть. Мимохіть оглянувся назад. Німою стіною стояли за спи-ною сеймени. Неспокій звіяло з серця. Селім-Гірей знову подивився на Січ. Чорна ріка воїнів уже допливала до неї.

Було тихо. Десь двічі протяжно завив вовк, та гулко, мов гарматний постріл, вдарила на Дніпрі крига.

Хан здригнувся. Йому здалося, що військо посувається надто повільно. Подивився на зорі — чи далеко світанок. Небо було синє, зорі висіли низько, здавалося, їх можна було хапати руками й ховати за пазуху. Але вони бриніли од холоду, тож від самої думки про те, що кладе їх за пазуху, хана зморозило.

У повітрі майнула чорна тінь, різко вдарилася вбік. Сова. Пугукнула, летячи над лозами, і знову холодний дроз прокотився по хановій спині. Неймовірно повільно спливав час. Хан злостився, кусав губи, що не володарював над часом, а тільки над людськими життями. Не володарював і над своїми почуттями. В серці то витанцьовували божевільні дервіші, то щось бубоніли муедзини. Оці години — години вічності. Сто чи й більше літ стоїть на перешкоді Кримському ханству Запорозька Січ. Вона стримить, як камінь на бистрій річці, на якому розбиваються швидкокрилі галери. Тисячі їх розбилося за віки на тому камені. Й судилося той камінь сколупнути йому, великому ханові великої орди Селім-Гірею. Його ім'я прокричать з усіх мінаретів Стамбула та Адріанополя. Його ім'ям назвуть кораблі і міста. Воно вже летить на крилах вічності. Благословенний час, тільки збігає він надто повільно.

Служник з дзигарями чипів за хановою спиною, але хан волів на дзигарі не дивитись.

Врешті прибіг захеканий гонець — один з тих, що ланцюгом простяглися уздовж Дніприща, то звістка долетіла, як птиця.

— Гяури сплять. Лід навколо Січі не обрубаний. Яничари вже заходять до фортеці.

Хан зняв із мізинця персня, дав гінцеві.

— Перейняти всі дороги до втечі. Оточити фортецю з усіх боків, щоб і дух не вилетів звідти, — вже вкотре повторив слова Кеprüлю.

На Дніпрі знову лунко стрельнула крига. Відтак із синьої мли долинуло коротке вовче виття. Це вже вив не вовк: татари подавали знак, що Січ оточили, що кільце замкнулося.

Селім-Гірей вийняв із піхов шаблю. На її лезі з обох боків горіли золотом слова: «Володар хан» — з одного боку і «Це — найпевніший доказ» — з другого.

Хан поцілував шаблю і поклав її собі на коліна. Він розпочинав велику битву за остаточне знищення гяурів.

Сироватка реготав уві сні. Йому снилося, що кум Шевчик і його брат Одарій виловили в Скарбній русалку й принесли йому в подарунок. Русалка дивилася на нього зеленими очима, намагалася прокусити сітку, в яку замотали її січовики. Мокія розпирав сміх, бо козаки забули звичай, який найпильніше забороняв приводити на Січ жінку, а русалка хоч і нечиста сила, а таки ж жіночої породи. От, думав, перепаде їм, як вернуться з обідні запорожці.

Обличчям русалка була схожа на Мавру. Всі жінки, які снилися будь-коли Мокію, були схожі на Мавру. Чи через те, що майже не знав інших молодниць, чи за щось в покуту. Він розумів це навіть уві сні, сердився, але нічого не міг переіменити. Отак — не вистачало йому ще на Січі Маври.

Од реготу й пробудився, й здивувався, що лежить на долівці. Йому нахолов правий бік — низом з-під дверей бив холодний, як лезо ножа, струмінь. Але ворухитися не хотілося, він потягнув кирею, обгорнувся полою. Помацав рукою — груба вже вичахла. Ліворуч, вткнувшись писком йому в плече, спав кум Шевчик. Плямкав уві сні губами, прицмокував, неначе маляс лизькав. Сироватка пригадав сон, посміхнувся й оснів себе хрестом. Про всяк випадок. З лівого кутка куреня долинув тихий гомін. Сироватка повернув голову (в ній одразу ніби зрушилося щось, аж тенькнуло в скроні, й згадалося, яке питво вживали звечора), побачив жовтаве світло, котре вибивалося з-під попо-ни. Там сиділи запеклі картярі. Гарно вони вклубилися: в самому кутку, в закапелку між грубою та стіною, завісилися двома попонами — однією од високого полу при стіні, на якому спали запорожці, другою — од причілкових вікон та дверей. На підлозі стояла свічка з воску й чорно-бильнику у дерев'яній тарілочці. Він тільки її й бачив. Гравців не було видно — та вони вже, либонь, і не грали, просто точили лясси — він вгадував їх по голосах. Власне, знайомий йому тільки один голос — старого Цвіркуна, козака метикованого, лукавого, трохи брехуна й трохи характерника. Щоправда, характерник з нього теж кепський супроти тих, що жили на Січі в давнішні роки. Ті вміли плавати по землі в човнах, проходити по дну ріки, брали в руки розжарені ядра, повертали вершників на птахів, а пішаниць — на котів. Або кинуть на Дніпро кирею, посідають троє чи четверо на неї й пливуть собі, люльки палять. Ще й, гемонські хлопці, вусом не ведуть і оком не зморг-

нуть, буцім так і треба. А що Цвіркун? Щоправда, в карти з ним на гроші грати не сідай: обдере, як вовк козу, ще вміє без ключа одімкнути будь-якого замка, найбільше ж, на що вдатний, — молоти язиком. Бреше, аж курява встає, й щоразу по-іншому. Зараз теж всіве на свого шевляга, править теревені, і язик йому не пухне.

— ..Отож каже йому чорт, — вів свою повість Цвіркун, а молоді козаки навіть дух попритаювали: північ, святочний вечір, його, нечистого, не доведи Господи і в думках споминати, а дід ним так і крутить. — «Вертайся, козаче, до мене з найкращим другом». Прийшов чоловік додому, сів на покуті та й думає: хто в нього найкращий друг? Швидко й домислився: жінка — хто ж іще. Приходить з нею до чорта. А чорт той вже й не чорт, а панич, та такий гарний та красний, вуса підкручує, чорними бровами підморгує, не зогледівся чоловік, як вони з жінкою вже у кутку всілися та й почали перешіптуватись. «От тоді, — каже чорт, — заживемо...» Й тиче жінці ножа, а та ховає його в рукав свити. Плюнув чоловік і поволікся додому. Ще в нього дві нагоди залишилось: чорт загадав до трьох разів. Вдруге прийшов він із сусідом, товаришем з дитячих літ, а чорт уже знову не чорт, а купець, сидить за столом і червінці по купках розкладає. І знову, не встиг чоловік сніг з шапки обмести, глип — товариш його стоїть біля чорта, й той йому в кишені золото сипле. А сам шепоче щось і очима на сокиру в кутку серед рогачів показує. А товариш згідно киває головою. І вдруге чоловік ні з чим поволікся додому. Залишився в нього останній, третій раз. Довго сидів того вечора на покуті та думав, хто ж у нього найкращий друг. Перебрав мислією всіх сусідів, усіх родаків — і не зважився нікого взяти з собою. Вже, мислив, програв чортові душу. Вийшов з хати, а тут — під ногами Рябко крутиться. Чоловік і взяв його з собою. Тільки чорт побачив Рябка, так і завертівся по корчмі, так і закрутився, хотів шаснути до мисника, де козакова заставщина лежала, а Рябко його за литку — хап...

Сироватці знана ця гірка повість. Гірка ще й через те, що в нього теж немає справжнього друга. Плекав надію на Лавріна, принаймні думав, хоч не Лаврін йому, а він Лаврінові був би справжнім другом. Мокій охоронив би його й од чужого заздрісного ока, й од злих урядовців, й од усього бридкого на світі.

Запорожці в кутку й далі ходили оповідями біля чорта.

З чортом Сироватка за все життя мав тільки одну лиху приключку. Це було ще в своєму селі, Драбинівці, за часів

його довгого парубкування. Йшов якимось пізно ввечері греблею й почув, як нечистий каламутив під мостом воду. Був він у печінках усім, бо ж стільки всіляких кабешів робив, не приведи Боже. Піп уже й воду святив, і хрест ставили на мосту, але нечистий якимось побитом навіть хрест у воду зіпхнув. І порішив Мокій прислужитися громаді, ціною власної душі порятувати її. До того ж Мокієві тоді грала в жилах дещиця горілки, висока святобливість штовхнула його на той відчайдушний вчинок. Щиро помолившись Богові, затиснувши в роті мідного хрестика, що висів на грудях, спустився під міст і кинувся на руду поторочу. Він ухопив її за хвіст, що був твердий, гнучкий і слизький, поволік на греблю. Потороча опиралася, і хоч страх випирав Мокієві душу, він таки виволік нечистого на греблю, по якій саме проходив гурт парубків. Хтось роздмухав од жару в люльці вогню, й коли віхтик сухого сіна спалахнув, усі побачили білобоке теля. Парубки реготали, теля мекало, а Мокій хекав, як ковальський міх. Він пішов додому й не бачив, куди поділася бісова тварина. Й хоч наступного дня Ісаєнкова Мокрина божилася, що то її теля, Сироватка стояв на своєму, бо знав, з ким насправді стояв у смертельній прі. Нечистий, коли вже було нікуди подітися, перекинувся в теля.

У цьому його ще більше впевнив випадок, що стався зі скрипалем Кийком на тому самому місці. Це було навесні, й моста тоді не було — його знесло повинню, з води стриміли тільки чорні палі. Женучи вранці худобу до череди, люди побачили Кийка, що сидів посеред річки на палі й витинав на скрипці «Циганочку». До нього гукали, кидали грудням, а він нічого не чув і знай шкварив одсирілим смичком по струнах. Музика тільки тоді отямився, коли до нього підпливли човном; здивовано оглянувся й розповів, що вчора увечері вертався з корчми, де грав з двома іншими музикантами, його перестріли паничі й попросили, щоб пограв у них на весіллі. Він пішов з ними, грав їм усю ніч, паничі з панянками танцювали, й пригощали його вином, і давали гроші. Понасипали червінців повні кишені. «Ось вони», — Кийко виймав з кишень овечі кізяки.

Сироватка не міг утямкувати, чого це йому не спиться. У теплі, в добрі, шабля ворожа не висить над головою, звір не блукає доокіл. Од причілкового вікна долітало голосне, з присвистом, з гагаканням хропіння, хропіло ще кілька чоловік, у курені стояв важкий, спертий дух — баранячих кожухів, поту, перегару, хоч пили й менше, ніж сподівався Сироватка. Не всі на Січі п'яниці, як плешуть по слободах

злі язика, випивають запорожці тільки на Божі свята, та й то, звісно, в міру. Це їх з Шевчиком зварило — з холоду, із якогось незвичного питва.

Закукурікав у сінях півень, заляпав крильми по драбині, але чи далеко до світанку — було невідомо. На нього не покладалися, бо зовсім одурів без баб'ячого курячого племені, та й старий був, як архіерейський батько. Сливе од того співу заворушився Шевчик. Він довго ворочався, мабуть, хотів заснути знову, а тоді позіхнув широко, перехрестив рота й мовив:

— Чогось мені в голові чмелиться.

— Мені теж, — одповів Сироватка.

Шевчик хвилю помовчав і позіхнув знову.

— Ми, мабуть, рано вклялися.

Така делікатність розсмішила Сироватку, сказав:

— Поснули, як свині. Трохи що не під столом.

— Тоді я поберуся на своє місце. — Шевчик повотгузився й сів. — Он як з-під дверей тягне. — Хтось із козаків зітхав у сні, а потім голосно мовив: «Господи», — й затих. Шевчик почухав босою ногою об ногу. — Скоро благословиться на світ?

Десь далеко завив вовк, Мокій послухав і сказав:

— Мабуть, не скоро.

— А чого ж тоді не спиться? — не погодився Шевчик і встав. Обережно, намагаючись не зачепитися за сирно, рушив до вікна. Слідом за ним по стіні попливла маленька, менша за нього самого, тінь. Мокій почув, як він тихенько одставив підпірку, торигнув внутрішніми віконницями.

І враз Шевчик чи то скрикнув, чи то зойкнув. Сироватка, що був укритися з головою й знову почав дрімати, подумав, що кум затявся, перекинувся на другий бік, але зненацька до нього крізь кирею, крізь похлипи сну пробився страшний Шевчиків шепіт:

— Турки! Турки на вулиці!

Сироватка подумав, що Шевчикові знову зашумувала в голові пінна або потемріло в очах, бо знав: до жартів кум не здатний. Вельми сумирний чоловік кум Шевчик. «А щоб тебе муха гедзнула», — вся лайка його.

— А султана не видно? — невдоволено пробурмотів. — Лягай ото.

— Крий мене сила Божа — турки. Повнісінька Січ. Панове-братця, вони стоять під вікнами, — так само пошепки сказав Шевчик.

Хтось переступив через Сироватку, почалапав босими ногами до вікна. Сироватка сів.

І враз курінь струснув приглушений крик:

— Турки!

Це було так неймовірно, що жоден з тих, хто прокинувся, не підвівся. Коли б зараз, на третю ніч нового року, в люті січневі морози, над ними загуркотіло й хтось сказав, що то грім, у таке повірили б швидше. Турки й татари нападали на Поділля, на Слобожанщину, підходили до Києва, підступали до інших великих міст, але щоб вони ввійшли в Січ — такого і в згадках не було. Вони ніколи не приступали її, навіть не наближались до неї.

Однаке Сироватка, який прочумався раніше за інших, почувши цю звістку ще з одних вуст, зрозумів, це — правда. Звичний до небезпеки, до рішень раптових, голосом хрипким, трохи зчужілим, але все ж спокійним, сказав:

— Не галасуй! І зачиніть віконницю. Збудіть курінного!

А вже по тому страх засунув йому за пазуху холодну крижану п'ятірню. Страх на мить скував тіло. Навіть у лисячій норі не почував такої безвиході, мабуть, через те, що там потерпав тільки за власне життя, а тут була ціла Січ. Але не виказав страху жодним порухом.

Поруч у когось цокотіли зуби.

— Я не сплю, — сказав курінний Степаненко, що сам гаразд нічого не тямив, але, переймаючись спокоем Сироватки, наказав: — Будіть усіх. Тільки тихо.

В цю мить хтось шпарко підвівся за попонами, й від того свічка погасла. В курені стало темно, як у могилі. Надихана сотнею легенів, сповнена важкого духу пітних тіл, темрява була густа, як дьоготь. Вона зімкнулася над головами тих, хто вже пробудився, лізла у вуха; хапала страхом за серце; люди борсалися в ній, відчуваючи себе похованими живцем.

— Викрешіть вогню! — сказав Сироватка.

У кутку, завішаному попонами, заклацало кресало, за мить там хтось закував і запалив свічку. Каламутна хвиля відринула, з нею відступила й моторошність.

— Треба подати знак іншим куреням, — обіззався хтось важким, м'ятим зі сну басом.

— Як же ти подаси, коли басурмани геть запрудили вулиці, — одказав од вікна інший козак. — Куди дивилася сторожа?..

— Ми подамо знак стрільбою, — вже опанував себе курінний. — Стрільці, ставайте до вікон. — Біжіть кілька чоловік на кухарську половину. Самійле, ти там отамануй.

Пильнуйте сінешніх дверей. Свічки приготуйте, щоб було видно набивати рушниці.

В курені стояла товчія, козаки наштовхувались один на одного, хтось навіть бамкнув лобом об лампаду — чогось його понесло на стіл, — а потім зняли попону в кутку, й ріденьке, як сирівець, світло розпливлося по довгій хаті. Од тієї свічки засвітили ще одну, поставили поки що під піл. У курені панував шарварок. Одні були вдягнені, інші — в сорочках і споднях. Кайдан підперезав сподні чересом з шаблею, в чоботях, тримаючи рушницю в руках, уже стояв при покутньому вікні, біля нього гупав шомполом у дуло козак у короткій полотняній сорочці, двоє інших одягали лаву. Мелькали бліді, розмиті плями облич, над головами помахували рушниці, стукотіли порохівниці.

— На сирно, кладіть рушниці на сирно, — наказував Степаненко.

Ті, хто набиватиме, стали до столу. Всі знали, у кого несхибна рука, хто не випустить кулю в білий світ.

Сироватка зі старою кремінною рушницею в руках став до вікна. До того, що біля дверей, крайнього. Не був безпомільним стрільцем, але тут промахнутися було важко, й знав, що не злякається, не пропустить супостата.

— Як подам гасло, — сказав Степаненко, — одтуляйте разом усі вікна й робіть випал.

— Зсипте увесь порох на стіл, — радили од покуті.

— А як спалахне?! — заперечило одразу кілька голосів.

— Починаймо, — прошепотів хтось нетерплячий.

Поспішали й так. Не думали, що з того буде, прагнули одного — оборонитися й подати знак іншим куреням. Терпке, гаряче передчуття близького бою, небезпеки, можливої загибелі володіло козаками, до нього домішувалося відчуття непевності, незвичності бою й очікування всіляких несподіванок. Кілька чоловік молилося проти непогасної лампади, що чи не вперше, одколи висіла на цьому гапличкові, погасла, й це лякало.

— Готові? — запитав курінний ламким, з напругою голосом і, не чекаючи відповіді, звелів: — З Богом!

Козаки разом шарпнули віконниці. Вони спершу не побачили нічого — та ж чорнота, що й у курені, тільки аж угорі — темно-сині смужки й проталинки — в наступну мить здогадалися, що турки повилазили на призьбу. Перший випал прийшовся їм просто в груди та спину.

Куренем двигнуло, неначе його спробував підважити плечем якийсь велет, щось жалібно забряжчало в кутку, зі

стелі, з стін густо посипалися шпаруни. Вогняний спалах ще стояв стрільцям в очах, а вже їм у руки тиснули інші рушниці, й вони прикладали їх до плечей, цілилися цівками в густий штахет гостроверхих шапок. Тепер постріли гупали вроздріб, часто, й хоч свічки погасли, але рушниці можна було набивати при світлі випалів. Затріщали сінешні двері, але їх міцно підперли плечима Кайдан і ще кілька козаків. Колоди-тарана в турків не було, та коли б і була, вони не змогли б розвернути її. Турки алакакали, кричали, ставали на спробу стріляти, але в них нічого не виходило. Вони збилися так тісно, що ані дістати рушниці, ані прицілитися з них не могли. Та й козаки ховалися в курені, а вони стояли на вулиці. Ятаганами, шаблями ж черкали тільки своїх. Намагалися добитися до вікон, вихопили дві чи три рушниці, козаки одразу ж стали обачніші й далеко не висовували їх. Гримнуло ліворуч, а потім ще десь трохи далі.

— Шкуринці вдарили, і величківці, і платниківці! — гукали запорожці.

Сяйнуло зовсім близько, навпроти. То розпочали бій їхні сусіди через дорогу, козаки куреня Шкуринського.

По якомусь часі в курені стало темно від порохового диму. Спирало подих, шерхли горлянки, дим виїдав очі. Козаки набивали рушниці майже навпомацки. Дим валував у сіни, звідти клубочило морозяне повітря. Дим бурхав з вікон, здавалося, курені горять, але він, хоч і виїдав козакам очі, був їм на користь — ховав їх од ворожих очей.

— Вони підпалили курінь! — ізнагла закричав хтось так голосно, що його почули в усіх кутках, дарма, що стояв гомін і гармидер, й лунали постріли, і лемент турків і яничар надворі.

— То в тебе од страху матня горить, — сказав Сироватка, і всі, хто стояв поблизу від нього, зареготали. Запалити курінь зараз було непросто — тріскучий мороз, а на стрісі — в аршин снігу. Та й турки погоріли б самі. Проте слова про пожежу навели курінного на іншу думку.

— Полізьте хто на горище, аби вони звідти нас не заскочили, — гукнув він.

— Сількісь. Я пильнуватиму горище, — сказав Сироватка, вже добряче втомлений і оглушений боем. Передав рушницю Шевчику, тому кіптява замалювала обличчя, блищали тільки зуби та очі. Скрипучою старою драбиною Сироватка поліз на горище, десь над ним була озниця, але він її не бачив, тільки чув, як туди струмує густий порохований дим. Зненацька під ним щось зашелестіло, залопоті-

ло. Сироватка аж сахнувся, а тоді здогадався, що то півень. Когут упав комусь на голову, козак лайнувся, але Сироватка вже не чув — виліз на горище. Тут стояла повна темрява, він натикався на пересохлі, невідь-коли повішені шкури, оббирав з обличчя павутиння, перечіплявся на якумсь дрюччі і вже рачки добрався до стріхи, туди, де вона, за його розмислом, нависала на вулицю. Сюди, на горище, гуркіт бою долітав з двох боків, і стало трохи страшно, козаком заволоділо почуття беззахисності, повної ворожої облоги. Ворог кожної наступної миті міг утнути щось несподіване. Треба було бодай щось робити. Сироватка вирішив продерти стріп і подивитися на вулицю. Він продирав його довго: очерет позмерзався, одламував його коржами, до крові подряпав пучки. Врешті в обличчя посипався сніг. Припавши очима до дучки, він побачив синій, рідко поцяткований зорями намет неба, засніжені стріхи сусідніх куренів і ні гич більше. До того ж валував дим, застилав виднокіл. Прилаштувався й так, і саяк, але вулиці йому не було видно. Уже хотів був спускатися вниз, коли помітив на сусідньому, через дорогу, курені щось темне, рухливе. Придивився пильніше й розгледів людську голову та плечі. Хтось спостерігав за боєм. Сироватка пригадав, що то курінь отаманський, і подумав, що Сірко прорвав стріп і стоїть на горищі. Але достеменно розгледіти не зміг.

То справді був Сірко. Отаман дивився згори, завзяття, з яким допіру порядкував у курені й стріляв сам, поволі спливало, натомість напливало почуття гіркої досади. Вони проспали турецьку та татарську інкурсію, він не володів своїм військом, не міг нічим допомогти жодному куреневі.

Щоправда, бій і так стрімко й невтримно котився в бік козацької перемоги. То було нещадне побоїсько, викликане необхідністю власної оборони, повне знищення зухвалих нападників. Жорновий камінь, котрий котили на інших, упав на них. Либонь, вони подбали про одне — увійти в Січ, захопити її уві сні, а що робити далі — не відали. Мабуть, сподівалися: козаки здадуться самі. Навіть вибратися з Січі вже не мали способу. Брама замкнута, хвіртки вузькі, гори трупів перегороджували шлях до них. Січ — це село з величезними хатами і вузькими вуличками, ще й щільно огорожене валом та палісадом. Яничари, мов чорні живі комахи, лізли по мертвих, зблискували сталевими жалами шабель, огризалися вогняними спалахами, а їх вистинали сховані за товстими стінами стрільці. Дим

валував, немов од велетенської пожежі, й перекочувався чорними клубками по вулицях, а в тих клубках крутилися, перечіплялися, падали люди, щоб уже ніколи не встати. То такі падали люди, пригнані на погибель. Чи ж на те бог, нехай він і поганський, пустив їх на світ, щоб замерзали в калюжах власної крові. Важка дума стискала серце старого козака, й була вона причіплива, дивна, не відповідна тому, чим би мав клопотатися зараз.

Холодною люттю наливала серце думка про диявольську підступність османських вершителів людських доль. Йшли не на чесний герць, а на дикий розбій, підле вбивство. Хіба може так ходити військо на військо?

Вперше на віку, стоячи в гущі бою, Сірко не спрямовував його, а тільки спостерігав. Його самого розбудила стрілянина, він ледве встиг зі свого прикомірка перебігти в курінь, уже там дізнався про все, поставив до вікон стрільців і став із мушкетом сам. У нього ще боліло плече од стрільби й дзвеніло у вухах. Але бачив усе гаразд й осягав увесь огром бою й окремі його вогнища.

Турки й татари розбили двері січової канцелярії та церкви, але там могла сховатися тільки частина їх, та й то невелика. Та й лишень сховатися. Вдертися адверсору вдалося, здається, лише в один Іркліївський курінь. Що там чинилося, яка січа кружляла поміж білих стін, отаман міг лише здогадуватися. Попід іншими куренями лежали гори трупів, турки ховалися за пушкарнею, за курінними скарбницями, деякі перелазили через частокіл. Але містки, по яких втікали, теж здебільшого були під обстрілом, кілька чорних постатей висіло просто на палях, дві чи три — на березових поручнях, внизу — лежали купами.

Сірко боявся одного: аби турки зі злості не запалили Січ. Прещінь не були готові й до того: не мали ані порохових труб, ані глечиків з нафтою.

Про те, що його може влучити куля, Сірко не думав, як ніколи не думав про значимість власної персони. Навіть не почув, як свиснула куля й за дві чверті од його голови зашипів сніг. Побачивши, що не влучив, яничар спробував набити рушницю ще раз, але не зміг. Руки йому покорчило од морозу, він випустив велику матерчату ладунку, й кулі розкотилися біля ніг. Нахилився, щоб вибирати їх, але, підтятий козацькою кулею, укляк. А далі на нього наповзла димова хмара, здавалося, хтось натягнув на яничара волохату татарську кошму. Козаки відчиняли двері куренів і з шаблями в руках вибігали на вулиці. З чорних

То було нещадне побоїсько, викликане необхідністю власної оборони, повне знищення зухвалих нападників.

отворів дверей дим викочувався велетенськими клубками, так ніби всередині куренів шаленіли пожежі. Козаки були закіптюжені, чорніші за турків та татар, од їдкого диму потьмяніла навіть криця блискучих шабельних лез. Їх вишнювали кров'ю.

Шабля з тягнутої криці на ханових колінах була холодна і ясна. Селім-Гірей чув гуркіт, бачив вогняні сплески, що були схожі на спалахи блискавиці, й тривога колола йому серце. Не міг розгадати до кінця, що там чинилося, знав одне: воїни Магомета не мусили стріляти. Вони повинні були швидко, вмент вирізати невірних, одтягти голову урус-шайтанові Сіркові й кинути її до його ніг. Всі інші голови засолити й нахромленими на списи провезти перед очима султана і всіх правовірних Столиці Щастя. Голову Сірка має привезти він сам.

Рушнична громовиця й далі розколювала ніч, полохала звірину в плавнях. З кушів верболозу вибіг олень, промчав, закинувши за спину роги, попід самою могилою. Помітивши раптом людей, стрибнув убік, скаженим скоком погнав назад у хащі.

Коли до Селім-Гірея прибіг другий гонець — яничар, хан ходив по маківці Мами-Сури з шаблею в руках. Гонець сказав, що запорожці зашпунтувалися в куренях і ведуть стрільбу по воїнах пророка. Хан наказав одтягти гінцеві голову.

Коли третій гонець, захеканий, вмитий потом, упав ханові до ніг, Селім-Гірей обхопив руками голову.

— О мой карачеї! — закричав, аж схлипнуло в грудях морозне повітря. То був справжній крик розпачу, але було в ньому й трохи зумисності, аби засвідчити воїнам, як він їх любить і потерпає за них, аби потім переповідали всім у Козлові та Бачхисараї.

А незабаром з криком «харциз ріже!» побігли усі карачеї. Пошарпані, без зброї, минали могилу, минали хана й, не озираючись, неслися один поперед одного в долину Татарки, де біля розбитих стогів на козацькій займищі толочили сніг їхні коні.

Хан наказав привести коня й собі, але все ще стояв на вершечку Мами-Сури. Воїни пророка бігли гуртами й поодиноці протоптаним шляхом по Дніпришу, декотрі вилазили із бережняка, але жоден не завернув до могили. Скрипів під ногами сніг, брязкала зброя, чулися стогони. Світало, вони бачили сейменів і хана на вершечку могили, але страх перед козаками був дужчий за страх покари в Бахчисараї.

І все ж хан ще на щось сподівався. На мудрість двох аг, котрі, як йому сказали, засіли в поганській мечеті з хоробрими воїнами, на яничар, на чудо, звершене Аллахом, котрому гаряче молився, стоячи лицем до киблі¹. І аж тоді, коли на могилу збіг Дзямбет-Гірей і, кинувши до ніг Селім-Гірея шаблю і припавши до його плеча, тихо, страшно та просто прорік: «Кінець», — хан завив і сам, кульгаючи, побіг униз, до коня.

На схилі Мами-Сури лишилася гора квітчастих подушок, дві попони, невеликий перський килимок, ведмежа повсть та зламана навпіл коштовна шабля з написом, що світив проти місяця: «Це — найпевніший доказ».

V

Погоня, що її спорядили вранці запорожці, не сягнула хана. Два дні гналися козаки, а на третій шквиря замела сліди втікачів.

На Січі старшина зібралася в отаманському курені й радила раду, що робити з полонем та побитими супостатами. Полон — півтори тисячі турків, котрих захопили в січовій церкві та повитягували з верболозів, серед них чотири аги, — поки що замкнули в пушкарні та конюшнях за крам-базаром. Поклали одностайно: зачекати до відлиги, а тоді турків відпустити, а аг тримати, поки за них не привезуть викуп. Не знали, що робити з побитими ворогами. Вони лежали горами, в кількох місцях кучугури з людських тіл сягали стріх, трупи позмерзались, й іноді їх не можна було розчепити. Хотіли бити в мерзлій землі могили, але ж скільки то треба могил — навіть одну велику могилу не спроможні були видовбати в мерзлоземлі. Хтось пораяв спалити трупи на кострищах, але де взяти стільки дров? Січова старшина аж підупала духом од тих клопотів. Чекала отаманового слова, а він мовчав. Сидів на покуті, тримав у роті порожню люльку — в курені й отаманові палити зась, — дивився на помережані морозом шибки єдиного, що вціліло, вікна. Мороз такий малювальник, який кожного разу вигадує нові й нові картини. І малює листя та квіти країв південних, про які тільки чувано тут, а там, де такі дерева ростуть, не буває морозів. Думка бігла по дивних закрутах та зазубнях, одпочивала на райських квітах і знову верталася до кривавих мирських справ.

¹ *Кибла* — напрям на Мекку (*тур.*).

Отаман, одначе, думав не про мертвих, а про живих. Ще ніколи хан і султан не нападали на Січ. Завше обминали її стороною, йшли в ліву чи праву руку. Либонь, зараз вона їм на великій заваді. Не просто собі грабунок, шарпанину краєві замислив султан. Відає — поки стоїть на річках козацька фортеця, доти турецький і татарський сліди заростатимуть траввою. Та й пройти татари далеко не можуть. Страх напинає їхні коні, повертає ординцям голови назад. Страх зрушив їх і на оцю налогу, од котрої запорожців порятував Бог-вседержитель. Отамана пік сором. За те, що послули з такою безпечністю, що мало виставили сторожі й впустили басурманів на Січ. Щоправда, про таке нахабство ніхто й подумати не міг. Такої інкурсії Січ не знала ніколи. Одначе цим своєї провини не одвернути. Турки ледве не вистинали їх. Сіркові здавалося, що й всі отамани зараз думають про те саме, й кожен почуває свою провину й провину кошового.

Проте не одвітом перед кошем зараз турбувався отаман. Жоден запорожець і не помишляв про його одвіт. Сірка чи не вперше на віку поймав острах. Спогадував, як усе сталося, й почував на серці камінну пригніченість та важку скутість. Він не володів тим боєм. Він був комашкою, пір'інкою в руках фортуни. А що до того не звик, почувався ніби обдуреним. Він не корився долі. І хоч не йшов їй наперекір, знав: вона прихильна до того, хто не падає перед нею ниць, хто намирає, а не закладається. А останнього разу він не тільки закладався, а й був немов зв'язаний.

Одначе й тепер не стільки квилів душею, скільки намагався пробитися думкою далі. Адже не приведи Боже помилитися ще раз, не приведи не відгадати заміри адверсора! А те, що адверсор не одступиться, шукатиме іншого способу понищити їх, сумніву не мав.

Нині турок і татарин могутні й дужі. Наклавши мито на поляків та на цісаря, пограбувавши венетійців, вони на ті гроші накупили шабель більше, ніж усі інші султани та хани, котрі владарювали до них. Вони не захочуть, щоб ті шаблі іржавіли по кам'яницях. Нинішне літо чи наступна зима сповниться в цім краї брязкотом сталі. Бойовиськом стане Україна. Вона вже стала ним. Вигибає Брацлавщина, зайшла руїна на Поділля, полишають люди землі Київщини. Знову заходить на велику й довгу війну. Знову ворожі копита топтатимуть українське поле. А воно вже й так стоптане од краю до краю. «Всі народи, — подумав гірко, — мають право на щастя, та, скільки віку, в мого народу хтось намагається оді-

брати його долю. Вже ніби нічого й не лишилося, вже ніби й боротись ні за що, а серце не примиряється. Воно знає: сонце має рівно світити всім народам на землі». Тим, що йдуть на Україну, мало свого сонця. Їм мало своєї землі, вважаться на чужо. Важаться на малі діти і на чужу красу. Тож як перепинити лиходіям шлях? Як не пустити їх в Україну?

Та думка вже давно пекла отаманові мозок. Почувався в одвіті перед живими та мертвими й перед тими, котрі ще й не народилися. Страшно передавати в спадок неволю. Страшно заповідати дітям рабство. Жадобою влади, мерзенними хвилинами втіхи живуть гетьмани. Що буде по них, їм байдуже. Він слав їм листи, закликав до миру, злагоди. Намагався повернути лицем до справжнього ворога. Й не тільки повернути. Вони мусять завдати удар перші. Мусять струсонати ворожий стан до дна, вибити зброю з рук басурманів. Було б добре напасти водночас із моря й суші. В самих запорожців на це сили не стане. Для того треба більшого війська. Вони напишуть листа в Москву, пошлють гінців на Дон. Спробують дійти хоч якоїсь згоди з Самойловичем. Лишалася ще одна поважна сила, на котру доводилося зважати. Вона була мінлива й непевна. Могла стати в поміч, а могла вдарити в спину. Покрив ганьбою свої сивини колись валечний гетьман Дорошенко. Підпер списками невірних свій стілець і сплачує за те данину християнськими душами. Кошового те пекло, немов свіжа рана, й думав, що мусить сам її гоїти. На все треба шукати якоїсь ради. А її не завжди можна знайти.

Мисль текла, як кров крізь перев'яз. Літа його не молоді, все, що випало звершити, звершив, якщо впаде од підступного удару, то й смертю одкриє декому очі на те, чого не бачили раніше. Він поїде до Дорошенка. Се, либонь, буде його остання дипломатія на землі. І, може, вона принесе користь рідному краєві. Ще подумав: має про все сказати на крузі. Але одразу ж думка закрутилася в крутому вирі — січовики не пустять його до правобережного гетьмана. З непевності за отаманове життя, та й запеклися на Дорошенка лютою злобою. За Умань, за Ладижин, за посланих у дар ханові шістнадцять християнських козацьких душ, котрих запорожцям вдалося відбити. Широсерді й високі в помислах, вони не схильні до дипломатій. А поміж тим іноді дипломатіями, живим, рахманним словом можна виграти не менше, ніж батовою. Нужда часом змінює найтвердіший закон. Не хибно те знати всім. А він може поїхати до Дорошенка, не питаючи дозволу коша. Поїхати не як кошовий

Січі, а як простий козак, який колись добре знав іншого простого козака Петра Дорошенка, а потім ще й породичалися: Сірко через сина, а Дорошенко через дочку. Справжніми родаками вони не стали — не склалося, а потім погинув Сірків син, Дорошенкова дочка вийшла заміж вдруге, і вони вже й не згадували ніколи, що колись були свояками. Вони обоє ходили під короگیвою Хмельницького, й, обіпершись на заповіді та пам'ять покійного воїстину валечного гетьмана, він вестиме з Дорошенком перемову.

Козаки стиха перемовлялися — про се, про те, а пам'ять грузла в чомусь неприємному, важкому. Кривава полуда не спливала з-перед очей.

— Зіпсували гаспиди нам усі празники, — сказав Кваша і, позіхнувши та перехрестивши великого щербатого рота, потер руку об руку. Був він схожий не на січовика, а на розжирілого заморського купця, бо ж кунтуш на ньому з опушкою, і шапка з павиним пером, і гендлярська звичка потирати руки.

Квашу мовби й не почули.

Рада чекала на слово кошового. І йому довелося вертатися мислю з далеких мандрів по чужих полях і горницях до справ невдячних, але од котрих нікуди було подітися.

— Так ми нічого не вдіємо, — мовив звільна й потер рукою чоло. — Доведеться нам, хоч це й богопротивна справа, прорубати на Дніпрі ополонки й повкидати трупи туди. Нехай пливуть, звідки прийшли.

Круг схвалив отаманову раду.

Трупи одривали од куп баграми й волокли, приторочуючи по два, по три до кульбачних стремен, кіньми одтягували до довгих ополонок, прорубаних у синій дніпровій кризі. Військовий риштунок складали біля пушкарні. Але навіть не всі шаблі можна було взяти — повмерзали в кров. Вона ряхтіла повсюди: на вулицях, на тинах, призьбах, стінах куренів, її зчищали лопатами, затрушували свіжим снігом. По тому йшли ієромонах з дяками, одправляли молебень та кропили святою водою.

Клопоту всім вистачило аж до Водохреща.

Цього року вони були не схожі на ті, що їх справляли запорожці в попередні роки. Після Покрови та Різдва Водохреще — найбільше січове свято, й люблять його запорожці вельми. Престол, хрест ставлять на Скарбній. На Січі є великі митці тієї справи: вимувають з криги хрест, що його видно з лівого дніпрового берега, і величезний престол на гнутих ніжках, і стільці, й квіти. Недавнечко минули баш-

лівка і вибори. Січ клекотить людом, вийдуть на кригу — захрясне і Скарбна, й Чортотлик, і Павлюк-Дніприще. Шапки та жупани цвітуть на білому снігу, як мак при до- ліні. На фортечних примостках із запаленими нотами сто- ять пушкарі. Святить воду настоятель Самарсько-Микола- ївського монастиря, в золотих ризах, блискучому сакосі, довкола нього ієромонахи, прості попи, дяки, півча. І щой- но він доторкнеться великим золотим, з фініфтю хрестом до води в прорубі, ледве нечистий, незримий, вискочить звідти, вдарять запорожці по ньому з мушкетів, самопалів, яничарок, бандолетів, венетійських аркебузів. І випалять усі гармати, мортири та шмаговниці. Й обсіплеться з дерев іній, і трісне од випалу лід, й несусвітений гуркіт розла- має над плавнями тишу, й голосна луна піде гуляти Вели- ким Лугом, понад занесеними снігом островами, понад за- мерзлими річками та озерами, вганяючи в смертельний жаж звірину, а риба б'ється об лід і падає на глибину.

Чорна, важка хмара окутає Скарбну, Чортотлик, Пав- люк, Січ, а з тої хмари вихлюпне новий випал, гармати виплюнуть нові клубки диму, луни вдарять о низькі хмари і впадуть грудьми на лід. Й ще раз кресоне вогонь з диму, що вже покрив чорно-сивими крилами сусідні займища, й Кошеіванцівську могилу, й запорозьке кладовище на гор- бі. Стемніє довкола сніг, чорні, схожі на наваксовані вуса, пасмуги простеляються по заметах. Чорна хмара не вляга- тиметься довго. І мчатимуть далеко в степу, позаламував- ши на спину роги, сайгаки та олені, а вся дрібна звірина закопуватиметься в сніг.

Й підуть із Скарбної попи та півча, розійдуться по ку- ренях січовики, сядуть за вставлені святковими стравами сирна, а на льоду ще довго гримітимуть постріли. То дост- рілюватимуть вигнаного з води чорта ті, хто вдосвіта роз- минувся з ним біля крам-базару — йшли до шинку, а він біг до водних надр. Іноді отако смалють до самого вечора.

Так бувало щороку. Нині ж на Водохреще у січовій фортеці не стріляла жодна гармата. Тільки з десятків рушничок та пістольних пострілів пролунало на Скарбній, та й то невлад.

VI

За два тижні після Водохреща прийшла на Січ звістка, що на Малій Московці вломився на підмитому льоду Самой- ловичів гонець Черняченко, якого врятувала подарована бо-

ярином Ромодановським шуба з власного плеча (не вбглася в пролом) і який лежить на хуторі Верещаках з ломотою в попереці. Через неї він навіть у снях не гожий приїхати. Коли про те доповіли Сіркові, він сказав: «Ми люди не горді, з'їздимо самі». Взавши з собою двох козаків — Кайдана і заїкуватого, мізкуватого Смолку, — погнали верхи на Верещаки. Було на третій день після заметілі, їхали вузькою, ледь пробитою в снігах дорогою, коні йшли важко, з-під копит летіло біле снігове кімля. Година склалася гожа, а на серце тиснули важкі, мов сніги, думи. Перші сніги впали ще на зелене листя і вже не станули, тепер додалося нових, чимало віття на деревах було потрошено, чимало дерев поламано — кривулясті тріщини біло зміїлися впововж чорних стовбурів, здавалося, їх крутив і вивертав злий велет; обкладені білими подушками, ялини хилили долу віти з крижаними бурульками на кінцях (понамерзало у відлигу), лози й зовсім були схожі на білі буди, дуби стояли мовчазні і якісь чужі, а тонкостанні берізки, з котрих сніг облетів, тріпотіли рідким жовтим листячком, здавалося, то їх обсіли горобці. І стояли в своєму мідному убранні дуби-нелині — чудо лісів: усі дуби голі, а ці в листі — й сніг теж не тримався на них, і шелестіло те листя шорстко, жерстяно, холодно — ялось особливо. Та ще тополи зводили вгору чорні сухі руки. Світ був красивий, важко красивий, — і Сірко з сумом відкарбував про себе, що надто пізно почав помічати його красу. Пролетів по ньому з шаблею і бачив тільки битви, кров, підступи. А міг би прожити інакше. Милуючись снігами й талими водами. Не міг. Не на те поставлений долею!

З кінських ніздрів валувала пара, за спиною в Сірка то тирликала, то затихала немудра Кайданова пісенька про кума, який мав бджоли, — рябопузий Кайданів Бичок плівся позаду, весь час відставав. Сіркові раз по раз доводилося притримувати свого Ворона. Кайдан голосу не мав, а співати любив. Старий кінь під отаманом ішов рівно, високо кидаючи сухі бабки з блискучими, одшліфованими снігом копитами. І всю дорогу в грудях у Сірка здійснювалася надія на те, що гетьман направив посольство неспроста, що хоче він сам пригорнутися до запорожців і пригорнути їх до себе, хоче вчинити їм добро хоча б за те, що погромили ворогів. Все на світі не вічне, все міняється: тануть сніги, облітає на деревах листя, іржавіє навіть залізо, тільки надія вічно нова й молода, якщо повірити, що вона є.

До Верещаків добулися надвечір, коли жовте, як курячий виливень, сонце вже торкалося оvidу. Хутір Верещаки

(має трьох підсусідків) багатий, ворота тесові, з дашком, хата на дві половини, з трьома горницями. По подвір'ю походжали сердюки — порали на ніч коні. Двоє тупцями біля колоди — рубали дрова, загнали у в'язовий окоренок по саме топориче колун і тепер не могли його витягти. Монялися, сопни, відштовхували один одного. Передаючи повіддя челядників, білобровому кирпатому хлопцеві, Сірко моргнув Кайданові. Той перевальця, мовби знехотя, підійшов до колоди, взяв однією рукою колун і так гахнув обухом об колоду, що окоренок розлетівся навпіл й одна з поліняк перелетіла аж через тин. Так само перевальця Кайдан пішов од колоди. В Сіркових очах стояло: «Знай наших». Таким був зачин перетрактацій із гетьманцями.

В снігах на розісланій соломі громадилася білизна, яку, либонь, шойно зняли з могузків, замерзлі ліжники, сорочки та рядна були наче викувані з білої жерсті, холодом од них віяло аж на серце. А в хаті і в горницях — жарота, хоч голий ходи.

З морозу та вітру в теплінь — то особливо гарно. Гріли об гарячу лежанку руки, Смолка прикладався щоками до теплих кахлів, у нього відтавали руді брови та вуса, і з них скрапувала вода й спадали дрібні крем'яшки льоду. Та ще господар одразу ж підніс по корячковій теплої варенухи (сидить же на запорозьких землях), і зовсім забулася важка дорога, глибокі сніги та порожні, неначе вимерлі, ліси й луки.

А ось гетьманським посланцем був кручений і не зичливий Січі чоловік Максим Черняченко з не менш незичливим, тільки хитрим і запобігливим Оською Заволокою. Черняченко лежав на широкій лаві на кожухах і покректував. Коли простягував руку для вітання, якось дивно смикнувся, по його довгастому, вирлоокому обличчю хвилею прокотилася судома — либонь, був хворий насправжки.

— Поперек, — поскаржився. — Вхопило — ні дихнути, ні повернутися. Це вже попустило. Баба припарки робить. А то з ложки годували, наче маленького.

Груба стріляла крізь нещільно причинені дверцята червоними жаринками, вони падали на лист жерсті, прибитий до підлоги, повільно згасали. Спочатку темніли краї, далі вогник зменшувався, і врешті остання іскра відлітала в невідь-куди.

— Отак і життя, — філософськи, розважливо, думаючи про щось своє, далеке, мовив Черняченко, кліпнув повіками і, повертаючись звідтам, докінчив попередню думку: — Отож і не доїхав до вас. А для мене приїзд на Січ — свято. Бо вона свята.

Сірко мовчав, очікуючи, коли гетьмановський посол почне балачку, задля якої забився так далеко від гетьманської столиці. Він почував, як виходять з нього холод і як м'якшають серце та думка, трохи боявся того і був насто-рожі — знав, з ким має справу.

— Сніги впали великі, гарні сніги. Скільки літ вже та-ких не було, — вів далі Черняченко.

— Гарні, тільки важкі, — підтримав розмову Сірко, долонею розправляючи вуса.

— Ми вчора бачили в лозах, як пробивався табунець вепрів, — вкльонувся в розмову Заволока. — Поросята, так ті просто тонули. Старші свині підпирали їх ззаду рилами.

Увійшла господиня й покликала всіх до столу. Чернячен-ку принесла вечерю в горницю. За стіл, окрім господаря, посідали Сірко, Оська Заволока, Кайдан, Смолка — сердю-ки зварили собі куліш надворі в казані. На печі кублилося трійко чи четверо дітей, прями цікавими очима за запорож-цями, перешіптувалися. Сірко підійшов до печі, дістав із без-донної кишені штанів торбиночку з позолоченими горіхами (купив у корчмі по дорозі), розкрив її перед малечю:

— Пригощайтесь на здоров'я.

Хлопчаки потяглися до золотих крем'яків, дівчинка соромилася, й Сірко висипав горіхи у її маленьку жмень-ку. Вони там всі не вмістилися, кілька впало на лежанку. Найстарший, літ дванадцяти, але ще безштанний, хлоп-чик у довгій, до п'ят, сорочці скочив на лежанку й визби-рав їх. Господар почастивав гостей настояною на катрані горілкою. Був це міцний, корчакуватий чоловік зі стри-женою в кружок, схожою на казан, головою і короткими, дужими руками. І все у Верещаковому домі було міцне, будоване на безвік. Стіни з товстенних, фарбованих жов-тою фарбою плах, велетенський розмальований сволок, широкі й товсті, в долоню, липові та дубові лави, навіть миски, які подавала на стіл господиня, були не такі, як у всіх: важкі й великі. Їли печене сало, холодець з хроном, вергуни і локшину, запиваючи все це запашним узваром із дичок. Добрі дикі груші ростуть на запорозьких землях, надійно всівся на них Верещака, справно платить Січі по-даті й сам має дещицю.

По тому до горниці зайшли всі троє запорожців: Вере-щака, Заволока і сердюцький хорунжий Грива — високий чоловік з перекошеним ротом, позначеним шрамом, — від удару шаблею. Знову гомоніли про сніги, — то на вро-жай, — ось тільки лягли на незамерзлу землю, озимина

може підіпріти, та й худобі під весну буде сутужно: вкосили мало, не готувалися до такої зими. Сірко запитав, як пройшли Різдяні свята в гетьманській столиці, про те розповів Заволока, розповідав із захватом, аж захлинався:

— З огнистою стрільбою.

— Як у панів? — запитав Кайдан.

— А чим ми гірші? — блиснув очима Оська. — Приїхали майже всі полковники, і вся генеральна старшина з'їхалася...

Ще довго ходили околясом.

Врешті Черняченко мовив:

— Нам би, пане кошовий, погомоніти око в око.

Сірко сидів на лаві незворушно, навіть бровою не поворухнув.

— Либонь, ти козацьку регулу знаєш...

— Знаю то знаю...

— Не маю права вести перемови в таїні од козаків.

Черняченкові одвисла нижня губа, він бринькав по ній пальцями, розмірковуючи, як йому повестися далі. Самойлович уповноважував його до таємної розмови. «Обіцяй усе. Мерефу, яку просить у царя для Січі, й інші слободи та міста обіцяй, там видно буде. Свинцю і пороху також, і хлібного довозу...» Обіцяй, аби Січ визнала його над собою. В цю мить майже ненавидів гетьмана, хоч був усім зобов'язаний тільки йому. Легко варнякати отамо в Батурині, приїхав би хоч раз в оці нетрі. Гетьману хочеться погамувати честолюбство, а Черняченкові доводиться пірнати у вершу. Гнівався на Сірка й нервувався, бо не було іншого способу до розмови. Отож покректав, скрушно зітхнув:

— Не горнеться Січ до гетьмана, не горнеться.

Сірко зітхнув теж, удавано чи насправжки:

— Не горнеться гетьман до Січі, не горнеться.

— Та то ж гетьман!

— А то — Січ. Скільки Самойлович гетьманом?

— Три роки.

— А Січі — триста.

Не знав, скільки насправді літ стоїть Запорозька Січ, мовив, бо гарна цифра і в пам'яті людській Січ безсмертна.

— Підгорнулася б Січ під гетьманські штандарти, — правив своє Черняченко, — їй би вигода, а Україні слава. Згадай-бо гетьманів, визнаних на Запорогах і по всій Україні.

— Це ти на Іванця Брюховецького натякаєш? — удав наївного Сірко. — Так він запродав Україну за боярство і князівство. Всю суспіль запродав, купно з боярами і воєводами почав обдирати рідну землю. І люди зненавиділи

Іванця і його бояр, а він потім і бояр зрадив, бо гніву народного злякався...

— Не на Іванця, а на Хмеля, — з серцем мовив Черняченко.

— Ну, сягнув високо...

— Чому високо? Ти ж і проти нього вар'ював. І з Переяслава пішов.

— Вар'ював і пішов, але тому гетьманові всі інші і в пояс не сягають.

— І Дорошенко?

— А чого це ти про нього запитуєш?

— Бо він тобі миліший од лівобічного гетьмана.

Сірко враз одмінився, задумався. Почував, як важко замлоїло в серці, як осмута оповила душу.

— В Хмеля ми разом з Дорошенком ходили. Либонь, і не було після Хмеля в нас такого мужа. Загнали його в город, і почав він його толочити. Багато хропосту наробив, багато лиха.

— Й робить далі.

— Правда.

— Але не ми загнали, сам заліз.

— Прецінь відаєш, що брешеш, а от же прип'ясти язика не можеш. Цар його зрадив...

— Хитрун Дорошенко і слововідступник.

— Нужда закон змінює, — похмуро кинув Сірко. — І хто ж його таким зробив? Забувся? Адже був гетьманом обох берегів Дніпра, вибраний по честі і в славі. Але ж не хотів признати статті, які Іванцьо Брюховецький уклав... Дуже то були лихі статті. Вимагав, щоб дотримувалися статей, Хмелем укладених. Через те став немилим. І тоді Андрусівське перемир'я кинули на його голову, коли він з ляхами рубався, лишили його ляхам на поталу. А він же хотів, щоб обидва береги були вкупі.

— Хотіти — то мало, — невизначено протягнув Заволока.

Зблимував, цідив у кутку на лежанці густе жовте світло олійний ліхтар, вплелася в козацьку мову цвіркунова пісня і замовкала на голосній балачці.

— Авжеж, — погодився Сірко. — Городив він тинок на перехресті трьох доріг, сподівався одгородитися... Ляхів потяв, татар потяв...

— А тепер сам татарам служить.

— Істинно так, — сумно погодився кошовий. — Самойлович і Ромодановський щороку до нього приступають, а він у своєму Чигирині — наче дужий звір у клітці: і взяти

не візьмеш, і з клітки не випускають. Лютує. На козацьких хребтах злість зганяє. А це вже ні к лихій матері. Гадка така в нас є — саме він на Січ турків нацькував.

І в цю мить подумав, що треба покласти край людському розорові через Дорошенка. Ще сам не відав, як це зробити, ще не було жодного замислу, тільки десь там, глибоко в грудях, визріло несхитне й важке переконання: все, що нині робить правобічний гетьман Петро Дорофійович Дорошенко, — на пагубу вітчизні.

— В розмірі ми з ним. Ви це знаєте, — тільки й сказав.

— То не він наслав на Різдво на вас турків і татар? — запитав Черняченко, і в його витрішкуватих очах світилося лукавство.

— Гадка є така, але... Н-не він, — мовив Смолка.

— Наробили хрусту. — На великій вологій губі гетьманського посланця грали відсвіти від грубки, й через те здавалося, що вона сміється. А може, Черняченко сміявся насправді, тільки глибоко ховав сміх.

— Ми їх скурали, а не вони нас, — твердо сказав Сірко. — Хоч потуга була велика.

— А якби стояла на Січі гетьманська залога, обійшлося б без потуги.

Сірко глибоко втягнув у себе повітря:

— Ти ба. Запахло смаленим. Горить щось.

Всі сполошилися, найдужче Верещака і Черняченко, перший як господар, а другий тому, що лежав на кожухах і був не гожий до втечі. Панічно лапав руками довкола себе, намагався підвестися.

— Не тут запахло, в Батурині, — заспокоїв їх Сірко. Кайдан засміявся, за ним заперхав, неначе кіт, Заволока, а Верещака аж похлинався радісним реготом і верещав на всю горницю, наче сиворакша. Через такий сміх до нього прилипло прізвисько Верещака.

— Колись уже ставила на Січі свою залогу шляхта, Богдан її сколупнув.

— То ти нас із ляхами рівняєш! — закричав Черняченко, в такий спосіб виливаючи свій недавній страх, а також злість за провал перетрактацій, за марність далекої подорожі й за майбутню нагінку од гетьмана, його мишачий розум метався в пошуках ще якоїсь щілини, а її не було.

— Ви самі порівнялися з ними панством. Такі самі порядки заводите, як і шляхта. А що татарин нас дотирає, те вам байдуже. Кликали купно в похід на Крим...

— Купно! Під чиєю хоругвою?

— Під двома.

«А ось тобі», — проказав подумки Черняченко й скрутив загогулисту дулю, але з рукава кожуха не висунув.

— Що ж, приневолити вас не можу, — зітхнув Сірко. — Знову підемо з донцями.

— Цар указав...

— Та що ви всі під царя лізете, — сплюнув на долівку кошовий, — цар та цар. Він своєї користі пильнує.

Черняченко Сірка вже не слухав. Бачив, що всі повіддя обірано, усі сильця розплутано, залишилися одне. Запорожців — троє, а сердюків — десятеро. Він аж затремтів од тієї думки, й дрож почав його бити такий, що того не міг приховати. А що, як привезти вар'ята в мішку — і всій справі кінець? Або й... По дорозі можна той мішок загубити в глибоких снігах. Посольська душа тріпотіла, Черняченко аж упрів, у куточках міцно стулених губів виступила піна. Прикриваючи долонею обличчя, зглянувся з хорунжим. І той зрозумів усе. Підвівся. Ступив до дверей. Одначе кошовий дивився дуже пильно й помітив ті позирки.

— Ану, осавуле, сядь на ослінець, — неголосно мовив і враз grimнув: — Та не так, мурлом до стіни! Кириле, одстебни пістолі і шаблю.

Кайдан перевальця підійшов до осавула, але одстібати зброю полінувався, вийняв ножа й обрізав шабельтас й обидві кобури. Оська Заволока з переляку поліз під лаву — ніж у Кайдана був у долоню завширшки.

— Виглянь у сіни, — тихо наказав Кайданові Сірко.

Повільно, мармулуvато Кайдан посунув до дверей і враз рвучко прочинив їх. За мить він затягнув до хати сердюка, тримаючи його, неначе шкoдливе кошеня, за комір.

— Принюхувалося.

— Лізь під лаву, — наказав Сірко.

Той шпарко порачкував під лаву.

— Сваволиш, пане кошовий, — сказав Черняченко, але не погрозливо, а неначе вибачався сам. Відав: цими словами порятується в Батурині. Адже сказав їх, є свідки.

— Двічі в одну пастку не лаять, — пояснив Сірко. — А тобі... Шкода, що ти лежачий. А то докінчили б цю балачку на шаблях. — І застеріг тих, що сиділи в кутку та під лавою: — Якщо хтось рипнеться за двері — порубаємо.

Хоч це його й не стосувалося, Черняченко втягнув голову в плечі. Він навіть забув про третій, обов'язковий, пункт своєї місії — подати кошу списки втікачів, аби їх опізнали й повернули в кайданах у маетки. Кіш, звичайно, на

ті реляції не зважав, одначе кожна така відмова свідчила проти нього і особливо проти кошового. Про це Самойлович доповідав у Москву. Списки лишилися в шкіряній скриньці під лавою. Сірко почав неквапно одягатися. Смолка одягнувся швидко, а Кайдан довго монявся: не сходилися гаплики на кожусі, й довго не міг знайти черес. Смолка нервово переступав з ноги на ногу. Сірко чекав спокійно.

Вийшли на ганок. У дворі було порожньо, хутір облягли сині сніги, на небі горіли кинуті щедрою пригоршнею стиглі зерна зірок.

Виїхали з двору. Тут дорога розділялася: одна вела на Січ, друга аж у гетьманську столицю. Сірко подумав: ці дороги все віддаляються.

Що далі коні відносили вершників від хутора, то дужче палахкотів у Сіркових грудях гнів. Уже шкодував, що не вчинив на хуторі шванки. Гримнув на Смолку, який спробував у нього щось запитати, вилаяв Кайдана, бо той знову відставав.

— У тебе й попередній кінь був такий самий салотряс. Де ти їх береш, рябопузих?

— Таж рябі дешевші, — щиро пояснив Кайдан. — Їх ніхто не хоче купувати, а чим вони гірші?

Перекуняли, сидячи в тісній, нужденній корчмі, й погнали далі. Там зупинилася чумацька валка, й людей було — ніде маковій зернині впасти, а весь двір заповнили понакривані шурами сани.

Ранком були на Січі, де Сірко вчинив розгром канцеляристам (Яковлев з підписарями грали в карти), вибанітував кухарів Васюринського куреня за те, що виливали нечистоти одразу за куренем, пужонув дячка-уоставщика, який зрання устиг хильнути й трапився йому на очі. Аж під обід одійшов серцем і сходив до дячка та перепросив, похристувавшись з ним тричі, неначе на Великдень. В дячка минулої осені помер у Києві син-бурсак, дячок лишився в світі яко перст і відтоді частенько топив горе в горілці.

Розділ двадцятий

I

Легко орати панське поле. Не то що власне, де нивка куца, як посполитський вік: натягаєшся на зворотах плуга, насобкаєшся, начіпляєшся за тини, пеньки, та ще, дивись, перекинеш сусідську межу. А тут гони довгі: двічі обійшов

загінку — і вже обід, ще тричі — і вже вечір; пустив воли, й вони самі йдуть, помахують хвостами, ледь притримуєш за одну чепігу рукою плуга, повисивши на другу шапку, чалапаєш босими, аби не бити взувачки, ногами по борозні, а нахлонуть підошви — вийдеш на стерню і йдеш собі збоку, знову ж таки притримуючи плуга однією рукою. Він легкий, полиця вияснена скибами до блиску, чересло гостре, крає чорнозем, як воду. Вряди-годи хрусне під лемешем бадили-на чорнобилю або хитне плуга клубок торішнього пирію.

«Соб, сірий, соб, шутий».

А небо високе, світло-голубе, а сонечко тепле ще тільки прозирає з-за обрію. По першій загінці воно сяде волам на роги... А ось вже й жайвір обізвався десь збоку: «Ті-ті-ті-ті, ві-і-і-і». Ні, то не жайвір, то витинає вівсянка в кущах при долині, а жайвір грудочкою завис угорі, перемелює крильцями сонячне проміння на порох. Тут їх безліч, еднають срібними струнами небо із землею. Та й не сам ти в полі, за тобою тягнуться ще аж шість плугів, як випряжуть у обід біля могили, балачок усяких, жартів, реготу — на все поле. А то побіжать до болота, надеруть яєць крячених і напечуть у жару. Всі ж бо хлопці молоді, нежонаті, тільки Яків старший, уже одружений, напускає на себе статечності.

Важко орати панське поле. Важко до болю в серці. Гони довгі, скиба важка, вітер у полі пронизливий і вільгий... Чужі гони, чужа скиба, чужі воли, чужі жайвори в небі. Своя нивка, свій городчик наперед веселять око: отам буде про-со, отам буряки, отут ростимуть висадки. Хочеться кожну грудочку перем'яти в долонях. Хочеться падкувати біля своєї землі, біля свого господарства. Але катма землі й катма господарства. Є лише сліпа на одне око, безклуба кобиличина Калитка (орють нею із сусідом у супрязі) та четверо овечок.

Випрягали біля могили. Зварили кулеші, порозстеляли на маківці могили сірячини, обідали. Жартував тільки Філон, на прізвище Мальований, по-вуличному Кібчик. Коли Микола перевзувався, насипав йому в постіл гарячої кулеші, і той довго стрибав на одній нозі. Погнали воли на водопій, всі хлопці йшли позаду, один Філон їхав верхи на шутому волові. Але він отак їздить і на всіх інших. І вдатний на всілякі вигадки. Через те й Кібчик. Кібчастий вдачею, задерикуватий — чуб рудуватий, вихрастий, очі вчипливі, ніс на кінчику чи то облупився, чи то йому хтось утер його чимось твердішим за кулак. Філон не змовчить нікому й будь-кому дасть здачі. Він невисокого зросту, чіпкий, міцний, не заплаче зроду, хоч ти його вбий.

Жартувати не жартували, а гомоніти поважно гомоніли. З могили було видно далеко наокіл. У бік південний скілки не зори — поля й поля, доли і видолінки, земля пана Замойського, і в східний та західний також, а в північній стороні текла річка Гнилий Тікич і стояв панський фільварок. Фільварок — по той бік, на високому березі, серед парку-гаю; окремо замок, як величав свій будинок пан, і окремо чорний двір, далі ще шмат поля, а за ним ліс, панський такий ж, Вітряним званий. До фільварку їхати греблею через високу камінну браму. Село розкинулося по цей бік, упродовж Гнилого Тікичу, на горбках та по долинах, одною передовгою і кількома коротшими, поперечними вулицями. Хатки у вишневих садочках, хліви та обори і городи здебільшого до річки. А за городами берег, далі річка, оступлена зобабіч високими очеретами. Річка широка й гарна, тільки рибу в ній людям ловити заборонено, їм дозволено ловити вже за греблею, де, перепущена крізь зуби двох водяних млинів, вода тече невеликим швидким потічком, скаче по корчах і по каменю. Село мріє в мареві, поблискують проти сонця всі три бані Миколаївської церкви, а на шпилі фільварку, гейби жайворове крило, тріпоче стяг з графським гербом. Хоч люди подекують, що їхній пан Казимир зовсім не граф, а тільки однофамілець графів, але хто осмілиться сказати те панові, та й кому до того яке діло.

— Замок колись був ще більший, тільки дерев'яний, — каже Філон, облизуючи та ховаючи до кишені дерев'яну ложку-рибку.

— Багато ти знаєш, — недовіжливо кидає Яків, на прізвисько Струль. — Стоїть він уже літ сто.

— Стоїть, та не той, — блискає очима Філон, — той згорів.

— Чого б то він згорів? — облизує й собі ложку Яків. Губи в нього тонкі, а очі великі й сумні, як у старого вола, а чуприна чорна й буйна, і лице довгасте, сказати б, гордовите, коли б не ті очі.

— Бо... спалили козаки Хмелеві. Налетіли і в одну ніч... Кобзар розказував. Отой, що на Пречисту співав на паперті. Він у нас обідав.

Люблять парубки поговорити про Хмеля, про козаків, про Січ, тільки бояться. Отож і зараз.

— Не брідь дурного, — трохи боязко, а трохи суворо кидає Яків. — Розкажуй тільки те, що бачив на власні очі.

— Виходить, кобзар брехав? — прискалює крапчасте, як у кібчика, око Філон.

— Може, й брехав, — понуро кидає Яків. — Йому що — поплескав язиком, та й далі.

— А нам?

— Сам знаєш, за що б'ють дурнів, — звівся на ноги Яків і хвицьгнув батогом на вишневому батожилні. — Нам пора запрагати.

І знову: «Соб, сірий, соб, шутий, щоб тебе вовки з'їли. Куди хапаєш, не нажерешся ніколи». Воли притомилися, та й голодні, не напаслися, нерівно йдуть у борозні (то сірий попускає, то шутий), треба підганяти, міцніше тримати плуга. Вступає в ноги втома, болять руки. Врешті Яків кладе плуга лівою чепігою донизу, собака до волів. За ним тягнеться вузенька, неначе ножом прорізана, смуга — її крає леміш. Сонце сиділо на самій маківці могили. Кінчали оранку раніше, бо субота. Як їхали до села, у церкві бемкав малий, яким дзвонять у піст, дзвін.

Звичайно хлопці під'їжджали до греблі з поля, хоч можна під'їхати туди й через куток Ямне, що за греблею. Але вулички там вузькі, покручені; щоб не наїхати на чий-небудь пліт, воли доводиться вести на налігачі.

Філон поспішав і через те поїхав через Ямне. Й не вів воли, а гейкав з воза. Поспішав, бо крутилася в голові думка зняти з горища та переглянути ятірці. Либонь, за зиму лозові кільця потріскалися, та й дірки не позалатував з осені. За ті ятірці його сварили батько та мати і старший брат Йосип, бо ставив їх Філон у кінці свого городу, в очереті, де людям ловити рибу заборонялося. Філон на ті прохання і погрози батьків та Йосипа не зважав, бо ще не був упійманим. Ставив і виймав ятірці вночі, а як їх знайдуть удень, нехай докажуть, що вони його...

Філон так задумався, що й незчувся, як воли надали в ході, а тоді й зовсім побігли. Віз саме виїхав на вигін, дорога до греблі — прямо, а вони бігли кудись праворуч, донизу. Воза хитнуло, кинуло, Філон вхопився за полудрабок, і в цю саму мить попереду пролунав тонкий скрик. А віз уже зупинився, і воли пили з відер, які стояли біля криниці. На цямринах лежало коромисло, а з того боку криниці з-за зрубу виглядало кругле перелякане личко.

— Цабе, сірий, назад, шутий, бодай би ви повиздыхали.

Воли ж припали до води, тільки боками хлипали.

— Бодай би ти краще напоїв їх, — почулося з-за криниці. — Добрий хазяїн. Бач, як здухвини позападали.

Філон тягнув воли за налігача і бив їх пужалном по мордах.

— Нехай уже допивають, — пролунав той самий голос, і Філон оглянувся.

Дівчина вже вийшла з-за цямрини, й Філон гаразд бачив її. Кругле, як місяць, обличчя, розлетисті брови, рівний носик, туго стулені губи, невисокого зросту, ставна й зграбна.

— Витягни ще, — наказала дівчина.

Філон погнав важкий цебер углиб, дістав води, подоливав у відра. І втупився зором у дівчину. Вона не відводила очей, спокійно і якось надто впевнено дивилася на нього. «Чия вона? — розмірковував Філон. — Ткачиків? І як її звати?» Аж сам здивувався, що не знає достеменно, чия це дівчина і яке в неї ім'я. Запитати б, але язик неначе прилип до піднебіння. Філон аж розгнівався, але не знаходив способу запитати в дівчини ім'я.

— Чию це воду випили воли? — нарешті спромігся.

— Божу, — відказала дівчина.

Воли стояли, із їхніх морд у відра кльокали краплі, а далі почали смачно хапати спориш, що ріс біля криниці, він аж рипів під їхніми губами.

— Ти ліпше набери води та сполосни відра, — знову наказала дівчина.

Іншим разом Філон би тільки засміявся на таку вимогу, а тепер відвів убік воли, уволив волю. Ще й понабирав відра. Дівчина зачепила їх коромислом, підставила плечі й понесла вгору по вулиці, похитуючи станом у лад ході. А Філон стояв, роззявивши рота, й дивився їй вслід. Стара, сива, облісіла бараняча шапка з'їхала йому на чоло, руки зігнули в дугу грушеве пужално.

З цієї миті Філон перестав бути Кібчиком.

Він одігнав на чорний двір воли й у тихій задумі повернувся додому. В дворі батько — вироблений, переляканий, забитий нуждою чоловік у сірій свиті й сірій шапці, з-під якої вибілося пасмо сивини, — та старший брат Йосип, високий — у материн рід, — широкий у плечах, мовчакуватий і понурий парубок, вдвох розбирали загату з очеретяних в'язок, якими хата була обкладена ще на зиму; мати саме зварила вечерю, на стіл подавала Василина, сестра, молодша на два роки від Філона — од Великодня піде їй шістнадцятий.

Повечеряли галушками з тертою сім'яною макухою, повкладалися спати. Всі покотом, на полу; з лівого краю Філон і Йосип, з правого — мати й Василина, посередині батько. Він іноді схропував і прокидався, мацав себе рукою за голову й одразу ж засинав знову.

Спали всі, тільки Філонові не спалося. Либонь, чи не вперше в житті. Й стояло в його пам'яті кругле личко, й тернові очі гнівно дивилися на нього. А може, й не зовсім гнівно... Ось тепер вони вже дивилися ласкаво. Філонові стало трохи соромно. Звичайно, він вже думав про дівчат, і навіть не так, як зараз, а трохи й гріховно, проте тільки тоді, коли спав сам під піддашшям комірчини або в полі біля товару. Думати про дівчат, та ще гріховно, біля своєї рідні стидався. А зараз думав, тільки в тих думках не було й дрібки нещоти, він думав про незнайому дівчину як про сестру... ні, трохи не так, як про сестру, але й інакше, ніж думав раніше про дівчат. Не йшла вона з думки, й не міг заснути до півночі.

Наступного ранку Філон устав услід за матір'ю. Вмився, розчесав непокірного рудуватого чуба й звернувся до матері:

— Я, мамо, взую Йосипові рантові чоботи та одягну його шапку. Хочу піти до церкви.

Мати здивувалася (раніше Філон ходив до церкви тільки на великі свята та сповідатися, й то після материних вичитувань), трохи повагалася й дозволила взяти шапку та чоботи.

— Тільки ж дивися не помицькай.

Йосипу вже двадцять другий рік, немолодий парубок, треба й сватів засилати, й батьки стягнулися йому на парубоцьку одягу. От тільки з ким побратися, куди вести молододу? Податися б у прийма (Йосип згоден на те), так усі багатші одиначки, навіть дзюби, розхапують проворніші. Доведеться, мабуть, прорубувати в коморі вікно й робити з неї кімнату. А куди запхати злидні, того вже не знає ніхто. Ще тільки сіють, а збіжжя в кадібцеві на денці (мати охкають біля кадібця). Але й те сьогодні Філонові не в клопіт, як не вельми воно йому в клопіт і в інші дні.

У церкві людей повнісінько, не протовпитись (церквиця маленька), й стоять вони на східцях біля притворів, дівчата і парубки розташувалися кількома гуртиками просто на траві під вишнями та грушами, хлопці попідстеляли свити, повсідалися зручно, дівчата поприсідали, як сороки на лозі, — аби не зазеленити в молоду траву білі та жовті плахти й сорочки.

Філон обійшов довкола церкви, але круглоvidoї дівчини не побачив. Тоді він пропхався у праві бічні двері, правда, недалеко, та й служба вже закінчувалася: піп вів казання. Наказував, щоб молодші слухалися старших і щоб чоловіки не били жінок. Жінки побожно хрестилися, деякі чоловіки

таїли в куточках очей глузи. Філон випхався з церкви й став недалеко від воріт під грушею. Бемкнув дзвін, люди повалили з церкви. Гуртами й поодинці, гомоніли неголосно. Ось уже й сліпа старчиха Секлета подибала з дочкою-поводиркою додому... Круглоvidoї дівчини він так і не побачив. Недовго роздумуючи, Філон попрямував на Загату, де вона жила. Пройшов порожніми вуличками, наполохав курей, що висипали з чийогось двору на вулицю, буцнув кулаком у лоба чиєсь рябе теля, прип'яте до тину, нікого не зустрів (усі саме снідали) й подався в береги. Він не хотів іти додому, бо доведеться оддати Йосипові шапку та чоботи, а Філон сподівався побачити дівчину на веснянках, як називали в них у селі дівочі та парубочі гулянки за дня.

Сидів він на пенькові довго, відгонив бузиновою гілкою комарів. Потьохкував сонно соловейко — виспівався за ніч, тріщала, наче коник у стерні, очеретянка. Під очеретом сплескувала риба, ловила комашню.

Філон не помилився. Коли підійшов до криниці, де вчора заздрів дівчину, парубки та дівчата вже зібралися на вигоні. Парубки статечно стояли біля тину, тримали в зубах люльки (здебільшого порожні), дівчата, розбившись на два гурти, грали в жельмана. В святкових строях, здебільшого заплетені в дрібушечки або в дві коси, завітчані барвінком та сухими васильками. І тільки одна голівка не завітчана, і тільки в однієї волосся заплетене в одну товсту-претовстючу, чорну, як ніч, косу. То була... вона. Та сама дівчина. І він уже знав, чия вона. Впізнав по породі. Здогадався. Грищенкова, Ткачикова по-вуличному: її батьки були ткачами, ткали вдома на верстаті панам рядна та ліжники. Диво дивнеє, півночі не міг згадати, а це побачив — і враз згадав. Ще він згадав, що в дівчини є троє чи четверо братів, хлопці — як лути, всі дужі, чорняві, з важкими кулаками, старший уже, здається, одружений. Такі як перестрінуть... Але за віщо його перестрівати? А за те... Загатчани завше ворогували з сільськими парубками, й ходити вечорами загатськими вулицями було небезпечно. Удень не зачепить ніхто. Проте й до гурту його не візьмуть. Філон так і стовбичив біля криничного зрубу, викликаючи подив у парубків та дівчат, аж поки одна з них, задихана, червоношока, пробігаючи мимо, не зупинилася та не запитала:

— Ти щось загубив? Шукаєш чого?

Либонь, у Філона був розгублений вигляд.

— Учорашнього дня.

— Упав у криницю.

— Дістану. — І вже трохи інакше: — Та то я вчора вельми отій дівчині відро потовк, хотів запитати, чи не биля мати її. Як її звати?

— Лукино, — гукнула дівчина, — тебе мати не биля?

— А цебто за віщо?

— Оцей парубок каже — за нього.

— Отакої, — засоромилася Лукина. — Нехай за нього когось іншого б'ють. Він учора волами в криницю в'їхав. Ледве встиг ухопити одного вола за хвіст.

Дівчата й хлопці засміялися. Філон блиснув очима, на-сунув на очі шапку й пішов пріч. Гнівався на парубків і дівчат, гнівався на Лукину й... не міг розгніватись. Дівчина запала йому в серце ще глибше.

Увечері вкладався спати під піддашшям комори. Мати казала: ще холодно, але він не послухався, послався на задуху в хаті. Ледве в хаті погасло світло, встав. Він знав, що з неділі на понеділок челядь на колодках не гуляє — розганяють осавули, завтра ж на роботу, хіба що нишком, але сподівався, що на Загаті хоча б дівчата зберуться. Куток глухий і далекий, та й там є де сховатися. Йшов берегами, вузькою стежкою, яка то наближалася до самої води, то підбігала до городів, перечіплялася через корчі, пірнала під гілля, яке збивало йому шапку. Місяць сріблив воду на річці, очерет темнів з того боку чорною смугою, біля панських містків хтось проплив на човні — либонь, сторож. Бриль на його голові теж видавався срібним. Верби та вільхи важко занурилися в свої сні, тільки осокорина тихо шелестіла без вітру. Філон поминув греблю, крутою стежкою вишкрьобав нагору. Ось і криниця, де він побачив дівчину. А ото вуличка, що веде до Ткачиків. Ішов, і серце йому витьохкувало й забивалося в сторожкій напрузі. Ось і Ткачикове обійстя. Лісяний хлів понад самою вуличкою, — в стріху вросла верба, — тин і перелаз, хата в глибині двору. Велика, стара, розсядиста хата. Там стоять верстати, на них б'ють ліжники Лукинині батько та мати — Саватій і Онишка Грищенки. Ткачики буцімто й заможніші од інших, але яка то заможність, коли землі десятина, а хлопців троє. «Вона ходить через цей перелаз». Гаряча хвиля обійняла Філона. І в цю мить він ледве не налетів на постать, яка темніла біля присішка хліва, що похилився на вулицю.

— Тю...

— На свого батька тюкай. — Парубок був миршавий, сопливий, але на своїй вулиці, й через те бадьорився.

— Та це я... кобилу шукаю, — Філон показав недоуздка, завбачливо, саме про такий випадок захованого під світою. — Не бачив? Гніда кобила, сліпа на одне око.

— Не бачив. Кажеш, сліпа? Через те вона й заблудила, — поважно відказав парубійко.

— Може, запитати хлопців та дівчат; вони десь гуляють? — хитрував Філон.

— Іноді збираються, але сьогодні немає нікого.

Й тоді Філон рушив напрямці:

— Ткачикова Лукина на колодки виходить?

— Мати її не пускає.

— А вона... з кимось гуляє?

— Нащо тобі? — насторожився парубійко.

— Та так... Просив запитати один хлопець, — знову хитрував Філон. — Ке ось закуримо, та я й піду, — дістав припасеного на цей-таки випадок міцного тютюну. Сипонув у жменю щедро, ледве собі лишилося на півлюльки. — Так гуляє з кимось Лукина?

— Кажу ж, мати не пускає її на колодки. Та й .. — зам'явся хлопець, — горда вона. А чим там гордиться? Є й кращі дівчата, — хвальковито сказав сопливий парубійко. Філонові од тих слів затанцювало в грудях, і він так кресонув кресалом, аж іскри бризнули навсібіч.

— Обережно, хліва підпалимо, — сказав парубійко.

Трут загорівся, потягло щипливим димком, парубки запалили люльки й розійшлися.

Прийшов Філон додому, ліг під коморою на соломі, укритися старим кожухом, й одразу з темної, подзьобаної поодинокими зорями пітьми впливло до нього знадливе, трохи суворе личко. Й знову він крутився до півночі, не міг заснути.

Й од того вечора почав учащати на Загату. То буцім вертається з поля, то шукає телицю, то йде з підсакою побовтатись у ковбанях (хоч ятірці вже стояли в очереті). Й таки перестрів одного разу Лукину. Несла од річки воду на коромислі, піднімалася звивистою стежкою вгору. Він заступив стежку:

— Чорнобрива, дай напитися.

— Вода не питна, несу на золиво, — спокійно відказала вона, а сама чи не вперше пильно подивилася на парубка. В лихій одежині, рудий, але... чимось і вабливий. Очі сміливі, проте не нахабні, обличчя відкрите. Філон упіймав той погляд, спаленів і розгубився. Та за хвилику оговтався й напустив на себе нахабства.

— Тоді дай поцілувати.

— Овва, — взялася обома руками в боки дівчина, а відра гойдалися на плечі.

Він спритно зняв відра і поставив додолу.

— Оддай, — тихо сказала вона.

— Я їх потім тобі віднесу. Можу однести хоч за Ляхівські гори.

— Коли це потім?

— Як... надивлюся на тебе.

— Дивися. За це грошей не беру.

— Ти пробач, — сказав Філон і знову подивував сам собі: адже рідко коли перепрошував, хіба що батька-матір. — Пробач, що заступив дорогу. Але інакше з тобою погомоніти не можна. На колодки ти не ходиш...

— А ти ходиш? Сюди, до нас?

— Ну, не зовсім на колодки. Ваші парубки...

— Дивися, щоб вони не впіймали тебе. — Він уловив у її очах щире занепокоєння і зрадів.

— Не упіймають. А якщо впіймають... У мене теж кулаки є.

— Там мати чекають, — занепокоїлася Лукина й підбрала відра на коромисло.

— Завтра неділя. Вийди сюди перед вечором, — просив Філон.

— Не знаю... Завтра я їду в місто на базар.

— З ким?

— Із Зінькою.

І зникла за хвірткою.

Філон прийшов додому й одразу до батька:

— Тату, я завтра одвезу на базар того осокора спиляного.

— Чого це тобі заманулося його везти? — здивувався батько.

— Так струхлявіє. Поки немає іншої роботи.

— Кому зараз треба в місті дрова, — заперечив батько. — Ціна низька.

— Якраз і не низька. Тоді, як навезуть усі, вони і впадуть у ціні.

Таки вмовив. Повантажили звечора на воза окоренки, а рано-вранці й виїхав з двору.

Вийшло на батькове. Та ще він поспішав, аби не випередила його Лукина, аби діждатися її за містом, — продав за безцінь. Хотів купити Лукині бодай стрічку, але грошей наторгував так мало, що не одважився.

Дожидався дівчини в стороні від дороги під грушками, так, щоб і дорогу було видно, й щоб ніхто з односельців

його не впізнав. Коли дівчата — міцна, ставна Лукина й висока, як лозина, Зінька — появилися, Філон вйокнув на Калитку, виїхав на дорогу й наздогнав їх.

— Сідайте, хто з товаром, — запросив мовби жартівливо.

Лукина ледь помітно зашарілася, а Зінька здивовано вигнула безбарвні брови:

— Звідки такий вощик?

У неї безбарвні не тільки брови, а й волосся, проте на виду непогана: маленький носик, невеликі, чітко окреслені губки, лагідна усмішка.

— Спасибі, — сказала Лукина й поклала на воза чоботи та невеликий клуночок.

Зінька поклала й свою поклажу, обіперлася об полудрабок, щоб скочити на воза, запитала, показуючи на кобилу:

— А вона не впаде?

— Вона таких вас півкопи на гору зведе, — одбувся жартом Філон, а сам зняковів, як не ніяковів зроду. Стало йому соромно й за драбинчатого старого воза з неошинованими колесами, й за безклубу Калитку, яка махала обтьопаним, неначе квач, хвостом і йшла, низько опустивши голову, і за те, що віз немилосердно скрипів.

— Но, гніда, — смикнув мотузяні віжки Філон, і кобила раптом дуже кумедно кинула задом.

Дівчата засміялися, а з ними й Філон.

— Отаке стерво, ще й лукаве та хитре... Задере голову, й тоді не одягнеш хомута. Або розставить на пастівнику ноги, спутаєш, і ходить, наче непутана.

— У нас була кобила, що за псом ганялася, — сказала Зінька. — Вищирить зуби й біжить за ним.

Заговорили за коні, за корови, за овечки, з якими химерами бувають і які вони розумні та хитрі. Філон озвичаївся й почав дівчатам показувати, як хрокає Терещенків кнур і як осавул Лизько підскакує в сідлі, коли їде на поле.

Дівчата заливалися сміхом, аж хилилися на воза.

Кобила тьопала, похиливши голову, з-під розбитих копит порскала курява. Філон помітив, що від дуги одв'язався повід, тягнеться в пилюці, намотав на мотузяні, з порваними сталками віжки, побіг, прив'язав повід до стертого залізного кільця на дузі. Вйокнув на кобилу, але вона навіть голови не підвела.

— Ех, коні, коні, — зненацька сумно зітхнув Філон. — Колись були коні... Бо воля була в людей. Воля на них їздила.

— Яка це воля їздила на тих конях? — запитала Зінька. — У яких людей?

— У таких, як ми.
— Тоді люди були не такі, — суворо мовила Лукина.
— Які ще не такі? — не погодилася Зінька.
— Вольні духом. І горді. Правду Філон каже.
— А батюшка сказав, так Богом велено: одним робити, другим володарювати. Зате на тому світі...

— Не велено те Богом. Колись усі люди були вольні, — перебив Філон.

— Виходить, батюшка брешуть?

— Ну... не кажуть всієї правди. Приховують, — мовила Лукина. — Вони теж бояться. Дідуньо оно розказували, як за Хмельницького все сталося. Усіх панів повиганяли, а котрих побили.

— Так і стоїть усе те перед очима, — сказав Філон.

— Тебе ж тоді й на світі не було.

— Ага. А от заплющу очі й бачу. Тільки ж немає ще одного такого лицаря. Поки що.

— Ох і розходилися ви. Дивіться, накликаєте лихо.

Вийшло на Зіньчине. Як переїжджали греблю, в кінці зустріли пана з почтом і гайдуками. Всі верхи, у високих чоботях із закатами, з гарапниками в руках. Попереду пан, у чорнім жупані, в чорних рукавичках, на вороному коні, одразу за ним — старший гайдук: теж у чорному й на вороному коневі. Очі як вугіль — так і пропікають, чуб залізаний наперед, губи тонкі, стиснуті, що й лезо ножа не прорунеш (врода, але неприємна), ще й гарапником погойдує. У пана обличчя клинцювате, худорляве, з глибокими морщинами на лобі в міжбрів'ї, суворе; кажуть, служив він у королівській кінноті, має великі заслуги, за це його й нагороджено цим маєтком. Панові років під сорок, ще юнаком бився він у гусарських лавах проти полків Хмельницького.

Гайдуки, либонь, верталися з ловів (позаду їхали два вози), зайняли всю греблю, Філону довелося спрямувати Калитку на самий край, ще й підтримувати плечем воза, щоб не скотився в діл.

Пан і його смаглявий охоронець порівнялися з возом. Дівчата посхоплювалися, поставали біля затильника воза, посхиляли голови. Філон напружився під вагою воза, теж дивився в землю. І раптом повітря розітнув посвист гарапника.

— Шапку, хлопе!

Гарапник сам збив шапку. Чорний охоронець знову звів руку, дівчата зойкнули, Філон прохрипів:

— Воза ж ось тримаю.

— Досить, Яне, — наказав пан. — Уже провчив. Та й непоганих дівчат везе. Надто оту. Як тебе звати?

— Кого, мене? — запитала Лукина.

— Атож, тебе. Чия ти?

— Грищенкова.

— Качики по-вуличному, — додав хтось із гайдуків. — На Загаті живе. Колись її батько славився як гарний ткач.

— А тепер?

— Постарів. Але ще тче.

— І дочку, мабуть, навчив, — посміхнувся пан й, ще раз гостро глянувши на Лукину, відпустив повіддя. Кінь помчав учвал в кінець греблі.

— Важко тобі було зняти шапку, — докоряла Зінька Філонові, коли верхівці заманячили далеко на горбі. — Спала б з твого лоба позолота? От і маєш.

Філон мовчав. Мовчала й Лукина.

А Зінька талалакала й талалакала, і під те талалакання Філон прошепотів Лукині, щоб вона в наступну суботу одразу по заході сонця вийшла в береги, туди, де він її зустрів, як несла воду на золиво. Лукина показала очима, що вийде.

Вона в суботу вибігла, але ненадовго. Лукина обдурила матір; сказала, буцім іде до Зіньки позичити сухих гвоздик, отже, тепер мусить ще забігти й до неї. Не встигли й погомоніти. Стояли під обсипаною місячним сяйвом вербою. Зорі проглядали крізь віття, неначе золоті горішки, хотілося дістати їх руками. І скрізь понад річкою дрімали старі верби та вільхи, й набиралися місячного сяйва пуп'янки яблунь у садах. Посіяні в пониззі коноплі стояли стіною, ховали якусь таїну. Хиžo вигнувши спину, з конопель вийшов кіт, світлячи очима.

Філон тихенько цокнув язиком, кіт підстрибнув на місці й метнувся в конопляні нетрі.

— Восени поїду з чумаками на Дін, — сказав Філон. — Вже домовився з економом. Кажуть, там можна заробити грошей.

Лукина зрозуміла: він натякає на те, що, коли заробить грошей, зможе заслати до неї старостів. І трохи образилася: адже й про кохання вони ще не говорили, і він не запитав, чи любий їй. А вона, як і кожна дівчина, мріяла про кохання, про гаряче освідчення при місяці, клятви-моління й щирі сльози. Через те сказала насмішкувато:

— Нащо забиватися так далеко, піди в Занози й викопай скарб.

— Ходив і копав, — понуро мовив Філон.

— Правда? — не повірила Лукина. — Й горів там вогонь? І... нечистий, який його стереже?..

— Не було ніякого вогню й ніякого нечистого. Будяки та пустирник. А в землі череп'я бите. І більше нічого.

— А ти... правду кажеш? — запитала тихо.

Філон забожився. Й розповів, як виглядав молодика, як окропив свяченою водою, що мати принесла вербної неділі, заступ, і як копав, і як виполохав kota.

— А може, то й був він, нечистий?

— З мишею в зубах? Він як чкурнув...

Лукина переминалася з ноги на ногу.

— Мені пора.

Філон узяв дівчину за руки й притримав якусь мить. На більше не зважився.

Й ще тричі він ходив під вербу. Одного разу, вже коли йшов назад, його зустріло троє парубків, один ухопив за рукав свити, й Філон затопив парубкові в лоб, аж той одлетів у коноплі.

— Порішу! Порішу! — гукнув Філон, і парубки вломили через коноплі, аж зашкварчало бадилля.

За всі три стрічі він тільки раз по-справжньому пригорнув Лукину й поцілував у щоку, а освідчитися в своєму коханні не встиг. Стидався. Кожного разу обіцяв собі, що ось піде й викаже все, що в нього на серці, й випитає в неї, а приходив — і втрачав сміливість, і язик починав заплітатися. Може, це ще й через те, що надто вже неприступною й гордою поставала в його уяві Лукина: вона й справді була не схожа на інших дівчат, реготух, які тільки вдають цноту, а самі так і липнуть до хлопців. Великі Лукинині очі були повні зоряного вогню, але вона гасила той вогонь, трималася спокійно, впевнено, незалежно. Несла в грудях якусь особливу таїну, була певною себе, через те й не міг Філон до неї приступитися. А коли одного разу мовби ненароком ковзнув рукою за керсетку, вона її не одвела, не вдарила по ній, але так ковзнула поглядом, що парубок зів'яв, як зламана гілка. Те Філон пам'ятав повсякчас, і ще дужче покохав Лукину. Й тепер думав тільки про те, як випитати її думку щодо нього самого. Вона ще нічого не сказала йому, але ж щоразу, нехай і ненадовго, виходить на побачення.

Філон так і не встиг сповнити свого заміру, бо наступної суботи Лукина під вербу не вийшла. А в понеділок Філон довідався, що її взяли на чорний двір фільварку для

ткацької роботи. Та новина схвилювала Філона до краю. Адже був начуваній і про ткаць, і про вишивальниць, і про покоївок панських. Про панову розпусту ходили страхитливі розповіді. Та й про яке ткацтво може йти мова? Ще не виспіли коноплі, ще їх треба мочити, бити на бительні, тіпати, терти на терниці, прясти в півмітки, сукати. До того ж ще й панських овечок не стригли. Одначе в пана могла лежати пряжа в запасі, а Лукинин батько був гарним ткачем і колись працював у фільварку. Тим заспокоював себе й не міг заспокоїти, адже пам'ятав стрічу на греблі й те, як пан дивився на Лукину. Відтоді почав шукати способу, як би побачитися з дівчиною.

II

Сьомий день Лукина не знає, на якому вона живе світі. Її взяли не на чорній двір у ткацьку хату, а в двір при палаці, де є дві кімнати для вишивання. В одній дівчата сплять, у другій, більшій, вишивають рушники, напірники, серветки. Лукина здогадувалася, нащо її взято до двору, і душа її стискувалася в тугий горіх, здається, трішки надави — й трісне навпіл. Хоч її поки що нікуди не кликали й навіть ні на що таке не натякали. Але з дівочих розмов знала, що побували в пана і Мелася, й Мокрина. Це звалося «показувати панові рушники». Справді, котрась із дівчат збирала роботу за тиждень чи й більше і несла панові. На чорному дворі... це називають «збивати панові перину». А збивати її є кому й так. Є у пана три хльорки, три пишнотілі дівулі, які нічого не роблять, вилежуються днями, а ночами тішать пана. Кажуть, що навідують усі три разом. Вони нетутешні, з інших панських маєтків, так само невільні.

Вишиває Лукина червоною і зеленою заполоччю рушника, додивляється до шиття, та як згадає рідну хату, завітчані ласкавцем і васильками, яких сама нарвала, ікони, а під іконами батька за читанням «Київського патерика», матір із схиленою на руки головою, братів, що хоч і не уважно, а таки ж слухають батькове читання, й оббіллється її серце слізьми. Назовні здебільшого тих сліз не пускає, а в грудях вони печуть, як отрута. Й лунає їй у вухах сюркіт цвіркуна у власній хаті, й навіть стукіт ляди на верстаку, що гупає всю зиму — гах, гах, відлунює в спогаді музикою. Старша над дівчатами — тітка Одарка, здебільшого мовчазна, сувора, тільки як побуває в підвального, стає весела та

балакуча. Іноді вдається їй десь доп'ясти гріш, за нього підвальный і вточить їй того, від чого «й коло серця пече». Підпивши, водила дівчат у сад показати, як пани гуляють і казяться. На річці тоді було вогнів-вогнів, плавав порон на кодолі, зачлечаний і в свічках, і там веселилися пани, а в маєтку на балконі не вгавав оркестр.

— Скільки-то кодоли треба на той порон, — мовила Мелася. — Мабуть, пар на десять віжок би стало.

— Сказала, — хмикнула Мокрина. — На сто, не менше.

— Панська доля цвіте, наша в'яне, — зітхнула Мелася.

— Не нарікай на долю, бо буде гірше, — кинула Одарка.

В суботу вранці старша покойова зненацька покликкала Лукину в парадні горниці:

— Ходімо, допоможеш килими трусити.

Лукина вся стиснулася, далі заметалася, вибігла в сіни, щось ухопила й засунула за керсетку. Серце стукотіло, ноги стали важкі, неначе камінні. Пішла за старшою покойовою, оглянулася, і їй одразу попустило в грудях. Позаду йшли Мокрина і Мелася. Їх також покликали. Перейшли гардеробну, вступили в залу, й Лукина розгубилася. Побачила себе спереду, і зліва, й справа — кілька Лукин стояло, притиснувши до грудей руки. В проміжках між дзеркалами висіли килими, а зверху — парсуни вусатих шляхтичів з мереживами на шиї і при зброї. Проте роздивлятися їй було ніколи. Старша покойова наказала взяти килим і нести в двір.

І ще двічі ходила за покойовою. Одного разу її перестрів пан, нічого не сказав, тільки осміхнувся, і усмішка та злякала Лукину. Якась вона була ніби й приязна, але хижа.

Ще за три дні, сердита й понура, бо давно не пригощалась пінною, Одарка, одвертаючи червоне, прищувате обличчя, наказала Лукині:

— Сьогодні понесеш панові рушники.

В Лукини підломилися ноги, й вона сіла на ослін. І далі була мов нежива й ледве пам'ятала, як її водили на чорний двір, купали, зодягали в чисту тонку сорочку, гризетову керсетку, як завітчували голову. Всі ці дні вона думала про те, що має статися. І здавалося їй, була готова на все. В ній змалку жили суворість і владна рішучість, її нелегко було скривдити, й вона вибрала собі спосіб, що, як їй здавалося, єдиний був достойний її роду і її честі. Вибрала спокійно, без каяття і розпачу, й коли стала на ньому думкою остаточно — заспокоїлася. А тепер знову розтривожилася до краю. Рушники несла на руці. Серце билосся шалено, й такий її опанував страх, що цокотіли зуби.

Ще дужче вона налякалася, коли помітила біля дверей панської горниці того чорного, похмурого, з непривітними очима юнака — гайдука, якого бачила на греблі біля пана. Гайдук стояв неначе неживий, неначе вирізаний з дерева, його тонкі губи мовби злилися воедино, очі некліпно дивилися кудись у куток.

Пан помітив Лукинин страх. Сидів у кутку невеликої кімнати, вечеряв. На круглому столику стояли страви, пляшки, ледь погойдував язика світла трисвічник, а над головою висіла клітка з двома жовтими пташками.

— Чого злякалася? — мовив пан. — Мабуть, нарозказували тобі всякого. Дурниці все те. Поклади рушники он туди.

Під стіною стояла оббита жовтим сап'яном отоманка, на ній Лукина й розстелила рушники.

— Потім покажеш. Розстели отой, верхній. Що ж, гарний. Иди сюди. Йди, я не кусаюся.

Лукина облизала смагли темно-вишневі губи, підійшла.

— Сідай сюди! — наказав пан голосом, якому Лукина не осмілилася спротивитись.

Сиділа на стільці, дивилася вбік.

— Ти ткачиха гарна. Що ото таке?

Лукина звела очі.

— Рядно... заткане квітами і звірами.

Звірі були дивовижні: з людськими головами, а риби — з жіночими тулубами.

Пан засміявся.

— Молодець. Гобелен називається. Вісім років його ткали.

— Вісім років! — зірвалося з Лукининих вуст, і вона глянула на пана, чи він не жартує.

Пан не жартував. І дивився на той чудернацький килим. Хоч яка злякана була Лукина, одначе відмітила, що обличчя в пана мужне, тільки вже не молоде, й надто великий лоб, ще більшим його робили залисини, що пролягли в ледь кучерявому чубі. Вони зустрілися поглядами, вперше за весь час зустрілися як людина з людиною. У погляді Лукини були страх і моління, погляд пана не виражав нічого.

— Не бійся, дівчино, — сказав пан. — Люди на те й люди, щоб вигадувати. Не приховую: ти мені сподобалася. Але я ні до чого тебе не неволю. Захочеш — підеш звідси, як і прийшла. Зрозуміла? Ось за це й вип'ємо.

І налив з високої горлатої пляшки у два срібні келихи жовтого вина.

— Випий. Ти такого не куштувала.

— Я не пила ніколи нічого, крім узвару.

Пан знову сміявся.

— Розказуватимеш потім дівчатам, яку солодку водичку пила в пана. Твоє здоров'я, дівчино.

Лукина пригубила келих.

— Ні, так не годиться, — сказав пан. — Я п'ю твоє здоров'я, ти — моє. Хочеш, щоб я захворів?

Мусила випити. Вино справді було солодке й ніби зовсім не п'янке. Пан змусив Лукину випити другого келиха, а потім сказав:

— Вип'єш ще один і підеш.

Лукина зраділа й вихилила келих в одну мить. І враз відчула, що не може йти. В голові неначе було ясно, а йти не могла. Підвелася і сіла. І, мабуть, од того руху в неї зашумувало в голові. Вона злякалася, водночас нею опанували дивна легкість і дивовижні веселощі. Що це з нею таке — ха-ха-ха. Вона зараз таки піде звідси.

Лукина звелася на неслухняні ноги. Гобелени, парсуни, трисвічник попливли перед її очима. Ой, як їй легко і важко водночас.

— Чекай, я допоможу, — сміючись, сказав пан.

На мить той сміх привів її до тями.

— Дух Святий з нами, — сказала, не знати чому, неначе уздріла нечистого.

— З нами, з нами, — реготнув пан. — З тобою і зі мною. Ось зараз ляжеш на отоманку, спочинеш... А я побуду біля тебе. Ось так...

І поклав Лукину на її рушника. Й розстебнув тугі гаки керсетки на пружних грудях, і побачив невеликого, гострого, зробленого із скіска ножа. Його обличчя оширилося, він і злякався трохи, й засміявся, — ця пригода з ножем додавала перчинку до його хіті. Він узяв ножа і з тією ж таки усмішкою кинув його на підлогу.

III

Філон наохляп на Калитці спускався узвозом до річки. В супрязі з сусідом, Сокуром, привезли попові соху з лісу, розвораного воза лишили на поповому обійсті (колоду здійнуть завтра толокою), правував додому. Дорога круто пішла під гору, хомут з'їхав Калитці на голову, один посторонок волікся по піску, Філон нагнувся за хомутом і сам зсунувся кобильчині на шию. І в цей час мельком побачив

бричку, що наближалася, а в ній дві постаті. Намагався втриматися, хапався за гриву, за хомут, але під його вагою кобиляча голова хилилася дедалі нижче, врешті Калитка махнула нею, і Філон полетів на землю. І в цей час пролунав сміх. Панський сміх він упізнав би і в пеклі. А інший, другий, дівочий... Лежав на землі й не вірив.

Вона сміялася?

Вона сміялася...

Вона сміялася!

Весь цей час він прожив у муках, займаючись надією, згораючи в безнадії, і ось тепер все в ньому взялося попелом, і тільки жарина кривди і люті жевріла в серці. Як Лукина плакала, він уже не чув.

Розділ двадцять перший

I

На Січ весна завжди приходить з моря. Після довгої суворої зими подув низовий вітер, приніс теплий туман, і той туман почав з'їдати сніг. Хряпнула синя крига на Дніпрі, темні розколини зазміїлися на всю її метрову товщину, в них проступила вода. Крига ледь-ледь зрушилась, затріщала тут і там, посеред Дніпра на місці зимової санної дороги постала сторч велетенська крижина, широкі скляні злами заблискотіли під сонцем. Над річкою пролунав гуркіт і тріск, вода понесла льодовий панцир у море. Кригу, що навпроти Великого Лугу, знесло за один день, зверху через пороги йшла кришаниця, а на Дніприщі й Чортомлику лід ще довго синів і ніздрюватів, його поволі розлизувало хвилею, а потім приступили зверху північні води й змили і його.

Земля звільнилася од полону, розквітла. Напоєні теплим весняними туманами, очерети і трави росли наввипередки, в берегах гнало пагіння молодої лози, трави стояли рутвяно-зелені, а в степу на горбах почали підгорати на вершечках бур'яни. Весною дні летять, наче на швидких крилах.

Скосили трави, а вже по горбках жовтів ячмінь, та й жито хилилося долу стиглим колосом.

Ранками виглядало сонце, а далі небо затягувало нудними безбарвними хмарами, які не викликали ні злості, ні радості, а тільки нудьгу, й лише чорні хрестики ластівок над січовими баштами на мить прикликали думку про життя, що летить невідь-куди. Вночі ті хмари мандрували

в опівнічний бік, під полудень верталися. А потім попливли й не вернулися, настали спекотні дні.

З плавнів повівав вітер, несучи запахи болотної твані, рогозу, хмелю. Запорожжя обезлюдніло: жнивували по хуторах зимівничани, пішли в стеги до кримських кордонів команди, а слідом за ними рушили й чумацькі валки. Зрідка тягнув од куреня на базар який-небудь січовик чи приставала до ліщинової пристані липова довбанка з мокрими сітями. В тіні під вербами обсівся гурт січових дідів, м'яли та ліниво нюхали табаку — в кого міцніша, м'яли беззубими ротами балачку про добрі старі часи, походи на Козлов та Кафу, про гостювання в самого султана. Тихенько торкав струни новенької бандури дід Розколупа, вона бриніла ледь чутно, не перебивала балачки. Розколупа сам робить бандури й роздає козакам, плати не править, візьме, хто скільки дасть. Той бренькіт хилив старих козаків на спомини, як сон, і сон, як спомини.

Проте й нині не вся Січ дрімала. То тільки здавалося, що все заснуло. Голосно, із залізним хряпом гахкав важений водяний молот — Чортомлик кував зброю, видзвонювали в кузнях ковальські молоти, куріла двома димарями стара похилена селітерня, під її повіткою з півдесятка голих козаків товкли в ступах уже готовий порох; запорозькі аргатали ганяли через Дніпро коні — щоб не боялися води, щоб були міцні. Голі козаки пливли поруч з кіньми, тримаючись за гриви, перегукувалися, підбадьорювали коней парубоцьким свистом. Вода мила голе козацьке тіло — біле-біле: запорожці не скидали сорочок навіть у найбільшу спеку на косовиці. У степах пильнували дозори, мандрували з чумаками попід Перекопом та по Криму вивідники.

Зачувши про криваву зимову веремію на Січі та прочитавши послання коша із запрошенням на спільну налогу на Крим, донці відрядили на Запорожжя отамана Флора Минаєва з чималеньким товариством — в триста козаків, аби довідатися достеменно про все, дійти домови, якими силами йти, де збиратися, якими шляхами добуватися, та й просто погостювати. Гостина була щира, донці загулялися на Січі. Стали вони табором у кінці присічового містечка за корчмою Хоми Пугача, поставили намети, попіднімали на возах голоблі та дишла, на деяких голоблях висіли дуги, хомути та сіделка, на інших — великі чорні казани, в яких варили куліш та галушки. Варили по-запорозьки — щоб ложка в кулеші не хилилася. Коней пустили в степ, до запорозьких табунів, запорозькі аргатали й наглядали за ними.

Приїхало чимало дідів, яким уже важко махати шаблею і косою, та й на коня видряпатись також, а тільки на вози, і молодиків, які вчилися запорозької військової справи. Діди розбрелися по куренях, одстоювали утреню і обідню, смалили на колодках біля Грецької хати, що з високими дерев'яними колонами, кружганком і великими вікнами, люльки, молодики здебільшого товпилися на тирлі під горою, де випробовували силу, вправлялися в лучній і огнистій стрільбі, бігали наввипередки або ж пірнали в Підпільній.

Донці і запорожці мінялися кіньми, одягом, зброєю — вже й не розібрати, хто з них донець, а хто — запорожець. Давнє побратимство єднало Січ і Дон. Не злічити, скільки сходжено сукупним військом походів проти чужоземних неприятелів, в скількох рокошах крутилися разом, скільки з'їдено пшона з одних мідних казанів, скільки пролито крові на одну й ту ж землю. Скільки проспівано українських пісень. Гостювали й зараз у запоруку того, що нині теж будуть разом.

Запорожці ще раніше написали про свій замисл і в Москву, просили заповоги військом і ядерним та хлібним запасами. Гетьмана Самойловича не визнавали. З листами одправили значних козаків Максима Щербака та Григорія Пелеха. Посли від'їхали в зазимки, а вернулися, коли вже солов'ї над Скарбною втомилися співати. Перестріла їх у сіверських землях весна, вода позносила гаті та розмила греблі, взяла їх у полон, посадила на довге марнування над Сеймом. Навіть сухої літньої пори шлях од Запорожжя до Москви тяжкий і небезпечний. Річки й зарічки, піски й болота, часом доводиться самим рубати ліс та викладати гатки, шукати проїзду, а то й братися навмання — по сонцю та зорях, через ліси та бори, де гуляють розбійні ватаги, де ведмеді вночі ламають спини стриноженим коням. Подорожній на тому шляху не має спочинку ні вдень, ні вночі. Той, хто викінчив його, почувается не меншим звияжцем, ніж той, хто вийшов живим з кривавої січі.

У Москві вінчали надією запорозький замисел і відписали, що надішлють ординанси гетьману Самойловичу, калмицькому тайші Аюкаю, князю Каспулату Муцаловичу черкаському, аби ті йшли з військом на скуплення з січовиками й всі разом вчинили налогу на Крим.

Сірко читав грамоту й розпитував посланців про новини, привезені з далекого краю, у своєму прикомірку, туди зійшлася вся січова старшина. В хатині було тісно й душно, поодчиняли обоє дверей — на вулицю і в курінь, у них з'юрмилися козаки, слухали дива, котрі оповідали Щербак і Пелех.

Од вітру, що повівав знадвору, хиталися язички вогню на трисвічнику. Петро Кугукало, новий джура кошового, задуляв їх шапкою. Джуру отаман узяв недавно, остаточно стративши надію відшукати Лавріна Перехреста. Петро Кугукало — хлопець забудькуватий, млявий і сонний, з булькатою очима, повіки котрих гноїлися од якоїсь хвороби, — не припав отаманові до серця, але тепер йому було байдуже. Та й, думає, може, надміру чіпляється до хлопця, міряє його по Лаврінові.

Джура дримає стоячи. Він або дримає, або жує щось — найчастіше сушню, дістаючи її з глибочєнних кишень синіх штанів. Біля ніг Кугукала, просто на долівці, вивернувся величезний, чорний, з білою плямою під горлом котяра, лежав, як неживий. Сірко подумав, що вони чимось дуже схожі між собою — його джура і оцей кіт, обоє вайлуваті, ліниві й невразливі: прожени за шкоду — підуть і небавом припхаються знову, не пам'ятаючи лайки і своєї шкоди. І голос у Кугукала тонкий, котячий.

Не такий, зовсім не такий був попередній джура. Може, через те так часто згадував його кошовий.

Хіба б ото Лаврін отак сонно позіхав у кулак. Та він би досі в вуха і в очі вліз послам, не прогавив жодного слова, мотав усе на вус, а тоді до півночі не дав би спокою отаманові: «А знаєш, батьку, коли б нам отаку гармату поставити на Ляській башті... Набити картеччю». — «Був уже один такий, сокири зв'язував. Спи вже». — «Той в'язав з дурного розуму. А ми б під жерлом тієї гармати увесь узвіз тримали».

У цьому прикомірку — прибудованій до куреня хатині — ще й зараз все нагадувало про Лавріна. Розмальований виноградом сволочок (пам'ятав, як хлопець приніс з церкви фарбу), розвішана по килиму зброя (Сірко почіпляв абияк, Лаврін перевішав по-своєму: три рушниці — дві по краях і одна зверху, дві шаблі, три порохівниці, а посередині кобза з великою квіткою); два снопики одворотного зілля за трямком. Виглядали тільки кінчики гузирів — Лаврін запхнув їх покрадьки, щоб охороняли кошового від напастей і ворожої шаблі. Сірко дивився на них, і серце йому оповивала тепла журна хвиля. Бачачи, що кошовий щось думає, козаки притихли. Від тої тиші він очутився, повернувся до Щербака та Пелеха. Ті сиділи під образами, пили холодний узвар із сушених персиків, яким частують тільки послів та інших вельможних гостей, і перемовлялися. По хвилі Сірко уважно слухав їхні оповіді. Новин було багато.

Нещодавно добігла кінця велика незгода поміж царем Олексієм та патріархом всієї Русі Никоном, що вкрутила у свій вир найзначніших церковних та мирських мужів, відгукнулася й на простих священиках та всьому поспільству; цар надто близько підпустив до свого серця патріарха, надто високо помислив себе патріарх та й перехилив коромисло дружби в один бік. Велику владу обійняв на Русі Никон — писався государем, державцем, крутий мав норів, тяжку руку, скупив незліченні багатства — все те врешті злякало Олексія, якому бояри й раніше нашіптували погибель трону й вінця од патріарха. Вельми перетерпіла церковна братія: патріарх з неї хрестом і патерицею вибивав ересь. Либонь, не стільки ересь, скільки глупоту й темряву. По всіх церквах неоднаково правилась Божа служба, неоднаково хрестилися, не одне писалося в церковних книгах, переписаних напівграмотними дячками. Аби виправити богослужбові книги та звірити їх із грецькими оригіналами, Никон запросив з Київської колегії вчених мужів з ієромонахом Єпіфанієм Словинецьким на чолі, вправних у грецькій та латинській мовах, зело мудрих в інших науках.

Коли патріаршество Никона скінчилося зняттям з нього сану й засланням у Воскресенський монастир, усі подумали, що реформація уже скінчилася. Одначе цар і новий патріарх повеліли не вертатися до старого. Почався церковний розкол. На той час, коли там гостювало запорозьке посольство, в Московській державі велася тяжка — кнута і Сибіром — боротьба із розкольниками та еретиками.

— А як же київські вчені мужі з ієромонахом? Що мають за дружбу з Никоном? — запитав Сірко, котрий сидів біля вікна й слухав неквапливу оповідь Щербака. Того весь час поривався перепинити Пелех, бо йому здавалося, що Щербак оповідає не так, він підхоплювався, починав дзигоріти, вимахував руками й навіть намагався промовляти за патріарха та царя, обоє вони в нього бігали й кричали, і запорожці, які не любили поспіху, щоразу зупиняли Пелеха: «Не сичи. Хіба ж ото таки цар дринзає, як п'яний дячок, і дулі суче! Кажи ти, Максиме!» — «А суче, суче!» — Пелех.

— Не впала на них немилість. Живуть, як за Никона жили, — погладжував вуса Щербак і похитував великою головою. — Ще й нових стовпів ученості з Києва до Москви кільканадцять приїхало. У церквах соборних їх чимало і в царському теремі теж, не ті тепер звичаї при московському дворі. Й там занепадає багато чого старого, — зітхнув літній козак. — Наших грамотіїв у тім провина немала.

Бачено — в Преображенському селі воздвигли комедійні хоромини і грають-показують блазнів. Як у нас на Подолі.

— Й зовсім не блазнів, — підхопився низенький кремезняк Пелех, якому, видно, ті комедії вельми сподобалися. Він заходився показувати, як грали лицедії «Блудного сина», надуманого Симеоном Полоцьким. Його маленькі очиці захоплено блищали, по піці розповзалась масна, хитренька посмішка, й він справді був схожий якщо не на блудного сина, то на ярмаркового злодія. Козаки реготали, й Сірко реготав теж. І просив Пелеха ще раз показати, як вертається блудний син додому. А тоді витер у куточках очей сльози, що набігли од сміху, сказав замислено:

— Шабля проти шаблі, хрест проти хреста. Нема спокою людині на землі, не вміє вона жити в мирі. І блудних синів теж розвелосся чималенько. Волочиться по чужинських хоробах, нагуляється, натішиться, а тоді вертається і вимагає телицю.

Далі отаман майже не слухав послів, думав своє. Трохи перегода мовив:

— Бачу, приймали вас по чину.

— Гріх скаржитися, — підтвердили послі.

— Пригощали нас там добре, — казав Пелех. — Як випили на потуху, ледве в сани повлазили... Ласі стрільці до цього зілля, незгірш, як наші голоколінчики. Бояри у винах заморських теж вуса мочать, а тоді вогні пускають, фейерверками звані. Багато спляють пороху...

— ...А скрізь по лісових нетрях, де ми їхали, московити дьоготь женуть і мають з того таляри загранишні... — вів свою лінію Щербак. — Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити, а то ледве вистачає на юхту...

Сірко хитнув головою, а сам думав уже про інше посольство. Про власну мандрівку на Правобережжя. Якою буде його стріча з правобережним гетьманом? І що про те скажуть тут, на Січі? На тій його путі чинила кошовому помітки старшина й все товариство. Либонь, і самому той замір не раз лягав тяжким сумнівом на серце. В нещадний кривавий розбрат зайшло Запорожжя із правобережним гетьманом. Либонь, не могли примиритися січовики з Дорошенковим приятелюванням із турчином та татариним, з тим, що він двигав їх на християнські землі. Надто ж перейнялися ворожістю до нього після погрому в Ладижині. Тоді Січ послала Дорошенкові листа, в якому називала його поганином і запеклим своїм ворогом. Зіштовхнулися запорожці з дорошенківцями під Смілою і Жаботином, дзвякнули

шаблі, потекла кривця. Християнська кривця через поганина і його приятеля Дорошенка. Правобережний гетьман клявся в листах найстрашнішими клятвами, що під Ладжин і Умань турчин прийшов не за його наустом, що не мислив він лиха Ладжину й запорожцям, але якщо ті мають його за адверсора, то й він матиме їх за недругів довіку.

Сірко й сам горів гнівом на Дорошенка. Скільки злих слів сказав йому в думках, скільки кинув на важку, чубату, зачмелену голову його проклять! Але досвід підказував інше: вогнем вогню не погасити. Біля міжусобного багаття тепло тільки ворогам. Й тоді щіплював зуби, гнуздав погорду, гасив гнів. Важко йому було: почував, як щось перевертається всередині, черкає гостряками по серцю, як сердиться з одної думки на те, що мусить увійти в Дорошенкові покої, сідати за його стіл, розмовляти з ним. Але не милості шукати, не просити допомоги поїде до Дорошенка. Поїде шукати добра — не собі, просити миру — теж не собі, шукати порозуміння між двома вершителями людських доль на двох дніпрових берегах, котрі щодень віддаляються один від одного й уже можуть ніколи не зійтися. А розійдуться дніпрові береги, то й Дніпро увійде в землю!

Його лякала та стріча; якщо й цього разу піде врозруб, доконечно змаліє надія на оборону краю, на іриденту — на те, що колись рідна земля та стане вільною, — на все те, чим жив і задля чого стільки років не випускав з рук шаблі. Знав: перетрактації будуть важкі. Либонь, привести Дорошенка до миру з Самойловичем не вдасться. Буває, ворожнеча заходить так далеко, що люди уже не володіють собою. Він і сам не може пригасити у своєму серці гніву проти Самойловича. Сибірські морози остудили його, а надмухав їх туди гетьман-попович. Але що ж діяти? Якщо не втихне братовбивча війна, Україна стече кров'ю. Може, йому вдасться вмовити гетьмана, щоб передав булаву комусь іншому, щоб відмовився від неї зовсім. У тих своїх майбутніх перетрактаціях покладався на перший яскравий спалах, на власну щирість і нехитрість, якими не раз обеззброював супротивників.

Вимислюючи собі мандрівку в Чигирин, виповів свої заміри та сумніви Флору Минаєву. Яко чоловіку сторонньому і хоч ще молодому, але гострому на думку й гартованому долею в життєвих кручіях. Це вже вдруге Минаєв на Січі, позаминого літа він теж ходив з запорожцями на Крим. А ще раніше ходив Флор зі Степаном Разіним. Обмітав з чобіт пилюку шовками, здобутими в Персії, пив густі вина з боярських льохів, обіймав купецьких дочок, клявся Стень-

ці на вічну дружбу, пили з одної чари, та вчасно й одхитнувся од нього, він тільки трохи надпив з чари, решту випив сам Стенька, аж до кривавиці на дні, якою й похлинувся поблизу московського Кремля. Коли схопили Разіна, Флор уже давно був на другому березі, і Стенька пішов без нього в далеку криваву путь. Та путь, либонь, манячила перед очима Флора все життя. Минаєв не продав Разіна, він наперед побачив, що той заварив пиво надто круто і воно перегірколо ще до того, як його розлили в чари, що сам отаман не відав до кінця, хто й де його питиме. Минаєв не раз важив своїм життям і в ім'я товариства, і в ім'я отамана, а тоді враз видалося воно йому дорогим, а інше пиво смачнішим. Нині втішався своєю розважливістю і мудрістю. Та й просто перемінився відтоді. Став іншим навіть з вигляду: поважчав, покруглішав, став статечним, хазяйновитим козаком, розважливим і нешвидким на балачку, мудрим отаманом, до чийого слова вже прислухалися на військовому крузі. І, мабуть, тільки сам і знав, що в його жилах ще й досі бродить дешиця того пива, яке пив із Стенькою, і що гарячий Разінів погляд випалив у душі дві дірки навічно. Й студять у ті дірки холодні вітри, й тоді стає Минаєву незатишно та холодно, і смочче тоді серце думка, й гоїдається за спиною невидима тінь. Немов у спокуту, першим врбується в сонмище татарви, й шабля в його руці миготить, як у давні, колишні часи, й хміль гарячить голову, і йому самому здається, що він кудись поривається, до чогось дотикається, прилучається до чогось гарячого й крамольного, хоча поклявся вже ніколи до того не прилучатися.

Минаєв умів утішатися життям. Часом на самоті переїмався гарячою радістю, що Стеньчині кості вже давно рознесли круки, і брата його, і всіх інших разінців, а він живе й п'є меди, гуляє на банкеті життя, і гулятиме ще довго, й зазнав інших утіх — є в нього жінка та діти, й поважають його на Дону, обирали військовим отаманом і скоро оберуть знову. Власне, на те отаманство заробляв і тут. Радість не раз поймала його в церкві, коли починали проклинати царевих ворогів, а найперше боговідступника Стеньку, але й страх тоді струшував ним, і він гаряче хрестився та благословляв у думці ту ніч, у яку втік від крамольного отамана. Але бували ночі, коли Разін приходив до нього уві сні. З роками те траплялося все рідше. Разін одпливав на чорному прюзі далі й далі, промовляв тихіше й тихіше, тільки погляд його світився, як і колись, — гаряче, сказано, й тоді Минаєву ставало особливо моторошно й гірко. Разін забрав з со-

бою часточку якоїсь його сили й віри — і ще щось, на що Стенька так і не вказав йому, і, може, й не міг вказати, але сам жив тим, та так і забрав із собою на той світ. А може, воно — найбільша сила на землі. Може, тільки ним і повинна жити людина. Отією вільністю душі, вітром свободи, лише без крові й насильства, і знову ж ще чимось, чому Минаєв не міг знайти визначення. Він недаремно так пильно приглядався до запорозького отамана. В ньому, як здавалося Минаєву, теж жило оте невідоме, яре, і було воно ясне, очищене, тільки мовби скуте. Часом йому здавалося, що Сірко просто знає якісь заповітні слова, і якби він вказав їх, Флор по-іншому подивився б на світ і на себе самого. Кошовий отаман — мудрий і мовби націлений кудись. У якусь печаль, у якусь мрію, на якусь мету. Проте він не виказує ані тої печалі, ані тої мрії. Може, через те, що надто багато лиха упало на його душу і надто багато нещастя чигало попереду.

Минаєв учився в кошового отамана військової науки й науки жити з людьми. В цьому останньому Сірко був багато в чому не схожий на Разіна. Послухає думки кожного, не образить нікого, хоч і не дасть попуску, й покарає, але покарає тільки винуватого. За невинного сам підставить голову. Немає біля нього лестивців, немає нашіптувачів, немає й пасинків. І тільки тоді, коли його доведуть до киплячки, тільки в буйному хмелі вловлює Флор у ньому щось таке, що раніше не раз спостерігав у Стеньці. Той же крутий злам брови, той же загадковий, небезпечний вогонь в очах, ту ж дику завзятість. Минаєв пам'ятав і боявся її. Й тоді радив іншим не йти насупроти отамана. А ще подібний Сірко до Разіна у веселощах. Нестримний, рвійний до часу, доки враз не впаде йому на чоло тінь і він ніби кудись відлетить.

Сірко й собі виокремлював Флора Минаєва з усього козацького гурту. Вельми цікава була для нього ця людина, цікава й сама по собі, а надто тим, що Флор знав Разіна. Він і досі не міг відгадати, що винесло Стеньку на такий крутий гребінь і що привело до згуби. Флор Минаєв, коли його запитували про Стеньку Разіна, розповідав про їхній похід у Персію, про «заваруху на Дону» і про все інше, що знав, одначе завжди обминав мовчанкою Сіркові запитання: яким був сам Разін, як мислив, як жив, з чого уклалася їхня з Флором дружба і на чому обірвалася. Тільки раз, коли кошовий надто допік його, сказав:

— Вогнем горіла Стеньчина душа. — А потім помовчав і додав: — І голова — теж.

Й не відгадати — осуджував чи схвалював за те Стеньку. Либонь, за перше — схвалював, за друге — осуджував.

У бою Флор Минаєв міцний, тямковитий — либонь, уже устоялася кров і набувся бойного досвіду. Сірко знає, що може покластися на нього в круту годину. Та й, опріч усього, за Минаєвим нині стоїть Дон. І думку яко про козака уклав про Флора давно.

Не раз і не два гасали в степах понад Сіверським Дінцем, разом шарпали ногаїв і вломлювались у Крим. Заприязнилися один з одним не за столом у корчмі, де слова легкі, де язика щедрі на обіцянки, а в походах та січах, де на двох — дві шаблі, але одна ханька з водою, яку не розрубаєш, одна небезпека, одна смерть. Вони ніколи не обмовилися про те жодним словом, навпаки, при стрічах трохи кпили один з одного, здебільшого згадували смішне й не згадували гіркого. Роки щодалі дужче розділяли їх, помічали один в одному, як старіють, але взаємини їхні лишилися тими ж, що й раніше: щирими, дещо сфарбленими легким кпином. Щоправда, з часом Сірко піднявся на найвищий шабель старшинського звання, Минаєв здебільшого ходив наказним отаманом; звичай не велів йому бути запанібрата з кошовим, і він те брав до уваги.

Минаєв вислухав Сірка і сказав:

— Візьми й мене на цю виправу.

— Меди в Дорошенка солодкі, — примружив ліве око Сірко, — але й шабля гостра!

— Так я лизатиму меди, а ти — шаблю, — сказав Минаєв.

— Поки лизатимеш меди, можуть тобі одтяти язика. А то й голову. Ні, Флоре, — мовив уже без усміху. — Непевний це ралець. Не варто на нього їхати. Зовсім недавно ми віншували в наших реляціях правобічного гетьмана Сарданапалом і погубителем християн. Вовком він на Січ дихає.

— Чого ж тоді їдеш? — запитав донський отаман.

— Мені, — зітхнув, — інакше не випадає. Кажуть, сліпому не світять. Хочу повезти в Чигирин свічку. Мислю, дуже багато сліпих блукає у нашім краї.

— Чував, був уже один такий. Ходив удень зі свічкою.

— І я чував оту химерію од грамотіїв. Він шукав людини, а мені треба, щоб та людина відреклася од самої себе. Він ходив удень, а нам, либонь, доведеться блукати в пільмі. Тому й застерігаю тебе. Не розібравшись, в пільмі легко рубонуту не ту, що треба, голову.

Минаєв задумався, але по хвилі попросився у товариші знову. Може, йому пригадався Стенька і замлоїло на душі, що полишив тоді отамана на самого себе.

Сірко подумав і мовив:

— Гаразд. Либонь, буде до ладу. Явиш собою і своїми козаками Дін.

І замислився знову.

Сірка останні дні змагали сумніви, він не звик упускати їх глибоко в серце, ставав при замірі твердо. Але на цю кладку ставати не поспішав. Спиняло кошового й віще знамення — всю ніч перед виїздом з Січі на небі, біля Волосожару, горіли два вогняні стовпи, він двічі виходив з куреня, дивився на них, скрізь по вуличках товпилися запорожці, гомоніли притишеними голосами, показували один одному на крайнебо. Ніч стояла тепла, тиха. Тьмяно блимали проти місячного світла вікнами курені, запорожці в накинутих на плечі кунтушах скидалися на потривожених журавлів. Плавні мріли темним кучугур'ям кущів і дерев на зарічках, по затоках шаленіло жаб'є, покрило своїм скрекотом усі інші згуки. Той скрекіт був буденний, звичний. І ніч, сповнена запахів бузини, лепешняку та очерету, теж хилила на спокій. І сонно мріли біля церкви важкі камінні хрести — під ними лежать найславетніші козаки, які покрили себе вічною славою. А може, й не найславетніші. Найславетніші — завжди безіменні. Їхні кості порозносили по степу ворони й сіроманці або біліють вони на дні глибокого моря. На сірому камені миготіли рожеві відблиски. Вогняні стовпи біля Волосожару горіли, вони то пригасали, то розжеврювалися знову, й не розходилися січовики, тривожно гомоніли, важили знамення на лихо. Але чому неодмінно ті стовпи мали віщувати лихо Запорожжю, а не її ворогам? Сірко озлився спершу на запорожців, а тоді вже й хтозна на кого, наказав розбудити попа й одправити молебень. Покладався на Бога, на його промисел, а щоб той промисел був певніший, взяв з собою замість п'ятдесяти, як намислив раніше, п'ятсот виборних козаків та гаразд озброївся сам. Флора Минаєва супроводжувало двісті донців.

II

Сторожа донесла, що під Жовтими Водами та у верхів'ї Інгульця блукають ногаї, через те їхали на Микитин Ріг, на Кічкас, де переправилися на лівий берег, а далі — лівим берегом аж до Бужина, від якого й подалися на чигирин-

ську сторону. В Бужині перепочили, впорядкували риштунок, погодилися їй, виспані, на свіжих конях, рушили до правобережної столиці. Сірко наказав зупинитися в Бужині надовше ще їй для того, щоб Дорошенкова сторожа донесла гетьману про запорожців, щоби той мав час на розмисл: впускати їх до Чигирина чи перестріти гінцями й завернути назад. Гінців запорожці не зустріли.

Сірко їхав попереду. Ворон — високий темряк — йшов під ним розмашистою рисою, кошовий часом стримував його, щоб вся команда не гнала позаду чвалом. Кінь мав два ганджі — наріст на задній лівій нозі вище коліна й вавку на шиї, котра то засихала, то знову сочилася сукровицею. Десь там у нього в кістці сиділо вістря татарської стріли, рана часом засинала, часом прокидалася, не вдавалося її загоїти. Зате високий, костистий Ворон прудкий і витривалий, як верблюд з татарських кочев'їв. Неперебірливий до корму, добу й дві міг скакати без води та паші. Сірко не пам'ятає, щоб він коли пристав. Сам старий, порубаний у битвах, не хотів міняти коня на іншого, на молодого, цінував його і жалів. Отаманові здавалося, що Ворон розуміє навіть всі його мислі. Жодного разу не схибив у бою, норів мав крутий, але не примхливий.

Кошовий кинув повід на мідну луку сідла, роззирався довкола. Дорога то падала вниз, у глибокі яруги, то бралася вгору, важкими петлями лягала на круті плечі горбів. По згір'ях у густих садках ліпилися хатки, здебільшого вони чорніли вибитими вікнами. В яруги із степів вкотилася війна, скрадливо ходила зеленими долами з арканом та ятаганом. Зрідка подвір'ям перебігав здичавілий кіт, забачивши вершників, шмигав у нетрі нехворощі, буркуну та маку-відюку. В зеленім хутірці над широким ставом, од якого повівало гнилим конопляним духом, — мабуть, коноплі намочили, а витягти не встигли, й вони зотліли там, — дорогу їм перебігла чорна, гостроноса сучка з виводком цуценят, уже чималеньких, сучка зупинилася, спрагло вдихала кіньський і людський дух, він щось нагадував їй, собачатам же той дух був геть чужий та ворожий, вони задки, по-вовчому підібгавши хвости, відступали в густі хащі самосійних конопель під хатою. Довкола хати ріс густий сливовий сад, сливи вже дозрівали, густо синіли, вкриті білуватою памороззю. Козаки рвали сливи, паморозь танула в долонях. Вдихали густий, запаморочливий дух конопель. Ніщо в світі не пахне так життедайно, як зелені коноплі.

Двері в хату були прочинені, скрипіли таємниче, сумовито: ними грався вітер. Й така вхопила отамана за серце туга, що ледве поборов спокусу піднести під високу, викладену гребенем стріху трут та спалити її. Єдине, що нагадувало колишні села, це лелеки в гніздах, але й вони були якісь не такі — мовчазні та насторожені. Либонь, їх теж лякали порожні подвір'я, донедавна сповнені гомону, галасу дівтори, гелготу та сокору птиці й реву худоби. І церква темніла чорними дощатими стінами, сумно мріли хрести на цвинтарі. Мертве село, мертва церква, здавалося, в ній і відправу чинять мертві. Люди покинули рідні обійстя, подалися до тих, хто їх захистить, навіть якщо й одягне за те на них свої ярма.

Вкрита бур'янами дорога звивалася у хрещатій ярузі, хати стояли рідко, врослі в здичавілі сади, колюче терня, в'язівник і хміль. Тут чомусь росло багато хмелю, висів довгими бородами, одквітав. Було моторошно, брав страх — у такому місці легко налетіти на ворожу засідку. Сірко вислав уперед ще один роз'їзд.

Нарешті виплутались на гору. Але й там козаків не полишав смуток.

Поля довкола позаростали пириєм, березкою та стоколосом, там паслися дрохви та сайгаки. Тільки подекуди, здебільшого поблизу чималеньких, захишених муром або валом сіл, жовтіли лани пшениці та жита. На лану, що тягнувся по схилу до лісу, побачили женців. Видно, женці помітили їх давно: на вербі при дорозі сидів сторож, а другий, комонний, з рушницею за плечима, крутився на стерні. Женці теж були при шаблях, з мушкетами та самопалами. Сірко подав знак на відпочинок в ліву од дороги руку, де пролягав зелений ярк, по дну якого протікала річечка, а сам повернув до женців. Власне, ті женці — не женці, а косарі, може, через те, що пшениця вродила дрібна, а може, що поспішали швидше звезти збіжжя з поля. Смутком повіяло кошовому од лану, що нічим не нагадав жнив на власному полі, не наповнив думками про тихе хліборобське щастя та добрі жнивні звичаї, про ниву, на якій полукіпки, як збитошні парубки, і співи, і свято останнього снопа. Скрушно стало від споглядання дружби коси й мушкета, й поле чомусь запахло не дозрілим зерном, а кров'ю. «Ми виляжемо так, як жито», — подумав нагло. Їхав понад ланом, торкаючись стременом колосся. Дзвеніло колосся, а йому здавалося, що дзвонить власна кров.

Косарі обступили отамана, раділи запорожцям, розпитували, куди ті їдуть, журилися жнивами. Сірко не крився,

сказав, що їдуть шукати згоди з їхнім гетьманом, на обличчях косарів розгладжувалися посмішками зморшки: люди сподівалися, що запорожці дійдуть з гетьманом згоди, візьмуть їх під свій захист. Ця розмова ще дужче впевнила Сірка, що вчинив незлецьки, поїхавши в Чигирин. Зненацька щось ворухнулося в його серці, дивна забаганка засвітила усміхом вуста. Він скинув кунтуша, узяв у женця в плескатій баранячій шапці косу з важкими грабками, став у ряд. Захопив чималу ручку, повів кісям і вгородив хліборобську шаблю носком у землю. Вийняв її, пильнував, аби коса йшла носком угору, повів покіс. Одиначе грабки чіплялися за стебла, толочили колосся, зрізані горстки теж не трималися, перевалювалися через грабки, він нахилив їх то так, то сяк, але справа йшла кепсько. Навіть звук був у коси не такий, як треба, — не посвист, а шаркіт, сухе скреготіння, од якого аж дерло по душі. За хвилю отаман ухоркався, оглянувся назад, побачив замість рівного покосу десяток викладених одне біля одного сорочачих гнізд, зупинився. Йому стало соромно й чомусь сумно. Либонь, що навіки випав із хліборобських гонів, що ось уже сорок, якщо не більше, літ їв хліб, запрацьований іншими. Земля йому не пахла, яко хліборобові. Увесь вік мав себе за плугатаря, а насправді який він плугатар? Вже ледве пам'ятає, як падає з-під лемеша чорна скиба, як міняє рілля під бороною барву, як, перш ніж упасти в ріллю, ростуть у долоні важкі зернини. Орав шаблю, сів кулями. Тримав рідну землю в серці, як її оборонець, і боронив. Сам не завжди гаразд знав, яке ж його людське призначення: до леца цього чи того, яке висіло на боці у піхвах з шагреневої шкіри? А соромно, бо то таки в ньому прокинувся хлібороб, який багато чого призабув. Так принаймні йому здавалося спочатку. А тепер подумав, що то була забаганка, порожня похвальба: «Я все можу». Виходить, не все. Колись таки й міг. Але давно те було.

Косарі переморгувалися, чоловік у кудлатій шапці почув нестрижену потилицю, сказав:

— Воно іноді легше жати на тому полі, ніж на цьому.

— Дурний ти, Терешку, — сплюнув під ноги косар зі шрамом на лобі, — тут лишень ти косиш, а там можуть і тебе втяти.

— Недарма тобі в'язи покрутило, все назад озирнешся, — відповів Терешко.

— Неначе сам шойно не ховався у житі, — гостро одказав косар зі шрамом.

— Кажуть, видима смерть страшна, а я скажу: невидима — ще страшніша, — спробував помирити їх Сірко. — А про поле мовив ти, чоловіче, добре. Волів би й я стояти на оцьому, але ж комусь треба й на тому.

Сірко попрощався з жінцями й поїхав до козаків. Вони вже напоїли коні й трохи підпасли їх, не знімаючи сідел, тільки попустили попруги. Переобідали самі — солониною з хлібом, запиваючи просто з просвітленої до дна річечки, поїхали далі. Ополудні перед ними заманячили золочені хрести та бані церков на горі. Місто Чигирин, оселя нездійсненних мрій Петра Дорошенка, могутня фортеця з посадами, розкинулося серед горбів на березі Тясмину при його впадінні в Дніпро. Воно складалося мовби з двох міст — горішнього, де на Кам'яній горі стояли фортеця, гетьманські хорони, будинки старшини, соборна церква, і нижнього — на підгір'ї, де криті гонтом та черепицею будівлі тиснулися одна до одної, де стриміло з десятків тополь та стільки ж дзвіниць; там жив військовий і ремісничий люд. Гора висока, і місто з церквами, гетьманськими та старшинськими хоронами, міцними мурами неначе зависло під хмарами. Стара гетьманська столиця зустріла запорожців та донців церковним дзвоном. Козаки зупинили коні, поскидали шапки, хрестилися, дивувалися: адже ніби й не було сьогодні ніякого свята, а дзвони заливалися на всю силу. Свята Трійця наступить за один день... Небавом довідалися, що дзвони ті — на їхню честь. Й стрічали їх пишно та врочисто, як давно жданих, високих гостей. Може, і в тому був якийсь потаємний Дорошенків замір, але саме поспільство, стражденне, вимучене війною, полинуло надією на зустріч кошовому. За міську браму вийшли мирські й духовні: жінки та діти, й попи з хрестами та хоругвами, й ошатно зодягнуте міщанство, й городові козаки при повній зброї, всі з просвітленими обличчями, з надією в очах. Не вгавали на дзвіницях дзвони, калатали, неначе на престольне свято, високо вгорі зі стін гримали гармати, білі клубки диму котилися по схилу гори аж на придніпровські луки. Одначе біля міської брами запорожців і донців перепинила озброєна варта, від кошового зажадали, аби на хресті та Євангелії поклявся, що не везе в серці жодного лихого заміру проти гетьмана й не зробить злого вчинку. Сірко зійшов з коня, поцілував хрест і Євангеліє, заприсягнувся. А сам подумав: вельми боїться його гетьман, вважає, що може він з кількома сотнями козаків скурати могутню гетьманську столицю.

Після того їх упустили до чигиринської фортеці.

Того ж дня приймав їх у своєму палаці гетьман й давав банкет на їхню честь, не виказавши ні радості, ні здивування, ні про що не запитував, нічим не докучав. Мабуть, мучили й змагали його запитання, але не подавав про те й вигляду, тримався невимушено, вдавав, буцім заповорожці приїхали до нього просто так, у гостину, як то бувало раніше, вдавав щедрого господаря й зичливого приятеля. А може, хотів спочатку заморськими винами й медами усолодити запорозькі душі, сподівався, що по тому й бесіда буде солодкою. Заповорожжя — то честь і слава України. Який же козак не прагне прилучитися до того воїнства, зрівнятися з ним честью і славою!

Дзвеніли золоті й кришталеві чари, гримали гармати. Співала під вікнами світлиці півчча. Щедро частував гостей гетьман. Сливе два роки живе правобережна гетьманська столиця веселощами. Проте веселощі ті хмільні, нервові — несправжні. І ніхто не має одваги сказати про те. Рвуть струни скрипок серби, гарцюють козаки, дріботять червоними чобітками міщаночки, гупають чоботиськами старшини, тільки гетьман сидить край столу й постогнує: «Нудно мені. Нудно од ваших танців».

Це гульбисько, яке розпочалося, було схоже на всі інші. Одначе гетьман не казав, що йому нудно, а підгупував на місці чобітьми й гукав: «Весело. Весело мені!» А очі під бровами чорніли вуглинами.

Банкетували три дні. Ні друзі, ні вороги — друзі й вороги. Наступив четвертий день, другий день по Святій Тройці.

III

Сірко сидів на лавочці під рясною вербою, вирізав з гілки млинка. Довкола нього — на лавочці, на траві, просто посеред дороги — комашився чималий гурт дітлахів, бо ж цікаво, як вправно й швидко ріже дідусь-заповорожець великим гострим ножем вербину. Всі заповорожці вправні з ножем і деревом, заповорожець із заплющеними очима скаже, яке це дерево, скільки йому років, зранку чи увечері зрізане. Люблять заповорожці вирізати з дерева всілякі штуkenції, а тут ще такий попит.

Світило сонечко, сліпило очі, Сірко одвертався, аби не пошкодити майже готового млинка, ще й з людською парсункою. Втік од гучних Дорошенкових бубнів, забрів аж сюди, на край посаду, присів на лавочці, де вовтузився

*Того ж дня приймав їх у своєму палаці гетьман
й давав банкет на їхню честь.*

біля цурпалка зі скіском малюк у величезній яничарській шапці, прив'язаній довгими пацьорками до шиї, взявся допомогти хлопчаків, допоміг, захопився, й враз налетіла їх ціла зграя — босоногих і галасливих, затріщала верба, і йому аж зарябіло в очу від патичків, котрі тицяли під ніс.

— Гей, приберіть ратища, повиколієте очі, — вдавано гнівно насурмив брови, а подумки відзначив: «Вскочив у халепу».

А все через те, що першого млинка зробив хоч на продаж: гуркотів бадьоро, ще й підсвистував підрізами на крилах. На хуркіт і збіглася галаслива «орда». Тепер доводилося одкуплятися од неї. Та ще й не хотів, аби нові млинки були схожі на ті, які вже тримали в руках дітлахи. Кошовий тільки упрохував, щоб ті, хто вже мав цяцьку, одходили далі: у вухах хуркотіло, ціркотіло, торохтіло, аж у скронях почало поколювати. Верховодив «цехмістер» у яничарській шапці й на правах першого замовника, майже товариша, давав поради, для кого робити ще. Несподівано він замовк, притих; здивований отаман повів оком і побачив, що хлопчак притулився до його плеча, забрав собі на коліна отаманову шаблю й пестить її пальцями.

Щось гостре, гаряче пройшло попід серцем кошового, аж сльози набігли на очі. Десь отако, подумав, туляться власні внуки й, либонь, теж бавляться чиймись шаблями. А потім підростуть і складуть голови над Дніпром чи Бугом. Тяжка й жорстока гра точиться на землях вітчизни. І сам він огрубів, звонкулачився у плавнях. Сливе забув, що таке дитячий лемент, дитяча усмішка, які, можливо, єдино й надають смислу людському життю на землі. Не пишаль, не шабля, не бойові поклики, а щебет дитячих голосів і безжурна, беззахисна дитяча усмішка.

Він майже не пам'ятав усмішок власних дітей. Приїздив додому в солоній од поту, пропахлій степом одежі, брав їх на руки, а про що з ними говорити — не знав. Тягнувся до дітей, а вони тяглися до його козацької зброї. Промовляв до дітей серцем, воно одне відало, що їм казати. Він уже тоді глибинним чуттям вгадував, що втрачає щось найбільше в світі і його вже не вернути — найбільшу радість, найбільше щастя, по яких шкодуватиме. Він не пам'ятав, як пахнуть дитячі голівки, не знав, які найперші слова сказали його сини. Пам'ятав тільки їхні останні слова, сказані на браннім полі. Він навіть не відає, чи знають слово «дід» його онуки.

Небавом одне по одному притихли всі діти. Мабуть, хтось із старших сказав котромусь на вухо, хто сидить пе-

ред ним. Мовляв, це той самий Сірко, при одному йменні якого турків і татар трясє лихоманка. Чи прочитали в очах старого козака печаль, подивували їй? Відчули лагідність, і доброту його серця, й тяжку броню на ньому? Добре й справедливе серце в сивого запорозького отамана. Хоч геть у рубцях, у шрамах. Випило лиха, випило вогню — шабельного та гарматного. Але не налилося злобою й не нахололо байдужістю. То дарма, що в отамана так круто зламана ліва брова. То дарма, що впали на груди довгі вуса. Що грізно в'ється при боці шабляка й стримлять за поясом куті сріблом пістолі. То дарма. Дідусь добрий.

Він любив синів. Мати завжди страхала їх ним при шкоді: «Ось приїде батько, я йому розкажу», але вони знали, чули серцем, що він добрий. Жодного не вдарив і дивував, як-то можна бити дітей. Мабуть, через те, що рідко їх бачив. Але й приголубити по-справжньому не вмів.

Сам учив тримати в руках шаблю, сам учив сідати на коня. Оце і вся його ласка, і вся наука. З нею й відійшли в інший світ, схожі лицем на нього, а вдачею — в матір.

Чомусь особливо запам'ятав, як учив їздити верхи меншого, тримав за ногу, а кінь схарапудився й побіг...

Підосавул Ничипір давненько стояв під клунею по той бік вулиці, ховав у руді вуса усмішку. Він торкнувся рукою шапки, вклонився отаману.

— Даруй, пане кошовий. Послав мене пан гетьман. Просить, щоб ти прийшов до нього.

Осавул не сказав, що чекає його давно, — йому шкода було одривати Сірка од дітей.

Сірко зітхнув, поклав на лавочку скіска й вербову цурку. Він подумав, що Дорошенко, знову хмільний, буде чаркуватися, пити його здоров'я, покличе музики, ще й сам вдарить «козачка» або «горлиці». Він шалений у всьому — у бою і в танці, часом для нього бій — то танок, а танок — то бій. Якось, коли його військо занепало в бою із шляхтянськими хоругвами, й поле було вкрите трупом, й не було снаги до нової налоги, він покликав музик, вийшов перед полки, вийняв з піхов шаблю і наказав грати «горлиці». Й так, у танці, навприсядки, пішов на адверсора. Й тоді пішло за ним усе військо й збило ворожі хоругви. То була найбільша відвага його серця й найбільша перемога. Довго пам'ятали її вороги і свої козаки, довго стояла їм в очу самотня могутня постать гетьмана з оголеною шаблею перед ворожою лавою. Сам-один пішов на вороже військо!

Відгрімїли музики, вже гетьман не мав сили до нової «горлиці» в полі, а тільки на дубовім помості після хмільного ковша.

Сіркові пити не хотїлося, одначе мусив їти.

На подив, гетьман не був хмільний і сидів у горниці сам. Скроні зблискували, і кучерява борода також — очевидячки, нещодавно вмивався, й лице було блїде, очі дивилися тверезо, й, либонь, через те — на похмїлля — вочевидь проступили літа зморшками й одутлістю, сивиною на кучерявій, пофарбованій хною бороді, на довгих, що вилися, вусах, гострих злинялих бровах, а також на всьому великому, важкому обличчі. Роки пройшли через його серце дзвоном шабель, шаленим кїнським бігом, кров'ю ворогів і друзів, яких мав за бурхливий свій вік в достатку. Ходив під рукою Хмеля, їздив його послom до шведського короля, вів перетрактації з Сомком, під Опїшнею перебігло на його бїк військо Брюховецького, водив дружбу з Многогрїшним, мав з ним люту волейну потребу, зайшов у розмир із Ханенком, тепер ось зітнувся на вузькому смертельному містку з Самойловичем. В куці два десятирїччя по Богдановій смерті напхалося гетьманів, уклалося зрад і підступів, що в інший час їх вистачило б на столїття.

Всі ті вихори, вихорці й смерчі промигнули на його очах, майже у всіх обкрутився сам. Не влучила його ворожа куля, й вломлювалися, як солома, ратища, одначе не обминула серця скруха, звїла кубло й пожирала зсередини. Гаряче любив, гїрко ненавидїв, а сивїв у самотї, озлобленостї, серед знахабнїлих ворогів і заляканих невірних друзів. Звик до панства й не хотїв його втрачати.

Манячила у сивому туманї постать Хмеля, й не мїг до неї не те що дорівнятися, а вже й підступитися. Та постать манячить усїм гетьманам. Вони кличуть у свїдки великого покїйника і викладають на прилавок історїї з його спадку те, що кому до користї.

Гетьман сидїв край широкого столу в широкій свїтлій горниці, стїни якої були оббитї багрянцем, підлога встелена килимами, стеля вилїплена слюдою, підпер велику голову обома руками. Кажуть, є в гетьмана й інші горниці, особливо багатї, обставленї поганською розкїшшю, розповїдають, там він курить кальян, п'є чужинські напої, перед ним танцюють напївголі танцївниці. Може, все те й неправда, про те запитати Сїркові нїби не годиться. А чомусь кортіло. Кортіло трохи по-дитячому, а трохи і всерїоз. Бо й те шось важило.

Побачивши Сірка, встав із незвичним для себе поспіхом, вийшов на середину горниці, немов намагався заступити отаманові шлях. Якусь мить стояв так, високий, кремезний, рішучий, міряв гостя поглядом, Сірко зупинився за крок від нього. Був нижчий од гетьмана, але теж крутий в плечах, міцний, хоч і геть сивий. І погляд його сталевокарих очей, перехрещений з поглядом гетьмана, не ламався. Про що думали обоє? Яка завія промайнула перед очима, що побачили в тій завії? Чиї очі, чиї постаті, чий поклик відлунював у ту мить у серці того й того?

Все відали, все пам'ятали, од Хмеля й ще раніше, аж до останнього розмиру. Були неначе два плавці, що виборсалися з однієї кручії і стали на двох берегах річки.

— Давай, отамане, помолимося, — показав гетьман рукою на прочинені двері молільної кімнати. — Щоб не лишилося на душі гріховної осуги.

— Я вже молився, — спокійно сказав кошовий. — І гріховної осуги не маю.

Одначе переступив поріг молільної кімнати, пошукав очима Пресвяту Богородицю, не знайшов — може, вона й стояла на котрій полиці, але побачити її було важко: ікон було дуже багато, і всі наполовину заховані за шовковими завісками, ще й виблискували золотом, аж різало очі. Постояв перед кіотом, прочитав «Вірую» і повернувся назад у горницю.

Дорошенко молився довше. Проте коли вийшов у горницю, ні на обличчі, ні в очах святобливості не було, навпаки, в них світилася невпокорена злість і неприхований виклик. Сів за широкий стіл, поклав на нього великі руки. На столі була намальована картина Страшного суду, й гетьманові руки сягнули просто у геєну вогненну. Сірко усміхнувся, а гетьман, не зрозумівши його усміху, нахмурився, пожував твердими губами. Може, саме через отой усміх і почав отако, з одруб, не кинувши гостеві доріжки, по якій той мав сам піти.

— Кажі, що привело тебе до мене? Тільки не лукав. Ти се погано вмійш.

У правій його брові заплутався сонячний промінь і у вусах теж, від того гетьманове обличчя було немов розрубане навпіл і трохи зловісне.

Він не нагадував Сіркові про давню обопільну приязнь, а також про пізніший розруб, мабуть, розумів, що вияснення причин одразу розведе їх по різних дорогах. Але й обійти того вони не могли. Очікували, хто почне перший. Сірко посміхнувся, його посмішка була ні доброю, ні злою.

Йому було трохи в подив, що гетьман пробенкетував три дні, не давши йому розтулити рота про справу, а тепер починає розмову отако. Він або спивався з розуму, або чогось боявся. Одтягував, зволікав розмову віч-на-віч, хотів одкрутитися од неї й, тямлячи, що не одкрутиться, кидався, немов на герць. Сірко вловлював непевність у поведенції гетьмана, і йому хмурніло на душі. Пам'ятав міцного, сильного духом козака, а бачив поруйновану горілкою його подобу й уже шкодував, що приїхав сюди. Нелегко йому було починати тоту розмову, може, через те й розпочав трохи незвично, майже по-євангельськи:

— Важко орати, коли нічим сіяти.

— Все од Бога милосердного. Прецінь уже вийшов у поле. — Й враз, перебравши ще раз у думці Сіркові слова, скинув важкими бровами. — Чиє поле маєш на мислі?

— Твоє, гетьмане, — спокійно одказав кошовий. — Хоч ти й на чуже недавнечко засилав женців.

Гетьман уперся важким поглядом Сіркові в перенісся, сказав з образою і злістю:

— Якщо приїхав чинити дознання по татарській налозі на Січ, то не туди втрапив. Сідлай коня і копоти в Бахчисарай.

— Може, поїдемо й туди, — розважливо мовив Сірко. — Чогось тебе болить та налога. Я ж ніби про неї нічого не запитував.

— Мало мені ваших листів, — блиснув очима Дорошенко. — Померти мені безчесно, коли хоч словом зрушив орду. В Стамбулі визрів той злий замір. Радник дивану ага Сулейман Кегай нараяв той потаємний похід великому візиру. Кілька літ виношував його, протуркотів ним Кепрюлю вуха.

— Звідки знаєш те, гетьмане?

Кошовий запитував спокійно, розважливо, а на губах зачалася посмішка. Її можна було потракувати і як добру, примирливу, і як підступну. Чоловічки Дорошкових очей метнулися туди-сюди, його дратував той усміх, але надто поважний був мент, хотів чи не хотів, а мусив шукати виправдання, давати пояснення, виповідати свої таємниці.

— Мій резидент у султана дознав.

— Гаврило Лісовський?

Чоловічки гетьманових очей враз стали гейби скаламу-чені кринички.

— Маєш там свого вивідача?

— Може, й маю, — кошовий відповів ухильно. — Але про це розповів посланець Самойловича. Ще й сказав, що ага Кегай водить дружбу з Лісовським.

Обличчя Дорошенку залляла фарба, затремтіли в гніві важкі повіки наллятих вогнем очей:

— Я так і знав, що це він, давній ворог, обмовив мене перед січовим товариством. Нехай попенко збере по всьому Лівобережжю попенят — і все одно нічого не докаже. Яко тхір, з нори чадить.

— Мілієш серцем, гетьмане, — мовив Сірко, але Дорошенко не почув його чи вдав, що не почув.

— Яко день різниться од ночі, так злий чоловік од чесного. Той пастир хоче спалити кошару, а вівці пустити під вовчий гін. Хоче одібрати в мене булаву, аби розкарячити куці ноги на обидва дніпрові береги. Підрясник він вонючий, а не гетьман. — Дорошенко стишив голос, і слова на його губах шелестіли, як вогонь на дощовому вітрі. Й великі булькаті очі теж наллялися вогнем. Видно, він бачив свого ворога близько, не забував про нього ні на годину, бачив як потвору, відьмака чи злу поторочу. Обопільна ворожнеча стала для обох гетьманів життям, у ній спливали кров'ю, губили глузд, державу і людський чин. — А чи має силу захистити край? Аби не я, він би давно весь був під турком. Я стою йому в обороні: то одбиваюся шаблею, то згодую пса-турчина власним серцем. Моє право на булаву завойоване кров'ю. Мій чин вищий за його! Я — гетьман, а він — попович.

— Ви обидва навіжені! — вдарив одразу обома кулаками по столу Сірко, й очі йому потемніли од гніву, а брови зломилися й стали гострі, як вістря стрілі.

Це було так нагло, що Дорошенко першої миті не повірив почутому. Брови його шугонули вбоки, в очах крутулася червона мла. Навіть на бранному полі, виїжджаючи на герць, ніхто не одважувався кинути такого в обличчя запальному гетьману. Ці слова, мабуть, були несподіваними й Сіркові. Виплеснули, як огонь з рушниці, а в грудях пекло й далі, й пекли вуста інші слова, може, не такі образливі, але не менш гіркі.

— «Моє», «я», — сказав з тугою, аж Дорошенку затерпли на губах слова гніву й прокляття. — Про себе тільки дбаєте. А чії діти, вже й забули? Не тієї України? Та хіба вона вас обходить? Йї сльози — вам перли, йї кров, а вам трунки.

— Страшні слова мовиш, — з чорною погрозою в голосі сказав гетьман і важко, аж заскрипів оббитою шкірою позолочений стілець, підвівся. — Все життя стояв я йї у захист...

— Відаю добре, який то захист. Християнським людом, живою монетою платиш драпіжному вовкові турчину за

владу. Не ти оддав татарину жителів Орлівця? Не з твого призволення повели із мотузками на шиї в турецьке пекло бикліївців? Уже під гетьманськими вікнами татари торгують українцями. Як дожив до цього, гетьмане? Як упав у таке! Чи ж варта булава крові свого народу?! Спинись, чоловіче: стече кривавица, і залишиться безживний труп.

Під вагою отаманових слів Дорошенкові плечі опускалися все нижче й нижче, врешті не стало снаги стояти, й він сів. Дивився на власні стиснені кулаки, не знаючи, що з ними робити. А Сірко казав далі:

— Їхали ми твоїми полями, а там воістину нікому ні орати, ні сіяти. Аравійська пустеля, а не Придніпров'я. Всі полишають твій край. Про таке щастя мріяв ти, гетьмане? Згадай свою молодість.

— Чи ж я не хотів з'єднати обидва береги? Чи не я важив життям задля неї? — з болем і гнівом скрикнув Дорошенко. — Розкраяли без нашої згоди, чого не мали права робити тим перемир'ям, одне поле на дві половини. І лишився я на одному кінці поля, а на другому всупротив мені розкарячився Многогрішний. Виперли його проти мене, бо ж не хотіли вволити моїх справедливих вимог.

— Ти справді важив життям, і важив не раз, — погодився Сірко. — Був чоловіком доброго клича. Та не Україну ти нині любиш — себе в Україні. Ще й з гетьманською булавою, тобто з почестями, славою і багатством. А ти полюби її без булави...

— Я любив... Присягаю Богові, в Тройці єдиному.

— Тоді — любив. А потім... І скільки їх, таких...

— Їх?

— Нас. Той — за пірнач. Той — за воли волоські. Той — за челядників. А ти полюби її за голодні сироти, за заплакані вдови. За вічне її страждання. За страждання полюби! За всю оту кров, що пролили Павлюк, Кривоніс, Богун... і всі інші, безіменні. Надто отих, чий й хрести погнили, і могили позападали. Вже жито на тих могилах. Чи ж пам'ятаємо? Полюби за кров, яка не окупила. В усіх інших народів і держав вона окуплялася, а наша — ні. Хіба ж вона не праведна? Хіба вона не свята? А вже тоді полюби за широкі степи, за гаї черешневі, за зорі, за карий усміх жони своєї. За материну пісню! Чей, співала тобі? Всі чужоземці кажуть: такої пісні більше немає ніде в цілому світі. Чуєш — в цілому світі! То що — нехай її розтопчуть татари, нехай вона щезне?..

Його шию душив ковнір, він рвонув його, аж одлетіли гаплики.

— А ти... ти... — Дорошенкові очі налилися кров'ю. — За що ти її любиш, не за булаву?

— Відаєш, гетьмане, сам, що таке моя булава, — сказав трохи спокійніше. — Сьогодні в мене, завтра віддам іншому, не налипає на неї золото, і хуторів нею не здобуваю. Завтра я буду простим козаком і проллю кров таку саму, як усі. Просту. Не гетьманську. Подумай об цім. Добре подумай.

З його грудей вирвалося зітхання. Зненацька зітхнув і Дорошенко. Сірко провів по обличчі рукою, немов знімав з нього невидиму павутину, й мовив:

— Кажу — подумай... Бо й приїхав я промовляти не до твого серця, а до розуму. Тільки до розуму.

— А до серця? — з надією, яка зродилася неждано, скинувся Дорошенко.

— До серця — пізно. Минули часи, коли можна було промовляти до нього. Важко йняти тобі віри й мати в Бозі надію на тебе.

— Кажеш, мовби про покійника...

— Але ж подумай сам, мосьпане, хто ти є, — казав далі розважливо кошовий, і це було страшніше за докори, за гнів. — Вмерла на Україні віра в тебе. Чужий ти для отчого краю. Ти живий — і тебе немає. — Сказав, і в самого похололо серце.

Дорошенко підхопився знову, заміряв горницю з кутка в куток, аж жалібно дзвеніли на горіховій полиці золоті та срібні чаші, тарелі і чари. Тицявся, неначе барс у клітці. Сірко подумав, що вскочив до неї сам: відступав перед наставленими списами, аж поки не брязнула заціпка. Зупинився біля мурованого каміна, на карнизі якого стояв боєвий золочений годинник, прихилився спиною до гладеньких холодних кахлів, дивився звідти вороже. Звідси, од столу, здавалося, що то не жива людина, не Петро Дорофійович Дорошенко, правобічний гетьман, а його парсуна. Саме таким здебільшого й малювали правобічного художники. Чимале поле із зелених і синіх квадратів кахлю, і на ньому важкий чоловік у вишитому золотом кунтуші. Пронизливі очі, велика кучерява борода, важкі вуса, що майже затуляють вуста.

Зненацька він ворухнувся, й враження парсуни зникло, очі примружилися, вуста відкрилися в злостивій посмішці.

— Не вмерла. Я ще маю силу. Ачей, зможеш відчутти на власній шкурі.

— Якби мав силу, не обплітався б чужою лозою.

Дорошенко скрипнув зубами. Когось іншого за такі слова гетьман зітер би на порох. Одначе була в Сіркові,

що сидів напроти нього, непереборна сила, яка мовби сковувала Дорошенка. Притягальна сила довіри, непереборна сила правди — цей чоловік не обдурить, не зробить іграшкою у якійсь своїй грі. Бо ж людськими долями не грається й для себе нічого не прагне. Несосвітенно! Такого не буває... Таке є. Мав час і спосіб пересвідчитись.

Останні слова Сірко сказав не гнівно й навіть не сумно, скорше безнадійно. Встав і собі, підійшов до вікна. Воно було зачинене, ще й завішане шовковою перською ширмою. Він одсунув ширму, хотів відчинити й вікно, — в горниці стояла задуха, — але закрутка була химерна, заморська, з якимось секретом, не зрушувалась. Вікно — вузьке, високе, гратоване, розмальоване жовтими та синіми косинцями, проміж синіх — білі. Горниця — на другому поверсі, звідси видно широкий, вимощений камінням двір, широку долину Тясмину, вже припечені сонцем, але ще зелені луки. І горби, як гори, що синіли ген у далині. За ними ховалося сонце. На подвір'ї порожньо, тільки біля вхідних дверей будинку стоїть, обіпершись на спис, вартовий козак та по даху церкви ходять голуби. Голуби — сині, а козак — жовтий, й од того наче несправдешні. А внизу, під вікном, — яблуня, одна на все подвір'я, верхні гілки на ній усохли, а нижні рясно зародили, мабуть, чи не востанне.

Гетьман дзеленькнув у срібний дзвіночок. На порозі став молодий козак у малиновому кунтуші.

— Принеси дві янчарки, — наказав Дорошенко. Козак здивувався, одначе свого здивування не виказав.

Дорошенко одчинив вікно й поклав обидві рушниці на підвіконня. Очі його жажтіли диким запалом.

— Бачиш голубів на даху церкви? — вказав Сіркові. — Там чорні й білі. Я стріляю чорного, ти — білого. Хто влучить...

Сірко покрутив вуса, мовив з досадою, не дослухавши гетьмана:

— Стріляти божих птахів на даху церкви?

— Моя церква, мій і одвіт, — блиснув чорними зіницями Дорошенко.

— І хіба можна... Хіба можна заставлятися на таке? — з серцем мовив Сірко. — Чув я, гетьмане, про твої лихі дивацтва. Але щоб отак... Цур від того мене й тебе... Я можу стрілити чортові в око, але в голубів не буду.

— Як хочеш, — напрочуд легко погодився Дорошенко. — Я ще покажу, живий я чи мертвий.

— Тоді для чого облівся чужою лозою? — запитав кошовий.

В цю мить на дзвіниці соборної церкви, якої звідси було не видно, забовкав великий дзвін. Сірко за ним не почув, що сказав гетьман. Повернувся й глянув на Дорошенка. Той стояв, похиливши голову. Це був старий, утомлений чоловік.

— ...Що мушу робити?

Гетьман повторив слова, яких не почув Сірко.

— Не знаю, — щирсердо зітхнув кошовий, і були в тому зітханні й співчуття, й огуда, і смуток. — Не знаю, гетьмане. Думаю лишень, як же щасно жити в краї, котрого не змагають чужі сили. Ну, може, й не щасно... А все-таки легше. Ми з тобою йдемо гонами, яким уже видно кінець. Много літ зичив тобі добра й побіди. Хотів, аби з'їхалися до купи ви, гетьмани, й обрали з-поміж себе одного. Бо ж недарма сказано: в гурті й батька легше бити. І вже поготів оборонитись од ворога. Весь вік ми косимо не собі жито. Косимо нарізно, різним господарям — то ляхам, то, як ти оце, туркам, то ще комусь, і з того вони мають зиск, а ми — лихо.

— Випало нам багате поле, та поміж широких шляхів.

— Якби сукупно орали його, то змогли б заступити й ті шляхи. Покладав колись я надію на тебе. Сподівався, піднімеш високо булаву...

— А нині? — похмуро, вже без надії запитав гетьман.

— Не вірю. Пізно. Вижата твоя нива. Столочена чужими кіньми. — І по хвилі: — Про себе багато думаєш.

— Звідки така впевненість?

— Читаю у твоїх очах. А нам уже не випадає ширмувати з долею.

— Може, — погодився Дорошенко й пожував злихоманими губами. — І ворони клювали один одного... І найсмирніший осел вбив найбільшого лева.

— Ти про що?

— Про воронів, які клювали один одного...

— Це зі Святого писання?

Дорошенко вдоволено усміхнувся, бо ж вдалося хоч чимось возвеличитися над цим нехай і славетним, але ж «болотяним» полководцем.

— Літописці-історики оповідають, що таке було перед кончиною Македонського. Спочатку він дав великий банкет...

Сірко ледь поблід, потер долонею підборіддя.

— Банкет і ти дав великий. Може, й перевершив...

Колючим поглядом Дорошенко помацав Сірка. Але той був незворушний. Всміхнулися обоє. Вперше за три дні.

За мить гетьман знову спохмурнів. Бликнув з-під брів очима.

— Король польський шле до мене послів. Обіцяє заступництво, права і вольності.

— Всі королі обіцяли. А сповнив хоч один обіцянку? Приїжджав перед Великоднем од нього і до мене гонець таємний. Обіцяв булаву...

Дорошенко підхопився, аж похитнувся важкий стіл.

— Неправда...

— Клянуся святою Покровою...

Дорошенко важко опустився на стілець.

— І ти?..

— Як бачиш, приїхав до тебе.

Мовчали. Слухали, як дзвонить на соборній церкві дзвін, і були його згуки дратівливі обом. Гетьманові аж кортіло послати когось, щоб спинив дзвонаря, але на те не зважився. Сумні звуки пливли крізь мальовані шибки, вони, здавалося, стелилися по чомусь живому, накривали його чорним оксамитом. По тому, що кривавилося надією, засівалося кулями, проростало ратищами, а потім не збулося. Кілька разів гетьманові здавалося, що хапав те живе голіруч, але потім воно знову випорскувало й мріло, як марево в гарячих причорноморських степах.

Либонь, тільки один раз випустив його з власної вини. Того не міг вибачити собі все життя. Воно мучило, як випита згарячу отрута, од якої вже не можна порятуватися. Це сталося, коли він, погромивши многогрішнівців, мав доконечно добити їх, не давши доскочити фортець і зачинитися в них. Він уже вів свої полки, коли з Чигирина прискакав гонець (увесь вік хитається від втоми з боку на бік перед його очима вороний білоногий кінь) і прохрипів підступну вість: гетьмана зрадила дружина. Це було як випал гармати в обличчя. Ще мелькали попереду зсутулені спина ворогів, але він уже не бачив їх, світ йому заступили чорні, як вуглини, очі, що сміялися до когось іншого. Жінка обіймала когось іншого, відчиняла комусь іншому двері опочивальні в той час, коли він шаблею захищав своє і її панство та честь. Це було так вражаюче, так кривдно, що мозок потьмарився йому, й він, полишивши ворога на Божу волю, полишив військо на наказного гетьмана, погнав у Чигирин, аби заскочити нецноту жінку та її милосника. Стугоніло серце, стугоніла під копитами дорога, й падали на неї гарячі сльози любові й прокляття. А поки давав лад у власному домі, пропав встановлений лад у війську.

Все сплигло з роками: любовне очманіння, солоня отрута ревності, і назавжди лишилася оскарга перед самим собою власного вчинку та шкодування втраченого. Він навіть гаразд не знав, чи дружина зрадила справді та хто був її коханцем, — челядь стала на захист її честі. Й не знав, хто той гонець, бо потім ніколи з ним не бачився. Хтось його підслав? А може, то був чорний посол самої долі — він не втопився в Дніпрі, не спіткнувся під ним кінь, не натрапив у байраці на розбійників. Все життя гнав його од себе й не міг прогнати. Той їздив слідом на вороному й посміхався злорадно. Найчастіше появлявся тоді, коли гетьман почував скруту. Все можна повернути назад: гінця, зруйнувати збудований дім, перекувати шаблю, не можна повернути долю. Один маленький, нерозважливий крок, і покута — до могили.

Звичайно, так розмірковує тепер. Коли найсолодші поцілунки здаються пісними. А тоді він кохав. Кохав шалено. Й відданий з милих уст комусь іншому один поцілунок дорівнював життю. Яка химерія? Який незбагненний світ!

Бемкали дзвони, вони були сумні, здавалося, дзвонили по небіжчику. Але ж, здається, ніхто із значних людей не помер у місті, щоб оповіщати про те з дзвіниці соборної церкви. А може, й це чийсь підступ? Йому враз пригадалися дзвони на минулорічній Великдень. Веселе свято, а мідь гуділа важко, печально. Він тоді наказав зупинити дзвонарів, але ті замкнулися на дзвіниці й не пустили козаків. Гетьман їхав зі Стіни в Чигирин. Грав під ним кінь, тріпотіли над ним знамена — все, як і завжди, — підскакали до брами й мусили зупинитися. Вузький проїзд заповнили татари — вели ясир, відкуп. Іржали коні, ревіла худоба, дзвонили кайданами бранці-християни. Вони зводили руки, одні — в мольбі, інші — в проклятті, а він одводив очі й ввіп'явся пальцями в кінську гриву, аж білий румак хропив і круто вигинав шию. А тоді гетьман рвонувся через татарське скопище, тнув важким, у дванадцять стальок, нагаєм праворуч і ліворуч, його басаманили теж, він проїхав, немов через бойовище (диво, що не спинила ні стріла, ні шабля), втікав у замок, у тишу молільної кімнати, в чадну безодню горілчаного виру. А татарські посли знайшли його й у горницях, погрожували, й Дорошенко бив їх, своїх союзників, по пиках, повибивав зуби, і наказав повикидати у вікно, і вже чекав смерті од турчина, але турчин облизав закривавлену пику й змовчав. А коли Ромодановський з Самойловичем взяли в осаду Чигирин, і настала в місті

смертельна скрута, й уся генеральна старшина раяла здатися, гетьман наказав закотити в покої бочку з порохом, скочив на неї із запаленим гнотом у руках і гукнув, що зірве себе і всіх разом з собою, але не здається. Тільки отак подвигнув козаків на оборону, й хтозна, кому рвійніше складали присягу старшини — гетьманові чи бочці з порохом.

Сірко теж спогадував минуле, й казав про сплюндрований край, про лихі замисли Порти, й в'язав усі біди української землі з його, Дорошенковим, ім'ям. А гетьману чомусь знову сплив на кінчик пам'яті гонець на вороному коні, — спогад той був гострий, як ніж, — він одштовхнувся од каміна й важко ступив до столу:

— Що ж тоді привело тебе до мене? Приїхав сказати, що я збродня й зловорожець?

Сірко потер рукою чоло. Почував досаду й злість, але вже не тільки на Дорошенка, а й на самого себе. Все було не так: і оцей його наглий приїзд, і триденне бенкетування, й оця розмова. Там, на Січі, мислив її зовсім інакше. Все таке саме, але слова не ті. Й Дорошенко не той. І раптом глевка туга оповила йому серце, й він проникливо, із співчуттям сказав:

— Як же ти постарів, Петре. Я тільки тепер помітив. Як же ти... А козак був... Який козак був!

Дорошенко розгубився. Й Сірко засоромився теж і мовив майже суворо:

— Я до того... І я був козаком незлецьким. Обоє... з ярмарку їдемо.

«Людина однаково безпомічна напочатку і вкінці, — подумав. — І там, і там її життя незрозуміле і має мало значимості. Проте напочатку воно не загрожує нікому».

Глевка гаряча хвиля сплинула в одну мить. Казав далі з тією ж нещадністю, але без злості й мовби приступив ближче до самого серця гетьмана, відчаю не пригасила гіркота слів, але раптом сам відчув — лунають вони щиріше й переконливіше.

— Я приїхав зупинити тебе, аби не доруйновував краю. Турчин замислив доконати Україну, повернути її собі в підданство. З твоєю поміччю він того може сягнути, подумай, яким лихом падаєш на свій нарід. Уже й так у піснях проклинають тебе кобзарі... Чим ти важиш? Повір, Петре, вже тобі не возвеличитися, й слава твоя облітає, як цвіт на терні. Ти цього не бачиш, а всім вочевидь. То що ж лишається? Оці золоті келихи, оці палати? Се — прах! Заплющ на хвилюк очі й послухай... Чуєш — дзвін? То дзво-

нять невільники кайданами в Стамбулі... Ті, котрих занютовано при твоїм попуску.

— А без мене їх не хапали? Може, ще більше!

— Однак той дзвін не про твою совість. А сей — про твою. — Сірко підійшов до Дорошенка, обіперся рукою на стіл. — Послухай, мосьпане, пошли послів у Москву та до Самойловича. Замиріться з ним. Склади з себе чин гетьманський і оддай булаву. Лиха це рада, але іншої, та ще в цей час, немає.

Дорошенко сахнувся, вперся очима в Сірка, ледве йму-чи віри почутому.

— Оддати булаву Самойловичу! Та ти... Ти з розуму спав. Швидше грім прогримить поперед блискавиці, ніж таке станеться.

— Не Самойловичу оддай, а на Запорожжя. Я покладу її в січову скарбницю. А далі скличемо в долині Росави раду й оберемо гетьмана.

— Але ж ти сам сказав, що мені вже не возвеличитись?

— Авжеж, — погодився кошовий. — Сподіваюся, що й Самойловича обмине ся честь.

— Прецінь, не для себе хочеш виманити її? — недовірко повів вогненным оком.

— Го-го-го-го, — зненацька засміявся отаман.

— Тоді для кого ж? — вигукнув з серцем. Гнів, образа знову клекотіли йому в грудях. Ледве тамував їх. На ту мить йому забулися тяжкі розмисли, які останнім часом розколювали голову, катівницькі муки, що їх зазнавав, споглядаючи свій край. А вже ж і сам не бачив виїзду з глухих суточок, що в них опинився. Гасив запізнілі порухи совісті горілкою й почував, як поволі дуріє од неї. Вона розмивала все: бажання займатися справами у своїй поруйнованій державі, рідний затишок, тиху замрію над книгами. В нього не лишилося нічого, окрім срібного келиха та голосних єрепенистих музик. Тепер думав: оддавши булаву, залишиться й без того.

— Невже не знайдемо по всій Україні достойного мужа? — сказав Сірко.

— Не бувати тому! — сказано затупотів ногами гетьман. — Не бувати! Швидше волосся поросте на моїй долоні, ніж я випущу з неї булаву. Йди звідси, отамане, поки я не наказав одтяти твою лиходійну голову та натоптати її клоччям. Воно в тебе й так замість мізків. Інакше не приїхав би сюди з такими богопротивними словами. Обдурив себе і нас хочеш обдурити: де ті вольності? Де та єдність? Хто їх дасть? Польща? Москва? Зроду-віку.

Дав волю гніву, жбурляв словами, але чим більше вивергував їх, то виразніше бачив, що його крик — лише луна колишньої сили, певності, її одчайний схлип. До сьогодні, до цієї миті, намагався бадьоритися, обманював себе, ступав по своєму маленькому царству грізним і дужим гетьманом, іноді самодурствував, але раптом приїхав муж і поклав пруг, котрий він не має сили переступити, котрий хилить його життєвий шлях круто вниз. Й зараз той чоловік дивиться на нього змруженими очима, й уста його стулені співчутливо. А Сірко знову думав про те, як страшно може переіменитися людина. Була ж за плечима звияжна молодість, була віра, була святість у душі. Гриміли по кленових мостах молоді коні... Дивно влаштований світ; коли людина молода, коли в неї нічого немає, вона може усім офірувати товариству, вітчизні. Навіть життям. Коли ж у неї повні комори, не хоче поступитися й дрібкою. Скільки-то валечних мужів, сміливих воїнів на його очах перетворилися у обережних обивателів... Ну, Дорошенко не обиватель, але вже й не воїн. Вже йому важко відмовитись од навошених підлог, кришталевих чар, догідливих усмішок челяді, вже йому голову навік отуманила влада, вже найдужче любить себе.

Дорошкові здавалося, що кошовий кпить з його гніву, й лютував ще дужче, але вся його ярість розбивалась об спокійну, трошки співчутливу посмішку. В тій посмішці справді були осуд і смуток по всьому, що не збулося, по колись дужому мужеві, нині розтерзаному й розтріпаному, по відкритому, сміливому серцеві, яке виродилося в зневірене і зле. Його самого доля не розтріпала — він не дався їй, хоч і не мав од неї нічого. Він не мав з неї великого зиску, як Дорошенко, платив тільки за содіяне, а не за замислене. Дивився на Дорошенка, й здавалося йому, що ніколи й не зустрічався з молодим, сміливим мужем. А ще його мучила думка: у що вірить цей сивий чоловік? І взагалі, чи може він ще у щось вірити? Адже перейшов такі каламутні потоки... Шлях до влади — через нетрі, де ніж і петля. Тепер не хочеться випускати владу з рук, вона єдина тримає його на світі, й страчено стільки сили, й пролито стільки крові. Ще більше її пролито, щоб утримати владу в руках. Запродано цілий край... За який викуп? Він вірить у нього чи ні? Та хіба не можна від неї відректися? Відректися — стати ніким. Стати Людиною! Викруту немає й на тому березі, куди він його кличе. Але хоч перестане литися кров.

— Пам'ятаєш, Петре, Батіг? — запитав тихо, проникливо, намагаючись добутися до того, що лишилося живо-

го, неструхлого в душі гетьмана. — Банкет пам'ятаєш? Пішли ми з тобою, обнявшись, у степ. І ти тоді сказав... Сказав, що барвінок зацвів у твоїй душі на все життя.

Гетьман не чув, а може, вдав, що не чує. Й далі клеkotів, і далі погрожував, лаявся чорно — по-козацькому, по-московському й по-татарському.

Сірко підвівся. Одначе за порогом зупинився, і в серці йому заклекотіли слова, які не міг понести з собою. Вернувся, щоб сказати їх. Ступив на поріг і побачив, що гетьман лежить на підлозі, обхопивши голову руками. З вуст йому зривався болісний стогін. Кошовий тихо відступив назад.

IV

Він спав, а може, марив. Потопа в м'яких гетьманських перинах, а здавалося, тону в воді. Думав насправжки чи уві сні... Думав про те ж саме. А за що він її любить? Нагромадив слів великих... За що ж він її любить? За зорі, за степи, за карі очі? Бридня. Тобто не бридня, але любить не за це. А за віщо? За віщо?

«А за віщо мати любить дитину? — зринуло зненацька. — А дитина матір? Та й хіба може світ існувати без цієї любові? Якщо тебе народила праведна мати, то її не можна не любити. Інакше ти — покруч, потороча, бридке створіння, а не людина». В ту мить щось майнуло перед його внутрішнім зором, і він розплющив очі.

Низько зігнувшись, по-яструбиному, до опочивальні зайшов з п'ятисвічником у руках Дорошенко. Був у довгій вишитій сорочці, з-під якої виглядали смугасті перські шаровари, в бухарському квітчастому халаті, накинутому наопаш. У хисткому світлі п'яти свічок обличчя його видавалося висіченим з чорного каменя. Сірко не встиг навіть подивувати, як гетьман вийняв з-під пахви велику, обсипану коштовним камінням булаву й поклав на столик в узголів'ї кошового.

— Та сама... На. Вчини, як тобі велять Господь і совість.

Він повернувся й вийшов, щільно зачинивши за собою двері. Сірко помацав рукою — булава була холодна, здавалося, на ній повиступав іній. Кошовий одсмикнув руку. «То це за неї пролито стільки крові, — подумав. — Нікчемні метал і камінь забрали стільки людських життів... На ній і зараз кров». Йому здалося, що кров прилипла до його руки. Спробував витерти її об простирadlo... й пробудився доконечно. Сів на постелі, оглядався здивовано. В опочи-

вальні панувала тиша, дрібні білі зорі зазирали у вікно. Сіркові стало моторошно. Від цих зір, од чужої горниці, від химерного сну, що все ще хилитався перед очима. Саме отак, у халаті наопащ, у смугастих перських шароварах, тинявся пізно увечері по палацу хмільний Дорошенко.

Кошовий пошкодував, що не виїхав учора. Невже йому й справді щось важила ця булава? Чого хотів досягти, одібравши її в Дорошенка?

Тільки зупинити кров, що заливала рідні поля. Тільки миру поміж братів. Бо то лихий приклад не лише тим, що живуть зараз, а й тим, що житимуть після. Сплинули наверх кинуті Дорошенком слова: «Прецінь не для себе хочеш виманити її?» Й потопилися одразу ж... Не для себе. Й поки що ні для кого іншого. Так, якби було кому — вручив би. Вклав би в руку дужу й могутню. Колись і сам вяр'ював проти дужої руки, і тільки згодом зрозумів, що іншого виходу немає. Не було в краї вищої сили, вищого закону, якому б підкорилися всі і велінням якого б мали жити. Цей закон суперечив закону січовому, але ці два закони, на жаль, зійтися не можуть. Він не терпить насильства й примусу, але без сильної руки нічого вдіяти не можна. Дорошенко сказав, що забирає Сірко булаву собі. Дорошенко сам не вірив у те, що сказав. Сірко виважив Дорошкову муку, бачив тяжкий розмир його замірів і совісті й розумів, що так довго тривати не може. Гетьман кілька разів поривався щось сказати й зупиняв себе. Завтра має щось статися. Що саме? Сірко не знав напевно. Може, гетьман і сам не відає, чим зворохобиться його душа. Може, погибеллю Сірка і всіх козаків, які приїхали з ним... А може, кінцем довголітньої братовбивчої війни, першим днем миру, надією на щастя краю. Бо далі так тривати не може. Інакше гетьмани вигублять до кореня свій власний народ.

V

Дорошенко зрікся гетьманського чину ранком наступного дня. Цілував булаву востаннє й вручав її в руки кошовому Січі Запорозької на радному майдані біля соборної церкви. Майдан був майже порожній. Гетьманська старшина, невеликий гурт городових козаків, Сірко та Флор Минаєв — оце й усі, хто був при тому.

Так повелів Дорошенко. Не грали сурми, не били литаври, не майоріли проти сонця прапори та корогви. Всі

санджаки того ж дня повіз у Москву гетьманів брат Андрій. Дорошенко поки що залишався в Чигирині чекати своєї долі. Він не розпускав війська, проте одкликав з Адрианополя своїх резидентів і наказав випроводити геть турецьких і татарських. У Чигирині поки що не знали, чого чекати: миру чи нової війни. То більше, відомо всім: найтривкіший мир наступає після найтяжчої війни і найтяжча війна — після довгого миру.

VI

Повертаючись від Дорошенка, запорожці зупинились на першу ночівлю в корчмі навпроти Кременчука. Корчма була покинута, стежка до хати заросла споришем, попід призьбою й біля ганку вигналися бур'яни в пояс, хтось познімав двері, повиймав вікна, одначе широкі дубові лави, а також стіл і кленові поли для нічліжників залишилися. З хати притьмом вимчав кіт, скочив на похилений тин, вигнув спину, зашипів, а тоді занявкав. Здичавів, але ще не зовсім.

Козаки попутали коней і пустили в лужок під дикі груші на попас, а самі розташувалися в корчмі. Вона була величенька й складалася із заїжджого двору та шинку, які розділялися повіткою, під неї подорожні ставили коні й заковували вози або затягали сани. При шинкові містилася й кімната, в якій жив корчмар з сім'єю. Все те тепер запустило: мальовані крокусом стіни та сволоки потемніли, піч полупилася, долівка вибилася. Одначе раділи й такому затишку: все ж не годувати комарів десь у байраці. Вечір мав піти не на пропаше: везли дещо в тороках, й куманці та фляжки були повні, а в передках возів, на яких допроваджували подаровані чигиринцями гармати, покочувалися туди-сюди нові кленові барила. Чопки з барил вибили, проте денець не побачили: сталася подія, за якою забули й про румильське вино, й про фляжки з оковитою, й про все на світі. Невідомо, хто із козаків і як саме дознав про гетьманську булаву, яку Сірко віз у тороках свого сідла, — адже, коли Дорошенко її віддавав, запорожців не було: всі вони стояли постоем у нижньому посаді; булаву Сірко вирішив показати вже в Січі, на великому крузі, — але в корчмі хтось виповів цю таємницю. Вість та зв'южила січовиків. Уже трохи хмільні, вони обступили ванькирчик, де вкладався на спочинок кошовий, і почали вимагати, аби оддав булаву.

— Викинь її, батьку! — гукали запорожці. — Вона турком смердить. На ній кров християнська.

— Як можна викидати?! Це справжня булава, Хмелева, — хтось спробував погамувати козаків, але його не слухали.

— Ти одурив нас, нишком од коша вів перемови з гетьманом. Не маєш на те звання! — лунали голоси.

— Виходь до нас. Винеси її, ту заразу!

Вони розпалювали криком один одного, двоє найвідчайдушніших, а може, найхмільніших, переступили поріг, де в світлі олійного ліхтаря, без жупана, в самій сорочці, вишитій дрібним барвінковим квітом по комірцю, сидів кошовий, їм намагався перешкодити Ніс, пропхався й собі до дверей, але його не пускали.

— Чи ви подуріли, чи показалися, — усовіщав січовиків Ніс. — Кошовий вже спати вкладається. Ви хмільні й дурні. Ось прочумаєтесь... А ще краще: приїдемо на Січ, запитаємо перед усім товариством.

— Ми хочемо зараз, — осмілілий од горілки, кричав з-за чужих спин Шевчик, перемінивши голос. — Нехай дає одвіт.

— Тобі, пришелепуватому? — взявся в боки Ніс. — Кошовий, далєбі, має свій розум.

Шевчик сховався, але інші не відступали:

— Може, він і має, а ти ні. Йди, осавуле, до сучої матері!

Носа зім'яли, одтерли, а самі приступили до ванькирчика ще прикріше. І вже не запитували, а правили вину.

— Ви з гетьманом замислили щось гибельне для своєї вітчизни.

— Ми вольні, а гетьмани у нас комусь служать!

Кошовий встав, одягнув кунтуш.

— Йдіть геть, — сказав. — Дам одвіт на військовому крузі.

— Зараз давай! — закричав гостролиций, з хвацькими вусами козак Плямкало; аж полум'я ліхтаря тріпнулося за відчиненими дверцятами й трохи не погасло. — Ти радився з нами, коли брав її?

Отаман од того крику скипів, його ліва брова звично зломилася й круто поповзла вгору.

— Не маю нужди радитися з дурнями! — гукнув і схопив Плямкало однією рукою за груди, а другою за плече й витурих у сїни. Плямкало полетів шкереберть, збив з ніг одразу двох. А Сірко вхопив за плечі ще одного, який лишився у ванькирчику, й теж потурих. Він хряпнув дверима й мимохіть повернув дерев'яного цюцика. Все скоїлося в одну мить. А в наступну у двері вдарила лайка й загупо-

тіли кулаки. Проте двері були міцні, дубові, оковані залізними штибами. Видно, в цій кімнатині мешкав корчмар і тримав тут гроші. Запорожці ганяли тарани: били ногами, намагалися виламати двері плечима, а вони лише гуділи.

— Несіть колоду! — залунали голоси.

— Лаву давайте. Тягніть її з світлиці!

— Ми йому покажемо, як глумитися з товариства!

— Розіб'ємо булаву на голові!

Сірко розумів, що то не порожні погрози. Хмільні, розлючені запорожці увірвуться до комірчини, світло погасне, й хтозна, що може скоїтися в темряві. Вийняти шаблю й рубати кожного, хто поткнеться на поріг?

Не випадало.

— Ет, чортової матері, — вилаявся скрушно.

З комірчини були ще інші двері — на кухню, а звідти — в сад. Отаман одяг шапку, схопив дорожні сакви, в яких лежали його пожитки, серед них і булава, й вийшов у заснований густими тінями сад.

Запорожці кинулися вже на кінський тупіт, кілька чоловік похапали коні й погнали навздогін. Вони мчали широкою дорогою, ніч падала на степ, немов шатрище чорного, підрубаного намету, коні форкали в темряві й притищували біг. Проскакавши з півмилі, січовики згубили дорогу й зупинилися. Тугий степовий вітер видув з голів хміль, й стало їм прикро за себе і страшно за содіяне. Були як діти: то хоробрі до безрозсудності, то беспорядні до немічності. Кружляли на одному місці й гукали розпачливими голосами:

— Батьку, де ти! Батьку, озовися!

Шевчик плакав.

Сірко не чув того. Він давно звернув з дороги й їхав степом. Не було радості, не було злості на тих, хто гнався й не наздогнав.

Тихо шелестіла трава, розумний і сторожкий кінь йшов стопою. Кинув на гриву поводи, віддався на волю коня. Пригадав, як усе почалося, як ховався за спину інших Шевчик, і йому стало смішно. Він реготав; коли б на той час хто стрівся в степу, втікав би, прийнявши за божевільного. Йому аж сльози набігли на очі, витирав їх кулаками.

Але те тривало недовго. Похмурість поволі оповила його, голову обсіли сумні думки. Сумні думки — чорні круки на одинокому дереві, й серед них — найбільша: чи правильно вчинив, що приховав од товариства свої перетрактації з Дорошенком? Якби не приховав, то отаке було б з самого по-

чатку. Виходить, нібито правильно. Запорожці не пустили б його в Чигирин. Йому б не вдалося переконати всіх січовиків, наперед не розкривши всіх своїх замірів, розкрити ж їх не міг, бо долетіли б до вух тих, кому про них знати не треба. Товариство мало йому вірити. Він живе й боліє тільки ним, дбає тільки про нього. Він помислив за них усіх, а таке завжди не подобається людям. То хіба ж він винуватий, що долею повелено мислити за інших? Нехай той Плямкало чи Шевчик хоч мізки викрутять, не доміркуються ні до чого.

Почував, що в оцих його думках щось не стулюється із запорозьким звичаєм, законом, та й не тільки із звичаєм та законом Січі. Хіба ж не в таїні від людей, од війська виколихували свої заміри Брюховецький, Дорошенко!

«Але ж, — боронився майже гнівно, — мої заміри чисті».

З темряви на мить виглянули Плямкалові очі, зиркнули підступно й нахабно: «Звідки мені знати, що ти хочеш?» — «Через те й не знаєш, і не дізнаєшся ніколи, що мало під оселедцем олії», — знову захищався сердито. «Я не знаю, — не гасив нахабних вогників Плямкало. — Брекало, Кваша знають. Усі гуртом до чогось домислимось». — «А коли домислитесь до чогось іншого?!»

Дві мотузки не зв'язувалися. Давно і кріпко думав над тим. Спостерігав не раз: людина замишляє на добре, а виходить зло. Чи замисли куці, чи щось заважає, чи кожна людина має на всі добрі і злі справи свої мірки? Тоді що ж виходить — не може бути добра для всіх? А, мабуть, не може. Навіть січовий закон не всі справляють однаково, й не всім він до вподоби. Найчастіше буває так: починає людина з турботи про ближнього, зі справедливості, а закінчує олжею. Не може сповнити своїх замірів, починає підпилювати, підрівнювати власні мірки, міняє золото на мідь, а срібло на залізо. Мідь роз'їдає цвіль, а залізо іржавіє. Саме так розпочинали Виговський і Дорошенко. Правобічний гетьман і далі не спливав з його пам'яті.

Спустився у видолинок. Ворон брів по груди в тумані. Врешті, не чуючи руки вершника, зупинився. Витягнувши шию, роздув ніздрі, заіржав. Голосне іржання дзвінким клубком покотилося понад туманом у ніч, розтануло в ній. Сірко підібрав повіддя. Думка ще спотикалася в голові; не проганяючи її, прислухався й розглядався. Туман плив попід кінським черевом, скочувався в ще глибшу долину. Вдалині мріли чорні кучугури дерев, ще не потоплені туманом, звідти тягло сирістю. Молодо кричав у травах перепел, і враз той крик пробився крізь бентегу думок, упав на

оголене серце. Сірко відчув, як щось затремтіло в ньому жагою, хлюпнуло в душу, вона на мить розкрилася і впустила далеку-далеку ніч, тихий дівочий шепіт і гарячий пал на губах. «За один поцілунок він оддав гетьманство». На ту мить відлетіло все — важкі думи, битви, клопоти, лишився тільки крик перепела, закутані в туман вологі верби, зелений пах трави й щем серця. Все інше було далеке й непотрібне. Десь із самого денця зірвалася думка про світ — який він широкий і росяний і як мало зачерпнув його в себе, й гарячий жаль заклекотів у ньому.

Кінь пив з копаночки воду. По копаночці плавав туман, і здавалося, Ворон спивав його. Зривалися з кінської морди краплі, кльокали глухо, неначе падали на дерево. Дзенькнули вудила, Ворон підвів голову й заіржав коротко, з похрипом. Може, він чув вовка, а може, його тривожила самотінь. Він довго не хотів брати вудила, врешті стала дзенькнула об кінські зуби, Ворон пожував вудила і притих. Сірко сів у сідло.

Треба було думати, куди правувати далі. Вирішив зненацька: «Поїду отако прямо й перепливу через Дніпро. Просто зараз, уночі». Зринула думка, що може втопитися, але вона не викликала страху. «Може, й на краще».

Невдовзі про Дорошенкову згоду піддатися Москві повіз із Січі до царя кореспонденцію значковий товариш Овсій Шашіль.

Розділ двадцять другий **ІЗ ЗАПИСІВ ДОРОФІЯ РУЖІ**

Люди потрапляють у розбійники зі злиднів, з помсти, з розпуки, від злобивості. Я потрапив з глупоти. Після довгих блукань і поневірянь, після недовгого навчательства у селі Перебродах, де я допомагав дякові вчити швидких, неслухняних, буйночубих, що з ними не міг справитись не те що я, а й прудкий, жилавий, скорий на розправу дяк, пристав я до військової команди, яка йшла на Дін, а вертатися мала через Запорожжя. Я хотів добутися туди. Платні мені в команді не поклали — відшкодовували місцем біля казанка.

В дорозі спочатку дотримувалися суворого порядку: попереду йшла невелика залога, далі обоз — шість підвід, за ним уся команда. А потім той стрій згубився. Осавул трапився п'яничка, козаки ледаченькі, пхалося все само по собі. Команда йшла попереду — поспішала до місця

ночівлі, найчастіше до корчми, обоз приволювався значно пізніше. Я їхав на останньому возі, либонь, саме той віз найдужче припізнавав усіх; не знаю, хто доміркувався запрягти в далеку дорогу кобилу з лошам; лоша, щоправда, вже велике, але тим гірше — відставало далеко-далеко або ж пнулося під голоблі до вим'я, і їздовий мусив зупинятися, аби не наїхати на нього. Лоша вже й під кобилу підпускати не треба, але в дорозі не могли одлучити.

Ще далі, за лошам, бейкався я. Не знаю чому, але з перших днів мали мене ті вояки за якогось скомороха, а осавул, надто коли підпивав, — за блазня. Подобалося осавулові вельми, що подає йому горілку і скидає чоботи чоловік, вдатний у стількох науках, який переписував Біблію для самого царя, а тепер ось можна попихати ним, скільки хочеш. З нього брали приклад козаки команди. Отож і плівся я далеко позаду, аби не муляти осавулові та козакам очі, та й гарно йти самому, розглядатися та розмірковувати на самоті. Про світ, про себе, про ту ж таки команду... Чого воно так влаштовано, що кожен хоче пожакувати, підіпхнути під себе іншого, й не хочуть, а чи не вміють йти врівні, прагнуть вивищитись один над одним маєтністю, владою, силою, і чи зміниться колись це, чи зрозуміють самі люди, що чинять собі шкоду. Скільки б то не зібралось людей, одразу знайдеться заводій, який хоче повернути до себе увагу всіх якщо не чим іншим, то хоч дурістю намагається вилізти на людські шиї і погуцатись на них. Один панує, тисяча бідує. І запанує хоч ти що хоч. Іноді такий чоловік скрадається, неначе нишковий пес, лашиться до товпи, лестить їй, дурній, а тоді й осідлає, і вже періщить батогом та гиджикає. А люди й самі раді: вони не можуть жити в рівності та злагоді, випихають когось над собою, славлять його, творять кумира, хоч від того застерігають їх сто євангельських заповідей. Ми всі щиро молимося по Євангелію — і порушуємо його заповіді повсякчас. Полюби ближнього, не прагни жони його, душі його, не прагни багатства, слави, влади, — повторюємо те од ранку до ночі, а чинимо навпаки. Чому?

Днина видалася теплою, дорога гарною, ніщо мені не заважало думати, насолоджуватися довколишньою красою. Дорога пластала по горбках, в ліву руку шуміли очерети, в праву простягалися луки, серед яких поблискували озера, стояли невисокі старі дуби та явори, дикі груші зеленіли яро, хміль вився по деревині й обвивав мою душу, далі розпочався ліс, і я не почувся й не згледівся, як звідкі-

лясь поперед мене узявся гурт чоловіків у дивному розлаханому одязі й погупотів повз мене. Я аж заворонився і рота розкрив з подиву, а ті бігли вовчою рисою, вдягнені хто в шо: той у жупан козацький, той у кунтуш телячий без рукавів, той у сорочку косарську, а еден так голий до пояса, вони вхекалися, бо до всього пірили кілька мішків. Коли вони поминули мене, з останнього мішка щось випало в траву, я те побачив, окликнув тих людей і подав їм пропажу. То виявився капшук з грішми. Чи та моя делікатність звар'ювала прибишів, чи щось інше, але маленький, чорнявий, товстенький, з широкими плечами і спиною чоловічок наказав: тягніть його з нами. Голий до пояса чоловік ухопив мене за руку й примусив бігти поруч нього. Ми пробігли ще гонів двоє, а потім повернули на невидиму з дороги стежку в очереті, прогній себто, й нею почалапали до річки, яка в цьому місці розливалася чималим плесом. Через річечку переправилися задирчастим човном, запхали його в очерет, прибиші пішли в ліс і повели мене з собою. Так я опинився в розбійницькому таборі. Він розташувався в лісі під невисокими, кремезними, що сплелися угорі віттям, дубами, там стояв курінь літній з гілля, вкритого травою, за куренем лежав старий, величезний, підпертий кіллям човен, не човен, а кораблик, бо ж мав навіть палубу, але прибиші її до половини розібрали, хтозна, як вони його сюди притягли, очевидно, пригнали по розливу, по великій воді, а тепер він слугував їм прихистком од негоди, під ним складали награбоване. Спали або в курені, або на галявинці, де стояли тагани і були викопані дві копаночки, з яких брали воду. До тих копаночок сповзалися вужі та змії, і я боявся туди ходити — спочатку стукотів поперед себе палицею, проганяв гаддя, а тоді йшов сам. Довкола копаночок росли трави пишно — мені попід руки — та деревій до колін.

Розбійники спочатку довго допитували в мене, хто я і звідки, з ким і куди їхав, перші дні тримали мене в носі човна, де залишилась палуба і де був чулан, двері якого привалювали колодою, а тоді той пильний нагляд послабили, настановивши мене в кашовари. Для того, здається, й хапали мене, бо самі били баглаї. А я й не збирався втікати. В прибишів мені сподобалося. Були це люди веселі, відчайні й не жадібні. А може, так мені здалося. Вони ніби аж полюбили мене, вечорами облягалися біля багаття й прохали почитати щось із Святого письма. Святе письмо любили над усе. Слухали залюбки, розчулювалися, траплялося, якийсь комишник і сльозу пустить під глас псалми.

Не припрошував мене до тих читань і ніколи не розчулювався тільки Солонина, — отаман розбійницький, — маленький, чорний, сидів збоку на пенькові отаманському, поблискував очима, і в його руках поблискував вузький, довгий колійський ніж — їв тільки з ножа. А ходив він, як мул по дну, й появлявся, коли на нього найменше сподівалися. Заотаманував він завдяки винахідливості, хитрості й, мабуть, нещадимості, про яку важко було здогадатися. Це він вигадав обманну дорогу на обманний брід, пробили її в чагарях, навіть обаполами виклали в одному місці, а там броду не було, посередині — яма, в яку й шурхала перша підвода. Інші зупинялися, зчинявся рейвах, отоді й налітали прибиші. Я про те довго не знав і, признаюся, спочатку мався серед тих своїх нових товаришів добре. Вони, коли згадували своє минуле, то з сумом, калялись в содіяних гріхах і божилися, що пішли з приневолі житейської. Особливо скаржився на свою долю Кваша. Саврадимом його звали, але по імені прибиші ніколи один одного не кликали й на імена не озивалися, неначе й не було в них імен. Був це чоловік велетень, тілистий, з обличчям ображеної дитини, він і розповідав, неначе ображена дитина, як жив у матері, а мати прийняла приймака, а в приймака була дочка, і він, Саврадим, спізнався з нею, покохалися, а мати не давала женитися, щоб не посів господарства, й вирішили згладити його з світа, й приймак рубонув сокирою нічної пори, гадаючи, що поцілів його, Саврадима, а зарубав свою дочку, бо в коморі спала вона, а не Саврадим. «А я тоді вхопив його обіруч і вкинув у криницю. Хотів і матір туди пустити, так почала вона проситися, і я пожалів». Розчулила мене вельми й скорбна повість Савки Кажана, літнього прибиша, лисого чоловіка з пацьоркою вусів під гострим носом, чимось схожого на тхорика. Його прогнали з дому рідні діти, аби не заважав їм хазяйнувати, а він вигодував їх сам, бо дружина рано померла і Савка вдруге не женився. «Зайшов я до сестри, а вона годує своїх малих, то я їй і кажу: «Подуши маленькими, а то будеш, як я». Савка при цій оповіді починав плакати, з ним пускав сльозу і я. Еге ж, прибиші були люди сердобольні й плакали часто, особливо коли випивали. А пили вони майже щодня. Вночі я довго не спав, перебирав ще раз, по-іншому, глибше, розповіді прибишів, жалів їх. Я думав про те, що й розбійники також люди, це ті люди, яких я шукаю, тобто вони — дрібка того люду, одного великого гурту, щось у них є таке, що прилучує до людей, яких

я знаю. Таке мені думалося ночами. Вночі розсипи зір губилися в дубовому листі, а зорі там дикі й неласкаві, і не давалися до добрих думок, не було серед них «татової і маминої», а кажани маяли чорними крильми й пугачі пугали, якщо на негоду.

Іноді я думав, бо хотілося так думати, про прибишів, що це люди вільні, сміливі, й тоді вони будили в мені думки про світ широкий і невитоптаний, про те, що можна жити, нікому не підкоряючись і нікому не догоджаючи. Й тоді я намагався переконати себе, що оці люди не винуваті в тому, що стали прибишами: так заспокоював себе, хоч хтось настирливо шепотів мені в вуха, що котрийсь із них, може, й не винуватий, а інші винуваті. Саме через те, вийшовши звідси, я нічого не розкажу про них. Бо, видавши винуватих, видам і не винуватих, і на все життя візьму гріх на душу... Звичайно, я беру його й тепер, бо хто знає, що вони можуть скоїти — убити, пограбувати чесних людей. Так, я піду від них і забуду про них, я побачив ще один окрайчик життя, але не хочу мати з ним нічого спільного.

Й пережив я у лісі таке страхіття, якого не дай Бог нікому, — страхіття горобиної ночі, та такої, якої не бачив ще ніколи. Спочатку лісом пішла хвиля, дерева гуділи й тріщали, і осипалося з них сухе гілля, капотіли жолуді, а деякі розчахувалися й падали, а потім настала громовиця, від якої ломилися вуха, а білі спалахи блискавиць виїдали очі. При кожному новому спалахові блискавиці, при якому було видно, як утікають по стовбуру дерева комашки, здавалося, що дуби падають геть усі. Гриміло то десь далі, то просто над головою. Тріскалося небо, й дух паленини стояв у повітрі. Мені чомусь спало на думку, що така хартуна поперевертає всі шість вдівських млинів, і стало мені шкода вдів і їхніх дітей. Прибиші збилися до купи й попадали до моїх ніг, прохали, щоб повідпускав гріхи, казали, що я один тут праведний чоловік, і веліли, аби заступився за них перед Богом. І я молився, я боявся, але не так, як вони, бо ж знав, що громовиця — Боже наслання, але не кара, наслання — суть природне явище, про це казав і отець Симеон, Бог не карає громовицею, а розвіює важкий дух, що зібрався в повітрі.

Потім ринули води, не струменями, а потоками, і прибиші стояли в воді. А вранці вигулькнуло сонце, й вони одразу забули про все, ще й піджартувували один над одним.

Кожного ранку я плив маленьким човником трусити ятери та крильчаки, і курочки водяні смішно бігли по-

перед мене по лататтю, й лиска світила білим дзьобом з очерету, а чаєчка майже черкала крилом об мою голову. Дрібне риб'я розсипалося з-під човна, лілії білі та жовті гойдалися й обвивалися довкруг мого весельця. Може, оце воно і є, щастя? Чого ще шукати. Може, оце тут і загіздила людська правда, яка повела нитку від кривди. Прибиші люди вольнії і добрії, нікого не вбили, при мені ще нікого не пограбували, а грабують вони — кажуть про те самі — тільки багатих, тільки обози купецькі шарпають та панів. Силою їх згладжували зі світу, силою відшкодовують своє. Сила на силу... Сила, насильство це мовби й не по мені, а от воля тут повна.

Одного разу я знайшов у крильчаку дохлу шуку й кілька живих лінів. Мабуть, шука спокусилася на лінів, запливла, а виплисти не змогла. І не до лінів їй було, й здохла зі страху, а лини вижили. Або позапливали пізніше. Одначе ні, вони б не полізли до шуки. Того крильчака ставив не я, певно, поставив його хтось із прибишів давно і забув про нього. Такої великої шуки я ще не бачив зроду, й привіз її, і показав прибишам. А потім кинув за куш і забув про неї, а вона засмерділася. Ї смерділа кілька днів, і ми не могли зрозуміти, звідки йде сморід (шука впала в куш бересклету сторчма й зависла там), прибиші шаленіли, той дух чомусь особливо нервував і страхав їх. Врешті Солонина знайшов її, обіруч виволік з куша й вдарив мене нею по обличчю. Вдарив не дуже боляче, шука була гнила й розсипалася, але в ту мить на душу мені впала чорна гіркота, щось мовби обірвалося в мені. Я закопав рештки шуки за куренем і того вечора не пішов до вогнища, хоч Кваша трохи на коліна переді мною не ставав. Горе і злість роблять людину гострою. Я почав додивлятися й зрозумів, що прибиська безтурботність не вся щира, що гризота лежить на душі в кожного, що вони весь час щось метикують, зникає то один, то другий, і, пошепотівшись з отаманом, зникає знову.

А потім сталося те, чого я мовби й не сподівався. І сподівався, і боявся його, щось таке стояло в мені на сторожі, маленьке, гостреньке, а тоді враз проросло й пробило груди. Було це як знамення, бо випало на свято велике й грізне — на Головосіка.

Весь той день прибиші були зосереджені, якісь напружені, спати лягли рано, ще до захід сонця, встали опівночі й пішли. Вони вернулися пізнього ранку, і вороття те було лячне, криваве й жалюгідне водночас. Тягли пораненого Солонину, шкандибав ще один прибиш, і не було серед

них Кваші, Кажана і Черемухи. Отож, з дев'яти прибишів лишилося шість, і з тих двоє поранені: один у ногу, другий у плече. Прибиші нічого не розповідали, дивилися звіркувато, стривожено, виставили варту з боку дороги. Солонину припоручили мені, і був я за цилурика: мастив Солонину рану на спині барсучим салом, напував окропом, настояним на звіробой та пижмі, годував, як дитину, з ложечки. Солонина постогнував — видко, йому боліло вельми: куля застряла десь усередині, але легені, мабуть, не прострілила, інакше б текла кров з рота. Прибиші нічого не розповідали про свій наліт, були розгублені й злі, між ними раз по раз виникали почвари. Злість у них наростала з дня на день: адже не було чим погамувати страх, залити гіркоту невдачі — горілчані сулії стояли порожні, а потікатися до села боялися. Нарешті вони не витримали й наказали-попросили мене, щоб сходяв до шинку. На ту функцію вибирався неохоче. Дали мені дві сулії, заплетені в лозу, з лозовими ручками, дали гроші, розказали куди йти і як матися-вестися. Мабуть, з огляду на свято, в корчмі було повно людей, а корчмар десь відвихнувся, й мені довелося довгенько чекати. І гомоніли всі, звісно, про недавню подію, і з усього того я втямив, що напали прибиші біля роз'їждженого узвозу на гетьманський обоз, який ішов на Дін, напали зненацька й спочатку вдало для себе, але якийсь хлопець на возі вихопив з сидельних кобур пістолі й встрілив одразу двох прибишів — отамана й ще одного, і тоді отямилася вся сторожа і прибиші втекли, навздогін їм стріляли, один упав, а решта щезли в лісі, чи всі живі, чи, може, котрий сконав по дорозі. Дядьки гомоніли, розповідали про розбійників чумакам і всі разом кляли прибишів, а водночас і владу, куди, мовляв, вона дивиться, чого не викоренить це кодро до дна. Двоє чи троє дядьків зацікавлено і, як здалося мені, насторожено поглядали на мене. Мені було страшно, а водночас соромно перед цими людьми. Я мовби вже вчинив щось проти них. І порушив дане собі слово не втручатися в світ. Водночас я чомусь не міг повернутися й піти, закинути сулії в бур'ян, а самому дременути без огляду. Я ледве дочекався, поки вернеться шинкар та наповнить мої четвертини. Пірив я їх бігом, через поле і луки, а далі лісовою доріжкою понад довгим, геть зарослим лататтям, поміж яким білили лілії, озерцем, а сам думав. Пекли мене білі лілії, пекли чистотою своєю і нагадували про недобрі мирські діла, про розбій та душогубство, до яких я невільно виявився причетним. Добрі,

веселі хлопці, яких я знав, які вечорами так гарно, тихо й сумовито співали біля багаття про сиву неньку і сестру-жалібницю, насправді були злими людьми, які важилися на чуже майно, на чужі життя. Оголоною душею бачив неправоту їхню, захланність і лютість і розумів, що вже не зможу поглянути в їхній бік без докору. Христос учив творити добро і любити всіх, але я почував, що більше любити цих людей не зможу. Бо це не частка того цілого, про яке думав, а язвина його, гноївка, яку потрібно гоїти, але для того замало моїх сил і вміння. Христос укріпив і в рішенні відкинутись від прибишів. Я довго вагався, як мені бути, — боявся, що прибиші не відпустять мене більше від себе, — й тому, скрадаючись, підніс сулії до самого табору, виставив їх на стежці до копанок, а сам, знову ж таки скрадливо, почалапав заступами лісу в ту сторону, куди мав намір пробиватись од самого початку.

Розділ двадцять третій

I

Гетьман любив затишні кімнати, м'які фотелі й канапи, килими — особливо турецькі та перські. Завжди сідав так, щоб перед очима була вся кімната й щоб тримати в полі зору всіх, хто в ній. Не любив, коли підходили ззаду або ставали збоку. Навіть по саду ходив тільки по прямих стежках і лише там, де не було кущів і великих дерев. А ще він любив вареники з вишнями, гречаники з салом і ковбасою, смажені в маслі курячі пупки, вишнівку і прозоре французьке вино. Принаймні так йому здавалося, й такі страви йому готували, коли обідав сам. Бо, якщо сказати правду, вже й не знав, що йому смакувало. Ось і вишнівка... Пам'ятав, як ще в батьківській хаті стояли на підвіконні сулії з вишнями і в них грав рубіновий сік, бігли вгору по стінках рожеві бульбашки, але для них, дітей, було заборонено навіть підходити до тих бутлів, і вишнівка здавалася неймовірним залассям. Пам'ятає, як восьмирічним хлопчиком добрав способу добутись до того трунку — вирізав очеретину й тягнув крізь неї солодку вишнівку, і доливав у бутлі води, аж поки не впіймався на грішному промислі. Його зачинили в льоху, й він рюмсав там від обіду до вечора, а по тому два тижні одмолював у Бога гріх. Бог простив йому після першої молитви, він це відчув одразу й за це полюбив Бога, а батькові не прощав довго.

І ось по багатьох роках, ба десятиліттях, згадав солодку батькову вишнівку, й забাগлося йому її, челядники заставили суліями довгий стіл, але жодна не смакувала. У всіх бутлях не те. Чи вишні не ті, чи не на тому сонці настояні... А тоді один кухарчук приніс невеликого штофа (каже, купив у одної баби), ягоди там були поморщені, вишнівка — темно-червона, але вона одразу нагадала гетьману ту, що вистоювалася у високих суліях з тонкими шийками в батьковім домі.

На жаль, і ця, бабина, була не та, яку пив через очеретину. І він зрозумів, що тої йому вже не скуштувати ніколи — її спили літа, й не побігти босими ногами по споришу, і не рвати яблука-зеленці, не сміятися щиро й весело. Гетьман сумно подумав, що й сам він — жертва вічно нездійснених бажань, жертва погоні, в якій втікача — мрії — ніколи не наздогнати, навпаки, з роками відстає від неї. І лишається в душі порожньо, лишається невдоволення собою, лишається вічна оскарга на світ, і не хочеться зізнаватися, що вибрав цю путь сам. І тоді він засмутився, й весь день був задуманий, і наказав запалити в домашній церкві п'ятдесят чотири свічки, хоч не сказав, у спокуту яких гріхів або на звершення яких замірів має згоріти той віск.

Здивований таким велінням, Ждан Гук позапалиював свічки. Гетьман не вказав, перед якими святими їх світити і які молитви читати. Так вони й згоріли перед образами святих в німій тиші.

Догоріли свічки в церкві, і Ждан запалив два п'ятисвічники в обвішаній килимами світлиці. Гетьман наказав відставити один п'ятисвічник далі, Ждан переніс його на кахельний карниз грубки. Гетьман подумав, що вже давно хотів прогнати цього парубійка, та чомусь не проганяв. Не справджувалися його надії на цього хлопця, хоч він нічого недешкетного мовби й не зробив, але гетьман душею відчував, що той до всього доскіпливо приглядається, нічого не приймає на віру, якщо так, то під тими прищами неодмінно загноздився черв'ячок недоброхиття. І все-таки він і досі чимось йому подобався. Чим же? Нелукавством. Простотою. А ще чим? Тим, що негарний?.. А може, тримав через те, що взяв сам, що обридли лествиві, слизькі челядники. Нехай ходить серед них хоч один такий — відкритий і дикий. Колись і сам був такий...

Ні, не такий. А який був? І яким міг бути, аби не подув сприятливий вітер у його вітрило? Попував би десь у селі. Доживав віку добрим сільським батюшкою, мочив би у суліях вишні та квасив на зиму капусту з хроном, смородино-

вим листям та горобиною. Десь у глибині свідомості (неначе в сні) майнуло, що, може, в тому більше щастя, ніж у гетьманстві. Майнуло й щезло, йому аж стало соромно за такі думки, і щезли спогади, і став він знову важким, похмурим, буркітливим гетьманом, котрого мучать безсоння і печія, а сам він обридає всім бубонінням, нудними повчаннями, і влазить у всі великі й дрібні справи, і не може їх вирішити за раз, часто одкладає на завтра. На завтра! Вчора одклав не обмізковану грамоту з малоросійського приказу. В тій грамоті сказано, що йдеться до нових утарачок з турками — до великої війни, Адріанополь і Стамбул рихтують її давно, й через те треба увійти в спілку із Запорожжям; пропустити туди порохові та провіантські обози й виділити з гетьманської скарбниці кошти для закупівлі зброї.

Гетьман протримав у голові цей клопіт трохи не всеньку ніч, так і не позбувся його. Зняти варту, яку сам наказав поставити, і пропустити обози! І таким робом укріпити на силі Січ, дати потачку сваволі й непослуху. Посполиті й так втікають на Січ, нема їм стриму. А дознавши, що Москва шле за пороги свинець і сукна, попливуть туди, як плав. А може, тієї війни й не буде. Вже турок один раз вхопив шилом патоки, вдруге не захоче. Що йому більше в мислі — українські рядна чи венетійські сукна? Опріч того, Самойловича канудило від думки, що допомагатиме тому прибишеві, своєму запеклому ворогові — Сіркові. Спогадував слова, якими той шпетив його в листах, і важка, густа кров гупала в скроні. Ні, не діжде, ланець! Кісткою в горлі Самойловичу Запорожжя! Зараза непослуху розтікається звідти по всій Гетьманщині. Має себе той прибишака за зацного лицаря, узяв моду всіх повчати, ще й хоче привести його до одної спілки з правобережцями. Гетьман знає, що то за спілка! Видеруть з рук булаву, віддадуть, кому самі схочуть.

Що буде, коли не виконає оце веління Москви? Надішлють грамотку, вишпетять. Цар і бояри теж видають, що Січ — то дикий клубок шершнів, але мусять терпіти, бо той клубок стоїть на перепоні вовкові — турчинові. Може, й грамотки не пришлють. А може, він, гетьман, добре не прочитав тієї реляції! Саме так — добре не прочитав.

Ця думка осяяла його, як знамення. Перехрестився, дістав маленький ключик, відімкнув ковану срібними штабами скриню. Вийняв з неї листа з двома печатками, поклав на стіл.

— Ей, світла!

Ждан зайшов з передпокою із п'ятисвічником у руці. Цей п'ятисвічник (свічки товстенні, з білого лою) для читання. Самойлович страчав зір катастрофічно, це його вельми непокоїло і пригнічувало. Тепер, коли він читав, свічка стояв збоку і присвічував над головою.

Пристаюачи до столу, Ждан побачив великого голубого метелика, який бився в шибку вікна, прочинив вікно і випустив його. Гетьман скривився. Й на хвилю відволікся од своїх думок. Їх одволік чоловік на парсуні, що висіла на протилежній стіні. Та парсуна — єдина у кімнаті. Чоловік наморщив чоло, примружив очі, поклав на уста палець. Навіть Самойлович не знає, хто це такий. Якийсь латинянин, одягнений у козацьку одежу. Але вельми значущий його жест. Він увібрив ціле людське життя. Багато життів. Життя цілих поколінь людей. Помовч — і чогось досягнеш! Помовч — і залишишся живий. Навіть потаємні думки можуть відгадати! Не поспішай, помисли — знайдеш найкраще рішення!

Увесь вік гетьман живе з прикладеним до вуст пальцем. Якби прийняв — гай-гай, чи сидів би в оцій світлиці?!

Портрет чимось йому й не подобається. Либонь, нагадуванням, що й той жест можуть відгадати. А також думкою про те, що не все життя — в отій мовчанці, що є на світі інше життя, просте й веселе, сповнене радості й довіри, безжурності, позбавлене страху й засторог. Може, воно і є, але не тут. Не в цих і не в подібних до цих стінах. Самойловичу здалося, що чоловік на портреті підморгнув йому. Мовляв, твій розгад правдивий. Гетьман знову підсунув ближче листа.

У Ждана зір, як у сокола-боривітра. Боривітер бачить маленьку пташку-пастушка в густій траві на відстані версти. Рядки, над якими гетьман нахилився до самого столу, в свічкаревому очу — як грубі гужівки. Гетьман думає, що Ждан не вміє читати й не знає, що той з дячком Алтином давно подолав часословець, псалтир і октоїх і тепер сам читає всілякі книженці. Ждан хотів одкритися давно, але якось не випадало, а тепер і не знав, як те зробити. Та й іноді вельми цікаві кореспонденції читає гетьман. Жданові втямки, як це страшно — бути втаємниченим у гетьманові справи, й мучить його совість, ось через це він не хоче більше прислужувати в цих покоях. Цур їм, отим вигодам, про які казав Митрофан, і козацькому кунтушеві, і легкій роботі. Це ж лише в людських очах він козак гетьманського двору, а насправді — звичайний наймит. Щоправда, всі тут наймити. І старший кухар, і управитель, і навіть генеральний обозний.

І оцього листа вчитав Ждан. Дуже важливий то лист, бо писаний він на добро Запорозькій Січі і всьому поспільству, а ще там сказано, що йдеться до великої волейної потреби, либонь, і гетьман піде в похід, а з ним і Ждан. Ні, Ждан з гетьманом не піде, він намислив собі інший путівець.

— Розпали у грубці, — раптом звелів гетьман, — щось мене морозить.

Ждан здивувався — гетьман ніколи не пояснював своїх велінь.

«І чого він такий непривітний? — думав Ждан. — Доскочив найвищої влади. Все в нього є... Скільки то користі можна зробити на такому уряді. Може, тому й похмурий, що не робить? А чому не робить?.. » Ждан заходив у глухий кут. Йому, небораківі, здавалося, що влада й дана для того, аби робити людям добро.

Все було готове до підпапу: тонкі кленові поліця, м'яка вівсяна солома. Вона спалахнула, шойно рожевий язичок свічки лизнув її. Золоті відсвіти заграли на смаглявому, з випнутими вилицями Ждановому обличчі, на зеленій кахлі, на кованій сріблом скрині.

Ждан відступив із п'ятисвічником до дверей. Не знав: йти йому чи чекати, коли гетьман почне читати далі. Він так і не навчився вгадувати гетьманові порухи, часто ступав ногою не в ті, що треба, сліди. Й знав, що гетьман це бачить, але не міг здогадатися, чому не проганяє. Шоправда, цей важкий вельможний чоловік не мрів ласкою ні до кого, й мало кому вдавалося відгадати бажання гетьмана, хоч усі летіли летом на один покив його пальця, гнулися до підлоги; лише він, Ждан, стояв прямо, не гнувся й не хилився, і гетьман терпів його. А може, свічка і гетьмана впевнив, що має стояти прямо, як свічка.

Гетьман важко підвівся з фотеля, взяв аркуш і пішов до грубки. Пхнув його досередини, й цупкий папір спалахнув у одну мить. Вогненна сила аж підняла білий аркуш угору, а впав він донизу, на попіл, червоним сувійчиком. Ждан у першу мить нестямився з подиву. Далі йому спершу стало холодно, а потім душно, зяпав відкритим ротом, і гарячий дух переплавленого з чорнобилем лою забивав подих. На мить — тільки на мить — спробував обдурити себе розгадом: такі листи треба спалювати, аби не розкрилася таємниця. Одначе одразу ж і відкинув ту думку: зовсім не така це таємниця, щоб її ховати од генеральної старшини. Гетьман усі листи оддає до таємної канцелярії.

*Гетьман важко підвіся з фотеля, взяв аркуш і пішов до грубки.
Пхнув його досередини, й цупкий папір спалахнув у одну мить.*

Розгад був один.

Уже потім Ждан довідався, що й з гінцем, який привіз його, сталася лиха приключка: заснув у надмір натопленій хаті, в якій каглу у бовдурі хтось рано заткнув, так і помер неборака від чаду.

В першу мить Ждан поніс оцю таємницю, як відкопаний на злодійському обійсті скарб. Він поніс її, як справжню коштовність, яку можна повернути людям, адже це найбільша радість — подарувати іншим щось велике, раніше одібране в них, і тулив до серця, й горів, немов у лихоманці. І тільки згодом вона придушила його, як жорновий камінь. Відчував її огром, аж боліло серце.

Спускався вниз сходами, ніс у руках п'ятисвічник, і пливла по стіні легка тінь, що, здавалося, теж знала все й раділа разом з ним. Щось велике, не знане раніше заповнило Ждана, наповнило незвичайною відповідальністю, аж урочистістю. Він зрозумів: наступив момент, для якого жив, приспів час виправдати перед Богом власне існування на землі. Звершити діло праведне, хоч і небезпечне. Через те й праведне, що небезпечне.

Ніч була ясна, зоряна, лебедем плив понад високими вербами місяць. Тихо пливла попід вербами ріка із золотою кладкою на той бік і срібними палями, густо повбиваними в воду. Кажуть, по тій кладці вночі ходить козак — кучерявий, рідкозубий Олійниченко Кузьма, а тоді перебігає на цей бік і ганяється за вертлявою, мов дзиґа, дикуватою Оришкою. Ганявся він за нею й за життя, а Оришка втікала від нього, ще й кепкувала над ним, не знала, що приневолять батько та мати пов'язати засланих Кузьмою старостів рушниками (Кузьмі батько передавав олійницю і водяний млин) і вона у відчаї побіжить по цій доріжці на той бік Сейму, але добіжить тільки до глибу, а за нею й Кузьма. Мабуть, була дурна? А може, й ні.

Але таке буває після півночі. А зараз під вербами регочуть дівчата, і той сміх пружкою хвилею проходить по Жданові, лоскоче серце: Ждан рідкозубий, але у воду не побіжить. Одрубав отак у думці, а серце чомусь стислося, й він зупинився. А тоді думка-таїна прогнала всі інші думки.

І він покликав:

— Тимку! Ходи сюди!

— Йди ти.

— Ні, ти! Маю справу.

Підійшов Тимко — високий, гарний парубок у китайчатім жупані, місяць вигравав на його обличчі, й було воно

мужне, гордовите. Тимка люблять дівчата. Тимко — Жданів товариш, в недавньому минулому ще й суперник. Незугарний з виду, голий як бубон, Ждан смалив халявки до найгарніших дівчат. Власне, халявок не смалив — тільки закохувався потайно. Був страшенно влюбливий, і всі батуринські красуні по черзі снилися йому ночами. Він знав, що незугарний, знав, що бідний і що жодна з тих дівчат не піде з ним до вінця, й переживав страшенно, й не міг нічого з собою вдіяти. Отак і закохався у високу станом, русокошу Вівдю, дочку багатого чумака Гриценка. Що вже була Вівдя красива, що вже знала собі ціну, а що вже правила за ту ціну... парубки глухої ночі й на кладовище ходили по її забеганці, і в чужі садки лазили, і кинули соцького в річку, а їй все було мало. Й кривавили один одному пики, і провалювали голови, а вона заливалася сміхом, й кожного вечора проводжав її інший парубок. Одного разу, на зло всій паруботі, забеглося Вівді, щоб її провів додому Ждан.

Отоді й посварилися з Тимком, котрий перед тим проводжав Вівдю кілька вечорів суспіль. Але по тому Вівдю почав проводити Кирик, а далі Махтей, а далі несподівано Ждан закохався в кругловицу веселуху Парасочку, й вони помирилися з Тимком. І запалали один до одного парубоцькою приязню, й виповідали один одному всі, які мали, таємниці, й Тимко пристав на Жданів замір тікати разом на Січ. Спочатку пристав, а потім чогось передумав. Ось тепер Ждан поверне його на старе.

— Чого біжиш, як з пожежі?

— Тимку, ходи ближче... Я тобі скажу таке... Розумієш, я випадком прочитав московського листа у гетьманській світлиці. У листі вказано, аби дали запорожцям хлібного й порохового перевозів, аби гетьман послав на Січ і свої обози. А турок збирається йти війною і на нас, і на Москву... А гетьман того листа не показав нікому й спалив у грубці. Нам треба розказати комусь такому, хто б змусив гетьмана переіменити свій намір...

Навіть при місячному світлі було видно, як поблід Тимко. Обличчя його перекошилося, нижня губа одвисла.

— Ти... ти... — зашепотів він... — цс-с. — І оглянувся на куш, що чорнів неподалік. Ще й присів і приглянувся проти води.

— Дурне мелеш... Хто тобі повірить?

— Архімандрит попросить гетьмана поклястися на Євангелії.

— Та ти тямиш, що молотиш. До архімандрита як до неба... Замри, якщо хочеш жити. Гетьман роздушить тебе, мов кузьку. Не такі мудрагелі в льохах гризлі заліза. І знай: ти мені нічого не казав... Цур дурня... Забудь... То вищі помисли. Ми й справді кузьки.

— Ти не кузька, а блощиця, — скипів Ждан і крутнув головою. Тимко мовчав. З того боку річки віяло холодом.

— Йди вже, — понуро, тихо мовив Тимко. — Проспи-ся. Бо... Якщо мене візьмуть на квестію...

— За що тебе брати на квестію. Ти — нікчемний заєць. Скуби собі капусту.

Тимко опустил голову.

Ждан плюнув під ноги й почовгав по стежці вгору. Йому самому було страшно, й не знав, чи витримає би ті люті квестії, яких, правда, сам не бачив, але про які чув. Але ж, подумав, у світі є щось більше за власний страх. І навіть за життя. Якщо напружитися... Якщо зібрати воєдино волю — можна витримати. Від широкої, обплутаної корінням дерев стежки відбігали в боки інші. Ждан несамохіть повернув на одну з них. А може, й не випадково. Вона вивела його берегами на гору, далі привела по широкій межі до новенької дерев'яної церкви. Липовий, котрий ще не потемнів, дашок блискотів проти місяця, як слюда. Церкву спорудили на місці старого церквища, ще й бур'янів довкола не викосили. За ними не видно було давніх настоятелів храму, могилок їхніх.

У хатині біля церкви, власне, у сторожці, доживав віку колишній дяк у абшиді Хома, двоюрідний брат седнівського дяка, звідки його й знав Ждан. Обидва дяки дуже схожі один на одного, обидва не піднялися на вищі щаблі церковної драбини, обидва потроху прикохували хлопця, але самі бідували. Нині в новій церкві новий дяк, а Хома справляв сторожівську службу. Перебивався він з ячмінної куті на воду: десь прочитає канон на ісход душі, комусь напише клопотання до полкового судді або й до гетьманської канцелярії. Дуже любив писати ті папери Хома Хом'як, тільки не любили їх читати в канцеляріях. І не любили самого дяка, може, через те й дочасно виперли з церкви.

У дяка Хоми потайно вчився далі грамоти Ждан.

У Хом'яка світилося, й Ждан постукав у маленьке, в однохрестя, віконце. А тоді пригадав, що дяк ніколи не замикає хату, й прочинив двері. Хом'як сидів за столом, читав псалтир. Він його читає завжди, тільки вичитує з нього трохи не те, що вичитують інші. Прочитає главу, а далі сяде

й замислитися, як то волові пролізти у вушко голки?! Чи він так схуд, чи голка така велика, чи вушко роздимається...

Псалтир — єдина книжка в дяковій хаті і єдина коштовна річ. Все інше Хом'як давно поспродував та поміняв на борошно, квасолію, а то й на пугар горілки. Лишилась одна миска та один черепочок, дві ложки (одна для гостя), дерев'яний цебер з водою, порожні полиці і жердка, а на печі — кожух. У кожух Хом'як одягається взимку, кожухом укривається. Навіть віника немає в Хоминій хаті, й не метено там, мабуть, з рік. Хом'як нечесаний і невмитий, важкі сиво-чорні ковтохи звисають йому на очі, й важка борода розтеклася по грудях, а сам великий і темний лицем. Ждан завжди думав про те, що дяк Хома давно покінчив рахунки зі світом і не боїться нічого. Через те й вирішив одкритися йому та запитати в нього поради.

Хом'як вислухав Жданову оповідь, дивився перед себе на важкі, чорні, покладені на Святе писання руки. Ждан скінчив, а дяк усе ще мовчав, не відриваючи погляду від рук. Виглянула із запілля миша — худа й довга, шаснула під піч. Либонь, вона тут вже не боялася нічого. Це чомусь і розвеселило, й утвердило в своїй думці Ждана. Але, йому в подив, Хом'як, і далі не повертаючи до нього голови, пробурмотів:

— Щасен чоловік, що все чинить обачно, й син людський, що твердо в законі держиться...

— А чому ви так кажете, дядьку? — крутонув шиєю Ждан.

— Обачно, бо... Як сказав Господь: ще півень не проспівав тричі...

— А хто може виказати?

— Отож я й запитую.

Жданові помертвіло в очах. Й не від страху за себе, не від натяку Хом'якового (хоч пам'ятав і розумів, яку небезпеку посіяв, вивівши Тимкові таємницю), а саме через те, що син людський виявився зовсім не такий, як він про нього думав. Напружував пам'ять, щось з неї виплутувалося, а тоді прорік:

— Але ж ми разом читали: «Справедливість твоя скріпить тебе... нічого тобі боятися, страх не наблизився до тебе».

— Ти випустив слова «далеко будеш від гніву». А він навис над тобою, ти в його лабетах, у його кігтях.

— А чого боятися вам?

— Я не боюсь, — промимрив дяк. — Хоч... усе живе о своєму животі думає.

І враз скипіло в Ждановім серці, він стиснув кулаки, що лежали на колінах, прямим, кинджальним поглядом сіконув дяка.

— Скільки вам лишилося жити... Й чого варте таке життя?

— Е, хлопче, — нарешті підвів голову Хом'як, — що менше лишається в кварти трунку, тим він дорожчий і солідший. Коли його повна кварта, не шкода й на долівку пролити.

Знову пробігла миша, тепер уже з-під печі в запілля.

— Усе в Божій волі, — бубонів Хом'як. — А найперше ми, грішні. Ти знаєш, які то могутні володарі світу цього. І як добре вони знають та вгадують усе, що проти них. Навіть мовлені у льоху слова сягають їхніх вух.

— Чи не миші їх носять! — скривив у посмішці губи Ждан.

— Отроче, ти дуже мало знаєш світ. А я пожив на ньому. Самих гетьманів на моїй пам'яті відспівали дочасно... Світом, Ждане, править страх. Він ходить на котячих лапах і вибирає собі поживу.

Ждан не хотів думати про те, що чи хто править світом. Але він враз відчув, що йому стало душно. Здавалося, він зав'яз у чомусь глевкому і йому годі з нього вибратися. Рвонувся, немов з пут. Чув, як вони тріщать, одні спадають, а інші... інші тримають його, і думав про те, що оцей ось велетенський чорний чоловік обплутаний ними з голови до ніг. У них і ляже в домовину. Здавалося, чого йому боятися: один як перст, і жодних статків, і жодних надій відломити ласий шмат від тлустого пирога на святковому столі життя. Поїдає осушки й крихти й боїться втратити їх. Як же він пояснить це Богові, якою молитвою відмолить свій людський гріх?

Вибіг з хати, зупинився вже аж за церквою. Вона сяjala, як свічка, та не осявала душі. Ждан відчув себе маленьким, самотнім на цьому світі, таким самотнім, що хотілося заплакати... Вгорі щось шкиргнуло чи шкрябнуло, він підвів очі, подивився на баню церкви. На мить йому здалося, що проти зір щось майнуло — крила чи руки, і він затулив обличчя, а тоді тричі перехрестився. Проте великого страху од того маєва не почував. Щойно поховав за вечір у душі другу людину. А їх у нього й було лише двоє. Він вірив у їхню людську совість, чесність і ось мусив попрощатися з ними навек. І немає йому більше куди подітися, немає з ким порадитися. І видався йому світ скованим одним велетенським ланцюгом.

Увесь цей час його не полишала ще одна думка — про Митрофана, брата, січового підписаря. Найкраще було б

якось зв'язатися з ним — передати письмову циудулу чи навіть закликати того до Батурина, адже Митрофан сам натякав, що був би радий, якби Ждан передавав йому тутешні новини. Але кожного разу та думка наштовхувалася на гостру перепону, на посаджені в засаду чати: Митрофанові нічого казати не можна. Митрофан служить не лише січовому товариству, а ще комусь, а якщо не служить, то готовий служити. Страшно: єдиний брат — і йому не можна відкритися! Й така гіркота пойняла Ждана, аж не хотілося жити. Стільки довкола нищих людей, нишкових, хитрих, заляканих. Сливе увесь світ з них. Ще донедавна він думав інакше. Навіть у сирітстві, в старцівстві йому стрічалися добрі люди. Багато добрих людей, котрі хоч самі були бідні й покривджені долею, а таки ж співчували іншому бідакові й допомагали чим могли. І вже пізніше, коли його прийняла за підпасича дячина, у веселій хлопчачій зграї спізнав багато злого, але немало й доброго, все зле було кабешне, добре йшло від мислі й серця. Всі хлопчачки були правдиві, всі мріяли вирости в справжніх достойних козаків і прожити тільки правдою. Як же все гарно починається в світі і як погано кінчається! «Через те немає долі нашому краєві, — думав. — Бо порізнила отако всіх неправда».

Тепер у Ждана залишився на пораду лише один чоловік. Ждан не вельми вірив у його совісливість і правдивість, але був певний, що той нікому не викаже таємниці. Бо сам не любить гетьмана. Сидір Колиска доглядає гетьманський виїзд і двоє верхових гетьманових коней. Кругленький, пухкенький Колиска — вельми вправний конюх, четверо вороних у стійлі не підпускають до себе нікого, окрім Сидора. Може, слово знає таке, а може, підкорив коней-звірів м'якістю, добротою, охайністю. Якщо Жданові випадає вільна хвилина, він одразу біжить у конюшню. Там затишно, там панує чистота, й тебе охоплює особливе почуття доцільності життя та тривкості всього суцього на землі. В дві руки од проходу стоять коні — вороні, сірі, гніді, мишасті, годовані вівсом, добре вичищені, побрязкують цепками, переступають з ноги на ногу, зітхають глибоко, по-своєму, по-конячи. У самому кінці стайні, в щільно загороджених стійлах — внизу дошки суспіль, а вгорі міцні дерев'яні ґрати — басують два знамениті на весь край жеребці — Шляхтич і Півень. Шляхтич — перський румак, довгоногий, довгоший, Півень — бахматий, з важкими грудьми, довгою гривовою і міцними копитами. Одного разу тим копитом він забив на смерть пса-вовкодава, що був зникнув до стайні,

коли Півня виводили на прогулянку. А вгорі щебечуть у гніздах ластівки, стайня без ластівок — то й не стайня, а льох. У лівому кутку біля дверей лежить накошена трава й стоять мішки з вівсом. Пахне травною, дьогтем, ремінною упряжжю, гноєм і кінським потом. Колиска дозволяє Жданові почистити коні залізним, з вишмультаною дерев'яною ручкою шкреблом. Той чеше вороні, гніді, сірі боки, а потім ще протре коня солом'яним віхтем, аж шерсть на коневі заблищить, а Жданове серце осміхнеться. Ще Колиска іноді дає Жданові вигуляти жеребця, промчати охляп аж за село, до Вовчої могили. Ждан любив коней не стільки за гарячість і прудкість, скільки за красу. І, скачучи на коні, уявляв себе не звитяжцем, а милувавсь, як гарно, як граційно біжить кінь. І тоді його душа виповнювалася чимось чистим, дзвінким, красивим. Сидір Колиска кохається в конях одмалечку, пожаліє найгіршу шкапу, але отих четверо і тих двоє не любить. «А щоб ви понесли його під кручу...» — якось, крутячись у вільні хвилини на стайні, почув його бубоніння Ждан. І зрозумів, за що Сидір ненавидить цих красивих коней: бо вони возять гетьмана. А одного разу після гетьманових відвідин конюшні Колиска так нажохав четверик, що машталір не зміг управитися з ним, й довелося запрягати інших.

За що Сидір не любив гетьмана — хтозна. Адже починав служити ще в його батька, а потім Самойлович забрав його сюди. Може, за те й не любить, що попович став гетьманом, а Колиска так і лишився конюхом.

А Ждан заникує не тільки в конюшню, а й до Колиски додому. Якось Колиска попросив його допомогти привезти дров, Ждан привіз, а тоді прийшов їх пиляти, а там і колоти... Він перепиляв і переколов не одну хуру дров. І вправ весною Колисці поле — дванадцять упругів у долині під Шербатівкою, і обкопав канавою Колисчину садибу... Казав, що знудьгував за простою роботою. А насправді він знудьгував за голубими очима Парасочки, Колисчиної дочки. Дуже веселі в Парасочки очі, завжди розсміяні, Ждан не натішився тим сміхом і не сягнув його глибини. Парасочка видається йому красунею з-понад красунь. І тратиться він перед нею, й нарікає на себе, а нічого вдіяти не може й приступитися до Парасочки теж не вміє. Тільки іноді, коли забудеться, коли ошаліє, то розбалакається й тоді чеше, наче дячок-уставщик, і Парасочка слухає з цікавістю. А потім блисне оком, крутнеться на товстенькій нозі, й він знову зникає, зашпортнеться, пече раків. А Парасочка хихоче

й сплескує руками: «Який же ти смішний, Ждане». Парубок їй подобається. Подобається не вродою («Ох, коб хоч трохи кращій»), а саме оцією цнотливістю, ніяковістю й ошалілістю. А ще ж дечим і зобов'язана Жданові. Про це знає не тільки вона, знають її батько та мати. Пішла Парасочка в Текелієві сосни по малину — пішла, дурна, сама, а її й підсочив Олельчин Ігор. Син сотника Олелька Ігор — без князя в голові, причмелений, але силу має велетенську, бо їсть наче не в себе, а до роботи нездатний. Тобто, не хоче нічого робити, такий у нього причміл. От він і вхопив Парасочку на дорозі. Дорога вилась у кущах понад річкою, а в річці Ждан перевіряв верші. Біля дороги сушилися його ж крильчаки. Зачувши Парасоччин вереск, він вибіг на дорогу, закричав і собі, напад на Ігоря, а той зопалу втелющився в сіть. Поки виплутався, Парасочка втекла. Пом'яв тоді Ігор Жданові боки, зате Парасочка врятувалася. Увечері Колиска закликав Ждана додому, пригощав його горілкою й просив нікому про ту пригоду не розповідати. Ждан дотримав слова і став бажаним гостем у Колисок. Параска складає ціну своїй вроді й через те не зовсім легковажить Ждановим коханням. Хоч і не осягає його до кінця (цей найкоштовніший у світі скарб здебільшого поцінують найдешевше), тримає хлопця біля себе — отако й зрівноважуються на вселенських терезах любові дві шальки. То життя, доля провадять свій вічний відбір.

Ждан виповів свою таємницю наступного дня, проводжаючи Колиску додому. Йшли стежкою від річки на Мохнівку повз розкішний сад Леонтія Кочубея, де саме наливалися червоним соком вишні, стежка була широка, й місця вистачало обом. Колиска не сахнувся, не заціпенів зі страху, а ще й розпитував, як саме читав ту реляцію гетьман, що при тому робив і як палив її.

— Ніколи не мислив він запорожцям добра, — сказав Колиска, повертаючи зі стежки на широку вулицю. — Пагуби він їм хоче. Бо ж не признають його над собою, як і інших гетьманів не признавали. Але штуkenція ця — з реляцією — дуже тонка й небезпечна. Тут не можна отако — без огляду.

Сидорові думки розділилися на дві отари. І не міг він зібрати їх до купи, не міг зробити вибору. Найкраще було б відхреститися од цього хлопця та його небезпечного заміру. Але й Ждан тоді відхреститься від нього. А йому вельми припав до серця цей парубок. І йому, й Парасочці. Звичайно, не кепсько було б віддати Парасочку за багацького сина. Але ті багацькі синки самі шукають наречених з багатим

посагом, та й репане багатство і душу робить репаною. А Ждан — хлопець совісливий, чесний, сирота, такий шануватиметься, такий не покривдить ні Парасочку, ні тестя та тещу. Й не нашіптуватимуть лихого його родаки, бо їх просто в нього немає, прихилиться до їхнього, Колисчиного, роду. То нічого, що не має статку, не в ньому щастя.

Відмовити Ждана від того, на що той намірився, теж було небезпечно: можна прогадати в його очах, змаліти до порошокни. Ліпше перебрати той клопіт на себе, та так, щоб ним і не клопотатись. О, Сидір гаразд знає гетьмана. Знає, що робить з тими, хто бодай одним оком заглядає в шпарку до його покоїв. Немає нічого небезпечнішого за намагання стати на путі вседержителям. І він надумав: аби зберегти собі зятя, треба його якось відтрити від двору на якийсь час. Вже давно проситься Ждан з покоїв до стайні (челяді те в подив), й головний управитель позавчора сказав старшому конюху, аби забирав свічкогаса до коней. А в неділю їдуть стайничі аж на далекий Дін по коні; от з ними Сидір і спорядить хлопця.

— Є в мене, Ждане, одна стежка, один хідник. І пошлю я по ньому вірного чоловіка, либонь, і запоможемо запорожцям. Нехай самі запитують в царських канцеляріях, куди подівся той ординанс. — Він пристояв мить, і мусив пристояти Ждан. — Тільки це справа дуже потайна й небезпечна. Дивися, не виляпай нікому, бо одсічуть голову тобі й мені.

II

Ждан вернувся з Дону на Макотруса й одразу ж поїхав у Седнів, куди від'їхав на відпочинок гетьман. Ходив знайомими вулицями, блукав луками, де пас корови та коні, й дивний щем поймав серце. І не думав, і не гадав, що батьківщина, на якій, власне, нічого не має, може так діймати до живого, накликати стільки споминів.

Запах рідної луки одразу притлумив запахи всіх інших, нехай і розкішних, полів і луків. Країна дитячих споминів, у яку вели рідні стежки, була багатшою, ніж всі інші країни. А він таки ж набачився за останній місяць країв і земель, їхали степами й лісами, минали міста і села, й пригод їм лучилося чимало. Напали на них розбійники, і, може б, він і погинув, якби саме не спав на дні воза. Вже загинули сотник і двоє челядників, а Ждан тоді викублився з соломи й не розгубився — дістав з сидельних кобур (сідло лежало на возі)

два пістолі, з одного випалив у широку спину розбійницького отамана, з другого — в низенького, схожого на тхора розбійника в кожушаній жилетці, одягненій на голе тіло. Отож він понюхав пороху і врятував гетьманську кореспонденцію на Дон і подарунки старшині, які везли в чотирьох зашитих мішках. Його славили і порятовані ним сердюки з гетьманського обозу, й донці, яким привезли щедрі гостинці, й приохочували лишитись на Дону, і якби щось раптом не помянило Ждана в рідні краї — лишився б. Правдиво хтось сказав: тільки та земля твоя, на якій народився. Там, на Дону, співали українським козакам пісень три руді красуні — внучки отамана в абшиді, сивобрового пасічника, і Ждан спочатку думав, що вони співають йому. А тоді розупевнився. Надто вони були красиві, й надто самовпевнений і нахабний був сердюцький підосавулець Лещенко, танцюрист і хват, балакун і співун. Три внучки пасічника лишилися в пам'яті як три руді хмарки. А в Батурині на нього чекає пухкенька, чорненька Парасочка. За всієї несерйозності її сміхотливої вдачі та й при деяких її недосконалостях, у неї вистачає розуму поцінувати кохання молодого цнотливого козака.

...Босими, в порепах ногами гонив він оцією дорогою на пашу корови. Отам вони повертали з дороги, корови йшли пастівником, він брів за ними. Трава була сива од інею й холодна, аж обпікала ноги. Отам, на Крячковій могилі, він обідав. Отам, у Лаврентійовому болоті, ловив штаньми карасів. Воду збовтував до чорного: пускав через болото корови — й вони сколочували її до дна. Карасики були дрібні і чомусь у червоних кривавих плямах. Отут, понад Рокитянською лукою, бродили найгустіші тумани, і їхнє біле полотно дерли невидимі деркачі. Отам, під олешиною, вовки розірвали Явдошку — обороняла теля, після того якийсь час пастушків супроводжував дід Реп'яшок з рушницею. А ото синіє Неситів бір, туди вони ходили по малину, хоч і боялися вовків.

Ждан блукав по луках, по полях, він мовби прощався з ними, щось йому підказувало серце, а може, воно летіло поперед нього, вказувало йому путь.

Вернувся на панський двір, і його запросили до столу. Сьогодні в гетьмана іменини, й челядь гуляла. У великій челядницькій світлиці стояли столи, баби й молодиці подавали страви. За столами сиділо чоловік сорок. Сердюки з варті бенкетували в малій світлиці. Не пили тільки ті, що стояли на варті в покоях, та ще один, який вартував льох. З правого боку від Ждана сидів Сидір Колиска, Ждана кортіло розпитати його за Парасочку, одначе не запитував — соромився.

А Колиска й собі не звертав на нього уваги, дослухався до розмови за столом. Вона спалахувала то тут, то там, затихала, аж раптом зринули тихі голоси. Ждан почав дослухатися й собі. В'язав слово до слова, думку до думки й вив'язав вервечку. В сусідньому селі Макишині, в маєтностях таки ж їхнього гетьмана, зріла змова. Колишні вольні козаки, яких останньою полковою ревізією записали в підсусідків, збиралися послати в Москву посольство з суплікою на гетьмана. Та коли б тільки цю одну скаргу хотіли внести у високі цареві вуха, а то ж вивідали й інші недешкретності гетьмана, навіть щось таке про війну з турками, й списали на папір все. Збирали гроші, двоє призвідців — козаки Гулько і Зайченко — лаштувалися в дорогу. Але знайшовся зраїця, козак Сулія, виказав їх. Сердюки запрягли коней у воза з кліткою, в якій возять продавати на базар гусей, поклали туди зв'язаного Сулію, й поїхали в Микишин, й схопили Гулька та Зайченка. Сулію взяли з собою для того, аби показав, де живуть Гулько та Зайченко, а зв'язали, щоб вивідав усе до кінця. Для цього всіх трьох закинули до льоху. Але Гулько та Зайченко цей підступ розгадали й прибили Сулію трохи не до смерті. Сьогодні вранці той поволікся додому показувати синці, які йому буцімто намалювали сердюки. А Гулько та Зайченко чекають на квестію.

Та звістка страшенно розтривожила Ждана. Вже йому гетьманські милості в'їлися в ребра, до того ж Гулько був далеким родичем — троюрідним братом по матері. Це з ним пасли вони на Рокитянській луці корови, ловили в болоті карасі й обідали на Крячковій могилі. З неї злітали вниз, наслідуючи степових чаєчок... Це ж, міркував Ждан, він уже ніколи не погомонить з мрійливим Трохимом Гульком, не почує його скрипки, його тихого сміху. Й захотілося йому побачитися з Гульком. Так захотілося, хоч і смерть, а мусить побачитись. Може, думав, вдасться чимось допомогти Гулькові. Все-таки він, Ждан, присвічував гетьманові.

Тихенько виліз із-за столу, налив у мідний пугар дулівки й вийшов із світлиці. Сутеніло. У дворі стояла гнітюча задуха, пахло кізяками, перепрілими збоїнами, з-за високого зеленого паркану з гетьманського саду повівало сухим, переспілим запахом липи. Підійшов до великого, на два входи, цегляного льоху й здивувався, що пригощати нікого. Сердюк сидів на землі і спав, прихилившись спиною до червоної цегляної стіни льоху. Одні двері були відчинені, в других стриміла притика. Ждан подивувався, що вони незамкнені, і в цю мить щось тоненько кольнуло

його в груди, відтак само по собі закалатало серце, а думка запліталася, наче п'яна. Це ж так просто — підняти при-тику й тихенько гукнути у вологу темінь.

— ...Хлопці, виходьте! — гукав Ждан, запах цвілі бив йому в носа.

Ніхто не виходив, і він покликав удруге і втретє. Нарешті там щось заворушилося, зачовгали на східцях ноги, і з льоху вийшли дві пропахлі кислими огірками та капустою постаті. Вони озиралися, розгублено витріщилися на Ждана.

— Трохиме, Василю, сердюк спить, — шепотів Ждан. — Втікайте.

В'язні озиралися, злякано косували на дубову хвіртку в паркані.

— Куди ми втечемо...

— Зі мною, на Січ, — аж стрепенувся, бо хоч цю думку носив у собі віддавна, але була вона десь далеко, мовби про запас, а тепер спалахнула, як порох. І з цього вогню, неначе з вибуху порохової гранати, вигулькнуло чорновусе обличчя Митрофана й поманило збадьорливою усмішкою.

— Нікуди нам втікати.

Не стільки зі слів, скільки з Трохимового вигляду Ждан зрозумів, що вони не втікатимуть, й не осудив їх. Подумав: у них жінки, діти (в Гулька — четверо), батьки... В цю мить вартовий сердюк голосно відригнув і лупнув очима. В тих очах стояла хмільна каламуть, думка довго не могла пробитися крізь неї. Врешті пробилася, козак утямив усе й спочатку щось забелькотів, а далі тоненько заверещав. Ждан стрепенувся, оглянувся по двору, в його голові знявся рій думок, але він не міг вхопити жодної. Утямкував одне: склалося на лихо, йому треба рятуватися.

— Допоможіть вкинути його в погріб, — гукнув до Гулька й Лещенка.

Ті монялися, переступали з ноги на ногу, одверталися. А тоді один за одним шаснули в погріб. А сердюка, — Ждан не пам'ятав, як те сталося, — деменув в обличчя, а сам згинці попід вікнами світлиці побіг до воріт, які вели з господарчого двору на греблю й далі на дорогу за село.

III

Митрофан шукав собі срібні підкови, щоб були по каблукові, в міру тонкі і щоб посередині в них була чирвочка. Вона дуже гарно відкарбовується на снігу та вологій землі.

Й зовсім не думав про те, що саме йому не випадало залишати за собою сліду. Таких підків не було. Обійшов усі ятки на Костянтинівській вулиці, де торгували залізом і залізничним, а підібрати собі підкови не зміг. Ось і остання ятка. Над самими дверима висіла в'язка кінських підків, біля неї — набір кінських залізних пут, у кутку — шкворні, а далі попід стінами залізо для возів (ободи, ступки, отеси, підгейстери), а також ухналі, скребки, ножі для скоблення, бляшки для наритників, кільця й дзвіночки для дуг, вудила всіх розмірів.

Чубатий літній крамар у круглій татарській ярмулці та замицьканому чужоземному каптанці намагався збагнути з вигляду запізненого покупця, що йому треба, заяснів виробленою посмішкою, та враз стенувся, неначе з холоду, спохмурнів і пішов зачиняти двері.

— Щасливо добувся? — запитав, шкиргонувши важким засувом.

— Мовби щасливо. Наші запорозькі кугути мандрувати не люблять, раді випхнути за січові ворота будь-кого й на дорогу припасів не шкодують. Так що не схуд.

— Ще схуднеш, — похмуро пообіцяв крамар. — Прив'язали ви мене до свого воза. Ще й брата мого в Батурині. А в нього шестеро... Як пуцьвірки.

— А що б вони їли, ті шестеро, якби не гетьман? — буркнув Митрофан. — І чим би торгував ти?

— Я оце стою тут і мовби душу свою продаю, — зізнався крамар. — Відпустіть ви її на покаєння.

— З тілом чи без тіла? — Й бачив, як тіпнувся крамар, як він злякався, та й у самого душа зіщулилася й затремтіла, сполохана чорною думкою: «А хто відпустить мою?»

Розділ двадцять четвертий

I

Пан Казимир із своїм гостем, двоюрідним братом Владиславом, сиділи у садку в збудованій у східному стилі альтанці, пили густий і холодний — просто з льоху — грушевий узвар, розмовляли. Пан Владислав приїхав третього дня. Це був пухкий, м'який, череватенький панок років сорока, з сивуватим чубом, який вився на скронях, чималим, у червоних прожилках носом, тонким голосом і вишуканими манерами. Любив поговорити про речі високі, про римських цезарів, походи Александра Македонсько-

го, хоч сам був людиною цілковито цивільною і посідав уряд скарбника луцького магістрату.

— Лиха це річ... старість, — мовив пан Владислав, у очах якого чайлася сумна думка, і відсьорбнув з великого пузатого кухля. — Дуже лиха.

— Ти начебто не такий вже й старий, — заперечив пан Казимир.

— Маю на мислі не кволість і хвороби тіла — інше.

— Що ж саме? — запитав Казимир і посміхнувся. — Чим вона тебе лякає?

— Не лякає, а смутить. Молодість — вона щира й безбережна. Може пожертвувати життям задля якоїсь мети або заради когось іншого. А старість — зроду-віку. Та й не в самій жертвовності суть.

— А в чому? — знову посміхнувся Казимир, якого тішила ця розмова, як, буває, тішить людину гарна оповідка.

— В тому, що вона не вірить у щось таке, заради чого можна принести жертву.

— А для чого її приносити, — сказав Казимир. — Викинь всі ці дурниці з голови й живи. Живи, поки можеш. Поки можеш випити й з'їсти. Кохати дівчат...

— А що ти називаєш коханням? Отих своїх...

— Білогрудих лебідок...

— Так вони ж, мабуть, бридують тобою?

— Нехай спробують, — ошцирив у посмішці зуби Казимир. — Та й чого їм бридувати? Я ще того... при здоров'ї. І живуть вони ліпше од інших хлопок. В полі не працюють.

— Якщо це життя, — промимрив Владислав і пухкою білою рукою роздушив комара, тільки червона пляма лишилася на щоці. — До речі, а де твої Ядвіга і Адам?

Казимир поморщився на Владиславову нетактовність.

— У Кракові. Де ж іще? Адам у колегіумі...

— А Ядвіга?

— Я їй не забороняю жити, як вона хоче. Тільки сюди їй потикатися зась. — Казимир підвівся. — Ходімо звідси, поки нас не з'їли комарі. Отаке кляте місце, гарне й кляте: все літо тнуть.

Брати підвелися й доріжкою пішли до палацу. По дорозі зустріли дівчат, які йшли з шиттям. Їм дозволялося вишивати в саду, в дальнім його кутку, там була вкопана для них широка лава. Дівчата відступили в траву, пропускаючи панів.

— Що то за дівчина, чорнява і кругловида? — запитав Владислав. — Позаду всіх стояла.

— Сподобалася? — реготнув Казимир. — Можу поступитися на ніч.

— Та ні. Я про те: надто вона змарніла, і повно суму в її очах. Навіть не суму, а туги. Такої... ну, безпросвітної.

— Все ти щось вигадуєш, — невдоволено мовив Казимир. — Дівка як дівка. Звичайна хлопка, як усі інші.

Вони піднялися по сходах на ганок. При дверях, обіпершись плечем на одвірок, схрестивши на грудях руки, стояв Ян. Його чорні очі були непроникливі, здавалося, вони не пропускають світла, воно од них відбивається. Але коли ковзнув поглядом по братах, Владиславу здалося, що перед його очима провели лезом бритви.

— Дивний якийсь цей хлопець, — сказав Владислав, коли вони почали підніматися сходами на другий поверх. — Мені здається, він може людину вбити.

Казимир засміявся хрипкуватим сміхом. В тому сміхові відчувалися і досада, й радість, і ніби аж величання.

— Все тобі щось здається. Але цього разу ти вгадав. Уб'є й не здригнеться. Варто мені тільки кивнути пальцем.

Владислав знизав плечима:

— Дивна відданість.

Сухорляве, довгасте обличчя Казимира ожило, очі за-світилися.

— О, то незвичайна історія. Хочеш — розкажу. Нікому не розповідав, а тобі розкажу. Може, ти тоді... Ну, переми-ниш свою скептичну філософію на іншу, оптимістичнішу. Сідай у фотель. А я ось сюди. Не люблю м'яких стільців. Так от, слухай. Цей хлопець, Ян, дістався мені в спадок від тата. Проте я також трошки причетний до тієї історії. Мені вже було шістнадцять літ, і батько брав мене на ті лови. Як ти знаєш, є у нас два маєточки на Брацлавщині: Піски і Козине. Так от, чверть віку тому в тих місцях гасав чи, як кажуть хлопці, гуляв бандит Чапля з ватагою. Часом не чув? О, треба сказати правду, зацний бойчак, хоч і хлоп, ще й невловимий. Які тільки засідки не робили на нього, які тенета не розкидали — проривав і вислизав. Не було од нього спасу не тільки моему татусеві, а всім довколишнім панам. І тоді татусь дізнався, що в Чаплі є син. Син, якому рік. Ага, я забув тобі сказати, що жінка Чаплина теж ховалася в лісі, а синка віддали далеким родичам. Тато й влаштував там засідку. Сказав так: колись хтось із них двох та прийде. Два місяці сильце стояло порожнє. А тоді впіймалася пташка. Знадлива була, я вже її пам'ятаю. Ну от... Привіз татусь її в замок разом з дитиною і почав торгу-

ватися. Торгувалися-торгувалися. Довго торгувалися. Любила його, того розбійника, стерва, дуже. Та врешті виказала Чаплин сховок. Схопили Чаплю, але половина його ватаги вирвалася й подалася в інше місце. Залишилася в тому ж лісі, й не могли її знайти. Заздалегідь приготувала собі той другий сховок. Почали тепер торгуватися з Чаплею. Торгувалися-торгувалися й виторгували всіх до одного.

— Я не все зрозумів, — на мить перебив Владислав, перемінівшись на обличчі. — Про оті торги. Який же товар? У неї — дитина, у вас — куля або шворка на шию? Так? А далі...

— Чекай ти! — махнув рукою Казимир. — А як шворка, то що? Тільки трошки, було, посиніє... Ну от... і збив мене з розповіді. Ага. Оце той самий хлопець. Бач, який чорний.

— Він лишився сам?

— Його матір татусь подарував одному панові з Варшави. А Яна виховували ось тут, у фільварку. До п'ятнадцяти літ. А потім я віддав його до війська на вишкіл і наказав навчити грамоти.

— І парубок не знає, хто він?

— Звичайно. Я йому сказав, що він син бідного безземельного шляхтича й що його батько загинув у війні з Хмельницьким.

— І він забув рідну мову?

Казимир зареготав.

— Та він і не знав її. — І враз його обличчя стало серйозне. — А що вже вірний мені. В огонь і воду за мною і поперед мене.

— Так, це важливо, що своєї мови не знає, — промовив Владислав. — Не знає рідної мови, то вже, вважай, пес, а не людина. Гавкає, як навчили. Яничар.

— Щось подібне.

Владислав довго потирав пухкою рукою підборіддя.

— Поганий чоловік був твій татусь, а мій дядько.

— Це ж як поганий?

— Не могу сказати й як. Дуже.

Обличчя пана Казимира поблідло, він схопився з стільця й вдарив кулаком по мармуровому столику. Кутики його губів затремтіли. Одначе стримався.

— Їдь звідси.

— Звичайно, поїду. Я й сам не хочу жити в такому домі.

— Євнух! — таки гукнув навздогін Казимир.

За хвилину до ганку, де чорніло вибасуване в спориші кінськими копитами тирло, під'їхала карета. Казимир стояв біля вікна, лівою рукою тримався за довгу порт'єру з ки-тицями. На мить в його очах спалахнули лихі вогники, але він не дав їм розгорітися у вогонь помсти. Довго стояв, роздумував. Вже карета зникла за ворітьми, вже віддаленів стукіт копит, а він все стояв, прихилившись до лутки вікна. Якась думка звивалася на дні його серця — серед гніву й злоби, серед глуму і насміху над невдатним двоюрідним братом. Раптом вона випливла нагору. Казимир плеснув у долоні. Неначе з-під землі вродився козачок у червоних чобітках.

— Лукину, вишивальницю.

Лукина увійшла й зупинилася біля дверей. Пан обвів її постать гострим поглядом. В першу мить йому здалося, що її очі займають все обличчя. Такі були великі й зболені. «Тьху ти...» — вилаявся про себе пан. І подумав, що з цією дівкою йому й поталанило, і не поталанило. Була вона дуже цнотлива, відлюдькувата і якась... гордовита. А чим вже їй гордувати в її становищі? Підступитися ж до неї вдалося тільки за допомогою вина. Вона впивалася до нестями й тоді нагороджувала любощами, не відомими Казимирові раніше. Тільки зо два рази прошепотіла якість інше, не його ім'я. А по тому ставала знову як горіх серед колючого гілля. І кілька разів панові спогадувався ніжик із скіска. Було смішно, а трохи й лячно. І все ж... Є щось у цій дівчині. Була б вона шляхтянкою... Просто якби він був молодший і зумів закохати її в себе. Незвичайними розповідями, хоробрістю, чоловічою силою, ніжністю, подарунками. Про таке він колись мріяв. І такого йому не стрілося. Спочатку війна, та й був живий татусь, він сидів у цьому маєтку.

— Чого ти така, неначе тебе ведуть на страту, — гарикнув Казимир, бо ж згадав, що саме Владислав помітив осмугу цієї дівчини.

Лукинині губи смикнулися, з темно-вишневих стали білими, а з куточків очей скотилися дві сльози.

— Я... я в тяжі, — прошелестіла вона.

Пан наморщив високе чоло.

— Ну й біда мені з цими дівками, — спробував повернути все на жарт. — Ледве з якою пересплю, уже й понесла. — І осміхнувся погордливо, хижо. Хоч насправді це була четверта дівчина, яка завагітніла від нього. Стояв, роздумував, що робити. Відправити в Піски чи Козине?

Так Піски зовсім маленьке сільце, а в Козиному вже троє чукикають байстрят. Треба видавати заміж. Тут, у селі.

— Ти підеш заміж? — запитав голосом, що не викликав заперечення. — За кого б ти хотіла вийти заміж?

— Той... не візьме мене.

Пан зареготав. Наче трошив горіхи голими руками.

— Накажу — візьме. Та й без наказу. За кого б ти хотіла піти?

— За Філона.

— За якого Філона? — А сам поморщився, бо пригадав, що саме це ім'я шепотіла Лукина в п'яній гарячці кохання.

— За Філона Мальованого... — і знову затнулася. — Але він, мабуть, не схоче.

— Нехай спробує. Та й кажу ж, ще сам прибіжить. Знаєш Лимарів хутір?

— Отого, що згорів у хаті?

Лукина гаразд знала хутір козака-полісовщика Лимаря. Він був вольний козак, бездітний, і коли померла дружина, порядкував сам, сам і піч топив — та й згорів разом з хатою. А все інше лишилося: дві комори, клуня, хлів лісяний і хлів рублений, саж, погребі, великий сад.

— Знаю, — прошелестіла сухими губами. — Лимар був вольний.

— Ага, був. Я купив обійстя. (Збрехав і не моргнув оком, просто всю Лимареву землю і хутір прирізали до панського поля). Дарую тобі його і ще п'ять десятин землі. Хату збудете самі.

Казимир аж запишався власною щедрістю. Ще жодній покритці, навіть жодному найзапопадливішому слугі не давав такого дарунка. Сам не знав, як це сталося. Либонь, вчинив так, бо й досі кипів у думках проти Владислава, який би зроду-віку не проявив такої великодушності й щедрості. А ось він... хоче — дарує обійстя, а хоче — викачають намазану дьогтем дівку в пір'ї і вивезуть у гнойовому возі за село.

— Рада? — помолоділо блиснув очима.

— Рада, — тихо мовила Лукина й ледь вклонилася панові, але в очах її роїлася якась неспокійна думка.

— Останні два рушники можеш залишити собі. Пов'яжеш ними старостів. Старшим старостою буде сам осавул Лизько. — По тих словах повернувся й вийшов, сподіваючись, що вже ніколи ні в серці, ні в пам'яті не зрине спогад про Лукину, як не зринають вони про всіх інших покинутих ним покриток...

II

Осавул Лизько зайшов у двір Мальованих попереду овечок, що бігли з паші й збивали куряву, і вже тут передихнув, зняв шапку. В нього на тім'ї блиснула лисина, він витер шапкою спершу її, а далі обличчя й розгладив вуса. Він бачив, що Філон пішов у береги, але не завернув його, вирішивши, що краще спочатку побалакати з його батьками.

— Драстуйте вам у хату, з п'ятницею будьте здорові, — мовив Лизько нечувано ласкавим голосом, одразу ступаючи до покутя. Лизько — високий, худорлявий, трохи сутулий у плечах, з широким, неначе праник, обличчям і неприємними очима. Колись, кажуть, ті очі були й добрі, й ласкаві — звичайні людські очі, але за роки осавульства все тепло з них вивіялося, осталися попіл і сажа. Текля і Василина саме ставили на лежанці опару. Оникій і Йосип до вечерували солоною таранею з галушками (Філон повечеряв раніше). Всі посхоплювалися, заніміли.

А Лизько, сповнений самоповаги й добродійства, яке мав учинити, сів на лаві, поклав біля себе шапку й сказав:

— Тісна, тісна у вас хата, але скоро тут попросторішає.

— То ж яким побитом? — обережно запитав Оникій, витираючи долонею ріденькі вусики.

— А таким-от, що треба вам женити сина.

— Самі про те клопочемось, та... — Оникій скрушно ударився в поли.

Лизько всміхнувся й крутнув вуса.

— Приніс я, Оникію, в твою хату велику радість. З панської ласки йду до тебе в старости.

— Ой, — вхопилася за сухі груди Текля. — Василина ж мала ще.

Лизько вдоволено засміявся.

— Треба слухати вухами. Не сватом прийду, а в старости. В хаті запала насторожена тиша.

— Кого ж це мені сватають? — обережно запитав Йосип.

— Не тобі, а Філонові.

Всі, хто був у хаті, спантеличено поглядали одне на одного. Лизько потішився переляком господарів, суворо сказав:

— Василю, вийди з хати. — І, коли за дівчиною зачинилися двері, поважно мовив: — Будемо сватати Грищенкову Лукину.

— Ткачикову? — перепитав Йосип.

— Ткачикову.

— Це ту... покритку, — йойкнула Текля й заплакала. — За віщо нам, за віщо нам такий страм і така кара?

— Ану вмовкни, — гарикнув осавул. — Добра мені кара. Пан за нею оддає Лимарів хутір і ще п'ять десятин землі!

І знову в хаті запала тиша, але вже інша, надійніша, світліша.

— А це... не жарти? — обережно мовив Оникій.

— Я оце прийшов би жартувать, — обурився Лизько.

Йосип, що сидів із розтуленим ротом, мовив:

— Аж не віриться. Коли б оце мені...

Оникій теж стрепенувся:

— А може, нехай сватається Йосип. Він старший.

— Сказано — Філон.

— Філон так і Філон, — одразу здався Оникій — Воно справді, Текле, діло трохи таке... Але ж цілий Лимарів хутір. Звідки будете її сватати?

Осавул низав плечима:

— З дому, вона вже вдома.

Текля перестала голосити й, було видно, погодилася в душі на таке. Хоч, звичайно, було їй і кривдно: сподівалася, що поодружуються сини нехай і не на найкращих дівчатах, нехай і не на красунях, але на чистих, не з панських покоїв. Та що робити. Добре, хоч таке. Добре... якщо добре. Вона перша й сполошилася:

— А якщо Філон не захоче?

— Як-то не захоче, — здивувався осавул. — Пан наказав. Кличте хлопця.

Йосип пішов і по якомусь часові вернувся з Філоном. Було видно, не втерпів, дорогою все йому розказав. Бо Філон не привітався з осавулом, не зняв шапки, а став у порозі й прорік:

— Я женитися ще не буду.

Його лице дивно мінілося.

— Як це ще не будеш? — не зрозумів осавул.

— А так. А на Лукині — то й ніколи.

І зціпив зуби, аж потемніли вилиці з молоденьким, лише кілька разів потятим бритвою пушком.

Осавул спантеличився. На таке він не сподівався.

— Та ти знаєш... ти знаєш, що мелеш, — мовив навіть не погрозливо, а злякано. — Та тобі... Та тебе...

— Скажіть панові: не одружуся на Лукині, хоч убийте.

— А коли б на мене... — сказав Йосип.

— От і женися, — витиснув крізь зуби Філон.

— Сину, змиряся, — просив батько.

— Ми його змирямо канчуками, — погрозливо мовив Лизько.

— Я все одно на Лукині не одружуся, — сказав Філон, і така була в його голосі затятість, так яро палали його очі, що осавул взявся за шапку. Його провів на вулицю Теклин плач.

— ...Як це не хоче одружуватися? — здивувався на Лизькову оповідь пан Казимир. — Приведіть його сюди.

Двоє гайдуків привели Філона. За пановою спиною стояв Ян.

— Чому це ти не хочеш одружуватися на такій гарній дівці? — здивовано й мовби м'яко запитав пан.

— Бо... не люблю її, — одказав Філон. — Стояв на блискучій підлозі, широко розставивши ноги в стоптаних постолах, і стояв міцно. І сам був міцний — шия бронзова, лице смагляве, відкрите. Це дратувало пана.

— А я велю.

Філон мовчав.

— Утямив?

— Над нами, пане, ще є Бог, а він мені не велить, — сказав Філон, не опускаючи очей.

Ці слова привели пана в нестямний гнів.

— А я наказую... І тобі, й твоєму хлопському Богові. Слово гонору, ти візьмеш Лукину за жінку.

— Не візьму, хоч убийте.

— Візьмеш! — верескнув пан Казимир і затупотів ногами. — На конюшню його.

Гайдуки підхопили Філона під руки, потягли з покоїв. Вже зайшов вечір, і на конюшню принесли дві свічі. При їхньому хисткому світлі його й били. Форкав у міцній загорожі жеребець Нерон, бив копитом у дошки. Гайдуки хльоскали канчуками тільки напівсили. Один навіть просив Філона: «Ти кричи». Філон не кричав. А тоді на конюшню прийшов Ян, став у дверях, схрестивши на грудях руки, й батоги засвистіли на всю силу. Коли Філона підвели з старої лави, сорочка прилипла йому до тіла.

— Ну! — процідив крізь зуби пан, що став у дверях, взявшись у боки руками. — Гарні в тебе бояри?

— Це, пане, не мої бояри, а ваші.

— Що-що? — не зрозумів пан.

— Кажу, що на моєму весіллі бояр не буде. Бо не буде самого весілля.

— Засічу до смерті і мертвого женю...

— Хіба що мертвого.

— Гайдуки!

— Ваша світлосте, — зашепотів за Казимировою спиною Лизько. — Я хочу вам щось сказати.

— Що ще там? — невдоволено озвався пан, але ступив у темінь.

— Є ще один спосіб, — проникливо, лакейським голо-
сом шепотів осавул. — Колись, пам'ятаю, одного харцизя-
ку пан випитували про золото... Замкнули на ніч у порож-
нім вітряку і запустили вітряк. Воно, знаєте, порожній, він
гуде, як гаспид. Камінь шкиргає, іскри сиплються. Ну, як
у пеклі. Вже за півгодини застукотів той у двері й зізнався.

Пан замислився.

— Що ж, мені одного млина не шкода.

— Та отой, крайній од шляху. Він уже старий, камінь
з'ївся, міняти треба. А воно вітрець набирається. — Й під-
няв над головою руку, заховаючи до того й пана: мовляв,
подивіться, який вітер.

Пан руки не підняв, посмикав себе за вуса й сказав:

— Роби. Тільки варту постав, бо він, бачу, такий, що
й втекти може.

— Не втече, — пообіцяв осавул.

На драбинчатім возі четверо гайдуків і осавул привезли
до млинів Філона. Він не знав наміру своїх катів, одначе
здогадувався, що вигадали вони щось надто лихе, й збирав
себе на сили. Лють клекотіла йому в грудях, боліло серце, а
на ньому закипали сльози. «Якби вона хоч не сміялася», —
ця думка не полишала його голови, вона й тримала на
чорній, важкій струні.

Осавул відімкнув млина, гайдуки впхнули туди Філона
й зачинили двері. Філон зітхнув заспокоюючись. Бо ж за-
лишився сам. А що в млині... То що ж.

Пахло мливом і мишами, млин ледь гудів — вітер наби-
рав сили й свистів у крилах. Зверху щось шелеснуло — Фі-
лон подумав, що то пугач або інший птах знайшов собі тут
прихисток на ніч. І враз підлога під ним гойднулася, заскри-
піла, він відчув, що повертається разом з млином. Гайдуки
розвертали вітряк проти вітру. А далі млин загудів, заревів,
неначе сто чортяк вхопилося за його крила, заскреготів, за-
шкирготів камінь, й іскри з-під нього бризнули такими сно-
пами, що Філон відсахнувся й боляче об щось ударився го-
ловою, поточився й упав. Тримаючись за дошки, підводився
і з жахом дивився на полум'я, яке рвалося з-під каменя. Фі-
лон подумав, що з хвилини на хвилину спалахне млин і що
він згорить разом з ним, почав хреститися. Однією рукою
хрестився, а другою тримався за стінку млина, закусивши
губи. А млин торохтів, а млин верещав, реготав, жажкав пол-
лум'ям, здавалося, він зірвався з припону й мчить кудись, як

навіжений. Філонові рвонулося в грудях, непереможна сила штовхала його до дверей, він уже й поповз до них, і враз у його голові кольнуло, мов розжареним цвяхом: «А вона ще й сміялася». Він поколінкував у куток, де лежало кілька мішків з-під борошна, упав на них, накрив голову руками й затих.

Опівночі горішній камінь стерся, вломився, тріснула вісь, млина заклинило, й вломилося крило, вітряк затих, тільки гудів під буряним вітром, неначе скаржився на свою долю. Коли гайдуки відчинили млина, Філон спав на мішках. Камені так і не перемололи його зятягості.

А рано-вранці у фільварок прибігла Лукина, вона добилася до пана й просила, щоб з Філоном її не одружували. Цілувала панові чоботи, а він бридливо відступав і сказав, оширивши зуби:

— Я дав слово. Воно — непорушне. Сьогодні вдень чекай старостів. Вінчатися — увечері.

Старости були в китаєвих шапках з квітами і в червоних жупанах, вони вели молодого до молодої, за ними їхало ще двоє гайдуків на конях, і коли Філон в одному місці кинувся до плоту, його шию захльоснув аркан.

— Татари, татари, — тільки й сказав він, а сам вирішив, що вінчання не буде.

Світилок теж було дві — з васильками в косах і з свічками із ярого воску та шабельками в руках. Пан наказав, щоб все було по закону. Філон ще встиг вирвати в свата хліб і вкинути в криницю, але принесли інший хліб. До церкви молодих привезли на возі, а через подвір'я молодого вели два боярини, тримаючи за відкидні рукави жупана. Позаду йшли два боярини-гайдуки й впирали Філонові в плечі два пістолі. Пан сказав перед цим: «Якщо укоїш щось, відмовишся шлюбувати Лукині в останню мить, бояри натиснуть на курки».

Літній тілистий піп увесь трусився, й трусилися в його руках вінці, й ходуном ходило Євангеліє. Голос йому зривався, він заїкався й часто заглядав до книги, бо пам'ять йому відмовила, на молодих не дивився, і молоді не дивилися одне на одного, у Філона в самого очі були як цівки пістолів, а Лукина свої очі виплакала, й на тому місці темніли дві чорні ями.

Піп підняв хреста й запитав молоду, чи шлюбує вона своєму майбутньому мужеві, і Лукина прошепотіла сухими, як торішне листя, губами: «Шлюбую». Далі він запитав те саме у Філона, той довго мовчав, і затіпався піп, і напружилися старости-гайдуки, дужче вперли в спину молодому дула пістолів, і тоді Філон проказав голосно: «Шлюбую».

Щоправда, перед цим пошепки мовив Богові, собі та панотцеві «не». Панотець удав, що не почув того «не», й дав цілувати хреста. По тому молодих одвезли на їхнє обійстя. Стояла глуха ніч, далеко за лісом моргала блискавиця, глухо цокотіли колеса, й цокали підкови коней під верховими гайдками. І глухо, порожньо було в Філонових грудях, він чомусь дослухався, чи не чути грому, але і небо, і обрій німували. Їх завели до великої, на дві половини, рубленої комори й замкнули там. В першій коморі горіли дві свічки, стояв стіл і на ньому — весільна вечеря. В другій коморі біліла шлюбна постіль. Філон побачив її й здригнувся. Лава в коморі стояла тільки одна, при столі, вони посідали на неї, кожне з свого кінця. У Філоновім серці вже все перегоріло, не було там ні злості, ні гризби, він сидів, схиливши голову на жупан з весільною квіткою, й дихав важко, наче йому щось горіло в грудях. І всі думки покинули його, всі мислі й замрії, знав тільки одне: це несправжнє весілля й несправжня жона сидить у тому кінці столу.

А несправжня жона, Лукина, зіщулилася, наче покалічена пташка, й боялася ворухнутися. Філон мовби й не мав на неї зла — й не міг пробачити чогось. Змайнув йому в голові спомин про криницю, про дівчину з відрами на плечі, й він скрипнув зубами. Було жаль себе, й почував страшну оскаргу на долю, а ще почував люту злість на пана. Так сиділи довго. І хоч Філонові здавалося, що світ для нього померк, але він існував і нагадував про себе звуками, кольорами, запахами. Тепер вже десь там, далеко, погримували грім, і миготіли свічки, які вже згоріли більше ніж до половини, й дратували Філона запахи виставлених на столі страв. У нього в роті за два дні не побувало й ріски. І спрага мучила. Пекло під серцем. Губи потріскалися й були сухі, аж гарячі. Перед ним стояв куманець з горілкою, він повільно, щось спогадуючи, налив у чималий глиняний кухлик. Почав пити і враз подумав, що йому лишається тільки одне — впитися. Випив один кухлик горілки, і другий, і третій, і четвертий. А до страви так і не доторкнувся. Й коли зашумувало в голові, коли свічки й тарілки попливли кудись убік, він устав і, похитуючись, пішов на другу половину комори. Стягнув з ліжка ліжник, узяв подушку й кинув у куток. Повалився на неї, але, хоч який був п'яний, заснути не міг. У голові стояла дзвінка порожнеча, в якій важко, зі скрипом, оберталося якесь колесо. А потім хтось білий опустився біля нього на коліна, заломив руки й бився головою об мостини, молячись до нього, наче до Бога.

— Не винувата я, Філоне, не винувата. Ти повір. Просила я його, щоб не неволив тебе до шлюбу, у ноги падала. Горечко нам, горечко, загинули ми обоє, але я не винувата. Не віриш? Бий мене, убий, тільки не дивися на мене таким звіром, не муч мене своїми страшними очима. Убий — і поховаєш зі мною ганьбу мою, й покохаєш якусь іншу дівчину. Ти молодий, сміливий, гарний. Бий мене, катуй... — І тягнулася до нього білими руками, й обіймала за шию, й притискала тугими грудьми, й росила його обличчя сльозами, й вицілювала ті сльози, й Філон незчужся, як... узяв її. Раз, і вдруге, і втретє. А вранці прокинувся, й бив її тирансько, й знову пив, і знову спав з нею. Лукина проклинала свою долю й, звикла до любовців та ласк розбещеного милосника, гаряче обіймала придбаного під пістолями мужа. Тими обіймами не стільки притягувала, скільки відштовхувала, бо Філон повсякчас пам'ятав, хто її навчив тих ласк. Так тривало три дні й три ночі.

А вранці четвертого дня Філон постукав у двері.

— Чого тобі? — запитав гайдук, що відчинив їх.

— Не вік же мені сидіти в коморі, — понуро мовив Філон, дивлячись у землю. — Треба щось робити. Он тин похилився...

— Давно б так, — сказав гайдук і показав, де стоять заступ, граблі та вила.

Філон підвів голову. Сонце світило, як і колись, як і колись, їхали з поля вози, везли до фільварку ранній, скошений на горбах, ячмінь, і чорними скиртами стояли панські клуні та обори, до них було зовсім недалеко.

Увесь ранок він порався біля тину. А опівдні приїхав верхи Ян і забрав з хутора гайдуків. Він подивився на Філона, й погляд той видався Філонові трохи дивним.

Не було в ньому погрози, чорної злості, навпаки, в глибині темних криничок причаївся сум.

III

Увечері загорілися одразу дві стодоли і клуня. Одна стодола — ціла, в ній був складений ячмінь, друга, у якій лежав овес, не викінчена до верху. Клуня ж була напівпорожня, в засторонку лежало трохи торішньої соломи, ось у ній найдужче й розгулялося полум'я. Воно гоготіло й вило, підхоплені вітром палаючі кулі злітали високо в не-

бо, їх відносило в поле, в сторону лісу. Пощастило панові, казали люди, які спостерігали пожежу з села, що вітер з поля.

На пожежі металися дворові, гайдуки, накривали мокрими ряднами звернені до пожежі дахи конюшні та ще одної клуні. Спробували гасити й стодоли — нічого не вийшло. Там було справжнє пекло. Здавалося, полум'я лиже темні важкі хмари, його відсвіти лягли на річку, й вода в ній набралася червоної барви.

Пан Казимир спочатку гасав верхи, а потім оддав коня, став біля огорожі саду й звідти погукував на двірню. Одначе він тільки заважав, справжній лад усьому давав Лизько, йому допомагав економ. Вони розташували людей ланцюжком, ті подавали відрами воду од криниці, якою поливали стайні та комори, інші ловили розжарені віхті соломи й затоптували їх, ще інші баграми відтягували вбік палаюче колоддя з клуні, верх якої незабаром упав, піднявши високо полум'я, від чого всі поточилися назад, а пан затулив обличчя долонею. Але не тільки пожежу гасили гайдуки. Вони гасали по чорному дворищу та в парку, шукаючи паля. Бо один гайдук на самому початку сказав, що бачив, як хтось побіг од стодол до саду. Не в поле, звідки міг перебігти в ліс, а до саду. Тепер кілька гайдуків стерегли дорогу в поле, інші металися по саду. Вони перегукувалися, присвічували смолоскипами під куші, заглядали в кожне дупло, обдивлялися кожне дерево.

Філон лежав під кушем жостеру, зіщулившись у грудочку, підібгавши ноги. Серце гупало йому в грудях, губи здерев'яніли, він молив Бога, щоб його не помітили. Стодоли і клуні підпалив він. І побіг до саду, якась невідома, всевладна сила вела його туди, він хотів добачити пожежу зблизька, побачити пана, його переляк, його лють і безсилля. Він розумів, на яку небезпеку наражає себе, але не міг нічого з собою вдіяти. Він не продумав шляхів утечі, можливо, сподіваючись на оте «якось воно буде», його мозок, все його єство заповнили гнів і почуття помсти. Він був страшний, коли підпалював стодоли і коли вилами розносив у всі кінці вогонь. Тоді він увесь був тільки з помсти. А тепер — ще й зі страху. Неначе постріли, ляскали голоси гайдуків, хисткі вогні блукали по саду, розшукуючи його. І зараз Філон думав тільки про те, як йому врятуватися. Можна було пробратися до річки й залізти в очерет, але ж він залякне, та й знайдуть там його. А плисти через річку не можна, вона вся світиться, неначе в ній тече не вода, а живе срібло. І тоді

подумав, що єдиний шлях до втечі — біля самого палацу, де найменше сподіваються його здібати. Й коли кілька смолоскипів віддалені до річки, він увесь напружився й метнувся до палацу. Пролазив попід кущами, прикипав до дерев, майже врастаючи в шорстку кору дубів та кленів. В одному місці його хитнула спокуса — залізи у велетенське дупло в стовбурі липи, переборов її, присів у куточку між будинком та ганковими сходами. Дихав важко, в грудях йому клекотіло, в горлі булькало. Ловив кожен шелест, кожен шурхіт, кожен шепіт. Тихо! Тільки там, за будинком, лунають голоси й потріскує могутнє кострище. На мить у серці спалахнула радість — він таки помстився, налякав пана. Шкода, що вітер переминівся. Знову прислухався, відіпхнувся спиною од стіни, легким скоком помчав далі. Обминув клумбу, переступив низенький, до колін, штахетник, завернув за ріг і ледве не нашттовхнувся на постать, що стояла спиною до нього. Вона була освітлена тільки спереду й мовби вирізьблювалася на тлі заграви. Він скоріше збагнув серцем, аніж впізнав, хто це. Все ество його затремтіло, щось страшне знялося в ньому горячою хвилею й заплеснуло. В цю мить пан Казимир оглянувся. Те, що він побачив, вжахнуло його. Освітлена заграваю, Філонова постать в саду була непомірно велика й страшна. Вона була мов гора. Пан Казимир заляк, рот йому перекосило, й останнє, що він побачив, були зубці вил-трійчаків, які зметнулися звідкілясь знизу.

Філон висмикнув вила, ще не до кінця тямлячи, що сталося. Сталося страшне, невідворотне, як присуд долі; його горло обпекла ще одна горяча хвиля, й він захрипів. І в цю мить почув тупіт чийхось ніг позаду. Майже несамохіль викинув уперед руки для захисту й почув, як у них затрудило, як гострі трійчаки ще раз ввійшли в щось туге, пружке і вертке. Вила випорснули йому з рук. Він їх не шукав, а дивився на тіло, що корчилося біля його ніг. То був Ян, старший гайдук пана Казимира. Він кілька разів тріпнувся, перевернувся з плеча на спину, вимахнув рукою з розчепіреними пальцями. Його рука здригалася в повітрі, кудись показувала, і Філон на мить кинув погляд у той бік. І враз до його вух долинуло якесь булькотіння, якесь шамрання, що склалося в кілька слів.

— Нашо... ти... його. Я... мав... сам...

Філон не збагнув Янових слів. Та й не міг далі залишатися тут, він зігнувся й попід парканом подерся крізь кущі малини.

Розділ двадцять п'ятий
ІЗ ЗАПИСІВ ДОРОФІЯ РУЖІ

Лишивши ті дві сулії, я вдарився по дорозі в східну сторону й ішов увесь день, намагаючись якомога далі відійти від страшного місця. Я дуже зголоднів, за цілий день у мене в роті не було й ріски, і тут трапилася мені багата слобода в зелених вербах і садках вишневих та сливових, з новою церквою, і трапився гурт школярів, які стояли біля тесових воріт і співали господареві хвалу. У деяких наших селах господарі платять учителям невеликий чинш за те, що ті навчають дітей, у деяких господарі по черзі годують школярів. Я став позад гурту, заспівав і собі, і на мій дискант звернув увагу господар цього багатого дому, а що був він церковним старостою, то одразу по вечері повів до попа. Ми втрапили до батюшки на кінець вечірньої молитви, я також опустився на коліна і прочитав молитву, далі отець Ферапонт — так його звали — підвівся. Я прийняв ослінчика молільного й допоміг йому вийти на ганок, бо саме там він захотів розмовляти зі мною, а був дуже старий. На ганку було затишно, його обвив дикий виноград, і стояли там також в горшках винесені з хати на літо квіти. Коли ми бачимо дуже стару людину, то нам одразу здається, що й розум у неї зістарений, ще й чомусь маємо всіх старих за глухих, то починаємо кричати. Одначе отець Ферапонт виявився людиною надзвичайно світлого розуму і доброї душі, ми з ним довго розмовляли того вечора, і я залишився в селі до неділі, щоб висповідатися в такого доброго та розумного батюшки, бо давно не сповідався. Я розповів йому все: й про томління власної душі, і про тривоги, які ходять у мені, а також про те, що світ мене вабить, а я його не знаю, і не знаю отчого краю, хотів би йому допомогти, та не відаю як, і про життя своє розповів: про старців, про Ориську, про розбійників. Отець Ферапонт відпустив мені гріхи, а вечірньої години повів розмову про ті негаразди в краї, які тривожать мене, про світ, і ваби його, про світло й тьму, і про нас, рабів Божих, які мають жити правдою, шукати стежки прямі, тернами не зарослії. З нами ділив розмову й трапезу церковний староста Онисько Кошарний, ми сиділи за вкопанним у землю столиком на лавицях, у чашках парував чай, запарений липовим цвітом, і стояла миска з медом у вошні, й пахло спілими грушами та материнкою. За велінням отця Ферапонта челядниця виставила також карафку з вином та маленькі чарочки, але до них ніхто не доторкнувся.

Я не п'ю, батюшка також, а староста сказав, що вживає щось міцніше й більшими чарками.

— Вір у Бога. В людей не вір, серед них правди немає, — сказав Кошарний, похукавши на полив'яну чашку з чаєм.

— Але живемо серед людей... — м'яко заперечив я.

Кошарний шапкою витер піт на обличчі, прилизав рукою густого, ледь тронутого сивиною, стриженого в кружок чуба.

— Серед людей... Які то люди? Остервився народ.

Отець Ферапонт визволяв бджолу, яка застряла в меду, й не міг визволити. Я підставив кінчика ножа, і бджола легко полізла по ньому. Отець Ферапонт сказав:

— Звичаї псуються скрізь. По всьму світу. Але в людини треба вірити. Бог сотворив нас для віри. Вона, звичайно, вельми підточена нині. Війна найперше тому виною. Без віри ж ми — як трава. На траву ллють помії — і вона росте ще краще. Я вірю, що війна скінчиться, і ми станемо самі собою, і інші народи нас заважають. Ми думаємо про зло та добро так само, як і вони, й шануємо все те, що шанують вони. Найперше — працю. Наш народ надзвичайно працюючий і вчених людей у нас багато.

— І що з тієї вченості? — хмукнув Кошарний. — А невчені нас тнуть.

— Може, через те, що вченого люду у нас багато, але немає одного пророка?

Отець Ферапонт подивився на мене з цікавістю.

— Наш народ ніколи не зітхнув на повні груди, — понуро мовив Кошарний. — Ніхто не показав йому цілі великої, не просвітив його й не повів до тієї цілі. Через те й не відаємо, чи є в нього щось попереду, чи тільки могили, які розкажуть, які ми були й скільки пролили намарне крові.

— Жодної зірки, жодного промінчика, жодної таловини? — повторював я те, що сказав отець Кошарний, тільки іншими словами. — Тоді що лишається нам? Спасатися. В цьому смисл? Але ж інші й спасаються, й роблять ще щось на землі... Тільки на своєму полі ми вільні.

— Не богохульствуй, — підвів оклецькуватого пальця Кошарний. Його червоне від засмаги, вітрів і випитого чаю обличчя було строге, але добре.

— З Божою поміччю роблять, — пояснив я, а сам подумав, що все те, що я почув тут, мені давно відомо, ми перетираємо язиками суху позолоту слів і нічого не робимо, й не знаємо, звідки має повіяти свіжий вітер. Єдино, можливо, щось знають на Січі, там люди щось роблять, і мені потрібно подаватися туди. Напередодні я довідався, що ге-

тьман Самойлович і князь Ромодановський знову оступили Чигирин, взяли Корсунь, а скурати Чигирин не змогли, клалося до війни великої, братовбивчої, і тоді з Січі вийшов кошовий Сірко, та пішов до Дорошенка, і взяв з нього присягу на мир, та забрав його санджаки, а деякі одіслав у Москву. Кортіло мені побачити ті санджаки, — адже то символи краю мого, мого роду-народу, — а також кортіло побачити отамана та погомоніти з ним. Чи він і розумом здійсмається так високо, як шаблюю? Чи косить при самій землі?

Ми довго гомоніли того вечора в саду, й на кінець бесіди церковний староста Кошарний запропонував мені стати в поміч їхньому вчителєві. Я подякував і відказав, що хочу ще поваласатися по світу, хочу пошукати правди, й тоді Кошарний трохи покепкував з мене. «Гай-гай, — похитав головою... — Не такі мудрагелі ходили, та поверталися з порожніми руками. Шукати нема чого, все знайдено, а те, чого не знайшли одні, не знайдуть і інші». Я ж знову відказав, що шукаю тільки для себе, хочу просвітити й прояснити власну душу, щоб далі жити в спокої та істині. Тоді піди на Афон та в Єрусалим, пораяв Кошарний. Я сказав, що у вірі міцний і шукаю не божих істин, а людських, хочу знати, чому все так постало в моєму краї, і що нас чекає попереду, і яка є суть життя людського, чи є її одміни серед народів, і яка суть народу мого.

Отець Ферапонт сказав, що вона, та суть, наперед визначена Богом, племена й народи сотворив Бог, і вони рівні перед ним і між собою, ото ж і люди всі рівні.

— Як, і басурмани? — запитав Кошарний.

Отець Ферапонт довгенько перебирав волосся в бороді, а тоді відказав:

— Так. І басурмани. Вони теж люди.

Кошарний же мовив, що, може, без глибоких істин і легше жити на світі, бо без них душа легка, як полова, а з ними важка, неначе міх з зерном, а зерно завше хочуть украсти. Великі істини, як і справжня любов, важкі для людини, бо вона вболіває, мучиться, а якщо втрачає їх, то й розбивається. Ми весь час кудись ідемо, казав він, нас веде розум, він хитрий і метикований, хоче перехитрувати світ, а світ простий і нелукавий, якщо розум перехитрує його, він перехитрує і себе. Я подивував, Кошарний був мудріший, ніж видався мені напочатку. По тому була довга суперечка й балачка про басурманів, і ми розійшлися, коли зайнялася вечірня зоря.

Наступного дня Кошарний та ще декілька господарів знову запрошували мене за навчателєя до своїх дітей, давали

кашу й грошей тридцять золотих, спокуса була велика, одначе я відмовився. Я вирушив з села, і на самому виході з нього, там, де над дорогою стоїть криниця для проїжджих з коритцем, видовбаним з дуба, зустрівся мені віз, а довкола нього кінна варта з козаків, — вони, либонь, правували здалеку, були потомлені, і їхні коні пили з коритця дуже спрагло. На возі, з руками, прив'язаними до полудрабків, розіпнутий, розтягнутий, сидів голий до пояса чоловік з широченною спиною та кошлатою головою. Я хотів пройти далі, в ту мить розтягнений на возі повернув голову, і я впізнав Солонину, з яким жив у лісі і якого лікував, а тоді покинув. Я так і затрусився, в моїй душі щось затремтіло, а в голові поплив туман, і я подумав, що ступаю по цій землі останні кроки, а далі мене так само розтягнуть на возі й повезуть на спитки або й одразу на страту. Адже я втік од прибишів, покинув Солонину пораненого. Але й не стільки страх кари, страх цюпи перевернув мені душу, як щось інше: думка про те, що всі ми діти одної матері, натомість обстати її, тягнемо кожен у свій бік, не можемо дійти якоїсь згоди, і якщо не налітаємо один на одного з шаблями, то волочимо одне одного до в'язниці або й на шибеницю. Хто в тому винуватий? Чи настане тому кінець?

В очах Солонина щось змигнуло, мені здалося, ось зараз він розімкне вуста й скаже: ану тягніть і його на воза, — але він подивився ще мить, непомітно змружив ліве око й одвернувся. Може, пригадав наші вечірні розмови, може, мене порятували оті дві сулії, які я все ж залишив на стежці, одначе Солонина мене не видав. А я підійшов до осавула й оддав усі, які були в мене, гроші — мідяки — на квартиру горілки ув'язненому. І далі пішов не оглядаючись, я мовби втікав од чогось важкого чи встидного, не знаю, але саме там, біля криниці, поклав собі більше не вступати ні з ким до товариства, а мандрувати самому. Я подумав про те, що сам міг би опинитися на тому возі поруч з Солониною. І то ні за що. А скільки людей, ні в чому не винуватих, повезли такі вози. Але Солонина винуватий. І оця його дорога, мабуть, остання. Знає він про це? І на що сподівається? Сподіватися йому немає на що. А міг би... міг би бути славним чоловіком, прислужитися вітчизні, і якщо віддати своє життя, то во славу її, а не в применшення тієї слави. Зовсім недавно я також був сліпаком, бо не розумів цього.

Малий час поживши на хуторі в сім хат, обіправшись та облатавшись, ударився навпрошки, й привело це до того, що блукав вісім днів, трохи не трапив до татар, і порятував

мене січовий дозорець Мокій Сироватка, який виловив мене з болітця, куди я втрапив вечірньої пори, рятуючись од татар, які аргаталували в степу. Він запитав мене, чи я християнин, а більше нічого не запитував, привів до свого куреня, кугою званого, й там зняв з мене одіж та повішав сушитись, а мені дав свою. Я сидів біля дверей куги та цокотів зубами й дивився на цього непоказного, навіть миршавого чоловічка з вдячністю й трохи не обожнюванням. Коли ж він затаганкував, я переполошився й запитав, чи не побачать вогонь татари та не приїдуть сюди, дозорець спокійно проказав, що вогню їм не видно — тут припадь, кущі, та й звідси до них далеко, миль десять, і що на кашу до нього вони не приїздили ще ніколи, а так буває просакують; якщо їх небагато, то він, Сироватка, просто ховається, а якщо багато, то спочатку подає козакам димове гасло. Я запитав Сироватку, хто поставив його в такий тяжкий, нелюдський дозир, чому він в самотині, і Сироватка відповів, що настановив себе на таку службу сам і що одному легше заховатися, зашитися кудись, та й відвик він від товариства. Ми повечеряли кулешею, заправленою конопляним сім'ям, Сироватка сказав, що вранці він потрусить ятірці й ми поснідаємо юшкою з риби.

Тією юшкою я вже не снідав, нею він відпоював мене, бо я горів, мене спалював внутрішній вогонь, і в голові кипіло, неначе в казані, що стоїть на жару. Відпоював він мене також всілякими травами й мастив мені в горлі квачиком — барсучим салом, бо ж з горла, сказав, усе й почалося. Я лежав у його кузі на примостку, а він сам спав надворі — ночі, сказав, тепер теплі, й спати там він звичний. Як став я одужувати, то почав думати про те, чи зміг би прожити отако, в безлюдді, на самому жалі небезпеки, не маючи ніякої віддаки й нічим не тішачи свого самолюбства. Я думав про те, що таке слава, хоробрість і що таке праведне життя. Я приглядався до цього нетяги, який майже не знає грамоти, який і слова молитви позабував, позамінював їх своїми, й на мою душу спало щось таке, від чого хотілося плакати. Я не бачив у житті людини, яка б так вірно й безкорисливо служила Богові та вітчизні, я бачив відважних войовників, але їх підпирає слава, їх кличуть переможні погуки — яса, вона висить на кінчиках їхніх шабель, але, мабуть, справжня яса, яко світло побідне й незгасне во славу вітчизни, — отуто, сяє в степу над оцим чоловічком. Він служить не за шану від товариства, не за золоту зброю й хутори, а просто так, ширістю й нелукавством своїм, чистотою діянь і помислів.

Від тих думок у моїй душі щось засвітилося ясным світлом, і я зрозумів, що діткнувся до чогось ясного й великого, а до чого — не відаю.

Як ми прощалися, я став перед дозорцем на коліна й поцілував його руку, він неймовірно зніяковів, бо думав, що я так віддячую йому за кулешу та юшку, за трави та кугу. Але я сказав, може, трохи й велемовно, але щиро, що вклоняюся йому від усіх тих сиріт, які отамо, за нашими спинами, за всіх вдів з малими дітьми й за всіх тих, кого не вигубили татари та інші вороги. І тоді я не втримався, заплакав, а Сироватка погладив мене, неначе маленького, й раптом згорнув човником руки з лівої щоки сльозу та сказав, що в нього був син, який мав стати славним козаком, а чи є він зараз, невідомо, бо випала синові тяжка доля: він або порубаний турками, або потрапив у неволю, а може, блукає по світу, як оце блукаєш ти, бо ж нібито бачили його на якомусь хуторі. Я сказав, що молитимусь за його сина й що вірю — живий він, склалося йому так, багато тепер всілякого люду мандрує, ось і я: є в мене рід-плем'я — брати та сестра, а я заблукав аж на край нашої землі, на край горя нашого.

Сироватка провів мене ще трохи й показав, як пройти до Тавинської залози.

З козаками Тавинської залози я примандрував на Січ, і поселили вони мене в своєму курені.

Раніше в моїй уяві Січ поставала в дзвоні срібних сурм, громові тулумбасів, злютованих лавах козаків, які гарцюють на конях, погрозливому мовчанні чорних гарматних дул, а виявилось, що тут мовби величезне село, а біля нього ще одне, з тими ж турботами, що й скрізь, клопотами і роботою. Щоправда, жерла гармат на фортечних мурах я побачив, але й ті жерла були якісь мирні, а самі гармати мовби сонні, на них сідали горобці, й сорока чичекала на найбільшій гарматі, яка виглядала з надворітньої башти. А що клопоти, що робота — всім потрібно щось їсти, в щось одягтися та взутися. Отож і туляться біля Січі у всіляких коморах, прикомірках кравці, шевці, хлібопеки (декотрі розбагатіли, поставили зруби міцні, хати в наличниках), і ковалі, і шорники, й горщечники, і брагарники; декотрі козаки обшивають себе самі, деякі наймаються до тих-таки цехових майстрів, хоч і гребують ними, і кплять з них. Сюди везуть олію та солонину, пшоно й борошно, й пшеницю та просо в зерні, і вже тут мелють та обдирають — на горі вітряки, неначе збитошні хлопці, махають руками-крильми. І вози, з поприв'язуваними до драбини,

задертими вгору голоблями та дишлями, замокають в роз'їждженому піскуватуому заїзді чортотлицької затоки, й пахне тут дьогтем та галушками з часником, і півень кукурікає на перелазі в продавця дьогтю. Дьогтьових комірок тут кілька, дьоготь чорний, з запахом терпким, що забиває дух, і однак тямковиті запорожці довго вибирають, вмочують квача та дивляться, як збігає чорна цівка, нюхають, а то й пробують язиком. Чорніють кузні понад Чортотликом, повипинали свої викруглені пнища, на яких гнуть ободи, стельмашні; різник стоїть у воротях клуні-різницької та гострить ніж об ніж; пекарі збіглися до купи й щось показують один одному — чи сваряться, чи радяться. Здебільшого курінні кухарі мають наперед домову з певним пекарем, різником, олійником, а є й такі, що шастають по всьому базару, сподіваючись вигадати гріш.

Я не вмій ні молоти, ні м'яти глину, ні терти порох, ні продавати дьоготь, ні різати бичків, отож запропонував свої послуги ієромонахові в церкві, і він доручив мені переписати канонік, псалтир та цвітну тріоду, і я не тільки мав що кинути в курінну карнавку, а й заробив за два тижні єфимок, алтин і два гроші.

Отож усі запорожці тут займаються хто чим може, одначе не побачив я розгартяшу — закони і звичаї січові суворі, й допильнують їх строгі січові діди. Кошового отамана обирають щороку й курінних також, і ще двічі на рік вони складають звіти перед кошем та куреннями, і тоді кожен може виказати своєму отаману кривду, й можуть прогнати негожих отаманів, а приховати від товариства — бодай дешицю — того зась. Та й куди ти її подінеш, хіба що заховаєш у матню. Адже ні кошовий, ні курінні не мають такого привілею, щоб їсти окремо від козаків, мусять снідати, обідати та вечеряти в тому курені, сидіти на тому місці, з якого вивершилися в отамани, і спати мають також на своєму козацькому місці в курені (маленький привілей має отаман Сірко: він мешкає в курінному прикомірку, позаяк має великі заслуги перед товариством та й літами не молодий), і не мають вони права приймати наодинці послів, а також гостей, і кожному скрізь козацькою регулою визначено місце й ту межу, до якої може доступити. В запорожці безборонно йти будь-кому, але тому, хто має двадцять пар волів, чого сюди йти? Нужда, кривда жене на Січ людину, се здебільшого бідаки одвіку та люди, покривджені панамі і старшинами. Землі тут неміряно, вся вона дика й родюча — ломовий чорнозем, — це вочевидь навіть мені, але ж

вона вся до решти в громадському січовому володінні, й ще ніхто не отримав жодного її сажня на довічне користування, гніздуки, сидні арендують угіддя за ярликами. Є арендатори й зі сторони, вони випасають скот, коні. Й приорюють трохи землі, але над кожним вдень і вночі висить загроза татарських розорень або й полону, отож посидів, трохи розжився й втікай.

Запорожці, як і всі інші жителі, люди всілякі — щирі й лукаві, правдиві й хитрі, роботящі й ліниві, богомільні і байдужі до церковної служби, хоч є серед них чимало таких людей, яких немає деінде: служать Богові молитвою й шаблею, Богові та вітчизні, і в тому все їхнє життя й сутність їхня. Строгі се діди й справедливі, і подобаються вони мені більше за чернечих схимників.

Але є й люди безпечні, які живуть одним днем, можуть прогайнувати, прогуляти все до останнього гроша. Проте чимало є таких, які сподіваються стулити гріш до гроша, купити якесь обійстя, стати господарями, хоч і приховують ті свої бажання та надії, й також вдають із себе безжурних гультьяїв. Гроші свої вони ховають на островах, у скарбних місцях, понад річкую Скарбною, куди ходити просто так зась. Я бачив одного такого, впійманого з лопатою, свердлом та сокирою, — довбав дуби та осокори, копав луговину, шукав чужі гроші й був спійманий на тому вчинку та тяжко покараний киями. Так само суворо карають тут зрадників або тих, хто вступає в таємні перемови поза Січчю, всі перетрактації з іноземними державами провадяться тільки на великому крузі. Запорожці поклялися не вести таємних зносин за спиною Москви, і в Москві їм пообіцяли не вести без них ніяких перемов таємних з татарами, турками та поляками, й коли торік посольство малоросійського приказу, яке правувало в Крим, не відкрилося з своїми намірами, його пустили під лід. Те саме чинили й зі своїми, хто вів таємні домови з турками або татарами.

Їздив я на дніпрові пороги, вони приголомшили мене своєю величчю, своїм вічним гомоном і оселилися в моїх грудях навічно, без них, мабуть, наша земля втратила б крихту величі і тієї високості, якою нагородив її Бог. На той час в тамтешній паланці помер значний козак Сова, він заповів, щоб поховали його на старому козацькому цвинтарі; й доправляли його домовину велетенським дубом; пливли ми півдня й ніч, козаки сиділи мовчазні, а посередині стояла домовина, на віковій якої було намальовано, як рубається козак Сова з басурманами. Човен плинув легко й швидко,

а здавалося, що то біжать ліси та горби, біжать і зникають у нас за плечима. Я тихо читав канон, читав псалми і молився. Молоді чубаті козаки понесли на крутих плечах домовину до церкви, там ще раз відспівали старого козака, й велетенські, як гори, воли димани повезли Сову на дніпровські кручі, на старий цвинтар, з якого видно й Дніпро, і плавні, і весь Великий Луг. На поминальні гроші козаки справили вечерю, й ніхто не плакав, а тільки співали сумовитих та печальних, як осіння ніч, пісень. Знаю я різні мови, знаю грецьку, й латинську, і московську, і трохи польську та німецьку, але таких печальних пісень, либонь, немає ніде. Й таких широких, таких голубливих, та мрійливих, і легких, як ластівчине крило. Пісня тримає Січ і народ мій і триматиме, поки й світу сього.

Стоїть Січ на звичаях, які уклалися за віки, вдосконалювалися з року в рік і мають силу більшу, ніж будь-які писані закони. Бо ті закони кожен новий цезар пише за подобою своєї власної душі, а відомо ж бо оддавна, які душі в цезарів. Тримає Січ також праця, то неправда, що запорожці люди ледачі. Вони завжди в дозорах — піших, кінних або на човнах, — завжди в роботі: потрібно доглядати коні, косити луки, ловити рибу, лагодити старі й ставити нові курені, а також робити роботу жіночу, якої тут ніхто не цурається, а кожен має за честь: печуть пироги з рибою, грибами та квасолею, мастять глиною всередині й зокіл курені та церкву, перуть та латають одіж і роблять все інше, без чого не може прожити людина. Отож на Січі завжди робочий стукіт і лад.

Але гарна Січ і ввечері, коли той стукіт затихає, і в свята. Тоді запорожці одягаються празниково, йдуть до церкви, в гостину або ж всідаються на довжелезних колодах під куренями — кожен курінь має такі колоди або вкопані лавиці — й курять люльки та ведуть неквапливу балачку. Сидять на колодах здебільшого поважні, сивовусі запорожці, а молодь лежить на зеленому морігу, дослухається до розмови. І мовиться, спогадується тут багато такого, чого не почувеш більше ніде: про походи на Кафу та Трапезунд, про страшні бурі на морі, коли човни то підносять під саме небо, то кидає в глибокі водні байраки, які часто стають могилами, про битви в дніпровому гирлі, на лимані та в очеретах, про випалені татарами степи, — тоді в повітря зриваються чорні хмари попелу, які не дають ні дивитися, ні дихати, про перегони на дніпрових порогах і ще про багато чого. Сонце лежить на самісіньких кручах, з Великого Лугу пові-

ває вітерець, і в'ється з люльок запашний димок, і така ж запашна, некваплива балачка снується поміж козаків. Я безмежно любив ті вечори й наслухався тоді на все життя. Не чув від козаків на їх посиденьках ані слів поганих, ані похвальби чи брехні якої. Для того є інші вечори — в шинку чи навіть у курені, але тут, перед січовою церквою, січовим майданом, запорожцями опановує мовби святість та бажання істини. А вона така, що мені перехоплює подих. За віщо оця покара, оця спокута сивих людей? Оці чорні бурі в степах, погибель на морі, нескінченні битви з супостатом? Стрілець служить за платню, сердюк також, городовий козак вартує біля брами до власного міста, де його жона та діти, і має за це наділ земельний, а січовики за віщо? Тільки чиста любов володіє ними, любов до вітчизни України нашої, до її неба, її вітрів, її ланів і степів, її дітей, усіх авулом, — і нічого більше.

На тих вечорових розмовах я зрозумів багато такого, чого не розумів раніше, й мовби сам трохи очистився від усієї тієї скверни, якої встиг набратися за своє життя.

Рушієм Січі є охайний будинок на площі, без тюрми й потаємних кімнат, звичайний будинок на два цегляні, помашчені білою глиною, димарі, в яких мостять гнізда галки, й, щоб не сталося пожежі, викидати галчині гнізда посилають січового підписаря джигуна Митрофана Гука, який брідиться цією роботою й часом, якщо має гроші, наймає замість себе когось з голоколінчиків. Я застав Митрофана за тією немилою для нього роботою, й, може, через це він не обняв мене й не зрадив мені, а ми ж вчилися разом у колегіумі, я допомагав йому в риториці та філософії, в яких він вельми накульгував. Розпитав мене, звідки прибув, поплескав по плечу й усміхнувся погордливо. А може, Митрофан подумав, що я якимсь чином запретендую на ту його посаду, на ті хавтурки, на яких заробляє, то я його хліба відбивати не збираюсь, не пишу ні тестаментів, ні листів поминальних, ні позовів, а тільки коли хто вельми попросить написати картку до родичів та відправити з обозом, напишу за мізерну плату. Невідь чому, але саме Митрофан не підпускав мене до кошового. Я ж не міг підійти до нього просто так і сказати: ось я, такий-то, Дорофій Ружа, хочу з тобою, отамане, погомоніти. Про що погомоніти? Хто ти такий? Чим удостоївся такої честі?

Іноді бачив отамана, коли він ішов через майдан. Сухорлявий, стрункий, ніс кібцюватий, вітер ворушить довгі, з просивиною вуса. В отаманових очах згнітилися за-

взяття й печаль, либонь, хмарні думки не полишають його голови. Від нього повіває силою й впевненістю, і трохи аж якоюсь гордовитістю. Кажуть, коли Сірко був молодий, то натягував лука так, що стріла летіла вгору суха, а верталася мокра — хмару проймала. Звичайно, мудрість людська не від сили, але коли ця сила стільки літ стоїть в оборону правого діла, коли її стільки опутували тенетами й вона виривалася з них, вона має перейти в жорстоку мудрість. Розум неймовірно могутній, тіло ж — смертне, але в ньому, од нього, од його діянь він, могутній, народжується, од його діянь негожих слабне й пропада.

Один тільки раз почув уривок його розмови з писарем Яковлевим, зупинилися на майдані й гомоніли.

— Без сусідів не проживеш, — мовив отаман.

— Але ж то такі сусіди... — спробував заперечити Яковлев.

— Неприятель окрутний — теж сусід. Сусід може спалити хату, але в тебе з ним одна межа.

— Сусід завше хоче пожаковати...

— Це правда. Через те ми не будемо з тобою вирішувати сеї справи самі, а пустимо на голоси.

Вони пішли далі, а я лишився стояти, не втямивши з тієї розмови нічого.

Побував я на козацькому крузі. Я бачив, як шанують козаки отамана, яке рахманне його слово. Я не побачив там запобігливих поглядів, якими б козаки лізли в очі старшому отаману: дивися, як я тебе уважно слухаю, який я тобі вірний, тягни мене за собою, буду служити, як пес господарю. Козаки не бояться отаманів, через рік вони стануть такими ж, як вони, і понесуть одвіт, якщо отаманували неправдою.

Вечорами, перед тим як поринути в сон, я пробував думати за отамана. Проживши таке життя, перерубавшись у стількох січах і не здобувши нічого в кінці — адже це страшна правда, — не бачачи на овиді жодного залізного стовпа, до якого можна б прив'язати коня — позаймали ті стовпи інші, не пускають до них козака, — чим може заспокоїти душу? Тільки тим, що потрібно й далі стояти незрушно, не допустити до гіршого; нині турок і татарин дужі неймовірно, ось-ось підломлять під себе наш край, заберуть у вічну неволю. Це туча найбільша, вона весь час висить на овиді, і її не можна спускати з ока. Я так розумів турботи отамана й ті приготування, непомітні, неспішливі, які велися на Січі. Готувалися проти турка чи татарина, те не приховували, а де, в якому місці зітнуться дві сили, не видав ніхто, опріч отамана. Я боявся, що він піде в похід, а за цей час щось станеть-

ся — з ним чи зі мною — і так я й не погомоню з ним. Мені ж здавалося, що саме в нього я можу запитати про найзаповітніше, довідатись про оту найбільшу правду, задля якої залишив затишне місце, улюблені книжки, мудрих учителів і вирушив у широкий світ. Він знає, він мусить знати!

З тими неспокойними думками лежав я однієї ночі в курінній комірці, осавул дозволив мені там помешкати якийсь час. Комірка розділена на дві половини, більшу та меншу, в більшій тримали зброю, припаси, її замикали великим замком, в меншій лежало всіляке начиння для ремонту, там, у куточку, на оберемку сіна я й розкошував. Щойно почав дрімати, як скригнули двері і по якомусь часові скригнули ще раз. Я злякався, бо відчув, що хтось стоїть у теміні, мовчить і дише. Його дихання було тихе, але не скрадливе, це було дихання не втікача, а того, хто ловить! Серцем я відчув небезпеку; я знав, що взяти в мене нічого, окрім душі, й страшно було подвійно — адже прийшли по неї. Я знав, що не віддам її без боротьби, приготувався до опору.

— Хто це зайшов? — запитав якомога впевненіше. На відповідь почулося сопіння і щось схоже на сухий сміх.

— Той, хто тебе шукає. Хто мав прийти давно.

— Мені ніхто не потрібний. І я не потрібний нікому. Я ні в що не втручаюся...

— Ти вже втрутився.

— То моя справа.

— Твоєї немає.

Я давно здогадався, хто цей нишковий чоловік.

— Ти від Дем'яна Дем'яновича?

— Не від нього, а він сам.

Я скулився й став маленький-маленький. Одначе мені й цього разу шалено пощастило. В цю мить забрязкотіла клямка в дверях куреня й звідти долинув голос:

— Ти спиш, Дорофію?

Була середина літа, стояла задуха, й козаки, якщо їм не спалося, кликали мене, щоб почитав щось по пам'яті з житій святих чи яких інших книжок. Так трапилось й цього разу. Я не зважав на застережне шипіння біля дверей і голосно відгукнувся:

— Не сплю.

— То, може, не поспиш трохи з нами?

— Охоче, — знову відгукнувся я, схопився на ноги, вузенько прочинив двері, відсторонивши того, хто стояв біля них, і шмигнув у рятівну щілину.

Тієї ночі я спав у курені. А наступного дня було оголошено про козацький похід на Крим. Я благав курінного, благав знатних козаків куреня, щоб мене взяли з собою, і врешті-решт курінний погодився, вписавши мене в компукт замість цилурика, які на той час, одразу аж двоє, собі на безголів'я, а мені на щастя, захворіли. Не можу сказати, звідки в мені взялися сили на те рішення, либонь, все моє попереднє життя готувало мене на нього, — у кожної людини є найвищий пруг, на який вона, якщо трапляється нагода, має вийти хоч раз на віку.

Я йшов з Січі не тільки через те, що хотів утекти від Дем'яна Дем'яновича, а й через те, що хотів випробувати себе, свою людську сутність, випробувати на майбутнє життя, на майбутній подвиг, хоч і знав, що той подвиг, можливо, й не буде військовим, але він буде присвячений вітчизні, і, отже, найкраще випробувати себе на війні. Присягаюся Трійцею, я не жадав слави, щоб повернутися овіяним нею, та ще й з військовою здобиччю, щоб захмелити голову якійсь красуні. А потім народити купу дітей і дожити в теплій хаті, обкладеним кожухами, напоєним узваром, звареним невістками, які догоджають тобі із-за спадку. Я почував, що можу зробити щось інше. Бо знаю щось про світ, про мій нарід у ньому, нехай і не основне, але багато, бо можу порівняти, можу простежити по книгах шляхи багатьох народів і повинен сказати моему народові про нього правдиві слова, освітити путь чи бодай промінчиком вказати путь комусь дужчому, мудрішому, хто зможе повести його за собою. І ще одне. Може, й найбільше. У мене в грудях стоїть біль, там вдови, та сироти, і старці, на яких я надивився і з якими ходив по світу, там сплюндрована земля моя. Що з того, що я житиму на ній отако, як жив! Нащо я, такий, їй? Що я зробив для неї?

Може, я й зараз не зроблю нічого достойного її, то хоч загину во славу її!

Розділ двадцять шостий

I

Сад аги Сулеймана Кегая — найкращий у всьому Карачаї¹. Висока цегляна стіна розділяє його надвоє: внутрішній, маленький, з мармуровою чашею посередині, і зовнішній,

¹ Передмістя Адріанополя.

великий, що тягнеться по горі вздовж дороги аж до голих сірих скель мальовничими кущами: срібнолистими оливковими та черешневими гаями, хашами фундука, яблуневими та сливовими садками, а біля самих скель — величезним каштановим гаєм. Поміж фруктових дерев — стрункі ряди кипарисів, кущі жасмину, мімоси, герані, тису та розмарину. Птаство чманіє од тих запахів, не вгаває співами цілий день — воно, мабуть, злітається сюди з усього Анатолійського узбережжя, перехожі зупиняються під стіною, вдихають дармові благовоння.

Камінною стіною сад відгороджено од дороги. Дорога стара, покинута, хтозна, куди вона вела, адже вище вже немає жодної оселі, там пустельне нагір'я: громаддя каменів, поміж яких поплелися хаші ломиносу, аспарагуса та схожих на дерезу кущів, у них кишма кишить гаддя та шмигають сірі ящірки. Вдень вони гріються на сонці, й треба бути обачним, щоб не наступити на скручену в клубок змію. З того боку нагір'я дуже круто обривається в долину, аж не йметься віри, що цю стіну здвинула природа, а не рука людини. Глянеш униз — серце зупиняється від страху. Вже нижче, сажнів на сто чи й двісті, стіна починає спадати пологіше. В долині пасуться табуни корів та овець, але так далеко, що вони схожі звідси на мурах. З нагір'я видно й майже всю цю сторону — широку долину Маріци з обома притоками — Тунджою і Ардою, довгим Михайлівським мостом, фортецю Демір Таш, зеленуваті шпичаки мінаретів, величну мечеть Селіма, майоліки бань та червоні й сірі дахи будинків.

Дорога спускається до міста, але звідки — сьогодні годі збагнути. Може, на нагір'ї колись стояла фортеця, та потім розвалилася? Або десь був узвіз. Тепер же, здається, вона спадає просто з неба. В її камінному ложі візирів невільники продовжали рівчак, по котрому шумлива дощова вода збігає у великий камінний басейн, а звідти по довгій трубі — в менший, мармуровий. Ще одна труба прокладена од нього на господарський двір. Рівчак продовбано давно, літ сорок тому. Тоді ще були молоді сад і ага Сулейман Кегай.

Великий камінний басейн став для Лавріна Перехреста безодньою прірвою, яка поглинала його силу. Двома велетенськими мідними глеками, прив'язаними до тичини, набирав з нього воду й носив угору під айву, оливки, груші та сливи. Вони зеленіли, Лаврінова та кількох інших невільників снага потроху переходила в них. Здебільшого працювали вночі та досвітками, коли в саду не було ніко-

Великий камінний басейн став для Лавріна Перехреста безодньою прірвою, яка поглинала його силу. Двома велетенськими мідними глеками, прив'язаними до тичини, набирив з нього воду й носив угору під айву, оливки, груші та сливи.

го. Вдень чистили рівчак, лупали камінь — зводили стіну од північного, й без того майже неприступного, боку.

Й раптом усе перемінилося.

Цвіли черешні, ще ніколи не закипали так білопінно, здавалося, вони почували, що їм судилася погибель. Мабуть, уперше ага Сулейман Кегай не насолоджувався тим запахом. Сидів у селямлику¹, за півтора місяця жодного разу не вийшов у сад. Що він там робив, чим струював час — ніхто достеменно не знав. Казали, що ага замкнувся із зайшлим деревішем — заплатив тому великі гроші, й спалювали удвох вишневий цвіт, плавили і лили у воду срібло — виворожували азі щаснішу долю.

Прогнаний з покоїв слуга-кальянщик розгадував візирове усамітнення простіше: ага топить не срібло у воді, а свою біду в горілці, й то не в ракії, а у вогненній козацькій, він-бо мав до неї потаємну пристрасть ще й раніше.

Все то були здогади, напевне знали одне: ага Сулейман Кегай попав у велику немилість. Він уже не був візиром і радником високої куббе-алти, з дня на день чекали, що за ним прийде асесбаші² з алебардщиками й поведе до Старого Платана. Тисячолітнє дерево вже не родить горіхів, на нього вішають голови скараних високих сановників. Сулейман Кегай і сам не сподівався іншого. Адже не справдилася перемогою його рада великому візирю на погром козацької Січі, навпаки — погромлено яничар і татарську орду. Нікчемний хан випустив перемогу з рук. Уже був за крок од неї. Ага пам'ятав, яка несамовита радість охопила султана й двір, коли з козацьких степів прискакали гінці з вістю, що замислене збувається. Запорукою того була привезена в подарунок султану молода красуня й молодий, дужий козак. Дівчину й козака султан подарував азі Кегаю. Вона мала стати двадцять сьомою наложницею візира, а козака ага на radoщах поставив на легшу роботу — доглядати сад. Великий візир подарував азі чорного арабського коня з сідлом, обсипаним коштовним камінням і перлами.

Тепер ага Кегай не знав, чому по нього не йдуть алебардщики. Чи то при дворі забули про нього, чи вирішили ще й покатувати чеканням. Аллах послав людині одне з найбільших випробувань — чекання. Воно є солодке, коли йдеться про кохання, нетерпляче, коли ждеш звістки, нудне й драгтвіливе — вищого уряду, тривожне — невідомості, страш-

¹ *Селямлик* — чоловіча половина будинку (*тур.*).

² *Асесбаші* — вищий чин у яничарському війську, виконував також поліційні функції (*тур.*).

не — кари. Це дні й ночі, а часом і роки, коли кров засихає в самісінькому серці. Сулейман Кегай молив Аллаха, щоб він забрав його ім'я з пам'яті султана і великого візира.

Звичайно, нинішнє життя, надто після бурхливого, сповненого діяння крутежу при дворі, було життям хробака. Але ж ліпше бути навіть хробаком, ніж чорною землею. Сулейман Кегай зсохся й почорнів. І став вельми схожий на кажана. Втягнута в гострі плечі голова, довгі руки, а ще ж стесаний назад лоб, високі, гострі надбрівні дуги й маленькі очиці у глибоких вирвах, що дивилися насторожено й злякано... І життя вів кажаняче. Вдень спав у селямлику, а вночі тинявся по галереях і покоях, тулився лобом до загратованих вікон і подовгу дивився на зорі, що світили комусь іншому.

Азі весь час вчувалися кроки на сходах, а чорні тіні на стіні від власної постаті та постаті дервіша видавалися тінями алебардщиків. Та й все життя для Сулеймана Кегая тепер було театром тіней, де ляльки підвішують до стелі й смикають за мотузочки. Він часто посилав дервіша, щоб той покрутився біля палацу (для того й тримав його, і платив великі гроші), може, довідається про що-небудь, давав золото на підкуп служників покоїв, дервіш оповідав усілякі нісенітниці — мабуть, приносив їх з базару, до палацу не ходив, а золото десь ховав. Він страшенно знахабнів, залякував агу, найдався до блювоти солодощів, навіть курих з кальяна і пив вино, за що мав би бути спалений живцем. То тільки невірні можуть вживати той трунок. Ага мусив терпіти.

Колись багатий, пишний і гостинний двір Сулеймана Кегая занепадав. Вже не гарцювали в ньому змії-коні, не шелестіли шовкові паланкіни, не галасували, викладаючи товари просто на розпечений малоазійський камінь, купці. Руйнація й запустіння панували в ньому. Пойнялися іржею залізні кільця на семи лискучих стовпах, до яких ще недавно прив'язували коней візиріві гості, голодно крякали, побрязкуючи ланцюгами, приковані до даху два орли. Жалібно киркали та розліталися по сусідніх дворах і садах павичі, навіть собаки позабігали невідь-куди. Недавні візиріві друзі обходили двір, немов там лютувала бобонна чума. Давно втік ефес — помічник по господарству, розбіглися всі вільнонайманці, повтікали білі євнухи. Навіть наглядчі за невірниками, котрим платилося по два акчі в день і двічі в рік давали «на пояс», залишили подвір'я опального аги. Сусіди Сулеймана Кегая, що жили нижче од нього й колись не осмілювалися похмуро глянути на високі зубчаті стіни двору, забили глиною жолоб у тому місці, де він повертав у сад, і тепер

майже вся вода збігала до їхніх дворів. Розбестилися, не корилися навіть раби. Нікому було їх пригнути до роботи, нікому покарати — простора вартівня із сірого каменю в лівому кутку великого квадратного подвір'я стояла порожня. Вони впали у таку сваволю, що часом самочинно полишали подвір'я і йшли вниз до базару чи будь-куди.

Там, на базарі, вирувало життя, й вони виобирували його крихти. Тинялися поміж ятками, де стояв голосний мелодійний дзвін — майстри-бронзарі кували славнозвісні турецькі тачі, мідні та срібні куверти для кави, щити та шоломи-місьюрки, давали заробити якусь абищицю на грубій роботі; допомагали купцям вантажити товари, часом за жменю сушених слив, а часом падала у кишеню мідна монета, або ж просто ловили витрішки. Звичайно, там є на що подивитись: всілякий, ніколи не бачений крам, заморські, різані зі слоновної кості штукенції, чудернацькі, схожі на велетенські прачі, риби, в яких обоє очей дивляться в один бік, не менш дивовижні птахи в золочених та срібних клітках, їх привозять заморські купці, а жалісливі правовірні купляють і випускають на волю під веселий галас дітвори. Чорних, білих і жовтих рабів купляють теж, але на волю не випускають. На тому ж базарі на тонких мотузках, натягнених між високих платанів, ходять заїжджі акробати, внизу під платанами ведуть несамовиті танці дервіші: й вогонь п'ють, і залізо жеруть, борються на потертій килимку борці, грає на сазі меддах — бродячий музикант, є там пребагато всіляких інших див. І вештається сила-силенна різномасного люду: од чорних безмовних арапів у червоних фесках та галасливих обірваних турецьких і грецьких циган у жовтих жилетках до молодих європейців з довгими чубами, в батистових сорочках з мереживами та вузьких штанях з едвабу.

В тому натовпі легко заблудитися, там ніхто не запитує, чи ти прийшов з хазяїном і ненароком одбився од нього, чи приволікся сам.

Лаврін базару не любив, вельми рідко туди ходив. Високий, худий, ошмалений сонцем, вже й сам схожий на турка, байдуже перебирав очима увесь Схід.

Базар гомонів усіма мовами, кольорився всіма барвами й щоразу нагадував йому про рідний край, рідну мову й рідні звичаї. Хвилини краденої волі падали тяжкими удавками на серце, кричали криком про вічну неволю, про осоружну чужину.

Катівницькими муками було також думати про те, що ось тут, поруч, живе твоє сплюндроване кохання, що доля

ніби на сміх звела вас для вічної й тяжкої розлуки. Пекуча злість, од якої кидаються на вістря списів чи гризуть грати, перегоріла, її переломили втома, голод, нудна сірість неволі. Тільки іноді в якомусь подиві дивився на величезний будинок з широкими вікнами за зеленими ґратами — невже за якимось із них живе Киліяна? Та сама Киліяна... його Киліяна... й руки несамохіть кришили камінь.

Дивно й незбагнено влаштована людська душа. Коли б Лаврінові хто-небудь відгадав отаке майбутнє, він би ніколи не повірив, що зможе жити на світі. А от жив. Час перетер його думки, як жорновий камінь зерно. Може, тому, що й сам вергав каміння, носив велетенські глеки з водою, сьорбав брудне пійло. Жив... Хоч і не мислив жити. Коли його везли по морю і море починало кидати кораблем, він благав його: «Втопи». Упирився ногами в дошки, щоб виломити їх, але вони були міцні. Його привезли в сад, коли він уже підупав на силі, її виссала тяжка дорога та довге сидіння в кам'яному мішку, й мав поруйнований нещадними щимками долі дух. На силі повільно набирив, а духом не зводився. Він уже не почував і свого кохання — палке, гаряче, воно було ніби з чиеїсь розповіді, котру чув давно. Чорнобрива, смаглява Киліяна лишилася там, за морем, її сміх, її мова лунали на зеленій луговій галявині серед лісу. А тут, за обвитими плющем стінами гарему, жила якась інша дівчина, котру Лаврінові було невимовно жаль і по котрій плакав серцем. Після того, як їх привезли в Козлов, він не бачив її жодного разу, хоч пливли на одній галері й були подаровані одному туркові. Та він і не жадав бачити її. Весь світ для Лавріна здавався затканим сірою павутиною, він ні на що не сподівався й нічого не чекав. Найтяжчими були ночі в темнім хліві на перетрухлій просянці. І в заплющені, і в розплющені очі плив зелений світ, пливло колишнє життя, й тоді чув рідну мову, зринали знайомі обличчя: дядька Сироватки, Кайдана, Дороша Бруса, а найчастіше кошового отамана Сірка. Може, думкою про нього, про Січ і тримався на світі. Бо ж по тих думках почував, ніби припливало сили. Перехреста часто непокоїло: чи згадує його кошовий? Щоправда, він приходив до нього в спогадах не кошовим, а добрим дядьком Іваном. Якось прокинувся й довго не міг оговтатись, де він. Сон вихопив його звідси й переніс у завішаний зброєю прикомірок кошового. Вони сиділи з отаманом, але той не розповідав про походи, не навчав військової науки, а... тасував карти. Так, вони різалися в карти. Чому приснилося саме це — дрібне, випадко-

ве, а не щось значне, велике? Хтозна. Може, що Іван Сірко у прикомірку ставав не суворим кошовим, а дитинно проситим, по-козацьки запальним і нестримним, як і він сам, Лаврін. Сірко приховував цю маленьку пристрасть від усіх. І Лаврін теж. Грали вони запекло, іноді сварилися, кілька разів Сірко навіть рвав карти. Але одразу відходив душею, й по тому було весело обом.

Оце щасливе відчуття — не гри, а спочинку після запальної гри — навідало Лавріна. І йому було так хороше, так радісно, що коли цей настрій розбився об холодний камінь, трохи не заплакав. Уперше за весь час полону. Спомини йому завжди рвали серце на шмаття, по тому боліла голова й світ виповнювала ще важча похмурість.

Та неждано в чорному потоці безнадії та безпросвітності зблиснув йому промінь, збудив до життя. Опала Сулеймана Кегая повернулася для нього та Киліяни несподіваним боком. З перших днів, тільки-но Сулейман Кегай привів нову наложницю, старша жінка аги занепокоїлася. Вона знала, що серце аги давно погасло для кохання, сім літ не мав він нової наложниці, а інші всі давно були ткалями й вишивальницями — не виганяти ж дармових робітниць (візир був дріб'язково жадібний), та й не хотів він нікому признаватися у старечій безгрішності, проте чорнооку козачку не одіслав у вишивальні кімнати, а наказав поселити окремо й часто заглядав до неї, купляв подарунки і навіть сам учив говорити по-турецьки. Й тішився, що козачка легко переймає турецькі слова. Вона зізналася: її мати — татарка й іноді, на досаду батькові, вчила говорити по-татарськи і по-турецьки, аби відтрити її од батька й мати змогу розмовляти з нею не знайомою йому мовою.

Два білі євнухи стерегли Киліяну й не пускали до інших покоїв. Низенька постіль, висока кадильниця для пахоців, мережане вікно, а за ним — гілка чинари, то увесь її світ. Навіть не знала, яке то дерево. Повільно обзвичаювалася, верталася до життя, повільно виходив з неї страх. Хоч ще довго стояла в очах жажлива дорога, надто подорож на каторзі. Старий корабель скрипів на хвилях, вона сиділа в дощатій буді й слухала той скрип. У будці-домовині. Й вивертало її нутрощі, й навіть молитва не лягала на серце. А виведуть на палубу, погляне на водяні гори, які ходять ходуном, і обійме її такий страх, що знову проситься в буду. Аж не віриться, що все те було, і вдячна вона цьому старому чоловікові за його безгрішні ласки, за солодощі й за тихі слова. Адже відала, як важко живеться іншим невірницям.

Тепер старша жінка й інші жінки стали боятись, щоб часом не спалахнув під повіями північного вітру присипаний попелом жар, щоб не відмолодилося для кохання серце аги. Адже знали — таке траплялося. Хто відає, які несподіванки можуть тоді спіткати їх. Чи не почне вилушувати ага для неї солодкі зернята, а їм кидати лушпини?

Проте, приголомшений нещастям, ага забув про нову наложницю. Або намагався забути: адже кожною своєю з'явою дівчина нагадувала про лихо, що впало на нього. Вона була для нього мовби чорним талісманом долі. Стара жінка втямила: приспів її час. Вона наказала спровадити нову наложницю з гарему, одвести на пташарню та приставити до роботи. Жінки й наложниці гарему кілька днів повторювали дотеп старшої жінки: «Нехай біля неї булькочуть індик, а не наш повелитель». Та по всьому упадку, по тривозі, яка оповивала дім колишнього візира дедалі більше, незабаром забули про неї й вони. На той час велику, оббиту мідною бляхою хвіртку двору Сулеймана Кегая стали обминати не лише недавні друзі аги, а й продавці м'яса, риби, вина, й навіть мулла. На базар посилали недорікуватого вільноодпущеника Арслана з рабами, які раділи тому, що сталося, поспішали кожен зачерпнути якомога більше, нехай і примарної, волі. Їх уже не замикали на ніч, вони не боялися присісти без діла десь у куточку на мощеному тесаним камінням подвір'ї чи зійтися в гурт та поточити ляс. Здебільшого греки перешіптувалися з греками, поляки з поляками, черкеси з черкесами, українці з українцями. Всі розуміли, що цей попуст — тимчасовий, що так довго не триватиме, й намагалися вгадати, у який бік крутоне їх доля й яким робом можна запобігти найгіршому лихові.

В ті дні й зустрілися Лаврін з Киліяною. Думка пробратися на пташарню заволоділа Перехрестом, як тільки він довідався, що Киліяну спровадили туди. Пташарня — на іншому дворі, там стояли й конюшня, і хлів, у якому відпоювали молоком молодих телят, і голуб'ятня, — туди навіть в'їзд з іншої вулиці. Од головного двору в малий вела довга стежка між двох мурованих з каменю стін. До одної прилягав сад. З камінного басейну саду в скотарський двір спадала череп'яна труба, по ній, наливаючи спочатку в камінний жолоб, подавали воду для коней, телят, качок. Коли води текло мало, звідти приходив сваритися конюх Харіліс, низенький, круглий, як грецький кавун, циган. Мав круглі плечі, пухкі, — зроду не скажеш, що Харіліс конюх, — руки, круглу голову. Ту його подобу до кавуна ще дужче творили

смугасті куці штани й старий, обрізаний вище колін халат. Одначе очі Харіліса гострі, глибоко заховані, вони то посміхаються єлейно, то стають як пістольні цівки. І все він цокає язиком, все до чогось приглядається, неначе хоче вкрасти. А може, й хоче. Циган же! Харіліс не обходив кружма, коли простував до саду, а ставив ногу в ремінному постолі у задалегідь видовбану в мурі пічурку, підсакавував, хапався руками за верх й вилазив на нього, тоді по стовбуру яблуні спускався додолу. Циган був відчайдушний і любив небезпеку. Вертаючись назад, ніс у пазусі кілька яблук, персиків, слив — що потрапило під руку. Харіліса побоювалися інші невірники, бо, опріч усього, він мав ніби якийсь привілей: йому прощалося таке, за що інші по місяцю б носили синці од кнута-шестерика. Мав якусь заслугу перед агою або управителем його маєтку. Й був він неохайний. Й не стільки зовні, скільки в душі; поналипало там бруду — не одмити— ніякими найсвятішими водами. Це вловлювалося з одного погляду. Дуже неприємні очі Харіліса й усмішка теж, вона свідчила: його можна намовити на будь-який підступ, підбурити на будь-який злочин. Либонь, і мав їх за плечима добру в'язку. «Що в тебе є на обмін? Що даси?» — чіплявся він до Лавріна. «Дулю з маком», — відказував Лаврін; циган, хоч і не розумів, що йому каже козак, гаразд розумів його красномовний жест, і цокав язиком, і погрожував поглядом.

Харілісовим лазом і скористався Лаврін. Він вибрав час по обіді, коли конюхи й телятники розбрелися хто куди. Їхня з Киліяною перша стріча була радісна й тяжка водночас. Киліяна, яка саме несла качкам у коритчатку запарену просяну полову, перемішану з ряскою, забачивши Лавріна, зойкнула, впустила коритчатко й затулила руками обличчя. Будь-кому збоку видалося б, що вона мусульманка й ховає лице од незнайомого мужчини. Качки вирували біля її ніг, кахкотіли, били білими крильми, клюкали по ногах червоними дзьобами, а вона мовби стратила мову. Лаврін теж не знав, що казати. Дивився на Киліяну, й серце спинялося в грудях. Був худий, в обтріпаних, коротких, до колін, татарських штанях, широких ззаду й вузьких попереду, і в грубій турецькій матроській сорочці. На Киліяні — одяг новіший і чистіший, але теж старий і замицканий. Жовті штани та голуба сорочка, підв'язана крайкою. Чудний був той одяг, і чудною здалася йому Киліяна. Він дивився на неї радісно, крізь сльози, й очужіло; ці почуття мішалися й опановували ним по черзі, й не міг знайти зладу, не міг заспокоїтись.

Йому аж не вірилося, що це стоїть Киляна. За тисячі верст од рідного хутора, на чужій жовтій землі, в чужому, не жіночому одязі, його Киляна... Його чи не його? Врешті Киляна розтулила руки.

— А я думала, якийсь турок.

Лаврін справді засмаг до чорноти, до того ж був без шапки, коротенький чубок нависав стріхою. Коли його привезли на турецький берег, то, як і всіх інших невільників, одразу поголили, тепер волосся ще не одросло.

Киляна враз засміялась своїм словам. Навіть сміх був не її. І слова теж. Хіба таких слів чекав?

Лаврін стояв незрушно, він був здивований і зляканий. Проте втямив: ці слова, цей сміх нічого не означають. Киляна сама не тямить, що каже і чого сміється. Наступної миті дівчина заплакала. Лаврінові ж невидимі гарячі пальці стисли горло, в грудях запекло, до болю схотілося втекти кудись, заплакати й собі. Він зціпив зуби.

Киляна ще трохи поплакала, а тоді втерла кінцем старої аби обличчя. Іржав у стайні жеребець, бив копитами, — дурів од застою, йому одгукувались інші коні, біля воріт зупинилися якісь правовірні, голосно розмовляли про те, що ага раніше мучив людей, а тепер мучить скотину. Лаврін і Киляна сховалися біля пташарні за купою хмизу.

То було їхнє перше сховисько. Потім він приходив туди до Киляни ще кілька разів, а тоді вмовив її увечері втекти до нього в сад.

Прихистком їм стала зелена галявина в кінці саду, на якій в кількох місцях сіріли велетенські камені. Якось там залишилися на ніч і потім залишалися часто. Спізнали найбільшої близькості, яка буває поміж чоловіком і жінкою. Щоправда, вона була не такою, якою уявлялася Лаврінові колись. Чуже небо, чуже повітря, чужі шелести мовби сковували його. Колись він думав, що то буде суспіль царство забуття, а та, найперша, мить буде миттю вознесіння на небо... Ще важче було Киляні, яка раніше так само інакше уявляла цю мить. Адже уявляла!

...Дружки проведуть її до світлиці і розплетуть косу, проведуть сумовитою піснею, в світлиці стоятиме шлюбна постіль з мережаним простирадлом і вишитими подушками, свічка і ікона.

...Боже, яка глевка, задушлива ніч, які великі зорі, що мовби підглядають за ними. Кохалися похапливо, невміло, соромливо. І все ж навіть таке кохання — розуміли — було в їхньому становищі найбільшою ласкою долі, най-

більшим щастям. Поволі заспокоювалися, призвичаювалися самі до себе і до такої — мовби й не краденої, але й не до кінця розкутої — любові. Щиро молилися Богові, що послав їм таку радість. Божої кари не боялися: вони належали одне одному, а поєднатися не могли з басурманської зловорожості. Бог милосердний, Бог всюдисущий, він бачить усе і освячує їхню любов без попа.

Лаврінові було щасно з Киліяною, одначе в його почутті було стільки ж кохання, стільки співчуття. Надій на прийдешнє в них немає ніяких: вирішиться усе з агою — їх продадуть, напевне ж, нарізно. А разом вони можуть залишитись тільки в тому випадку, якщо обоє відійдуть в інший світ. Він поки що не сказав про це Киліяні, бо вимірковував і якісь шляхи до втечі. Тут їх не затримає ніхто, одначе далі... Надто вони примітні, особливо він. Киліяна ще може видати себе за татарку. Вона навіть знає кілька десятків татарських слів. А він... Тоді нехай спробує втікати сама. Він добуде їй одіж, хоч трохи грошей... Виведе її за місто. Киліяна, коли він обмовився про те, не захотіла його й слухати. Вона почувала, що не витримає такої напруги, такого страху, й не хотіла навіть мислю забредати на ті стежки. Жила хвилиною, якимись маревними надіями, що все складеться добре само по собі, жила тим новим, що народилося в ній. В її обіймах забувався й Лаврін. Тепер дні стали довгі — в чеканні вечора, а ночі короткі, мов спалах свічки. Теплі південні ночі, не попалені спекою, сповнені ніжної млості, запаморочливих запахів, легких повівів вітру. Ночі були чужі, а любов — їхня, щира. Лаврін, сором'язливий і суворий зроду, був скупіший на ласки. Киліяна ж любила палко й гаряче, забувала про все на світі. А може, й справді трохи забула чи примирилася з своєю долею. Принаймні неволя не видавалася їй такою страшною, як напочатку. Турки — теж люди, тут можна жити, треба тільки прилаштуватися. Навіть про гаремну кімнату лишився світлячок приємного спомину. Намисто, що його подарував турок, коштувало, як їхній колишній хутір, і було таке гарне, що вона носила його не на шиї, а на долоні. Й сподобалося, як їй фарбували шоки служниці, з'єднували її дугасті брови, й надовго їй запам'ятався смак гранатового шербету. Звичайно, й вона не могла надто обманюватися. Туга брала за серце, напливала на Киліяну хвилями. З сумом, зі страхом Божим думала про оце їхнє з Лавріном безшлюбне життя. Й тоді їй знову пригадувалося, як чекала весілля, як готувалася в думках до нього.

Вона вимріяла його до останньої стрічечки. Навіть свою усмішку, свій вигляд у церкві і вбрання до останнього рубчика. Вона не надіне на голову цілий город квітів, як деякі сільські дівчата. А тільки — три квітки. Три ружі — дві білі й одну червону. До білої керсетки, до білих чобіток... Бачила, так вінчалася в Стіні одна панянка.

Тепер усе те було немов насміх долі. Одначе Киліяна не впадала до кінця в розпач. Все-таки на тих ружах не кінчалося життя. Може, доля хоч трохи зласкавиться й над ними. Якщо ж ага залишиться, то, мабуть, її теж уже не вернуть у гарем, вони з Лавріном одружаться.

Лаврін кивав головою, хоч знав, що все не так. Стративши агу, султанові слуги заберуть майно. І насамперед рабів. Але він був безмежно вдячний Богові за те, що той йому послав. Та ще тоді, коли Лаврін вже й не сподівався ні на що.

Киліяна щойно викупалася в басейні. Перед нею викупався він. Вона сказала, щоб він не дивився у її бік. І він спочатку не дивився. Сидів у траві, обхопивши руками коліна, шукав очима Кінь-звізду, її не було. І він знав чому. То — козацька зоря. А тоді таки переборов сором, піддався спокусі і повернув голову. Киліяна стояла біля басейну й розчісувала коси. Місячне сяйво обцілювало її тіло, й воно світилося. Киліяна про всяк випадок прикрила лівою рукою груди, але він все одно бачив їх, вони гостро стриміли проти місяця, на них зблискували срібні краплі. І по всьому тілі також. Стрункому й гінкому. Й Лаврін зажмурився. І чомусь подумав, що таке щастя доля просто так не посилає. І почав молитися Богу.

— Лаврінку, а як ти думаєш, там ми були б щасливі? — вириває його з молитовної задуми Киліяна.

— Де — там?

— Ну, вдома. Якби одружилися?

Лаврін дивується.

— А як же інакше?

Киліяна сідає біля нього, їй не подобається Лаврінове обличчя. Воно суворе, ніби камінне, й здається чужим. Тепер воно майже завжди таке. Тільки коли він усміхається, воно знову стає по-дитячому простим і довірливим. Але й тоді на чолі не розгладжуються зморшки.

Киліяна раптом лякається.

— Лавріне, а в мене зморшки є?

— Немає.

— Правда?

— Чого б мав брехати.

— А в тебе... ось тут і ось тут. Тоді, ну, там, їх не було. Я зараз їх розгладжу, і їх не буде.

Лаврін усміхається її наївності і щирості.

...Про їхні стрічі знали майже всі слуги аги. Але те було байдуже всім. Вони самі ходили, хто куди хотів, шукали розради, де могли. Двоє рабів, Лаврінових товаришів по неволі, брати-молдавани Мирон і Петря, перші вечори навіть сторожували оддалік, аби хто не підкрався до закоханих. А потім побачили, що Лавріну та Киліяні ніщо не загрожує, облишили чатування.

II

Лаврін і Киліяна сиділи на траві за широким пласким каменем, дивилися на велику зелену зірку, що мерехтіла над скелями. Ніч слалася прозора, м'яка, В повітрі стояв дивний пах ароматної тополі, змішаний із пахощами яблуневого цвіту. Місто спало. По ньому блукали тільки ревнивці закохани, вбивці та сторожа. Це було чуже місто з чужими подихами й молитвами. Лаврін почував його чужість усім єством.

Гомінке вдень, вночі воно — неначе вичумлене. Не чути співу дівчат, парубоцького погуку, хіба що коли-не-коли бемкне у мідний таз сторож або брийоне тоскний, мабуть, передсмертний, крик.

Воно як равлик, що сховався в черепашку. Тут усе заховане од світу, виокремлене, звернене поглядом всередину. Не те що на Україні, де до ранку витьохкують солов'ї та виспівують дівчата, де мріють проти зір сонними вікнами хати й тихо пливе по ставу біле качине пір'я.

Зорі тут ближчі, жаркіші, але й чужіші. Лаврінові згадувалися зорі над Чортотликом, над рідним куренем, над то тихої зимової ночі. Очищені морозом, ясні, вони дзвеніли, мов скалки льоду. Їх хотілося взяти в руки й занести в тепло, в курінь, де одразу мала настати та ж божа чистота й врочистість, що на небі. Він і далі не міг звикнути до цього неба, цієї землі, до цих дерев. Не міг узяти їх у душу не тільки тому, що невільник, а як просто людина. Працював, ходив, а тоді наче прокидався, оглядався довкруг, і кожне те прокидання одривало від серця крихту життя.

Знову й знову думав про втечу. Напевне, й дався б на ту спробу, хоча те було майже безнадійно: тисячі верст по

чужій землі, де кожне око — вороже, де кожна дорога — до тюрми, інші невільники розказували, що втекти звідси не вдавалося нікому. Тепер же не міг важитись і на це. Залишити Киліяну — то зрадити любов, зрадити себе.

Потім думка понесла його далі, в дитинство, куди вертався рідко. Чомусь йому пригадався тихий зимовий вечір. Мати вже спала на печі, він дививсь у вікно, верхня шибочка якого була забита дошкою, а нижній він не давав замерзнути майже ніколи — прохукував. Це була одна з двох шибочок в їхній хаті, бо й замість усіх інших — ще на двох вікнах — чорніли дощечки. Зорі на снігу іскрилися коштовними блискітками, йому так забажалося цих блискіток, що він тихцем узув материні чоботи набосоніж і подався надвір. Блискітки не давалися до рук, він розгрів сніг, мабуть, вернувся б розчарований до хати, коли б не натрапив на барвінок — на інше диво. Листочки були холодні, але зелені, живі. Барвінок під снігом не вмер. Йому, зеленому, було там біло й, мабуть, самотньо, але він один на весь город, сад — на всі городи, сади й ліси — не покотився зими. В його корінцях причаїлися якісь могутні сили, що їх не змогли здолати морози. А сам він що робив? Спав? Боровся? Цього Лаврін відгадати не може й зараз. Мабуть, боровся, хоч не бачив ні сонця, ні світла. А тоді хлопець заніс до хати одну гілочку, й милувався нею, і розтоплював душею всі сніги і всі морози. Отже, не тільки на небі є чудеса, а й на землі, отже, є щось у їхньому краї, що не скоряється зимі.

— Про що ти думаєш? — вдруге запитала вона.

— Про тебе, — відказав.

— Неправда. Я тут. Про мене не треба думати. Скажи. Тільки не обманюй. А то розсерджусь.

— Я ніколи не обманюю.

— Таки ніколи?

— Ніколи.

— Ну, а коли треба збрехати?

— Промовчу.

— Тоді скажи, про що ще думав, крім мене? Тільки не мовчи. Й не хмурся так.

Колись їй подобалося, як він хмурився, — насурмлював по-хлоп'ячому ніжні брови, а вся вдача — на виду, — тепер ті брови лякали її. І чомусь лякав гордовитий профіль парубка, що чітко вирізьбився проти синього неба.

Він повернувся до неї:

— Про барвінок.

— Про який барвінок? — здивувалася Киліяна.

— У нас під хатою ріс барвінок. Був завжди рутвяно-зелений. Літом і зимою. Тут його нема.

— Зате тут є вічнозелені лаври, і кипариси, і мирт, і розмарин, — перераховувала дівчина.

— Тут немає барвінку, — повторив Лаврін, і Киліяна не впізнала його голосу. Вона мало знала Лавріна, пізнавала тільки тепер, і оця його настирність тривожила її. Це була не впертість, а щось інше, більше, воно лякало дівчину непримиренністю, невживністю в усе, що не було рідним краєм, вгадувала в ньому небезпеку для обох і намагалася будь-що розворушити, розкутурхати Лавріна.

— Тут теж ростуть яблуні, груші, сливи, — обстоювала своє. — Он саме цвітуть черешні. Божечку, хіба ти не бачиш, яка краса. Білі-білі. Наче полотно по гіллі розвішане.

— Вони цвітуть не так, як у нас, — сказав Лаврін. — У нас — цвіт у росі. Й листя теж. А тут — листя шорстке й тепле. Сухозлітна ця краса. — Він підвівся й знову сів навпочіпки. Груди йому враз задихали швидко, подих став гарячим, заговорив: — У нас воля, Киліяно. Почула б ти, як гомонить весною Великий Луг, як клекоче на порогах Чортмлик. Як співають козаки над Скарбною. І осокір ворухить листям...

Лаврін справді ціну волі склав тільки тут. Ну що таке Великий Луг? Просто луг. Земля й трава... Иди собі... Саме так — іди, куди хочеш. Боже правий, як йому хотілося зараз побігти по тому зеленому лугові. Впасти лицем у траву й лежати отак, нічого не думаючи. Тільки дихати волею.

Він би зацілував кожен кутик плавнів, кожную очеретину, кожную билинку. Все то — воля... Нащо, здається, вона людині? Є вона, робити з нею нічого. А як страшно без неї! У дощову погоду, коли дмухав сіверко, він чув запахи Великого Лугу. Спрагло вдихав пахощі вербових котиків, молоді лепехи, рясту. Він був певний, що чує їх, що вітер перевірає їх через море. А коли над його головою летіли в рідну сторону птахи, ще й радісно курликали, радісно гелготіли та ячали, тоді серце йому розривалося на шматки і він не знаходив собі місця. Найчастіше падав у траву і затуляв пальцями вуха.

Очі йому горіли, вуста болісно розкрилися, і в місячному сьайві біліла смужка зубів. Він і зараз був гарний. Дарма що в лахмітті й нестрижений. Але обличчя — чисто поголене, якимось примудрявся, це, знала, — для неї. На

мить їй аж стрепенулося колишньою радістю серце — за судженого, його вроду й палку вдачу. Але та радість щезла, як іскра в печі, й натомість вернувся страх. Примарний страх перемішався з близьким, теперішнім, вона аж стонула плечима й оглянулася. Їй здавалося, що хтось причаївся за каменем, слухав їх. Її лякав і цей камінь — велетенський, пласкобокий, він, мабуть, колись скотився з гори, підім'явши дерева й кущі. Щось велике, несосвітнене підім'яло під себе і їх з Лавріном. Вона й сама все частіше занурювалася у себе, у власні думки, а потім притьма втікала. Ловила промінчики, які посилало сонце. І тишилася ними. Тутешнє життя їй незрозуміле, воно лихе, гірке, але, почувала, в тій гіркоті є свої солодинки.

— Не думай про те, — попросила жалібно. — Я ось... побачила світ іншими очима. Я в батька наче в раю жила. А бачила той рай? Не бачила, не подякувала. Якби те вернулося... тож усі листочки, всі мальви вицілувала б на батьковому дворішці. Не вернеться. Й через те треба жити тим, що посилає Бог. Світ і тут гарний. І сонце, і дерева. Забудь про свій Луг... Ну, не забувай, але прихилися серцем і до тутешнього сонечка.

— Я хотів би — не можу, — зізнався він. У цю мить відчув, що між ним і Киліяною немов повисла якась порожнеча. Й що їй не подолати з'єднаними руками і навіть устами. Чому — не міг одгадати. Дівчина сиділа поруч, і справді міг узяти її за руку, але діткнутися серцем до її серця не міг. Йому мовби щось підказувало, що тут, у неволі, все мало бути інакше. Мали б або плакати в обіймах, або класти разом мости на втечу, або збігатися тільки на куцу любов. А було щось інше. А хіба він не любить її? Любить... «Люблю». Казав це слово про себе, а воно було, як сухі, хоч і дорогі колись, квіти. Він злякався й пробудився від думок. Подивився на гострий, різьблений проти зір профіль Киліяни, обняв. Спробував прошепотіти, як колись, коли вони сиділи на зеленому лужковій біля хати Бруса Дороша: «Пропекла ти мені серце». Ці слова й вирвалися з серця. І він засоромився їх, і виказав ними всю свою любов. А тепер і ці слова не міг промовити, бодай подумки. Щось стояло за плечима, неначе тїнь, і він, утікаючи од неї, вернувся до попередньої розмови:

— Й сни мені сняться білі та білі. Сніг скрипить під ногами. Ти пам'ятаєш, як скрипить під ногами сніг? — Лаврін пожував стеблинку трави, зітхнув. — А тут все літо та літо... Мені не сходить з думки Січ. І кошовий. Він був

мені ніби батько. Й Марко. Хитрість його з'їла. Поганий збродень! Він повів орду на Січ. Невже вони зруйнували її? Невже козаки не перейняли їх?!

Киліяна здивувалася.

— Хіба ти не знаєш, — сказала, — чого прогнали з палацу султана нашого агу? За погром війська, що йшло на козаків. Знайшли в тім якусь його провину. Яку, достеменно не знаю. А яничари погинули на Січі всі!

То була для Лавріна неймовірна радість. Він аж засміявся, скочив на ноги, схопив чималий уламок граніту і вдарив по скелі. Біду запону ночі пропалив сніп іскор. М'яким барсячим кроком Лаврін закружляв по галявині. Він давно призвичаївся до темряви, бачив кожен камінчик, кожен куш.

— Козацтво не погинуло! Отчий край є! І буде довіку, поки світить сонце! Нехай повиздыхають вороги, нехай похлинуться власною кров'ю...

Киліяна чомусь злякалася.

— Лавріне, — покликала.

Лаврін довго не міг заспокоїтись. Нарешті ліг біля її ніг. Вона нахилилася над ним. Дивилися просто в очі. Її груди гостро напинали тонку сорочку, рвалися йому назустріч.

І він знову почав хвилюватися. Як і завжди.

Й розвіялися Киліянин страх і тривога. Подумала: її любов, її чари для Лавріна більші й дужчі за все на світі. Вони мають непереможну силу, й доки він у їхньому полоні, доти вона може бути спокійною. І було їй гарно владарювати, й любила за те Лавріна.

— Тоді Марко погинув теж, — сказав Лаврін.

Киліяна відвела його руки, що тягнулися до її колін. Вона дивувала, що Лавріна так збурила вість про погром турків і татар. Він говорив і говорив, усе хотів розгадати той бій, розпитував її, але вона не знала більше нічого. Та й нащо воно їй! Їм треба думати про своє.

Лаврінів спомин про Марка нагадав їй інше.

— Лаврінку, — пошукала в темряві його руку. — До мене в'язне Харіліс, конюх. Отой циган.

— Зажартовує?

— Яке там зажартовує... Тягне в конюшню.

— Тягне в конюшню! — Перехрест став на коліна. — Я йому провалю каменюкою голову!

— Не чіпай його, — злякалася Киліяна. Вже шкодувала за свої слова. Адже хотіла не стільки поскаржитися, скільки одкинути Лавріна од думок про далеку батьківщину. — Не займеш, Лаврінку?..

— Ну... не займу. Я тільки скажу йому... — Знайшов її губи і вже забув, що скаже Харілісу.

Він перестрів Харіліса у вузькому хіднику між дворів. Сидів на стіні, й коли той ступив на стежку, скочив і став перед ним. Першої миті циган злякався, а тоді на його обличчі закрутіла посмішка.

— Бір Аллах!¹ — вигукнув він. — Я думав, на мене стрибає барс. — Саям тобі, володарю персиків. — І поклав обидві руки на свою засмальцьовану тюбетейку чи то в жарт, чи вітаючи справді.

— Нема тобі саям, — плутаючи турецькі й українські слова, сказав Лаврін. — Якщо ти... гелійор² до Киляни...

— О, Киляна!.. — заплющив блудливі очі, прицмокнув язиком циган. Його тугі, м'ясисті щоки блищали. — Рахатлукум. Троянда... — І, побачивши, як нахмурився Перехрест: — Беса³. — Й хтиво, хитро та насмішкувато воднораз: — Хіба троянда зів'яне, коли я одщипну собі одну пелюсточку?

Лаврін пружно, аж Харіліс сахнувся й ударився головою об стіну, підніс йому до носа міцний важкий кулак.

— Ось бачиш, який у мене беса!

Циган, спотикаючись, одбіг кілька кроків і зупинився:

— Ти пошкодуєш за цим, кьопек⁴. Знатимеш, як посягати на наложницю правовірного, та ще й аги.

— Юрю!⁵ — похмуро сказав Лаврін.

— Ти не знаєш, що твоя шия — тонша за волосину. Але це знає кат, — гукнув Харіліс у спину й побіг до хвіртки.

III

Служба в Марка легка, не клопітна. Накидає який кінь крем'яхів, підбіжиш, заметиш їх у совок, калюжі розітреш мітлюю — й знов у свій куток. За такою службою можна жити. Роботи багато тільки в дні парадів. Тоді кіннота валом валить через Північні ворота, гарцює на мощеному вапняковими плитами тісному подвір'ї й прямує до Піщаних воріт. А довкола гасають всілякі беї, санджакбеги, аги й інші татарські старшини. Порозтоптують крем'яхи, до-

¹ *Бір аллах!* — Бог єдиний! (Тур.)

² *Гелійор* — йти (тур.).

³ *Беса* — не забувай про звичай гостинності (тур.).

⁴ *Кьопек* — собака (тур.).

⁵ *Юрю!* — Проходь! (Тур.)

водиться зчищати їх лопатою. Але паради бувають нечасто. В будні ж дні Марко весь день куняє в глухому північному кутку двору за кипарисом, хоч як припікає сонце, а тут — вільгість і прохолода. Правда, якщо виходить хан або приїздить якийсь солтан, за кипарисом сидіти не велено — можуть прийняти за засідника і коли не порішать на місці, то відрубать голову на містку перед ворітьми, й вона булькне в брудну річечку Чурук Су, що стрибає по камінню попід стінами ханського палацу. Тоді треба вийти з тіні й упасти ниць, і ніхто на тебе навіть не гляне. І не підводити голови, поки не стихне гомін та стукіт копит. В інший час розглядав подвір'я скільки хотів. Тут снувало безліч слуг і проходило немало всілякого іншого люду. Не всіх Ногаєць вже й боявся, не перед усіма вклякав на коліна. Більшість з прибулих — прохачі, позивачі, навіть значніші з них не наважувались тут голосно чхнути, а позбиткуватись над ханськими слугами — про таке й гадки не мали.

П'ять разів на день кричав над Марковою головою муєдзин з мінарета мечеті, котра стояла з лівого боку двору, — скликав правовірних на молитву. Тоді на якийсь час завмирало все: з обличч правовірних спливав клопіт, утихали пристрасті, правовірні падали на коліна в бік киблі й зводили вгору руки. Й ставали чимось схожі між собою — жовтавобіле, з довгою пещеною бородою обличчя аги й червономідне, в зморшках, із брудною мичкою, схожою на жмут пересохлої осінньої трави, — скотаря.

За мечеттю — кладовище ханів та мурз, далі — ще якісь будівлі, в кінці двору — комори, конюшні, льохи. Палац у саду, з правого боку двору — кілька одноповерхових і двоповерхових будівель, переходи, криті тераси, якісь башточки. Найдужче Марків зір вабила Соколина башта, на стіні під нею справді висіли клітки зі вченими соколами й стояли драбини, по яких до тих кліток добиралися сокольничі. З тієї башти крізь густу дерев'яну різьбу ханові жінки дивилися на паради. Тоді грали бубни, гуслі, кімвали й арфи, лунали співи, довкола стояв шарварок, проганяли усіх служників, окрім стремених, конюхів і Марка. Перші дні Маркові ввижались за горізьбою чиїсь очі, обличчя, вже згодом упевнився, що то просто гра сонячних променів. Може, й приходили в Соколину башту ханові жінки, але коли — він не знав. Вікна гаремних кімнат теж завжди завішані плетеними рогожами. Двічі чи тричі, на великі свята, спускалася в двір старша ханова жінка. Вона сиділа

в мушребі — вирізаному з дерева химерному стійлиську з кватиркою, — подавала з кватирки милостиню. Життя плинуло мимо Марка широким потоком — білими кіньми, синіми завивалами в золотих зірках, мальованими скриньками заморських мініяйл, а з чорного двору — корзинами інжиру, мигдалю, персиків, од яких у повітрі довго стояв в'язкий солодкуватий запах. Ті запахи, а також тонкі аромати саду — гліциній, бузку, троянд — єдине, чим міг користати з іншими слугами й навіть вельможами палацу. Щоправда, лише тоді, коли вже позмітав усі кізяки й ніхто не в'їздив до двору та не виїздив з двору.

Недалеко від огорожі росло дерево, на якому золотилися дивовижні плоди, либонь, солодкі-пресолодкі. Марко бачив, як на вкриті блискучими краплями порепа сідали оси й спрагло цмулили сік, тоді в нього набігав повен рот слини, але навіть гниленький плід, що підкочувався до мережаної огорожі і його було легко дістати паличкою, взяти — зась: можна втратити руку, а то й голову.

Коли ж Маркові ні на що було дивитися, мав свою осібну забавку. В кутку між двома стінами висіли дві павутини, вони торкалися нижнім і верхнім краями одна одної. На верхній жив великий сірий павук, на нижній — менший, чорний, швидкий, як блискавка. Марко ловив на осонні муху й пускав у павутиння. Сірий наближався до жертви поволі, часто зупиняючись, чорний кидався спрожогу. Коли Марко пускав муху в верхню павутину, чорний бігав по горішньому краї своєї, навіть спинався на задні лапки, але поласувати чужою здобиччю не зважувався. А сірий, якщо не був голодний, замотував муху в павутину, — здавалося, він сповиває її, — й біг геть. Залишав про запас, на голодний день.

Коли й те обридало, Марко дивився на гори. Високі й порослі лісом, їм немає краю. Він, як піщинка, загубився серед них. Якби ж то загубився, — думав... А як же? Тут його козаки не досягнуть.

Цвіли дивним синьо-жовтим цвітом великі розлогі кущі, яким не знав назви. Цвіли посеред літа. Тут взагалі багато всіляких див. Одначе вони — чужі дива. Й не цікавили Марка. Він розумів це, як і те, що повільно вмирає. Адже його ніщо не цікавить. Гарцюють на конях беї, і коні, й збруя так і мигтять, колись він не одвів би од них очей. Приїжджають заморські купці, привозять дивовижних звірів, але й вони йому не в подив. Одначе він хоче жити. Це щось у ньому хоче жити. А самому йому байдуже. Аж страш-

но од такої думки. А якось заглянув у калюжку, яку лишила на замощеному подвір'ї кобила якогось хана, й одхитнувся. Йому здалося, ніби звідти подивився не він сам, а хтось інший. Вразили не тільки вуса та борода. Чоловік, що дивився в прозору воду Чортомлика, мав іншу душу: трохи глузливу, трохи зачіпливу, ну... трохи й хитру, але світлу, він її проглядав до дна, світлу й веселу, вона щиро сміялася, розтікалася вподовж усього степу і літала на виручку товаришам. Вона була чимось схожа на Лаврінову, на Кайданову, на Сіркову. Здебільшого він її не бачив — така була прозора. А ця — темна, в жовтих ковтюхах і чорних звивинах. І він сахнувся в жахові. Але потім знову підвівся душею. Він таки виграв найбільший заклад — життя, якби вчинив тоді інакше, вже б вороння кості порозтягувало по тому острову. А він живе. Он світить над горами сонце, й він його бачить, і вдихає гіркий запах олеандра. Частіше, звісно, вдихає запах кінської сечі. Але й то — запах життя.

За майже піврічну службу Марка тільки раз карали. Либонь, був справний у роботі, а може, зважали й на те, що мав перед ханом неоплачену послугу. Адже привів татар до Січі. Й не його вина, що їх там вигублено. Хан обіцяв йому в зимівнику волю й навіть доброго коня в дарунок. Хто знає, що він повелить вчинити з цим невірним. Може, нагородить, а може, накаже відтяти голову. Мабуть, він просто забув про цього невірного. Селім-Гірею дуже боялися нагадувати про нього: адже в такий спосіб нагадають про погромисько в Січі. Але ж колись хан спом'яне про те сам. Звичайно, ханова обіцянка волі невірному — що погук орла над упійманим зайцем. Одначе чинити з ним щось за власним розмислом ніхто не наважувався. Пам'ятали також: цей козак самохіть прискакав за ханом. У тій кривавій заметілі, коли б схотів, загубився, як грудка снігу. Ага палацу сказав Ногайцеві, що на осінь, якщо не буде іншого повеління, його пустять у гори пасти вівці або одружать і посадять на винограднику.

Про одруження Марко думати не хотів. Пам'ятав Киліяну, не міг вирвати її з серця. А може, з мислі. Це була, як здавалося йому самому, надто осмислена любов. Навіть смутно вловлював, що народилася вона із заздрості, суперництва. Так, саме з того... Але потім... Ну що б, здавалося, отой лукавий, трохи хитрий погляд на хуторі, призначений, щоб подратувати або й поглузувати. Того погляду забути не міг — дві сині блискавиці з-під тонких

брів і усмішка на губах. «Ось я... Моя любов гаряча й терпка. А кого полюблю — ще сама не знаю». То що ж виходило: через ту посмішку й пішов босими ногами по розкиданих долею якірцях? Що могло бути в світі хисткішого за ту посмішку? Або й оманливішого? Миттєва тінь, синій спалах, ключний блиск зіниць, од яких у нього аж запекло в серці.

Спомин про Киліяну в'язався водне зі спомином про Лавріна. Іноді, згадуючи, почував ніби якесь погамування, якесь злостиве вдовolenня, що, однак, відлунювало глумливим докором. Не дісталася Киліяна Лаврінові, нею вони рятувалися, нею занাপащалися й занапастилися навічно. На цій думці почував утому, важкий тягар неспокутого гріха. Цей гріх входив у інший, ще більший, од якого, відчував, йому вже не сховатися на землі. Це збагнув давно, там, на схилі Мами-Сури, біля Січі, осягнув ураз. Мабуть, через те, що думав про це всю дорогу од Драпакового хутора до Січі. Якийсь час він ще плекав намір втекти від ханських сейменів. А потім подумав, що в козацький полон попало трохи татар, вони можуть впізнати його й виказати. Та, мабуть, і Лаврін розповів про його втечу з Ладижина. Ні, ходити по тій землі йому заказано. Він дався сейменам повести себе до коня й поїхав з ними. Зараз на те не шкодував. Тільки іноді з нетрів душі піднімалася гірка, ядуча хвиля й підступала до горла. І думка ширяла на одному місці, як коршак над видолинком. Спогадувався Великий Луг, Січ, воля, веселі весняні грища, перегони на човнах по Чортотлику, гостьові поїздки на Полтавщину та Дон. Був вольним чоловіком, козаком, чистим перед Богом і людьми. Не його вина, що так сталося... А щось йому нашіптувало, щось стукало в серце — таки його вина, від заздрості до Лавріна аж до зради побратимства, — і здригався, жахався содіяного. Навіть боявся звертатися думкою до Бога, просити в нього прощення. Зривався на щирість, панахав душу: «Боже, прости, ти ж бачиш...» І не міг прорватися до Бога. Бог був неначе за стіною, глухий і німий, Марко не міг поговорити з ним, як із живою людиною, бо волів оправдуватися, а не лаятися. І басурманському богові не міг молитися, — просто не бачив його, не вірив у те, що він десь є. І все в його голові тоді перемішувалося, і він хрестився швидко, за звичкою, й мершій шукав якоїсь роботи. Згадав Лавріна, й чорна лютя потекла в серце, а в горлі залоскотав твердий камінчик: «Все через нього, через його любов. Якби не розказував про неї, якби не

взяв з собою...» Гнівився на запорожців, що не зуміли оборонити Ладижин, на весь світ. І банітував, і проклинав, і не боявся, що Бог його покарає, був упевнений, що він його тут не дістане.

Одного не помічав: змалів душею, ніби всох, примирився з невільництвом і приниженням. А потім злість сплинула, й щось мовби опустилося йому в грудях, й обважніла голова, обважніли руки, обважніла душа, і він подумав, що Лаврін за свою любов вхопив лиха більше, ніж він сам, мабуть, його уже й на світі немає або веслує десь на галерах до кривавого поту і всі морські бурі чатують на нього. Проте справжнього жалю до Лавріна не почував.

На початку служби на ханському дворі з дна душі піднімалося щось схоже до протесту. Й тоді думав, що, може, колись втече звідси. Потайки пробереться на берег Скарбної, одкопає гроші й помандрує в Польщу або Московщину. Водночас думка про Запорожжя обпалювала мозок страхом. Волів не згадувати його. Воно й справді потроху віддалялося, забувалося. Що ж, так звеліла доля. Він не винуватий. Якщо сказати правду, йому навіть пощастило. Залишився б у Ладижині — упав би трупом. Вже й спомин про нього розвіявся б. При тій згадці Марко починав труситися — він сміявся нервовим нутряним сміхом. А далі затихав і думав: «Це Бог уберіг мене, він бачив щось у мені, якусь правоту, якусь правду. Адже відомо: без волі Божої і волос не впаде на людській голові».

Розкоші палацу, солодке життя за синіми вікнами не дратували його. Не почував і злості до ворогів, та й ворогами ординців уже не почував. А йому таки диявольськи пощастило. Жити на ханському дворі не зовсім погано. А дасть Біг, на осінь одпустять на волю. Християни тут теж не всі невільники. Не всі в сириці, не всі лупають камінь та веслують на галерах. Чимало з них сіють ячмінь, пасуть худобу та доглядають виноградники. Тільки податі платять більші, ніж татари. Марко чекав осені. І часто поглядав на гори, над горами пропливали орли. З півночі гори стояли сірим муром і з півдня теж, але вже чув від інших невільників, що тут є розкішні долини, по яких росте солодкий виноград, визрівають персики, айва та інші дивовижні південні рослини. Долини відгороджені одна від одної скелями, а люди — густими живоплотами, можна й віку звікувати, не знаючи свого найближчого сусіди.

А йому тільки того й треба.

Розділ двадцять сьомий

I

Вишневі сади зацвітають,
Ой там зозулі вилітали,
На синєе море поглядали.
Синєе море замерзає,
Замерзає льодком тоненьким,
Притрушує сніжком біленьким.
Ой там козак з турком воювався,
Там козаченько розгулявся,
А під ним коник розігрався,
У синєе море увігнався.
Та під ним льодок проламався,
Та козаченько обізвався:
«Ой бийся, коню, вибивайся
Та отцю-неньці уклоняйся,
Ще й моїм братцям совітникам,
Ще й моїм сестрицям,
Та й моїй жінці-удівоньці
Та й моїм діткам-сиріточкам».

Запорожці лежали під палючим кримським сонцем у заростях кермеку — високого зілля, що нагадувало курай, густо всіяний синьо-рожевим цвітом. Гарно цвів кермек, і гарно спали козаки. Серед буйного квіту вони мовби мерці. Саме так чомусь здалося Сіркові, коли поглянув на чотири тисячі розпластаних тіл. Козаки спали не роздягаючись, декотрі тільки поскидали чоботи та порозвішували на них онучі, здавалося, ніби чоботи прийшли самі й стали біля своїх господарів, стерегли їхній сон. Дув сухий і колючий кримчак, через те січовики й перепочивають у долинці. Вітер ворухив на горбі пересохлі трави й з розбігу брижив на воді хвилі, вони були білі, блискучі й ніби аж гарячі. Од Сиваша до бур'янів по білому, ніби вкритому сугою, березі тягнувся широкий, проораний тисячами людських і кінських ніг слід. Вивернуте з глибини, сто разів перемішане багно було чорніше за дьоготь, в'язке, як смола, смерділо гнилими водоростями та сіркою. Якщо є дороги в пекло, то вони мають саме такий вигляд. Мисль в'язла, діткнувшись до них.

Сірко подумав, що солона, як ропа, вода в Сиваші у тому місці, де пройшли козаки, ще посолонішала. То був пекельний перебрід. Люди майже до колін провалювалися в чорний густий глей, під глеєм ноги впиралися в ковзку, наче крижану, кірку, не знаходили опертя, — тягли за собою ко-

ней, підважували їх мотуззям під животи, падали разом з ними та риштунком у солоне багно. Тягнув козак ногу, і йому здавалося — на ній повис увесь Крим з ханом і ордами, витягував, а другу тим часом засмоктував Улу-Деніз¹. Так волоклися вони через два броди й через довгу, вузьку долину, в якій вода висохла, а земля була густо встелена дрібними черепашками. Черепашки хрускотіли під ногами, коні ж провалювалися трохи не до колін; деякі, злякані підступністю земної тверді, виривали з рук повіддя, намагалися вимчати скоком, але одразу ж вибивалися з сил і падали у вибехкані копитами ковбані або здиблювалися й провалювалися по живіт одразу. Вони не іржали — козаки задалегідь позав'язували їм храпи сирицею. Те чомусь було страшно — здіблені мовчазні коні й знесилені, німі люди біля них. Коні розбризкували чорне болото, воно летіло вусібіч, заляпувало обличчя, одяг; всі козаки, коли вибрели на сухе, були чорні, неначе вимазані в дьоготь. Одмивалися на краю болота, й по тому на руках та обличчях повиступала біла сіль.

Зате жоден кримчак не знав про той перехід. Запорожців побачили біля Кам'яного мосту четверо татарських дозорців, але про те вони вже не розкажуть нікому.

Коли Сірко взимку взяв намір вчинити налогу на Крим, сподівався йти двома шляхами: через Перекоп і через Сиваш. Так ходили раніше з Косаговым. Хан кидався з ордою в один бік, козаки налягали ззаду, й опинявся він між двох шабель. Щоправда, одного разу орді вдалося затиснути Косагова під Перекопом в міцні лещата, Сірко над силу прорубав стежку до виходу. Тоді полягло немало стрільців і козаків, одначе вирвалися й струснули Крим од краю до краю. Косагов — міцний воїн і надійний товариш. На його слово можна було покластися. А в такому військовому промислі коли б один не дотримав домови: де й коли з'їхатися, кому в який бік йти, кому заманювати вороже військо, а кому очікувати в засідці, другий погинув би напевно.

Проте цього року для потужної налоги з двох боків Сіркові забракло сили. Самойлович сердюків не прислав. Й далі не пускав на Січ хури з порохом та провіантом. Калмиків теж прийшло мало: головний тайша Аюкай спорядив у похід свого брата Великого Замсу, але той чомусь вернувся з півдороги, відрядивши на Січ мурзу Мазан-Батира з невеликим загоном; Дон усе ще не набрав на силі після погрому Разіна, був слабкий, як бранець після квестії.

¹ Улу-Деніз — Гниле море (тат.).

Флор Минаєв зібрав дві тисячі донців і привіз з собою. Сіркові довелося поміняти замисел. Він одібрав квоту війська в двадцять тисяч і повів степами в обхід Перекопу до Сиваша. Йшли ночами — вдень ховалися в балках, обминали биті шляхи й татарські таши, терпіли од спеки та безводдя.

Стояла вітряна погода, сухий дончак піднімав хмари пилюки, горизонт увесь час був затягнений бурою імлюю, небо прихилилося до самої землі і сіяло то дощем, то червоно-рудим піском. Піщані бури були їм добрим захистком, але й спивали сили. Доводилося часто зупинятися по долинах, пускати на попас коні. А в два останні дні годували їх із шаньок: на виморених конях по Криму не проскачеш. Хоч і звичні до всього, козацькі коні проти колючого піщаного вітру йшли неохоче, швидко втомлювалися, худнули на очах. У Кочкарській долині простояли добу — давали їм набратися сили.

Сиваш переходили ввечері — засвітла, ніч перепочили на березі, а вдосвіта в Крим уломилися три загони — один помчав на ханську столицю Бахчисарай, два інші полетіли на Козлов та Карасів, де здавна були найбільші невольничі ринки ханства і всієї Порти. Струснувши Крим, визволивши бранців, мають всі три партії в один день зійтися на Салгірі, де в нього впадає інша річка — Зуя, й разом вернутися сюди. Сірко ставив поле на березі Сиваша з чотирма тисячами козаків. Увесь день і ніч копали шанці, а зараз, стомлені, знеможені, спали, виславши в степ дозори.

Місце для оборони кепське. Скрізь, куди оком кинь, — степ, уже поруділий о цій порі, ніде ні кущика, ні деревинки, сива ковила, сухий пирій та дятлина; позаду — біла пустеля Сиваша, що вже виглядом своїм хапала тугою серце. Його мертвотний спокій не будили навіть чайки, хоч їх на глеюватій косі сизіло багато, але були якісь мовчазні, безголосі. Може, їх притомила спека, а може, вони по-своєму, по-пташиному відчували мертвість боліт і тому не мали сили до звичних стрімких польотів та грищ. Або були це зовсім інші чайки: викльовували черепашки, пожирали риб'я на мілинах й тим вдовольнялися.

З правого боку від того місця, де спали козаки, сажнів за тридцять од глеюватого берега лиману, сіріли поряд дві степові могили. Вони й стали для козаків правим бастіоном, на якому поставили дві легкі гармати — ручниці. Од них прокопали шанці на сто сажнів на схід і там нагорнули чималий насип — другий бастіон. Третій нагребли вже посеред табору — на той лихий випадок, якщо татари про-

рвуться через шанці, й теж обкопали його ровом. Від могил і лівого бастіону протягли рови до Сиваша. Оборонний табір споруджували, щоб вистачило місця для коней і щоб стояли вони не біля ровів. Попереду шанців у степу накопали ям та копців, набили трохи дубового паліччя — скільки вистачило дрюччя, що прихопили з собою.

Запорожці — люди звичні до лопати, вона їм найперше стає в оборону й поміч. Татари не вміють копати шанці й не вміють до них приступати в пішому строю, спішений ординець схожий на шупака, викинутого на берег.

Сонце палило немилосердно. Сірко скинув шапку й кунтуш, лишився в білій сорочці з дрібною вишивкою на комірі, але й те не допомагало. На його міцній, засмаглій потилиці, перекресленій вниз од лівого вуха шрамом, поблискували крапельки поту, обличчя сіріло втомою, одначе живий блиск чорних чоловічків у очах свідчив про те, що отаманову мисль спека не вклала спати й що сам він готовий будь-якої хвилини стати до бою. Та й як могла заснути мисль, коли, зрушені його велінням, мчали степами, а можливо, уже й вулицями чужинських міст козаки, сподіваючись єдино на укладений кошовим план та на його ж захист. А його замисел — то божевільний ризик. Як майже всі інші — за вік помилився тільки раз. Він любив ризик. Любив ту мить, коли мозок мовби охоплює полум'ям, коли в грудях бринить до краю напнута струна й власне життя ніби вп'ялося зубами в метал — тугі стремена, міцні вудила, добре гартовану шаблю.

Але до тої миті треба прийти. Треба подбати заздалегідь, аби ворог не налетів ззаду, не розкroj вiйсько навпiд, не виготував пастки. Пастку слід налаштувати ворогу. Й мислити за нього й за себе воднораз.

Проте зараз про пастку можна не думати. Тут нікуди ховатися, просто все залежить од того, чи вистоять козаки за цими канавами, чи зможуть стримати натиск ординців. Він сам прирік себе на стояння тут, біля цієї гнилої ковбани. Адже там — легше. Там ти — як стріла у польоті, там ніколи думати, там більша звитяга і швидше збігає час.

Кошовий стояв на могилі, дивився на степ. Звідтам, звідки вони прийшли, Сиваш навіть Сіркові здався краєм землі, тепер же його думка прослалася далі, майже в безконечність, за гори і море, й він подумав про те, яким же крихким у цьому безмежному світі є людське життя, які примарні людські бажання і все, пов'язане з ними. Це було хвилиenne розслаблення, не личило в цей час тримати в голові такі думки, й він прогнав їх. Мрів на обрії козаць-

кий під'їзд — три цятки то зникали, то знову виринали в мареві, — хвилями бігла до ніг ковила, здавалося, то розлилося по землі піняве море. Вітер ворухив кошовому оселедець, не обвівав прохолодою, а обливав пекучим паром. Сірко подумав: як то можуть спати козаки, певно, піт проймає їх до кісток. Щоправда, виморились страшенно, то й сплять. Він сам поклав їх у кермек, аби набралися сили перед боєм. На могилу зійшов Флор Минаєв, став поруч. Негарний з виду — білобровий, рябий, ще й ряботиння не ямками, а червоними цятками, ведмедкуватий, — але пронозливий, дотепний, путній козак і отаман.

— Прип'яв ти мене, пане кошовий, біля цього болота, як теля на стернищі. Козаки татар шарпають, там кожна шабля до потреби.

Ширмував словами, хоч знав, навіщо залишив його кошовий.

Сірко в його бік голови не повернув, з-під приставленої дашком до чола долоні дивився на шанці, щось вимірював. Відповів не зразу.

— Тут, Флоре, вона буде до більшої потреби.

Минаєв знизав плечима, немов скидав з них невидимий вантаж.

— Наші вже доскакали до Козлова... Сміятимуться з нас, як повернуться. Скажуть, що ви тут робили — кози пасли? А на Дону який дам одвіт: чого ходив у Крим — виспатися біля болота?

— У найпевнішим наступі треба думати про оборону, — зауважив кошовий і оглянувся на Сиваш. По ньому бігли брижі, він був ще непривітніший, ніж степ.

— Та яка оборона, — вже й справді починав нетерпелитися Минаєв. — Що тут боронити? Оцю гнилу воду?

— Ти ж знаєш що. Брід. Шлях на відступ. Проскочити назад в якомусь іншому місці, може б, і вдалося. Але хан насяде на нас якщо не по цей бік, то по той. Ми — пом'яті, а він свіжий. — Сірко сів на кунтуш, що лежав на могилі. Дістав люльку з довгим мідним ланцюжком, простягнув до Минаєва, що присів поруч навпочіпки. — Трусони свого мухомора. — Й по хвилі, притоптавши великим пальцем тютюн: — Хан прийде сюди.

— А як не прийде?

— Ще ліпше. Одначе прийде. Помізькуй сам: куди йому йти? Як би ти вчинив? Спробував перейняти шлях до втечі чи почав ганятися за всіма ватагами по Криму?

— Ну...

— Нащо ж вважати, що хан дурніший за нас з тобою. Минаєв хвилину мовчав, уже ніби погодився, та враз знову скинув рудуватими віями:

— Звідки ж він знатиме, де ми перейшли Сиваш?

— Візьмуть козаків у полон. Допитають. Другого... десятого. Комусь та розчеплять зуби. На цих ось терезах, — показав на закови, — весь похід виважуватимемо, й не тільки похід... Тому й залишив найнадійніших козаків. Солоні тут буде... А в тебе рука важка й серце хоробре.

— Таке вже й хоробре, — засоромився, аж спалахнули кінчики великих відстовбурчених вух, Минаєв. — Солоні — то ще нічого. Якби не було кисло.

— Оскоми не наб'ємо. — Сірко висипав з люльки жар у суху траву, й вона спалахнула. Не підводячись, розітер підошвою вогонь, показав люлькою на городок у середині оборони.

— Треба нам досипати ту кучугуру. Очевидно, доведеться з неї одбиватися. Йди збуди Носа і Гнилицю, а сам візьми кількоро своїх, та проїдьте в ліву руку понад лиманом.

II

Вершник поставив коня цапки, аж зачепився шапкою за вишневе віття, крикнув, неначе рубонув шаблею: «Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!»

Вершник промчав, а крик стояв, ніби завис у повітрі, й тремтів, як натягнена тягива. «Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!» Його повторювали гори, він бився у тісній долині, відлунював од велетенських камінних лобів, що нависли над ущелиною, гримів, немов водоспад. Це було неначе пожежа темної ночі. Все звихрило в одну мить: татари металися, немов запаморочені, не знаючи, куди податися, що робити. А тоді промчав кінь без вершника, за ним — залитий кров'ю татарин на незасідланому коні, він устиг гукнути, що козаки вже в Салачику — передмісті, що там рубається з ними міська сторожа, рвонув коня, а за кілька скоків завалився на бруковану дорогу мертвий. З його розтуленого рота текла кров. Він не доскакав до палацу з п'ятдесят сажнів.

Але чутка випередила його. В палаці зчинився несосвітенний переполох. Там тепер правив один володар — страх, він був дужчий за всі повеління й накази. Аги і беї перемішалися з простими воїнами, мурзи бігли наввипередки з маленькими, в непомірно широких штанях, в довгих кап-

танах арапчуками, євнухи штовхали в плечі високих сановників покоїв, аби звільнити собі шлях до втечі.

До хана звістка про напад гяурів-козаків долетіла не одразу. На той час саме відбувалося засідання дивану. Знудьгувавшись у Золотій кімнаті, Селім-Гірей піднявся на балкон у кімнату дивану й собі. Балкон був густо загратований дерев'яними ґратами, ніхто з радників дивану ніколи не знав, чи є хан зараз там, чи його немає. А від того, що міг сидіти там, віддавалися справам сповна й до кожного слова приплітали ханове ім'я, славили його один поперед одного. То було змагання лестивців, змагання, в якому побивав той, хто добирав слів вищих і солодших. Радники дивану до засідань готувалися тижнями, декотрі навіть наймали собі мудреців, щоб ті писали їм їхні казання наперед. До того ж це була дуже хитра гра: адже вдавали, що хан їх не чує, що говорять про нього позавіч. Він і справді сидів не завжди, й багато лестощів проливалось в порожнечу. А коли сидів, забавлявся: намагався відгадати, в чиему голосі більше щирості, хто примазує свої слова медом, а в кого вони солодкі насправді.

Сьогодні радники дивану мов показалися: намагалися перекричати один одного й за тим не почули, як закричала варта й забив на сполох чорний барабан.

Коли в диван влетів от-ага й гукнув, що воїни семиголового дракона Сірка рубаються з воїнами пророка в Салачику, Селім-Гірей в першу мить подумав, що от-ага проти звичаю наковтався зрання зеленого вина і йому одурманіло в голові. Але, щойно спаралізовані новиною радники на мить вмовкли, він почув далекі, проте виразні удари барабана: тум-тум-тум, тум-тум-тум — і страх одібрав у нього силу, аж довелося присісти на канапу. Але одразу ж підхопився, вибив ногою дерев'яні ґрати й, повиснувши на руках, стрибнув униз. Це був найкоротший шлях до втечі. Проте з дивану вибіг останнім: страх вимів радників умить величезною мітлою. Побачивши хана, зупинився тільки диван-ефенді. Він щось белькотів, хан не слухав його, рвонувся в двір. Був у невідперезаному халаті, зелена, як морська вода, чалма розв'язалася й тріпотіла за плечима, неначе зламане пташине крило. Ханові очі горіли переляком і злістю, тонкі вуста були сині, аж чорні. Його тримав за поли сором, але і зупинитися не міг, здавалося, ноги самі бігли по білих плитах. Слідом за ним стрибав диван-ефенді зі срібним ослінчиком у руках, на який хан опирається ногами, коли сидить на своєму ложі під час

ради, либонь, і сам не знав, навіщо вхопив його. Двоє велетенського зросту татар бігцем підвели ханові закульбаченого коня, рудий гарячий румак, збурений криком і бігом конюших, рвався, намагався стати дибки, й татари ледве стримували його. Стрибав, реготав, вертівся дзигною божевільний дервіш, і замацулений, зшитий з клаптів халат на ньому миготів брудною райдугою, верещали в сералі ханові жінки — до них ніхто не біг, щоб порятувати.

Хан, не опираючись на стремено, скочив на коня, конюші метнулися вбоки, й рудий румак, звившись, як змії, помчав до Південних воріт. Хан — вічний на землі, і вічна його тінь. Вона втікала поперед хана, здавалося, ось-ось одірветься і щезне навіки. Біля обкованих залізом дверей порталу залишилося п'ятеро чи четверо воїнів велетенської статури, у кольчугах і шоломах-місюрках, страшних у своєму спокої. Всі вони були німі. Двоє тримали за повіді в'ючних коней, решта виносили з палацу коштовності. Здавалося, вони знали про напад наперед, чекали на цю хвилину.

З лементом розбігалися жінки гарему, вони кумедно дріботіли на високих дерев'яних ходулях, падали, одна метнулася до коня в тороках, думаючи, мабуть, що це для неї, але чорний мовчазний воїн ударив її держакон нагайки по голові. Вона зойкнула, впала на брук, чорне запинало з кінської волосіні відкрилося, й, мабуть, вперше правовірні побачили обличчя ханської дружини. Це була жінка дивної вроди — молода смаглява черкешенка. Вона лежала горілиць, її ізор¹ закотився, татарин якусь мить дивився важким вогнистим поглядом на білу смужку тіла між червоними шароварами й куценькою, як у матросів із галер, вишитою курточкою, а далі відвернувся й заходився ув'язувати тороки. Черкешенка підвелася і одразу ж впала, підвелася знову, оглянулася по двору й повільно, як сновиди, побрела назад у гарем. Всі, кому пощастило вихопитись на коня, були вже далеко.

III

Марко сидів у своєму кутку за кипарисом, скулившись, зібгавшись калачиком, з двору його зовсім не видно. Звістка про козаків тіпала ним, мов пропасниця. В нього цокотіли зуби й тремтіли руки. Спочатку боявся, що татари поженуть його з собою або й уб'ють, а коли побачив, що

¹ *Ізор* — сукня з двох шматків полотна (*там.*).

вони полишили навіть жінок гарему, зрозумів: те йому не загрожує. Одначе страх не полишав Ногайця, тепер він заповзав у душу з іншого боку: думкою, що вчинять з ним козаки. Адже якщо це козаки, — чутка була неймовірна, таке йому й у сні не снилося, щоб сюди, між круті гори, в Зіницю Ока правовірних, як ті називають свою столицю, вдарили копита козацьких коней, — то тільки запорожці. Вони летять у помсту за ханову налогу на Січ, а хто показав татарам хідник до Чортомлика? Либонь, козаки довідалися про це від полонених. Маркові од тої думки потемніло в очах. Чомусь пригадалася паля на рову за Січчю, чималенький гострий стовп із бляшаним вістря. Вона заіржавіла від дощів, од невжитку. Марко не пам'ятав, щоб кого садовили на те вістря. Хоч розповідали: раніше на ньому сконав не один зловорожець...

Стороною прокралася думка: може, його не впізнають, адже заріс бородою до самих очей, давно не підрізав чуба і ніби аж всохся лицем, якимось зазирнув у відро з водою, а звідти глянув чоловічок, схожий на лісовика, що ними по селах лякають дітей. Тоді щось заплакало в ньому: адже колись потайки любив чепуритися, не раз задивлявся в люстерко, розглядав себе нещадно, але й з певною думкою: як йому ліпше посміхатися, яка шапка личить більше і в який бік зачесати чуприну. Тепер же оця переміна в обличчі мовби ставала в пригоді.

Й знову пригадав своє місце на ночівлю в плетенім хліві — на трухлявій просяній соломі, прикритій зашмуляною телячою шкурою, й пригадався Великий Луг, широкий і зелений, вольні озера та зарічки, й стислося серце.

У вуха йому вдарив голосний регіт, брязкіт ложок, тиха молитва з кутка — домолюється хтось із січових дідів і зиркає строгим оком, але на нього не потурають. Марка просять і з того кінця сирна, й з цього, а курінний вдавано сердито присадовлює біля себе: сідай, нечестивцю, отут, не гріши біля святого хліба. А сам, глухуватий, боїться, аби не пропустити якого Маркового дотепу. «А що, як упасти на коліна перед кошовим... — зринуло раптом. — Прийняти найбільшу покуту... Вони добрі... Вони щирі... Ніколи не карають тих, хто покався...»

Він злякався тієї думки. Не таку збродню вчинив, щоб запорожці могли простити. Та думка й погнала його з порожнього двору. Вибігши за ворота на місток, зупинився: куди тікати? Долину з обох боків стиснули гори, не високі, але круті, здавалося, то величезні бики обступили її. Під

Марковими ногами дзюркотіла річка, каламутна Чурук Су, вона текла праворуч, по ущелині, вповодж неї бігли дорогою татари: піші й кінні, на віслюках, на мулах, з клумаками й без нічого. Скрипіли гарби, ревла худоба, верещали жінки. Натовп рідшав з кожною хвилиною, ті, що втікали, злякано озиралися, в острасі втискаючи у плечі голови. Марко побіг і собі. Затиснута скелями й саклями вуличка спочатку пластала рівно, потім трішки сягнула вгору, тоді впала вниз, і враз місто залишилося позаду, дорога розділилася на дві, бо розбіглася в дві руки ущелина: прямо й круто праворуч. Марко побіг праворуч — туди бігли майже всі втікачі, хоча дорога весь час бралася вгору; з правої руки повисли стрімкі кручі, з лівої чорніло провалля, часом воно зникало з поля зору — дорогу з обох боків обступали хащі кизилу, в'язовнику, бересклету, вони переплелися вгорі, затулили небо. Від того було мовби затишніше.

В одному місці посеред дороги лежав кінь, жалібно іржав, підводив ліву ногу, — вона була переламана, — біля коня валялися в'юки, один репнув, і з нього точилося пшоно. Дорога була нерівна, стрибала з каменя на камінь, то тут, то там камені зводилися сторчаками, доводилось обминати їх. Марко захекався, вже не біг, а йшов, важко брели і всі інші втікачі. Десь позаду закричала жінка, той крик підшмагнув, і люди знову побігли. Марко оглянувся, побачив дорогу в сонячних плямах, внизу вона тонула у зеленій сутіні, була тривожно пустельна, але це чомусь не злякало його. Він не побіг. Ще за кілька кроків побачив з правого боку в скелі чорні діри, вони зяяли, як роти беззубих дідів, аж тепер зрозумів, куди його понесли ноги. Десь там, у кінці ущелини, стоїть неприступна фортеця Чуфут Кале, в ній, мабуть, сховався хан, там шукатимуть порятунку всі інші втікачі. А його, може, до фортеці й не пустять.

Відчув себе загубленою на широкій долоні світу комашкою, що заблукала на безкрайому життєвому полі. Йому хотілося плакати, але не було кому поскаржитися і перед ким вилити сльозами душу. Винуватцем усіх лих був сам. Та ще привели до біди оці люди, ці втікачі. Якби не прийшли під Ладизжин, не захопили його в полон, то нічого б і не сталося.

Він ненавидів утікачів, коли б міг, став би за виступом скелі й стинав голови усім підряд. Завалив би ними всю ущелину й перебіг по них на той бік.

Це вже було схоже на марення. Й злість тільки на мить криваво запінила серце, відтак туди знову вповз блідий і немічний страх.

Зненацька Маркові згадалося, що десь отут, якщо не брехали татари, за ямами-печерами має бути православний монастир святої Софії. І церква, й келії — вирубані в скелі, в них живуть ченці — вільновідпущеники з християн або ті, кого викупили, але вони не захотіли вертатися у рідні краї. Може, подумав, серед них вимолюють у Бога прощення й такі грішники, як він? Й зринула майже радісно ще одна думка: чи не послано Богом йому оцей притулок? Може, знайде тут спокій назавжди?

Він справді побачив вирубані в скелі сходи. Вони стрімко, майже прямовисно бігли вгору, повертали ліворуч і пропадали за сирим камінням.

Ногаєць повернув до них, але його погляд одразу ж наштовхнувся на якусь перепону. За кілька маршів сходи перегороджував міцний дерев'яний заслон з поставленого стійма стола, кількох лав і обкорованих обаполів. Марко зрозумів: ченці порішили не пускати до себе татар. Зашпунтувалися разом з Богом у череві скелі, поклавши іншим вирішувати шаблями, чий бог дужчий і мудріший. З боку сходів на скелі висіла дерев'яна ікона, в серці Ісуса стриміла стріла. Мабуть, її пустив хтось з тих, що шукали захисту в ченців і не знайшли.

Хтозна, чи почував біль од тої стріли Ісус, але Марка вона протнула нагло й страшно. Чомусь подумалося: даремно просить захисту в Бога — той не може захистити власного серця. Марко зрозумів, що вже не піде нікуди, кволо перехрестився й опустився на приступець сходів. Мучився він люто, і з тією мукою входив у серце все більший жаль, він жалів себе й проклинав цілий світ.

IV

Сироватка скавав позад усіх. Його Савур геть підбився, губив клоччя піни, в нього голосніше, ніж завжди, кавкала селезінка, здавалося, там, у обтертому попругами череві, йойкає живе створіння. Колись це був кінь-вихрач, але роки й голодне нестаєнне життя забрали силу, нагнули нижче голову, покошлали шерсть та глибоко, коромислом, вигнули спину. І зараз він біг над силу. В нього змокрила не тільки шия, а й кінчики вух, він важко вимахував головою, і за кожним помахом жалібно дзвякали вудила. Сироватці було шкода коня. Покинути його, та ще в чужому краї, це — ніби завдати в неволю щирого товариша. Він і був йому товаришем, а не раз і рятівником. Невибагливий на корм,

звиклий до спеки та негоди, сам себе годував у степу й сам рятувався од небезпеки. Зачувши кінський тупіт, лягав десь у долинці, в густій траві, й не обзивався на кінське іржання та людські голоси, аж поки не кликав господар. Його не могли вполювати вовки та рисі, тільки раз побував у вовчих лапах, але вирвався, хоч і з обідраною на крижах шкурою.

На Січі Савур ходив за ним, мов собака, підстерігав біля куреня й мав хитринку, через яку його знали всі пекарі та житники крам-базару. Вмів поцупити десь з воза, а коли на те не випадало, вдовольнявся віхтем сіна з-під голови сонного п'яного козака, не було й того — корою з осики та лози. То чи ж міг покинути його Сироватка? Правда, коли Савура почало заносити в правий бік, а в аулі трапився кінь — татарський вигулянець, темряк, Мокій, згнітивши серце, пересів на нього. Пробасував з півверстви й вернувся назад, несамохіть радіючи, що знайшов у темрякові гандж — той був кувач: діставав заднім копитом передне. Савур покірно стояв, де його залишили, жував сухими, білими од старості губами. Копита йому були порозбивані, давно не обрізані, шерсть позлипалася ковтюхами, на череві — довгі лискучі пасмуги, шерсть під попругами випріла й повилазила. Сироватці стислося серце. Мокій перекинув з кувача на нього сідло, а Савур скубонув його зубами за плече. Дякував господареві, що не покинув у чужому краї, а чи докоряв йому... Савур уже трохи перепочив, полив із струмка води й знову погнав навздогін за командою. Сироватка почувався трохи моторошно — копита Савура стукотіли в тиші, одначе радів, що таки не полишив товариша. А той мовби розумів усе й десь віднайшов сили, летів, аж жовта курява вставала позаду. На горбі зустріли велику отару — її гнало троє запорожців, трохи далі лежали біля дороги дві білі порубані татарські вівчарки й стояв поруйнований очеретяний курінь. Той дрібний розор нужденного куреня чомусь не порадував, а присмутив серце козакові. На дні глибокої балки видніла розтрощена двоколісна татарська гарба, мабуть, хтось пустив її просто з кручі. А далі на дорозі лежав долілиць татарин, земля під ним потемніла, відтята права рука із затисненою шаблею лежала обіч. Хтось дужий потяв татарина шаблею. Мабуть, татарин їхав на гарбі й незоглянувся, як його наздогнали. Куди їхав? І як вони їздять по таких крутих дорогах, і як живуть серед оцих горбів і скель?

Плутаючись думкою в темних хідниках людського життя, незоглянувся, як доскакав до Бахчисарая. На Сироватку знизу

вгору глянули гострі, мов ратища, білі мінарети, червоні черепичні дахи та сірі очеретяні стріхи, що мовби налазили одні на одних, маленькі зелені садки, оточені тополями. Він на хвилину притримав коня, в подив оглядаючи татарську столицю, де виношувалися найпідступніші заміри проти Січі, проти рідного степу, нього самого, звідки стільки разів налітало на отчий край з шаблею і арканом лихо. Трохи приголомшений — бачив його в уяві не таким: на горбі, а не в долині, великі палаци, а не сотні маленьких круглих будиноків, — пустив униз коня стопою. «Забіг ти, Мокію, на край світу», — подумав чи то гордовито, чи то скрушно.

Козаки вже добряче погуляли в місті. В тісних кривулястих вуличках лунали кінське іржання, людський гомін, щось тріщало, валялися на бруку червона черепиця, казани, кошми — всіляке інше начиння. Сироватка подумав, що невеликий мідний казанок йому б пригодився: адже збирався вернутися знову на варту. Він в'їхав до палацу — туди поспішало найбільше запорожців, там стояли товчія, лемент, з вікон летіли килими, шовкові барвисті і парчеві подушки, в повітрі плавало чорне й біле пір'я та ядуча порохнява. Молодий чорновусий козак, блиснувши очима, брийонув шаблею подушку, що летіла з вікна, й над головами запорожців вибухнув біло-рожевий клубок, обсипавши їх пір'ям од шапок до чобіт. Козаки лялися, кебешник реготав. Сироватка полишив Савура біля кипариса, не прив'язував — знав, з місця той не зійде й ніхто не позаздрить на такого виморинця, — пішов у палати. Палац трохи розчарував його. Такий собі чималий голуб'ятник з кружганками та кольоровими вікнами. Всюди стояв погром, валялися перекинуті столики, низенькі диванчики, під чобітьми тріщало череп'я, скалки дзеркал. Все вартісніше козаки вже повиносили, залишилось начиння, або громіздке, або, може, й коштовне, але якому запорожці не знали ціни. У кількох світлицях трапились Мокію величезні глечики, пузаті, з горлечками-цівками, він навіть в один заглянув, з нього пахло чи то ладаном, чи то канупером. Сироватка подумав, чи не ладан тримають у цих гладущиках, перекинув один, другий, але вони були порожні, тільки всередині щось затарабанило.

У палатах тонко й відвортно пахло розкішне чужоземне життя, що його топтали чобітьми запорожці, але той запах уже забивав інший — кінського та людського поту, розіпрілої шкіри, тютюну й невичахлої зброї. В кутку великої білостінної кімнати лежали два трупи — козака й велетенського міднолицього татарина в роздертій опанчі. Він ви-

ширив великі білі зуби, здавалося, хотів дотягнутися до мертвого ворога. В сусідній кімнаті стояв регіт, Мокій заглянув туди й побачив чималий гурт запорожців, котрі оточили якесь дивне створіння. Сироватка придивився й зрозумів, що то дитя якоїсь іншої людської породи — чорне, наче вимазане сажею, з кучерявим волоссям, великими губами, булькатими очима, що зблискували білками. То, мабуть, був якийсь пахолок, прислужник котроїсь з жінок султана; дитя забилось кудись під канапку, й татари не побачили його, як утікали, а тепер хтось із запорожців витягнув на світ Божий. Козаки казали, що це — арапча. Воно вмирало од страху, але й з усіх сил боролось за своє життя, намагалось вимолити його всілякими штуkenціями: танцювало на руках, просовувало крізь ноги голову й тоді ставало схоже на жабу. Сироватка біля нього не затримався, пішов далі. По світлицях і переходах гасали запорожці з бeбeхами, чимало сновигало й просто так, пороззявлявши роти, кілька жартівників понатягували поверх одягу шовкові халати, один навіть пов'язав шапку тонким, як павутина, серпанком і ходив вихилясом. Двоє донців намагалися повідколупувати шаблями золоті літери, що ними були вицяцькувані товсті мідні двері. Інші їх під'юджували: отамечки в світлиці — золоті зірки на стелі, спробуйте поодгризати. Літери були лише позолочені, й козаки полишили їх. Сироватці чомусь стало душно й тоскно, він уже шукав, як би вибратись з цього лабіринту, перебрів довгу залу, побачив попереду світло й переступив високий поріг. Але то ще не було подвір'я, а тільки засклена з усіх боків веранда, посеред неї дзюркотів трьома тонкими струменями мрамуровий фонтан. Скло в альтанці було кольорове, й вода розсипалася райдугою, аж Сироватка замилювався. Потім опам'ятався, — прогаянка могла важити дорого, а що виходив без нічого, оглянувся. Альтанка була порожня, тільки по-під стінами стояли низенькі, оббиті шовком диванчики. Помацав шкарубкою долонею один з них і відчув під шовком шкіру. Пригадав, що давно шукав товару на передки, навіть вийняв ножа, а тоді плюнув, заховав ножа в шкіряний чохолок на поясі й вийшов з альтанки геть.

Сироватку весь час не покидала думка про Лавріна, блукав по двору, шукаючи когось із служників, аби розпитати про сина. Знайшов двоє чорних, смаглявих чоловіків у кінці двору, біля конюшні, де чомусь валялися купами сушені сливи, сиділи навпочіпки, розгрібали якийсь клунок; коли Мокій окликнув їх, кинули вузол, злякалися, почали кла-

нятися, забелькотіли, а що — Сироватка втямити не міг. Одначе обоє чомусь вказували руками далі. Сироватка послухався їхніх покивів, пішов попід довгим хлівом і біля воріт, що вели на південну сторону, здибав натовп. Тут стояв крик і плач, аж Сироватці морозом обсіпало серце. Людські подоби в лахмітті: ковалі і ткачі з підземелля, й кілька душ, одягнених чепурніше й не таких виморених, — служників двору, чоловіки й жінки, кілька з дітьми, вони обіймали козаків, обіймалися одне з одним і плакали гірко, а деякі сміялися, мов божевільні. Худий чорний черкес з гачкастим носом обхопив руками голокоре дерево й ридав, як дитина. А інший, теж смаглявий, невільник стояв біля нього й дурникувато лупав очима. Вони ще не всі осягли до кінця волю, а козаки квапили їх, показували, куди йти, й розпитували, де ще є невільники та чи не знають потайних ханських схронів. Сироватка оббіг майже всіх — розпитував про Лавріна, його не вельми слухали, а хто й слухав, то не міг сказати нічого втішного, Мокій тільки й дознав: чимало бранців, надто запорожців, татари тримають у фортеці Чуфут Кале. Козаки вже поїхали здобувати її.

Він вернувся назад, знайшов Савура й теж поїхав вуличкою, що кривуляла понад каламутною річечкою по ущелині, котра тяглась на схід. У річечку текли з розбитих глеків та бочок вино, олія, кумис; вода пінилась то червоно, то біло, умащувала жиром гостре каміння, мовби підлещувалась до нього. Місто було живе й мертво водночас. Живе козацьким гомоном, гупанням сокир, ляскотом шабель, тріскотнявою — з того кінця вже спалахнули пожежі, але весь той гомін був гомоном руйнації, з дворів віяло пусткою, мертвотно світили порожніми очницями ґратовані вікна та двері будинків. Звичайно, з тих мертвих очниць могла вилетіти жива стріла, й Мокій пильнував за ними. В одному місці йому зустрівся посеред вулиці сліпий літній татарин у високій гостроверхій шапці, він щось белькотів, простягаючи вгору складені долонями руки, — мабуть, когось проклинав. Сироватка обминув його й поїхав далі. Траплялися на дорозі трупи — один, з луком, перевис через низеньку цегляну огорожу — половина тіла в дворіку, половина — на вулиці, але їх було мало: татари встигли втекти. Та й не вельми багато людей мешкало цієї пори в місті, майже всі були на яйлі¹, на виноградниках, збирали по лісах горіхи й кизил. А швидкі, як вітер, бейські та ханські коні винесли господарів умить.

¹ *Яйла* — гірське пасовище (*там*).

У кінці Бахчисарая, де долина розбігалася в дві руки, над річечкою зеленіла густа трава, й Мокій зліз з коня, попустив задню попругу й пустив його, не путаючи, самопаш. Сам пішов далі пішки. По великому каменюччю, попід густу горішину й шипшину. Незабаром йому зустрівся гурт козаків, вони йшли, тримаючи в повіді коней. Козаки сказали, що фортеці не приступатимуть: вельми то безнадійний промисел. Вона на такій крутій горі, що шапка падає з голови, якщо спробуєш подивитись на неї. Отаман і гурт козаків облягли в церквиці під горою якогось бея, а вони їдуть захопити товар, що пасеться в долині по той бік Бахчисарая. А тут ось, — вказав нагайкою хорунжий, — православний монастир. Козаки рушили вниз, а Сироватка — вгору: поклав собі розпитати в ченців про Лавріна. Майнула йому перед обличчям велика синьо-голуба птаха, послизнувся на купі пшона, розсипаного на дорозі, переступив кизилу гирлигу й врешті доковзався до церкви.

Проте побачити когось із ченців Мокієві не вдалося. Вони сиділи високо в горі, в печерній церкві, наглухо зашпунтувавши сходи. Либонь, не хотіли пускати й козаків, щоб потім не держати одвіт перед татарами. На скелі біля входу висіла ікона Святителя, в серці Ісуса стриміла коротка татарська стріла, опірена чорним вороновим пір'ям. Довкола мовчазно, погрозливо громадились гори, Мокієві стало холодно на душі, вже хотів іти, та зненацька побачив у куточку сходів під дерев'яним завалом сіру постать. Спочатку Сироватка подумав, що то татарин, та коли придивився пильніше, його здогад загойдав сумнів. Густі, не татарські, брови, високе чоло і якась ледь вловна серцем тужна задума в очах.

— Гей, чого сидиш тут?! — гукнув Сироватка про всяк лихий випадок якомога суворіше.

Марко повільно підвів голову. Вже не перший козак окликнув його після того, як не пустили ченці, коли Бог не прийняв у свій схрон, одначе всі вони поспішали й нічого не допитувалися в нього. А цей став як укопаний, наче й не збирався нікуди йти. Видно, нетяга — лихенька кунтушина, порвані чоботи, біг би та знімав із убитих ханських слуг сукна та сап'яни — таж ні, гається, ще й вийняв кисет, набиває люльку. І враз Маркові тіпнулося щось під серцем. Вельми знайомим видався йому цей козак, хоч і не міг пригадати ані його ймення, ані з якого той куреня. Пронозливий, пильний погляд, вуса-вервечки, звичка натоптувати одстовбурченим пальцем люльку, повернувши її цибухом од себе...

Солодкий запах диму залоскотав Маркові ніздрі, він глибоко вдихнув його в груди, аж похлинувся. І враз з тим димом ввійшло щось болюче, до щему близьке, й він заплющив очі. В голові гули трагічні дзвони, й синя хвиля плинула перед зором пам'яті. Він міцно стиснув зуби, аби не закричати, і вже не почував сліз, що котилися з очей і губилися в густій чорній бороді. Вперше після татарського полону текли з його очей щирі сльози.

— Ти плачеш? — зворушено мовив Сироватка. — Ти козак?

— Проклятий я, проклятий...

— Хто тебе завдав сюди? — співчутливо запитав Сироватка.

Марко розплющив очі. В них не було страху. Сироватка вловив те одразу — тільки синій відчай і тяжка мука.

— Я посполитий... З-під Ладижина, — видавив з грудей. — Дайте затягнутися.

— На, затягнись... Та в мене є ще одна люлька. Трохи надщерблена, однак гарна. Бери, бери, — втиснув Маркові в руки глиняну люльку. — Ходімо, аби з якого трафунку не обпали нас тут басурмани.

V

Тетеря була гірка, як полин, і солона, як ропа. У всіх присиваських криницях вода гірка, а в цих, що викопали козаки, ще й не встигла встоятися — тхнула болотом. Ходили по казану ложками, як того й велів звичай, за сонцем: перший — отаман, за ним — козак у ліву від нього руку, й так, поки знову не доходило до отамана, й пильнував отаман суворо: споживали страву не про себе, а про товариство — для міцності в бою. Мали ще курену рибу, але до неї ніхто не доторкнувся — палила спрага. Козаки Кисляківського куреня вполювали сайгака, спекли в ямі. Хорунжий приніс кошовому настромлене на ніж серце — щоб був добрішим до дітей; Сірко дрібно покришив серце в казан, але покуштувати його не встиг ніхто. Дозорець на могилі подав трубою гасло; отаман схопився, підбіг до нього й побачив, що степом мчав під'їзд, передній козак вимахував прив'язаною до списа червоною хусткою. Сірко махнув рукою, затуркотіли похідні литаври, й запорожці притьма побігли до шанців. Не поспішав лише Кайдан, присів біля полишеного кисляківцями сайгака, великим кривим

ножем батував м'ясо. Пропаде ж, розтопчуть кіньми таку смакоту! Він зняв шапку, вітер ворушив його чорну густу чуприну, велике кругле обличчя світилося задоволенням.

В балці, де нещодавно спали козаки, коноводи в'язали коней — так, щоб не розбіглися й щоб було легко розшморгнути: по четверо в кожну руку. Коней навмисне поставили далеко од шансів — татари найперше намагаються дOMETнути стріли до них, поранити їх, тоді вони, здичавівши од болю, метаються по табору і топчуть оборонців. Коні, хоч і потомлені, були неспокійні: вловлювали далекий тупіт тисяч і тисяч чужих копит, схропували, косували обпаленими суховіями очима. Там же, недалеко од води, стояло в ряд шість шпитальних наметів, — туди мали зносити поранених.

Передній дозорець з під'їзду, гостролиций, гарний на взір козак Чміль, встромивши спис гостряком у землю, стрибнув з коня й, зблиснувши гарячими очима, видихнув зі спалених вітром грудей одне слово: «Орда!»

Знову загуркотіли литаври — тепер уже подаючи гасло до бою. Сірко зійшов з могили й попростував уподовж шансів по гребеню, окопу. Вони встигли викопати їх два, передній — менший, завглибшки ліктів у п'ять, що мав затримати татар на якийсь час, щоб козаки встигли вистрілити кілька разів, і другий, вже оборонний, глибиною ліктів п'ятнадцять. На дні його виступила вода. Третього, за який би можна одступити, якщо татари прорвуться через другий, викопати не встигли. Сірко вельми шкодував за тим. Козаки — люди, звичні до роботи, окопами тільки й рятуються од ворога. Татарин найпевніше почуває себе в сидлі, вони досягають свого швидкістю, силою, скопом; поляк і німець — латами, доброю зброєю, гарматами; козаки — лопатами. Вони — як кроти: ледве встигли відірватися од адверсора, вискочили на горбок — і вмить зарилися в землю. Й спробуй їх виколупнути з-за земляних буртів, сидітимуть там, доки пороху й харчу. То тільки в піснях козак на коні та на коні, насправді ж він більше в землі. Може, через те, що вже звук до неї, що в ній та в ній, — і смерть йому не така страшна.

Одначе як це не страшна? Погинути тут, у чужій стороні, де навіть не залишиться могили, — чи ж можна уявити щось гірше?! Якщо переможуть козаки — татари розтопчуть могили кіньми потім, переважить басурманин — наб'є соломною козацьку шкуру й виставить біля свого двору в Бахчисараї, Кафі чи в якомусь нікчемному коші.

За Сірком на невеликій відстані ступали низенький, як бочечка, сигнальник з трубою та осавул з прапором. Ноги

грузли в пухкій землі, кошовий подумав, що довго цей вал не протримається. Либонь, коли б мали вози й присипали їх землею, тоді він не осунувся б. Йшов повільно, вдивлявся в обличчя козаків, в одну мить прочитував кожне, на декотрих затримував погляд, але не кавав нічого. Ті, на кому зупинився поглядом, розуміли все й так. Сірко й сам шукав ту рівновагу, з котрою розпочинав кожен бій. Нехай потім січа завихрить його, понесе, куди й сам не сподівається, і стане він страшним у бою; але зараз охоплював зором усе військо, майбутнє бойовище й ще раз обмислював замір на битву. Вистояти першу налогу, другу, а може, й третю. Татарин — тільки на коні татарин. «Місце Аллага на небі, місце татарина на коні», — кажуть вони. Басурмани мусять стратити біля цього валу запал, певність, кожна наступна налога буде слабша за попередню.

Отаман жодного разу не розпочинав волеюї потреби зі щіпленими зубами. Навіть коли гнів пропікав серце наскрізь. Гнів — то лихий помічник польовому гетьману... Він знав це гаразд. Адже сам не раз був вихрений ним. Так само, як і надмірна обережність... Вона повисає на тобі гирею. Коли б Сірка запитали, в який спосіб він веде бій, чи й зміг би розказати. Здебільшого битву розпочинав перший. Найважливіше було влучити момент, коли напасти на ворога. Він, той момент, майже невловимий, незримий і неосяжний, його вловлює серце, сповнене нездоланної переконаності у вчасності удару. Це вселяє певність себе й інших і відчуття, що все військо збагнуло твій задум і живе одним пориванням. То — вершина всієї війни, найвища точка ще не розпочатої битви. Однак отаман знав і те, що оця мить не народжується з нічого, серце її підказало, бо очі, розум побачили, обрахували військо своє і вороже, визначили його розташування, слабке місце в його строї і навіть настрої. Хіба можна визначити настрої ворожого війська з такої відстані? Можна. З того ж таки, як розташоване, як стоїть, навіть з піднятих списів і шабель. Отже, цей момент — відважність, зухвальство в поєднанні з розрахунком. Ворог не сподівається, що ти можеш рознести його в цю мить. Здебільшого обидві лави довго приглядаються одна до одної, зав'язуються окремі герці. А ти зневажив усе й поклався на удачу. Водночас її продиктували розум і серце. А далі, в бою, — вже тільки вона. Стає моторошно і трохи аж весело, немає й тіні страху, остороги, є віра в перемогу і в те, що тебе нізащо не вб'ють, що ти не погинеш. Віра, яка майже дорівнює безсмертю. Все те — в наступі, в атаці. Тепер — навпаки. Отако само подумати за

ворога. Пошукати слабкі місця в своїй обороні, не дати навальним ударом зім'яти який-небудь полк. І вистояти самому, і впевнити всіх, що оборона міцна, ворог не страшний. Зібрати воедино всю волю, весь спокій і стояти непохитно. У цьому — запорука перемоги.

Сірко дійшов до середини шансів. Зупинився — чув плечима, як тужавіє обрій, але не оглядався. Знав — татари не підуть з ходу. Вже бачать, що козаки готові до оборони, — та й не сподіваються захопити фортуно, — дадуть перепочити коням, стануть у бойову руку. Там зараз алайкають чауші, рвуть бороди солтани, літає поміж ордами солтан під бунчуком. Розпалюють себе, як вовки перед смертельним скоком. Уже чути яре, несамовите «алла», від чого зірвалися чайки й крички на лимані, подалися геть, уже стогне під копитами степ. Ковила свистить під вітром, як сто шабель, може, й вона почуває, що скоро стане з білої червоною.

Саме тепер має показати найбільший спокій.

Сірко зняв шапку, витер обличчя. Парило. Гірко пахли трави, солоно дихав лиман, здавалося, ці два запахи змагалися між собою. Вода біліла, як розлите срібло. Тепер увесь козацький табір лежав перед зором кошового. Запорожці стояли на невеликому миску, що неглибоко вступив у води Сиваша, й відкопалися од степу шанцями. Весь півострівець був складений мовби з двох половинок — нижчої, куди у високі повені сягали води лиману, порослої кермеком та кущиками солонцю, й горішньої, уступом, — степової, у сивому евшані, миколайчиках, інших, уже пожухлих, травах та бур'янах.

На нижній коноводі тримали коней і сіріли намети (серед них найбільший, голубий, — похідна церква), на горішній — чорнів гуляй-городок — земляний насип і шанці. За спиною в кошового лежав Крим, попереду крилася сивим маревом Україна. Мертво зблискували води лиману, мертво чорніла під ногами земля, навіть коршак, хоч плив понад степом, видавався неживим. Сірко не намагався перейняти мислію власну долю, не думав, що може, на той бік лиману вже переведуть тільки вороного коня, а його самого присиплють ось цією землею. Думав лише про землю за сивим маревом й про людей, які довірили йому свої долі. Чого вони ждали? На що сподівалися?

Золота й шовків, захоплених в Козлові та Бахчисараї? Можливо.

Тої хвилини, коли вперше побачать очі звільнених бранців? Того, либонь, не забути. А так само й дзвону кайданів, коли їх розбивають на камені.

Молитви в церкві за Боже воїнство, що заступило рідний край від супостата? Мабуть.

Щастя рідної землі?

Того — напевне!

Кошовий підніс над головою шапку, багрянний шлик майнув, як закривавлене серце. Казав суворо, впевнено, розважливо:

— Отамани-молодці, як стар, так і млад! Всі ви бачите адверсора, лютого ворога, що цілиться нам у груди й ось зараз почне на нас напирати. Харциз хоче не дати вивести з неволі бранців, братів наших, хоче понищити нас, заступників свободи отчого краю. Всі ми ханові й султанові — як кістка в горлі. Коли б не ми, він давно б сплюндрував наш зелений край, витоптав жито й забрав у неволю діти. Отож, брати, й розсудіте, за кого принесли на поле битви голови наші. Нам є за що боротися: за віру, за вітчизну, за жон і дітей наших. Покладайтеся на Бога — й жодна ворожа нога не ступить через оці шанці на Україну.

— Слава отаману! — загукали козаки.

Сірко хвилину зачекав і мовив тихо та переконано:

— Відступати нам нікуди: позаду Сиваш, хто побіжить — загине в його гнилих водах, ніхто його не обтужить, й не буде йому прощення на тому світі. Пам'ятаймо про тих, що довірилися нам, сподіваються вернутися цією дорогою додому. Станьмо ж єдинокупно, серце до серця, не страшімося ворога, нехай він страшиться нас. З Богом, діти мої!

Сірко зійшов і став у першому ряду за шанцями. Позад нього стояли Кугукало, сигнальник, десять чоловік із куреня і варту. Осавул з прапором одійшов трохи назад. Татари в'южились на відстані гарматного пострілу — їх було добре видно на тлі сірого, вигорілого степу: білі й чорні бунчуки, зелені прапорці, списи, що стояли, як ліс. І враз ліс списів і прапорців здригнув, похилився вниз, степ сколихнувсь від крику й тупоту — шаленою фугою татари помчали на козаків.

Бурий степ летів під кінські копита, здавалося, лава вбивала його під себе. Віками лежав негвалтований, віками цвіли квіти, дозрівали й сохли трави. Зараз гострі копита підтинали їх під корінь. Довго-довго пам'ятатиме ця земля скажений гуркіт копит, довго не ростиме тут ковила. Кілька вершників випередили лаву, летіли, як птиці-хохлітки.

Сірко обтоптав чобітьми місце — так, щоб для правої ноги було опертя, взяв з рук Кугукала зарядженого мушкета. Джура був блідий, його довгасте обличчя видовжилося ще дужче, облизував сухі губи, а очі стали великі й круглі. Хоч

Кугукало вже не юний парубок, одначе це його другий бій, а в пішому строю — взагалі небувалець зовсім. Воно таки до кольок у печінках страшно стояти й дивитися, як на тебе летить оширена списами й шаблями лава, почувати всі списи на своєму серці, а шаблі на голові. Й думка, хоч як її проганяй, крутиться тільки довкола смерті та полону, й хто-зна, що страшніше. Нічого не боїться воїн так, як полону. Самі ж басурмани кажуть: лише той, хто побував у полоні, знає, що таке ворог. А Сірка й самого сушить спека, й він знає, чому сушить вона зсередини, йому зшерхло в горлі і сперло подих. Скоріше б починалося. В грудях піднімалася темна радість, тужавіла сила — він аж помолодів на кілька десятків років. Ще б ковток свіжого степового вітру!

— Пильнуй! — гукнув. Краєм ока він увесь час стежив за татарами й бачив, що вони долітають до першого окопу, хочуть узяти його з ходу. З лівого боку загупали мушкети — рано, отаман підвів свій, холодно вицілів вершника зі значком на списі. Не переднього — в цього, знав, цілиться кілька козаків, його зіб'ють ураз. Татари алакакали, ревіли, верещали, той крик пронизував наскрізь, навіть у Сірка, який чув його сотні разів, змійкою пробіг по плечах морозець. Здавалося, туга, нестримна хвиля з людей і коней вдарить у мізерний, по людські груди, валик, змете його й підімне другий, більший, перемішає з людьми, кине в Сиваш. Але там був ще ровик, неглибокий, але широченький. Полетіли стріли, спочатку поодинокі. Сірко відгадав: зараз виметне вся туча, й саме час зробити випал. Відсунув покришку на панівці, нахилив кресало, притаїв подих, повів цівкою трохи вниз — якщо не влучить у татарина на вороному коні, то в когось за ним, — натиснув курок. Деминуло в плече, перед очима вибухнув клуб диму, проте Сірко встиг побачити, як татарин розкинув руки й випустив прапорець. Воднораз вдарили ручниці з могил і стрілили всі козаки. Вони випередили татар на якусь мить: туча стріл злетіла, коли шанці ще не встигло заволокти димом, і їхній політ було добре видно. Козаки присіли, в цю хвилину задні передали переднім заряджені рушниці. Сірко взяв свою — новеньку, із голендерським замком (майнула думка: «Кугукало не злякався, вклав у руку зброю вчасно»), випростався й, уже майже не цілячись, випалив у сіру, ворухку стіну, що здіблювалася, гойдалася, тріпотіла на місці. Тільки кілька вершників прорвалося через перший окіп з ходу, решта басувала перед першим ровом, деякі татари стрибали на землю, тягнули коней за повіддя. Поранені коні кусалися, хви-

цали ногами, розкидали в боки сусідніх, татари рубали їх, а самі, вхопившись за стремена сідел інших воїнів, бігли вперед, допомагали їм перебратися через рів. Козаки зробили третій випал — передній окіп густо засипало трупом, упало кілька бунчуків, але татари перли стіною, важко підминаючи під коні земляний вал. Тут не було осібних людських життів, жодна людська плоть зокрема не мала ваги, мало вагу щось інше, більше — те, що там, за спинами, у віках, і гаряча від бою та спеки кров одним кривавим дощем спадала і всотувалася землею.

Крізь пошматовану димову шалінку Сірко бачив, як ще один вогняний прут хльоснув по татарській лаві: падали коні, кілька стали цапки, їх збили задні, й полетіли під ноги коням вершники. Тихо зойкнув позаду Кугукало, Сірко хапав простертою назад правицею порожнечу, а тоді оглянувся й побачив джуру, що сидів на землі. Обличчя йому було перекошене, очі, налиті кров'ю і страхом, виривалися з орбіт. У плечі Кугукала стирчала очеретина стріли. Сірко махнув рукою, щоб ішов до наметів, а сам ухопив списа під ногами. Ординці вже приступали до шансів. Одначе цю тарчу подолати їм було непросто. Коні басували в пухкій землі, сповзали разом з вершниками в рів, чавили тих, хто вже впав, й хоч вал танув, але кожна його п'ядь коштувала татарам дорого. Налога була потужна, січа стояла люта. Упав молодий пшеничновусий козак Дубограй, покотилася, зрубана при самім корені, неначе капуста, голова значного козака Семирозума, похитнувся і зарився обличчям у землю Назар Вовкогоненко. Вже не заломить сивої шапки, не поведе за собою ватаги гультяїв, не поїде на Лівобережжя, де, довідавшись про його смерть, заголосить дівчина і не одна вдова. Одтанцював на цьому світі козак. Татари стрибали з коней на вал, рубалися шаблями, їх скидали списами на голови тим, що напірали, над бойовищем стояли дзвін, брязкіт, крики, кінське іржання й ляскіт пострілів. Дим поволі розвіювався, його зносило на лиман, тепер нападники й оборонці бачили одне одного з близької відстані — й лють та страх стрибали з очей в очі, й не можна було розібрати, своя чи ворожа кров струменить по одязі. Татари знову загалалакали — намагалися збити козаків лементом, а ті кричали й собі — крик рвався із розпашілих ротів, він гасив страх і штовхав до звитяги. Передня козака лава рубалася, а задня, хоч і рідко, лучала кулями, вже біля валу крутилося немало коней без вершників і спотикалося чимало поранених татар. Сірко хотів поглянути, чому замовкли шмаговниці на могилах, та в цю мить на

гребінь валу навпроти нього вилізло одразу двоє татар. Одного хтось збив кулею, але другий, високий, гнучкий, звинувся вужакою, перехилився на лівий бік, заніс криву, вже у крові шаблю. Сірко побачив його неначе в спалахові — чорну постать на тлі блідо-сірого неба. Повів правим плечем і, відхилиючись од шабельного удару ліворуч, встромив татаринові списа в живіт. Татарин випустив шаблю й посунувся з валу вниз. Вони стояли один навпроти одного, татарин був живий, очі йому горіли кривавим вогнем, перекривлений рот був оширений, і видніли великі зуби. Смертельна ненависть спалювала ординця, він захрипів, ковтнув повітря й раптом дужим порухом посунувся по ратищу до Сірка. Він хотів уп'ястися в горло кошового, але той перехопив його руки, крутнув на себе. Татарин був ще й зараз дужий, вони хилили один одного, намагалися повалити на землю. Та враз Сірко відчув, як татарин тіпнувся, його руки ослабли, отаман вдарив ординця обома руками в ліве плече, відкинув убік. Той упав, тріснуло навпіл ратище, татарин люто, пекуче повів кривавими очима, спробував підвестися, але знову впав і затих. Очі йому підкотилися під лоба й так, білками нагору, оскліли. Сірко вихопив шаблю, стрибнув на вал. Він ставав на валу ще й через те, щоб козаки бачили: отаман живий і налягає на ворога. За ним вискочило двоє козаків з варти, тільки вони й заціліли. Навпроти Сірка басував конем молодий безвусий татарин, намагався вистрибнути на вал; він вимахнув келепом, але Сірко легко відбив його удар, пружним рухом, вкладаючи всю силу, рубонув з потягом шаблею, затрудило в лікоть, шабля засичала, кров задиміла аж біля ефеса. Сірко хапнув ротом повітря, в очах йому жартіло полум'я, він ледве стримався, щоб не стрибнути вниз. Знову сягнув шаблею, тільки кінчиком, без потяжки, й розсік гостроверху кучеряву шапку і голову від вуха до бороди — тільки Сірко умів так рубати, сталь ніби влипала в плоть. Обличчя татарина майнуло сірою плямою, не затрималося в пам'яті, бо очі і думка вже пильнували іншого ворога.

За отаманом на вал полізли інші козаки, тляли татар по головах. Це був мент переваги, який відчула й орда. Татари стратили запал, завертали коней, втікали в степ.

По тому запорожці підбирали поранених, відносили в намети, оддавали в руки цилуриків. Інші брали шанцевий інструмент, спускалися в рів, зачищали, підсипали вал.

Сонце за цей час піднялося вгору на лезо шаблі.

Орда одступила недалеко: було видно, як майоріли на вітрі зелені й сині трикутні прапорці, як довкола білого, з

позолоченим шпичаком, що зблискував на сонці, бунчука гасали верхівці, як там з'їхалися до купи п'ятеро чи шестеро — радили раду. Під'їхав ще один, і всі вклонилися, обступили його кіньми.

Тим часом перед валом крутилося з десяток татар, розжохували коней, кидали погрози — викликали на герць. Хвилювалася під кінськими копитами ковила, виблискували шаблі, ординці рвали горла, їхня лайка летіла далі, ніж кулі та стріли: «Козак — кьопек, собака», «гяур оглу»¹, — й прикладали до ший шаблі та вимахували арканами. Не вичахлі після бою, козаки юртували також. Декотрі з них і собі поривалися до шабель, зиркали на отамана й опускали очі, присоромлені його суворим поглядом. Сірко на герці не дав звелення ще перед початком бою. «Прийшли сюди не для грища, — сказав. — Жоден з нас не може важити головою, не стявши кількох басурманських голів». Тож запорожці косували в бік татарських джигітів, а самі надолужували лопатами. Робота рятувала подвійно: ставав вищий вал, і більшало в серці спокою. І козаки, і татари поглядали на супротивне військо в потаємній надії побачити там непоправимий погром і пригніченість, хоч знали гаразд — ті не здадуться, ті не одступлять. Це був тільки перший помах крил смерті, вони ж маятимуть, поки не виляжуть трупом ті або ті. Декотрі з козаків тихо молились, але жоден не нарікав на долю — прийшов сюди своєю волею, стали на цьому рубежі на захист правого діла. До Сірка, накульгуючи на ліву ногу, підійшов Брекало.

— Ти що, в заячій норі ховався, а ноги забув утягнути? — поглузував отаман.

— Сам себе вкусив за п'яту од злості, — одбився Брекало і додав без жарту, хоч і з ніяковістю: — Кат його візьми, чобіт муляє. Зараз перевзуюся.

Він сів на землю й стягнув чобіт.

— Перевзуйся швидше та візьмеш чоловік двадцять своїх, і станьте з лівого краю, біля лиману, — наказав отаман. — Вони туди вдарять. Ази ж не бачили, що там шанці води не сягають.

Йшов по табору, розглядався, й тривога поймала серце: надто багато козаків побито та покалічено в першій сутичці. Правда, декотрі поранені верталися од наметів, прийшов і Кугукало, сором'язливо одвертав безживний, мовби сонний, вид — рана була легка, стріла проткнула тільки шкіру

¹ *Гяур оглу* — християнське кодро (*тат.*).

на плечі, сів отоді на землю з несподіваності, страху, болю. Сірко подивився в степ, побачив, що орда погустішала з лівого боку, послав Кугукала, щоб поквапив Брекала. Козакам до лиману довелося бігти. Й ледве встигли запорожці повихоплювати з рову землекопів. Орда розгорнулася враз, зірвалася з місця, немов її погнало вітром, полетіла на шанці. Од неї відокремилася ватага, помчала на лівий край, до води. Не добігаючи до Сиваша на три кидки палиці, розгорнулася в лівий бік, пішла лавою на шанці. Проте лава одразу ж поламалася, а тоді розсипалася зовсім. Коні, що бігли біля самої води, почали провалюватися, падати, ті ж, котрі скакали од води далі, домчали вершників до валу, але їх було мало, запорожці легко постинали їх кулями.

У центрі ж знову гуркотіла ломова битва. Пряжило сонце, жаром горіли шаблі, дула мушкетів нагрілися, аж пашіли. Вже козаки густо вкрили степ біля шанців ворожим трупом, але на кожну козачу шаблю припадало по п'ятнадцять ординських, щербилися шаблі, й притомилися руки змахувати ними. Січа була нещадна. Козаки й татари похрипли, тепер тільки дзвеніла сталь, бахкали постріли, іржали коні. Осідлані, без вершників, татарські коні виривалися з січі й мчали в степ. Іржало й кілька козацьких коней, поранених стрілами. Коноводи тримали їх з усіх сил, двоє чи троє добили.

Шанці були доброю тарчею козакам. Одначе вони щодалі більше осувалися, й нарешті татарам вдалося прорватися на лівому краї досередини. Татарські бахмати перескакували рів, басували, вривалися в табір, небавом шанці в тому місці розтовкли зовсім, татари попливли у випір плавом. Там боронилося лише з десяток запорожців, та ще з правого боку на схожому на острівце серед потоків води горбку, що лишився од шанців, манячила одинока постать. То був Кайдан. У довгій, до п'ят, киреї, з насунутою на очі кобкою, закутавши другою киреєю груди й голову, молотив важкою гаківницею майже наосліп по головах, по шаблях, по крупах коней. Був обтиканий стрілами, мов їжак колючками, проте жодна не сягла глибоко тіла.

Сірко, що вже давно побачив потужну татарську налогу, кинувся до земляного городка, та запорожці, котрі стояли на ньому, вже й самі поспішали до місця скрути. Попереду швидко біг Брекало, вимахував шаблею, лице йому було перекошене, він щось кричав, але не розібрати що. Сірко забіг навперейми, помахом шаблі зупинив передніх («Пропадуть, по одному порубають татари»), шикувал у стрій. З ним була і вся його друга команда — тридцять січо-

виків, вони несли караульну і підпомічну службу при кошовому і біля наметів. Козаки стали батовою — трьома лавами, пішли, виставивши вперед списи. Штрикали коней, стріляли з пістолів. І таки потисли, погнали ординців назад. Сірко йшов у першій лаві, в одній руці тримав пістоля, в другій — шаблю. Пістоля — на крайній припадок, рубався шаблею. Вже весь умився потом, вже спітніла й рука, але черен шаблі, оббитий дротом, мовби прикипів до долоні. Крива козацька шабля захищала від ударів зверху, як щит.

— Коней, коней жигайте! — гукав він.

Одурілі од болю, крові та диму, дикі татарські коні харапудилися, гризли одне одного, кидалися наосліп, скидали вершників, татарам було важко в отакій веремії щільно спрямувати удар. Сірко йшов попереду козаків, шабля миготіла над його головою, й миготів червоний шлик шапки: і для козаків, і для татар отаман тепер здавався майже велетнем. Сірко відчував себе неначе в човні над порогами. Під ногами — безодня, а він летить, і душа його легка, й тіло легке — душа звільнилася від оболонки страху, весь він спрямований на одне — досягти мети.

Раптом Сірко відчув, як йому мовби вогнем пропекло ліву ногу. Проте не зупинився — боявся, що зупиняться козаки, а до вилому було зовсім недалеко. Вони тисли татар з усіх боків; збиті в купу, ординці вже не мали змоги рвонутися, розсипатися по табору — втікали. Утікали і всі інші вповодж шансів. Даремно ревли алай-чауші, перішили тих, що втікали, ремінням по плечах, даремно вимахував білим бунчуком солтан на вороному коні, — татари мчали в степ.

Горіла, несамовито кричала рана, здавалося, ногу рвали довгі зуби; в чобіт цебеніла кров. Коротка стріла в чорнім оперенні провисла, здавалося, її гнула до землі невидима рука. Вона пробила штани, онучу й занизалася в литку. Сірко оглянувся, чи ніхто не дивиться, швидко застромив у землю шаблю, дістав з піховців ножа на срібнім ланцюжку, розрізав чобіт. Рана була не важка, але болюча. Вістря пробило шкіру й м'яз. Ще трохи — й вийшло б навиліт. Зціпивши зуби, штовхав стрілу вперед, аж почервоніло в очах, доки чорне закривавлене вістря не виткнулося з того боку. Тоді вийняв стрілу з рани. Кров зацебеніла дужче, він вийняв із загортка в поясі жмут павутиння, затоптав у рану. Відтак перевзувся, зняв з пояса гаман з кресалом та люлькою, пістольну кобуру — все це висіло з лівого боку, — гаман засунув до кишені, кобуру викинув, важко пішов до шансів. Сумне видовисько відкрилося його очам: скрізь по

валу та біля нього лежали порубані та постріляні козаки, вже нікому було носити поранених, вони повзли самі, кри- вавлячи ковила і євшан, чулися стогони, прокляття, моли- тви, погуки на порятунок. Простягав угору руки козак із закривавленим лицем — стріла пронизала обидві щоки, але отаман не зупинився: не мав чим допомогти, та й не було коли. Треба було допилнювати, щоб осавули розста- вили решту козаків, та подивитися, чи скрізь зарівняли осипи на шанцях. Випори закладали кінським трупом та землею. До отамана підійшов Ніс, спокійний і розважли- вий, як завжди, тільки зрошене потом чоло та бліді рум'ян- ці на вже немолодому обличчі свідчили, що також побував у бою. Він пораяв перенести на середину шанців хоч одну ручницю з могили: мовляв, козаки на могилі одіб'ються й самі. Сірко наказав учинити так і пішов до городка, звідки його гукали козаки. Поруч Сірка просто з барильця пив воду Охрім Сич, зморщене, наче печене яблуко, обличчя січовика аж пашіло задоволенням, вода збігала по гострій бороді і текла за пазуху. Гострий, порослий поодинокими сивими щетинами борлак Сича кавкав, Сірко й собі по- тягнувся до барильця, та й опустив руку. Йому махали руками, вигукували його ймення одразу троє запорожців: щось їх розтривожило вельми. Ледве видряпався вгору, ще не перевівши подиху, окинув зором табір. На недосвідче- не око то була повна руйнація, майже погром, але отаман одразу побачив, що всі козаки пильнують свого місця, що підпомічники носять з ям у невисокім обриві над Сива- шем порох та кулі, й подумав, що відходити за вал гуляй- городка рано. Крутилася ще якась думка, либонь, про ті ж ручниці, але козаки вибили її криком:

— Батьку, орда, ще орда!

Та звістка була немов раптовий випал гармати. Й скрик- нула рана, відгукнулася десь у грудях, під серцем, та він задушив той крик. Подумав з тугою: щось сталося з ко- мандами, котрі пішли в Крим, адже не прийшли й досі. Він видивлявся орду, що насувала з правого боку. Її вкри- вала густа курява, орда йшла купно, прямувала на ханський бунчук, що, звихрений вітром, майорів, як білий рушник. Попереду тріпотіли два ряди зелених прапорців, звиваю- чись над клубками куряви, погойдуючись то в лівий, то в правий бік. І враз Сірко зірвав з голови шапку, вдарив нею об землю біля ніг.

— Литаврщику, — закричав, — бий «на коня»! То свої. Свої!

Маленький, верткий, довгорукий, схожий на мавпу литаврщик, що сидів під городком, вибив довгий, голосний дріб. Він стрибав довкола литаврів і бив не вгаваючи. До нього по чорному схилу котилася червоноверха, оторочена кабаргою, отаманова шапка, він управно, паличкою, підхопив її, поміняв на голові на свою сукняну з пропаленим верхом. А на могилі протяжно, хрипко подавала гасло труба: вартовий дозорець теж розгледів умовні покви зеленіх прапорців.

VI

Зачувши ще один згук сурми, Митрофан Гук глибше увіткнув голову в коліна. Він не розібрав того поклику, сприйняв його як знак до нового бою. До шпитальних наметів, за якими лежав у бур'яні, повзли й повзли поранені, але він їх не бачив і стогонів їхніх не чув, хоч сам-таки напросився на початку бою в допомогу цилурикам. Зате чув шум битви, він відчував її всім тілом, яке трусилося, немов у пропасниці, Ну нащо, нащо напросився у цей триклятий похід! Чого сподівався від нього? Бахчисарайського золота? Слави? Нехай вона буде тричі проклята. Й нехай буде проклятий гетьман, чий резидент наобіцяв йому золоті гори за правдиві і точно описані перипетії походу та домови і перемови, які вестиме кошовий отаман з донцями та ордами. Вже йому не вийти звідси, вже його тут потнуть злі й хижі ординці. Хоч би якось порятувати життя, хоч би якось віддатися в полон. Він скиглив, неначе побитий пес. І стогнали, ойкали поранені козаки, котрі повзли до наметів. А тоді Гук зарився обличчям у кермек, заткнув пальцями вуха і лежав мертвий, хоч ще й живий, на порепаній, чорній, гнилій землі.

VII

По довгій, пофарбованій хною бороді Селім-Гірея скочувалися краплі поту. Закований у сталь, хан задихався од спекооти. Сталева кольчуга в'їдалася кільцями в тіло, а позолочений, з куфічними написами шолом стискав голову каральним обручем. Він зняв шолома, сухий вітер лизнув солоні краплі поту на лискучому тім'ї, затріпотів зжужманою мичкою чуприни. Ханові здалося, що його приємно залоскотали. Але йому не вдалося довго втішатися пере-

починком. Відав: треба не дати козакам очуняти, треба наступати на них раз по раз. Сам хан валу не приступав, але перед кожним наскоком об'їжджав орду, вигукував до аскерів збадьорливі слова. То велике щастя воїнові — знати, що разом з ним у бою великий хан великої орди й престолу. Немало їх випило сьогодні чашу смерті, їхні душі вже розповідають у раю братам про нову битву з невірними, але хан знає, що паском перемоги підв'язуватися рано. Та й хто відає, кого погинуло більше — гяурів чи правовірних. Не він їхню землю, а вони його попрали копитами своїх коней. Сховавшись у Чуфут Кале, хан одразу ж розіслав гінців по горах і долах, три солтани роз'їхались у три кінці й привели йому п'ятдесят тисяч війська. Ось вони, його хоробрі карачеї, вже потомлені в січі, стемнілі од поту, але сповнені відваги, й ненависті, й готовності битися за віру до кінця. А кому її забракло, тому чауші ввілють ремінними курбачами, закупленими в Стамбулі.

Хан подивився на козачий табір, і гнів заклекотів йому вовчим клекотом у грудях. Мало що козаки побили його взимі біля Січі, вони осмілилися прийти в землю його батьків і навіть вдерлися в серце ханства. Але тепер він не випустить їх. Дурні гяури самі принесли голови, аби правовірні повідрубували їх і понадівали на кілля загорож бахчисарайських вулиць. То буде чудесне видовисько. Про те розповідатимуть у Стамбулі, й Едірне, й по інших країнах. А семиголового дракона, Сірка, він наказав захопити живим. Урус-шайтан осмілився махати шаблею в землі правовірних — йому рубатимуть правицю по кусниках; він пив воду з колодязів правовірних — йому заллють горлянку розпеченим залізом; він дивився на Карадаг — йому повивертають очі буравами. Тих мук, котрі приготував Селім-Гірей, ще не зазнав жоден гяур.

Хан надів на голову шолом, вставив ноги в стремена. Бунчуковий з бунчуком уже рушив до війська, коли до Селім-Гірея підскакав маленький, пикатий, ніби він тримав щось за щоками, бей племені седжют на височенному бахматі, на скаку стрибнув з коня, не випускаючи поводів, припав до ханського стремена й швидко вказав:

— Нехай твоє серце, великий хане, наповниться радістю. Нам на поміч йде військо правовірних. То, мабуть, паша Седі-ага з ордою.

— Хай прославиться на віки переможне ханове ім'я! — молодого закричав перекопський мурза на радощах за військо, яке йшло в поміч, і за те, що тепер вони пустять його

поперед себе, — йому менше доведеться важити власною головою.

— Хай застогнуть земля і небо! — вигукнув калга-солтан. — Смерть гяурам! — І витек рукавом солоні краплі зі стемнілого од утоми, хижого обличчя.

Хан торкнув правим коліном коня, той слухняно широкою, розмашистою риссю пішов ліворуч, огинаючи тісне стовписько війська. Добігши до лівого краю, зупинився, ледве вершник ворухнув поводами. Селім-Гірей дивився в степ. Там справді вставала курява. Хан підняв угору руку з двома розчепіреними в боки пальцями. Двоє сейменів з почту виїхали з-за його спини.

— Скажіть азі, — мовив, — нехай стане на лівому крилі.

Сеймени попустили поводи, помчали назустріч війську.

— Сонце світу мого, великий хане, — наблизився, до ханського стремена, засвітив білками вузьких очей бей племені аркан, — Аллах провіщає перемогу.

Бей підніс угору довгого пальця з брудним, приламанним нігтем, і хан підвів голову. Високо в небі ширяли два орли. Вони плавали великими колами, потроху даленіючи в бік Сиваша. Їх уже бачило все військо, переможний гук котився над ордою. По обличчю бея розпливалася солодка усмішка, й без того широкий, із запеченою в кутиках слиною, його рот розтягнувся до самих вух — бей перший вказав на вісників перемоги і сподівався на винагороду. Та в цю мить хан перевів погляд у степ і побачив, що послані ним сеймени мчать назад. «Але ж, — подумав, — вони ще не встигли доїхати до війська Седі-аги». І враз гостра чорна думка прошила йому мозок. Напруженим зором, несамохіть натягнувши поводи, від чого кінь затанцював передніми ногами, але з місця не зійшов, вдивлявся в підняті над головами значки та постаті вершників. Значки були їхні, ординські. А вершники... Досвідченим оком степового воїна хан розпізнав, що то не ординці. Татари, в котрих стремена підтягнуті високо, мають чіпку, що її називають вовчою, верхову поставу, а ці сидять у сідлах прямо.

— Це козаки! — гукнув нуреддин-солтан, що напружено, до гарячої сльози вдивлявся в степ. Ханові на мить мов розкололося щось у голові. Одначе опанував себе, викинув убік праву руку:

— Війську — списами сюди!

Заграли сурми. Срібний тривожний згук ударив по конях і людях, орда загаласувала, розгортаючись до бою. Хан квапив, махав нагайкою, сурми вже подавали інший поклик —

рушати: треба було розігнати орду для зустрічного удару. В них за спинами тремтів інший згук — гугнявий, протяжний — козацьких труб, проте ординці його вже не чули.

Татарські коні брали з копита. Лава була туга, ліве крило обганяло праве, сонце світило вершникам в очі, сліпило їх. Свист, стукіт копит, шаблі ріжуть повітря, воно, сухе, рве груди, там хрипить, руків'я шаблі береться потом, поза спиною йде холодок, в горлі скипається злість, а в серці запалала тривога. Хан не ховався в гущу лави, мчав попереду. Просто на нього летів вершник на білому коні, і в нього, і в коня були оширені роти, обличчя вершника витяглося, з рота вилітав нечутний крик. Дві лави вдарили одна в одну, неначе дві хвилі, й закрутилися шалені кручії, завирували потоки, заструменіли увсібіч потічки. Лава ханського воїнства була потужніша, вона почала тиснути козачу кінну лаву, ось-ось мала перекинути її, та в цю мить на татар налетіла ззаду третя лава, й бій знову завирував на місці.

Гвалтований дужими кінськими копитами, двигтів і стогнав степ. Бахкали постріли, свистіли стріли, мелькали келепи й клювала, дзвенів булат. Шаблі миготіли в повітрі, рубаючи на січку сонячне проміння. Иржали коні, волали поранені, вибиті з сідел на землю, на люту й страшну погибель од кінських копит, в скаженій ярості вони підтинали знизу коням сухожилля й розпорювали ятаганами животи. Коні падали, давили вершників, червона піна юшила білий ковил.

Хан опинився в гущі січі. Оточений кільцем сейменів-велетнів, намагався пробитися до лівого крила, вирватися з бою. Над його головою тріпотів білий бунчук, виказував козакам хана, збадьорював ординців. Козаки рвалися до бунчука, падали під шаблями сейменів. Перед самими ханськими грудьми свиснула необачно пущена кимось із татар стріла, ковзнула по кінській шії, залишивши на ній кривавий слід. Звіздочолий, золотистої масті румак звинувся. Селім-Гірей ледве вгамував його. Ханом тіпав страх: ще жодного разу, одколи став на чолі орди, йому не припадало крутитися в такій січі. Одначе в грудях тремтіло й інше почуття — солоної лютості, певності свого місця: поки карачеї бачать ханський бунчук, вони рубатимуться до останнього подиху. Бунчук ніби виростав з його серця.

Січа стояла страшна, кров і піт збігали в траву, іржали коні, звивалися дибки, орали копитами цілину, там, де вони басували, де завихрювався бій, земля була переорана до чорного. Дзвеніла, скиглила криця, тріщав одяг, ревіли в запалі, в передсмертних хрипах горлянки, піт застилав очі,

і вже негаразд бачили, кого тяти; озвірілі од болю, люті й страху, рубалися наосліп. За кілька кроків від хана на землі стояв вибитий з сідла молодий, тонковусий татарин, він дико роззирався і вже не володів собою, бо раптом упав на землю й затулив голову руками. Його розтоптали копита.

Меншало воїнів, ширшало поле бою — він розповзався в усі боки. Один по одному падали сеймени. Гинули мовчки, неначе були німі. І враз скрикнув високий, із золотим значком на шапці сеймен, білий бунчук похилився і впав на землю. Козак у синій, з червоною стьождкою біля коміра сорочці перерубав ратище разом з рукою сеймена, аж хряпнула кістка. Спритно, кішкою, сковзнув він з сідла, ухопив бунчук за блискучу золоту грушу, проте на коня вискочити не встиг — упав, пронизаний списом у шию. Але бунчук з його руки встиг ухопити інший запорожець, двоє сейменів кинулися за ним й згнули в гущі бою. На мить хана полишила відвага. Одначе її не втратив ага племені аркан. Він скочив на землю, щосили рубонув шаблею по ріпиці хвоста сірого в яблуках коня. Білий розкішний хвіст упав на землю. Здичавіла од болю тварина звинулася на задніх ногах, але ага вже встиг відскочити вбік. Із запаленої, прокушеної губи татарина текла кров. Очі горіли ярістю і відданістю ханові та прапорові пророка. Він згріб хвоста, схопив держално, обірваним з шиї шовковим шнурком прив'язував до нього криваво-білу волосінь. Йому допомагав один із сейменів, тримаючи в повіді коня, — вже не для себе, для аги. Ага вставив ногу в зубцювате стремено, скочив на коня, підняв над головою бунчук. Червоний струмок збігав по держалну, по руках аги, який загубив руду лисячу шапку, й червоні краплі зрошували виголену до блиску голову. Він крутив нею на всі боки, закликаючи до звитяги, витягувався вгору, неначе збирався злетіти. Радісне «алла» скинулося довкола, татари знову спробували налягти козаків. Але та налога була геть квола. Важко пробивалися вони до бунчука, й було їх мало. Вони стратили воєнну фантазію й віру в щасливу фортуна. Селім-Гірей бачив це. Він далі не пильнував бою, правував конем у бік гір. Вирватися у чистий степ, а там його коня не дожене й вітер!

На той час січа одкотилася трохи назад, ближче до Сиваша, й перед ним миготіли тільки окремі вершники. То здебільшого були татари, що втікали. Подекуди за кимось із них гнався козак. Десь тонко сурмив у жалібну сурму кінь. Інший, світло-рудий румак, спинався на передні ноги й не міг зіп'ястися, в нього був розпоротий живіт, і з кри-

вавої піни виглядали кишки. Хан об'їхав коня, що конав, його власний кінь злякано заїржав, і те іржання побігло по тілу хана, глухою луною одбилося в грудях. Він ударив коня тупим кінцем шаблі по темному від поту боці й пустив учвал. Вітер свистів йому у вухах, хан зігнувся в сідлі, лівою рукою правував, а правою, зовсім не по-вояцьки, тримався за луку сідла. Він стратив силу й боявся впасти.

Тепер за ним бігло тільки двоє сейменів. Зненацька під одним спіткнувся кінь, крутнувся ліворуч і одразу ж осів на задні ноги. Та хан уже не оглядався й не бачив, що сталося з тим його охоронцем. Бив коня обухом шаблі, й арабаш, не звичний до того, сказано гриз вудила й летів, як птиця. Біла піна падала йому з рота й осідала на пожухлих травах. Над степом високо-високо в небі ширяли два орли.

VIII

...Сироватка одразу побачив, що то не прості татари, й помчав їм навперейми. Надто значний був перший — у блискучому шоломі, на рудому, що одливав золотом, арабаші. Він би, мабуть, перебіг їм дорогу, проте татарин у шоломі погнав прямо, а другий, у сукняній шапці з пером, повернув і поскакав назустріч Мокієві. Сироватка сам не знав, що його кинуло в погоню. Скрута, що знову відстав, звичайний порух — гнатися за тим, що втікає? Мабуть, останнє. Але одразу ж побачив: здобич не по силі. Татарин був велетенської статури, молодий, мабуть, з навченого війська, при добрім риштунку й на доброму коні. А Мокіїв Савур важко йойокав селезінкою. Сироватка теж притомився від довгої дороги, риштунок його — стара, тонша в одному місці (хоч би не перебилася!) шабля, гнотовий мушкет (з нього й не стрельнеш без розсішка), ще й теліпалися ззаду при сідлі сакви та дзеленькав мідний казанок — його таки доп'яв. Одначе уникати бою не випадало, як і втікати, та й куди б утік на бідному Савурові!

Проте на нього тепер була й найбільша надія. Сироватка видобув шаблю — пряму (не любив кривих шабель, здавалися йому не замашними), повів плечем, розслабляючись, збираючись із силою до змаги.

Вони летіли чистим притихлим степом назустріч один одному, важкий, сповнений люті й рішучості татарин на гнідому коні й маленький, дрібний у кості, але спокійний,

Та хан уже не оглядався й не бачив, що сталося з тим його охоронцем. Бив коня обухом шаблі, й арабаш, не звичний до того, скажено гриз вудила й летів, як птиця. Над степом високо-високо в небі ширяли два орли.

певний себе Сироватка на охлялім мишастім Савурі, у якого змокріла не тільки шия, а й кінчики великих, у червоних прожилках вух, які висіли, наче в зайця.

Татарин тримав шаблю за плечима, сидів високо («Як пес на стозі», — ковзнув думкою Мокій), готувався випростатись і перетяти Сироватку разом з конем. Мокій знав, що не витримає того першого скаженого удару. Лишалось сажнів десять, коли Сироватка тріпнув Савура лівою рукою по холці. Він сам ледве встиг упертись правою ногою в стремено, так круто шарпонувся в правий бік кінь. Татарин звівся в стременах: він збагнув маневр, очевидячки, сподівався досягти супротивника, потягнувся тілом і шаблею в правий бік — не досяг, ще й сам трохи не вилетів з сідла. Савур повернувся спритно, як пес. Сироватка ледве не запопав татарина ззаду. Сеймен крутнув коня в лівий бік, устиг відбити Мокієву шаблю. Був чорний, пласколиций, крутив білками очей і стискавав зуби. В підбрів'ї у нього чорніли тіні злості, на губах запеклася кривава смага. Татарин свердлив запаленими буравчиками очей, він закусив нижню губу, і його великі, неначе ікла, зуби білили. По крилах носа татарина збігав піт.

Сироватка зібгався весь у грудочку, притис до коня ноги, штовхнув його підборами, і Савур уже ліз до його бахмата, вкривав крийма, так, що татарину довелося відхилитися, щоб замахнутись. Й замах тепер у нього був не дужий, Мокій відбив удар, хоч і відчув, як затрудило руку. Хекнувши з натуги, Сироватка заніс шаблю й собі, мацнув очима татаринову шию — сеймен прикрився. Мокій перевів погляд на його праве плече, мовби шукаючи, куди потягти. Вловивши ту нерішучість, татарин крутнув білками очей, замахнувся знову, а Сироватка в одну мить повернув шаблю й, спрямувавши її супротивнику вістрям у груди, підтримуючи лівою рукою за обушок, усім тілом подався вперед, не забувши торкнутися острогами Савура. Той аж підпірнув під гнідого бахмата, злився з ним. Сеймен устиг опустити руку, але вдарив тільки руків'ям шаблі Сироватку по голові. Червоні іскри сплахнули козакові в очу, він випустив шаблю й вхопився за гриву коня. Проте чуття бою жило в ньому й далі, упав на сідло й похилився у правий бік — на той випадок, якщо татарин черконе вдруге. Одначе татарин вдарити не міг. В його грудях стрімла Сироватчина шабля, він лежав на землі, залитий кров'ю, а гнідий бахмат мчав степом у той бік, де манячила постать другого втікача. Мокій нагнувся, вийняв закривавлену шаблю. В мертвих очах

татарина все ще летів сухий, живий туман. Сироватка подивував сам собі, що потяв такого дужого ворога. Розпалений боєм, потерпаючи, що гнідий бахмат утікає, Мокій погнав навздогін, але, проскакавши гонів з двоє, натягнув повіддя. Збагнув, що йому не наздогнати гнідого бахмата й то більше вершника в блискучому шоломі на рудому коні. Було видно: той кінь — ціле багатство, але вже не його. Мокій витер об ріденьку кінську гриву шаблю, сховав її в піхви й повернув назад. Зяпав ротом, неначе загнана коршаком степова чайка. Гойдався в сідлі, наче п'яний, земля і небо злилися перед ним в одну велетенську сіру пляму. Останній бій випив з нього рештки сили.

ІХ

Запорожці перейшли Сиваш успак у тому самому місці, в якому перехопилися на кримській бік. Йшли через Каланчак, до Кочкар і Чорної долини. Везли чималу здобич, вели сім тисяч визволених християн, гнали полоним кілька аг, беїв, а серед них найзнатнішого та найбагатшого після хана мурзу — Батиршу-Мансурова. Валка розтяглася на кілька верст. У боки розлетілися козацькі загани — шарпали татарські таши, одбивали худобу й табуни коней.

Стояла нестерпна спека. Сонце пекло немилосердно, небо пашіло жаром, хмари ходили на обрії білими кораблями, гуркотіли громами й пливли за море в турецьку сторону. Мабуть, бог правовірних мав на той час більшу силу. Степ лежав, немов укритий сірою татарською буркою. Він був мертвий а чи сонний, і навіть табуни диких коней та сайгаків не будили його. Вони зринали, мов маревні, й розтавали в травах. Трава — й та здавалася гарячою. Кінські копита вилякували з неї коників, вони розліталися зусібіч рудими бризками, скрекотіли шорстко, неприємно — здавалося, хтось черкає склянкою по залізу. Невідступно їхали в далекій даліні, обіч валки, дивовижні велетні на сивих конях, тільки коні ступали не по землі, а брели по воді. Люди тяглися в той бік очима, хоч знали, що то — омана. Степ хворів спекотою, безводдям, марив дощами та синіми ріками. Валка йшла важко, волокла за собою хвіст сірої кушпели, позначила шлях витовченими бур'янами, покинутим, чорним од поту, порваним шматтям, кінськими кізяками, ввіткнутими в землю поламаними спидами та палицями — знаки для партій, що відстали.

Обличчя козаків побуріли від сонця, шкіра злазила. Обшарпалися, обносилися, везли у кульбаках військову здобич, але з того одягу нічого для себе підібрати не могли. Йшли коні під в'юками, махали головами, одганяючи оводів, що тучею стяли над валкою. Коні виморилися і похудів, животи їм попідтягувало, шерсть позбивалася в ковтухи. А сонце кипіло в небі, а сонце шмало не милосердно, козаки поглядали на нього причмеленими очима. Ось на розпечене коло напливла одинока хмарка, руда, блаґенька, як стара ряднина, вона й розповзлася, наче ряднина. Сірко доторкнувся до мідної луки й одсмикнув руку — пропекло вогнем.

Визволени з полону брели окремо, на деякій відстані, щоб не ковтати пилюку й не годувати своєю кров'ю гедзів та мух, які роїлися біля коней. До півдня притомилися навіть ті, що зранку бігли й пустували, мов діти, кого радісне відчуття волі несло в рідний край, наче на крилах.

Праворуч, у в'язкому мареві, йшли захоплені в Криму табуни.

Вертаючись од бічного під'їзду, Сірко вирішив під'їхати до валки, наздоганяв її ззаду, з боку сонця. Бачив, що чимало з недавніх бранців несуть клунки, хотів порадити оддати їх козакам у тороки. А декого, подумав, можна посадити й на коні, — але це вже після привалу, — захоплені в татар табуни пішли попереду. Він їхав, поклавши кунтуш на холку коневі, звисивши ноги в один бік. Навіть спека не могла випалити радості з його душі, щось молоде, давнє пульсувало в ній, отак би звівся на весь зріст у сідлі й закричав, щоб степ здригнув і затремтіли вороги в усіх його краях. Отак би розкинув руки й обійняв би всіх недавніх бранців, притиснув до грудей чи сам притиснувся до них. Козаки пролили в останньому бою багато крові, але пролили не марно — вона шугає волею в жилах он тих людей. Як то зараз світяться їхні душі!

Він сам думав про полон не раз і не двічі. Ну, для нього полон — смерть у катівницьких мурах. Але й для інших козаків немає в світі нічого страшнішого, як потрапити в ясир. Простого козака хто викупить? Його чекають галери або чорні діри анатолійських рудень. Трохи збоку од гурту втомленою, але сягнистою ходою йшла висока білява дівчина, либонь, литвинка, поруч неї, ведучи за повід коня, ступав молодий запорожець у збитій на потилицю шапці. Уподобав козак дівчину, соромився товариства (раз по раз оглядався), але й далі вився біля неї, щось говорив, гово-

рив і усміхався. І в поміч йому були сонце, степ, минулий бій і страх та радість, що обійнялися у серці дівчини.

Слідом за ними брели літній дядько і таранкуватий парубійко, обое в татарських волохатих шапках, несли удвох на палиці вузол; дядько почісував брудною п'ятірнею неголену щоку, кидав з-під руки парубійкові якісь слова, а той крутився, нервово зиркав назад. Може, лишилися в нього в басурманській стороні брат чи сестра, або й кохана дівчина. Бо не рвався він душею до рідного краю. А може, то тільки здалося отаманові?

Сірко навіть почував ніби трохи гординю, що привели з кошем до волі одразу стільки людей. Прикипів очима до натовпу, намагаючись дихнути разом з ними тією волею, порадіти їхньою радістю. Але що довше приглядався, то меншала його радість, натомість у душу напливала тривога. Спершу подумав, що трое визволених зупинилися випадково, волочаться позаду, бо притомилися. Але ж з вигляду не хворі. Вони тихо розмовляли, зиркали в його бік. І він уловив у тих поглядах щось нишкове, злодійкувате, нерадісне.

Сірко відчув себе так, мовби в душу кинули жменю снігу. Не довіряючи собі, чомусь гнівлячись на себе, побіг очима далі й помітив, як разом оглянулись чоловік і жінка, що несли вдвох на палиці клунка. Може, вони оглянулись просто так, знічев'я? І туга в їхніх очах теж привиділася йому? А отой майже відверто ворожий позирк — від втоми, а може, з болю...

Й почував, що то не так. Він ніколи не обманювався людськими очима, й оглядаються вони на Крим не знічев'я. Й не всім треба його воля. Рабство — воно іноді теж солодке! Куплений зрадою Бог дорожчий, ніж той, з яким народився. Милішими стають і чужі слова, й одіж, і звичаї.

Тоді для чого ж навчають тих слів матері? Для чого вони є на світі? Для чого бережуть звичаї батьки? Для того, щоб діти обміняли їх у чужому краї, як розмінюють на жменю мідяків золотий гріш?! Чужі звичаї можуть бути й гарними, але ж вони — чужі. Тільки потурнаки міняють своє, батьківське, на чужинське. Так можна поміняти все. Але ж тоді збідніє світ. Це якби барвистий квітник засіяти тільки одним квітом. Поміняти звичаї, вітцівщину — це поміняти матір. Народила мати дитя, виспівала йому всі пісні, а в тих піснях — піт і кров дідів і прадідів, а тепер цей чоловік проміняв рідну пісню на чужинську, вицдив з свого серця кров дідів і прадідів та налив чужої! У чужому краї тепліше сонце, у чужому краї солодші плоди. Але чим завинив перед

тобою, потурначе, рідний край, що ти цураєшся його? Край, як і долю, не вибирають, вони — од Бога.

Огрітий ізнагла нагаєм, кінь завертівся, мов помрачений. А далі рвонувся й, стелячись низько, полетів за козацькою партією.

Аж надвечір стали в неглибокій балці, по дну якої хлюпотів поміж сухих осок степовий струмок. Його обліпили коні й люди, і хоч як періщили їх нагайками козаки з варті, але не могли нічого вдіяти. Воду скаламутили, ті, що стояли нижче, бігли вгору, учинилися лемент, стовпотворіння. Осавул з чатою довго не могли дати ладу, через те й кануло немало часу, доки валка вгамувала спрагу.

По тому Сірко наказав варити на всіх куліш — на козаків, недавніх невільників і полон. Казанів мали вдосталь своїх, та й захопили чимало в татар. Пшона й борошна теж. Збирали в степу бур'ян, сухі кізяки, рубали в балці лозу і терен. Незабаром по степу розлився запах розвареного пшона, який перемішувався з пахощами полину, буркуну, інших, уже сухих, трав.

Сірко довго блукав понад балкою, відтак зійшов на могилу, що самотньо чорніла у степу плескатою маківкою, дивився на багаття, на визволених з полону, що розташувалися на схилі балки й перевзувалися, вмивалися у струмку, декотрі прали. Був схожий на степового підорла, котрий щойно сів на могилу. Глибока зморшка прокреслила йому руба чоло, здавалося, там, над переніссям, стриміла стріла. Пекуча дума краяла мозок. Не веселив навіть степ, котрий хоч вже й пахнув домівкою, близьким відпочинком, але навівав тугу своїм безмежжям і безконечністю. Душі кортіло кудись схватися, а сховку не було. По той бік струмка на горбі сидів ворон, він поопускав крила, хекав з жароти, а оком пантрував на табір — вишукував здобич.

Отаман почував — він клює йому серце.

Вітер доносив від струмка лоскітливий запах диму та кулешу, але віяв він не тільки з балки, а й ще звідкілясь — із далекого далеку — й доносив запах іншого кулешу, чимось схожого й не схожого на цей. Смачний, круто заварений був той куліш, що його варили на кризі Березанського лиману. Там стояли зимівлею турецькі галери: в позанавігаційну пору вони правили за тюрму. Дерев'яні черева галер були наповнені кайданниками, котрих приковували не до лав, а до одного велетенського ланцюга, що звивався вздовж борту галери. Кайданники спали в сіні, страшенно мерзли, їх морили голодом, і вони мерли наче

мухи. Той куліш був для них першим справжнім обідом за кілька місяців. Одначе до того кулешу теж спочатку потрібно було дійти. Козаки залишили коней в кущах біля лиману, а самі добувалися по кризі. Від моря вже наступала весна, вдень пригрівало сонце, сніг на кількасот кроків од берега підтанув, і в кожному їхньому сліду хлюпала вода. Іноді вона перехлюпувала й через халяву в чобіт. Вони вирушили перед світанком, над лиманом висів вологий густий туман, що осідав на одежі, на обличчі, на бровах, і Сірко пам'ятає, — бач, не забулося, — як звезькував його мокрою долонею. Був він тоді молодим козаком, молодим і зеленим, як барвінок, відчайдушним і безжурним, як степовий вітер. Мчав попереду інших сайгачим скоком і накликав на своє серце найдужчого з ворогів. Сторожа почула їх кроків за сто, але нічого не могла вдіяти: козаки змели її вміть, Сірко встиг потяти тільки одного турка, який обороняв вузенькі, спущені на лід сходи. І така тоді змагала Сірка відвага, й такий у серці бринів жаль до кайданників, така великодушність вихлюпувала з серця, що він бив молотом по ланцюгові, а сам плакав, як дитина. Й ридали галерники, й лепетали та вигукували всіма мовами, й молилися кожен своєму богові і богові богів — безмежній спочутливості й великодушшю визволителів, й тоді козаки розпалювали з дощок, відірваних із галер, вогнища й варили куліш. Бо без тої страви кайданники не були спроможні піти з ними, а вони всі хотіли йти з козаками далі, до Очакова, щоб помститись своїм лютим ворогам. То був банкет єднання і спільної наснаги на грядущу битву, бачив справедливість у тому, що визволеним на тому банкеті присвічували велетенські смолоскипи, якими стали жакливі катівні — турецькі галери. Вони пили молоде турецьке вино й не п'яніли. Жоден із визволених не втік у лози, хоч їх ніхто не стеріг, жоден не поспішав повертатися додому, й жоден не помишляв про подальше життя серед катів своїх — турків. Були, здається, одностайні у своєму гніві, в дружбі, в жаданні помсти.

З думою, із світлим спомином Сірко зійшов з могили й побрів поміж бранцями, іноді зупинявся, розпитував у того чи в того про життя в неволі. Всі вони уже знали його. Остеронь інших сиділа смаглява черкешенка в дорогій одежі — кажуть, жінка чи наложниця хана. Вона збила ноги, отаман наказав підібрати для неї взувачку, знайшли чоловічі ремінні постолі, вона виглядала в них, як горлиця на гусячих лапах. Але, видно, за ханом не сумувала — усміхалася.

А може, подумав, посміхалася зі страху, щоб задобрити його? Вони, недавні бранці, не всі ширі. Знову ловив скрадливі й навіть приховано ворожі погляди. Серед радості, щастя стрічалася байдужість, а часом зловорожість.

Молодий, зарослий до самих очей чорною бородою парубок сидів по-татарськи, підбгавши босі ноги, неподалік од води, розминав у руках онучі, що взялися коржем.

Сірко підійшов до нього. Забачивши отамана, той підхопився, вклонився — не по-татарському, а таки по-козацькому, але очима втік у степ — ген через струмок, на той бік балки. Й Сірко не впізнав його. В далекій-далекій глибині, як тонкий промінець на дні глибоченної копанки, змигнув неясний спомин і згас... А Марко стояв і вростав у землю, у вічний степ... По кісточки, по коліна, по пояс. Зараз Сірко пригадає, як приходив він до нього і скрадливо розповідав, що двоє козаків Кисляківського куреня недишкретно щось про нього казали. Отаман тоді прогнав його... Або пригадає, як приходив до Лавріна. Якось сиділи на долівці й лаштували набію до полювання. Сірко підсів до них, і довго розмовляли... Ні, не впізнав його отаман. Може, коли б заглянув у вічі, то й упізнав би. Але очі Марко ховав.

— Ти козак чи татарин, чоловіче? — запитав Сірко. — А може, тум?¹

— З Ладижина я, підсусідок козака Чересленка.

Сірко не повірив тим словам. Чи тому, що вчорашній невільник не дивився йому в очі, чи через те, що Січ вела з Бахчисараєм довгі перетрактації, аби викупити козаків, які попали в полон під Ладижином, й таки нічого не домоглася — увесь узятий в Ладижині ясир поганини продали в рабство в Персію. Звичайно, можна було спробувати дознати в цього чоловіка, хто він, але нащо? Небавом доля розшеретує їх сама. Він ще не знав, як-то розшеретує їх доля, сподівався, що якось воно складеться. Ця думка вперше змигнула в його голові біля шанців, коли ховали порубаних у бою запорожців. Тоді до могили не підійшло чимало визволених із неволі. Її погасила інша думка, інший біль — про те, що вороги не залишать у спокої могили. Везти ж полеглих із собою в таку спеку було неможливо. Так і залишили їх на чужині, в таборі за шанцями, присипаних солоною землею, а поверх землі — накошеним шаблями кермеком. Але після того, як догнав у степу валку визволених, як побачив подеколи скрадливі позирки назад, на Крим, ця дум-

¹ Тум — народжений в неволі від невільників-християн (тур.).

ка вернулася. Вона була важка, як та земля, що її навалили на груди порубаним побратимам, гнітила його неясним передчуттям та неясним рішенням. Зроджувалася в грудях скарга на долю і на свої земляків, що так легко горнулися до чужого берега, так легко переймали чужі звичаї і пісні.

Чужиною переймаються ті, в кого душа як барабан: хто по ньому вдарить, тому й честь прогуркоче, ті, в кого немає в душі нічого святого, хто самі суть — патолоч, пужина, сміття. А воно ж засмічує й чисті береги, чисті ниви. В Євангелії сказано: колись зійдуться водне усі народи, всі наріччя. Може, й буде таке. Але чому має першим зникнути його нарід, вливши свої сили в інших? Несправедливо це і проти Божого закону. Він на цій землі одвіку й розпочинався з себе, а не від когось. У горлі стояло прокляття, але кому його кинути — не знав.

Дивився на чоловіків та жінок, що прудили сорочки, шепотілися чи просто спали, й те почуття, з яким зустрів їх після кривавого бою над Сивашем, тануло. Тепер майже кожен погляд здавався підступним, кожне слово — скрадливим. Він не міг приймати їх у серце через те, що серед них були такі, яким очужіла рідна земля. Розумів: то — несправедливо, але серце було зле, воно мало свою волю — лиху. І зводилась у голові страшна думка: він не може, не має права привести їх на Україну. Не може поселити зловорожців серед своїх людей, не може висіяти власною рукою серед пшениці кукуль. То що ж робити? Пустити їх, нехай ідуть у Крим, а потім вертаються з ятаганамі? Якщо й не самі прийдуть, то їхні діти...

Отаманів гнів, його біль і розпука злютувалися в запитання, з яким і звернувся до чоловіка, що видавав себе за ладжинця:

— Там тобі було добре чи погано?

Маркові пересмикнулися губи, і Сірко, не в змозі перемогти неприязнь до нього, сказав:

— Тільки не бреші. Немає для чого.

Стояли в спекоті, на краю балки, обоє закіптюжені, серед сухих, стоптаних трав, один прямий і суворий, другий знічений і обмерлий.

Десь поруч було гніздо шершнів, великі, туго перетягнуті в стані, вони з іржавим гудінням зривалися з трави й пролітали поміж кошовим і Марком. Циганкуватий дядько, що за кілька кроків від них струшував з сорочки воші, метляючи нею по кушеві долину, враз підскочив на місці й, махаючи сорочкою в повітрі, побіг з горба до річки.

— Не знаю... — одказав Ногаєць, згоряючи в страхові: чого це до нього причепився кошовий отаман, що хоче від нього й чи була таки не впізнав? Звичайно, не впізнав, інакше б розмовляв з ним якщо не шаблею, то нагайкою. Марко гриз себе каяттям, що не сховався в Бахчисараї біля монастиря святої Софії, що дався погнати в степи. Тепер йому не минути лиха. Не одкрутитись од розпитувань, вивідувать, розпізнання. Весь цей час він ховався в натовпі, намагався триматися подалі від запорожців. І ось зненацька зіткнувся з самим отаманом. Отака його нещаслива, проклята доля, котить ним, як бур'яниною, та все в чиїсь багаття. Але ніякі інші думки не бралися Маркові до голови, страх знову заповонив його всього од кінчиків вух до п'ят. І знову стояв на герці з долею за власне життя, й сподівався вистояти. Його не впізнає ніхто. Борода — до самих очей, на голові — чорна куделя. Одяг — татарський. Немов у відповідь на Маркові думки, впало нове Сіркове запитання:

— Якби одпустили, вернувся б назад?..

Маркове обличчя пересмикнулося, в очах потекла сіра каламуть.

— Не знаю.

Він боявся збрехати й боявся сказати правду. Вичавив на губи посмішку, догідливу й вибачальну воднораз. Отаман довго мовчав. Марко переступав з ноги на ногу, йому здавалося, що кошовий забув про нього.

Сірко дивився в степ, а бачив щось червоне, воно мовби накочувалось на нього — на козаків, на всіх. То не була степова пожежа, й сонце хилилося не в той бік. Йому аж сльози набігли в кутики очей. Заплющив і розплющив очі, степ ще раз майнув багряно й упав до ніг сірою киреєю. А десь у пам'яті бродив голос — Лаврінів голос і якийсь інший, регітливий, але й лестивий. Сірко спробував подивитися туди — в далекі дні, напружився згадкою, йому здавалося, ось зараз щось обірветься в голові, щось перевернеться. Вже зовсім іншими очима подивився на Марка. Він бачив цього чоловічка маленьким-маленьким і дрібненьким-дрібненьким. Той ішов до нього оддалеку, пробирався через нетрі, розгортав комиш, аж поки не підійшов на відстань, з якої кошовий побачив його посмішку. Тоді й пригадав цього чоловіка. Густа борода сховала його обличчя, вона сплелася з вусами, з чуприною, залишивши тільки білі латки під очима та самі очі — вузькі, схожі на татарські. Вони вводили в оману всіх. Ввели і його. А тепер він знав, хто це такий. От тільки не пам'ятав ймення. Але це колишній козак. Він не раз бачив його з Лавріном. Про цього козака казали...

І враз ще одна згадка блискавицею висвітлилась в пам'яті. Полонені басурмани казали, що їх навів на Січ запорожець, схожий на татарина. Сіркові гаряче вдарила в голову кров, люто зчепила пальці в кулаки. «Взяти тебе на спитки... Ти скажеш... Все скажеш...» І одразу ж інша думка, холодна, як припорошена інеем шабля: «Рано... Ще рано». Вона змикалася з тією, котра вперше виникла біля шансів, коли ховали порубаних побратимів. А за ними й ще одна: «Чи треба накликати прокляття на власні голови? Чи треба, щоб усі знали, що серед запорожців є зрадники? Адже ніяка кара не в змозі спокутати зради». А серце ятрила злість, він не міг погамувати її. Через те й запитав ще раз, важко впершись Маркові поглядом у груди:

— Так підеш назад, коли відпустимо? — Й казав далі, не чекаючи відповіді: — Підеш, підеш. «Підеш до отця свого й понесеш йому кривду свою».

— Нема в мене ні отця, ні неньки, — тихо сказав Ногаєць. Зиркнув скрадливо отаманові в очі, але в них стояла чорна мжа, й він знову опустив голову.

— Не того отця маю на мислі. А що, неньки немає — брешеш. У всіх нас є ненька. Вона одна — вівіки віків. Буває тільки серце без неньки... Буває... — й осмикнув себе думкою: «Рано ще, рано».

Важко повернувся й пішов. А Марко лишився стояти в страхові та невідомості, плутаючись у прикро обрізаних кінцях, що затягнули вузол власного життя.

По обіді та короткому спочинку кошовий наказав підняти й зібрати до купи всіх, кого виручили з неволі.

Вони збилися у великий тісний гурт над балкою, декотрі поглядали здивовано, декотрі злякано. Досі йшли мовби за власною волею, самі по собі — щоправда, позаду й з боків у степу мріли козачі під'їзди, але ж то було для їхньої і всього війська оборони, й це вперше мовлено до них словами наказу.

Сірко пішов уподовж навтопву, припадаючи на ліву ногу. Її потягла рана — нова чи давня, нова рана ніби й не боліла, після бою він промив її міцною горілкою, присипав перепаленим порохом та обіклав зіллям воронячого ока, перев'язав чистою шматиною. Вона заживала. Кошовий отаман пройшов у кінець, вернувся й став перед натовпом. Довгим поглядом обвів усіх, здавалося, рахував людей чи шукав когось. Натовп стояв притишений: був він різноликий і різнобарвний, тихий і згнічений. Багато виморених, вимучених облич, весь одяг чужинський, від

того й люд видавався мовби не своїм. Одначе ж це були свої, християни, — волиняки, подоляки, слобожани, запорожці й трохи поляків та литвинів, московитів і молдаван. Усі вони зацікавили в тривожному чеканні.

Сірко тепер знав певно, що чекання те не однакове для всіх і що жадають не всі одного.

— Люди добрі, — сказав суворо й тихо, але так, що почули і в тому кінці натовпу, — козаки, посполиті і всі інші, кого недоля закинула під басурманина. Ми визволили вас од поганина й привели в оцей степ. Тепер вибирайте самі, кому куди стелиться путь: у землю батьків чи назад у ханську сторону. Вести силоміць на налігачі не будемо нікого. У кожного з вас є серце, а в ньому любов, що вибирає. Є совість, є честь... — Отаман примовк з досади на себе, що не втримав тих слів... — Отож воля ваша. Хто піде з нами, лишайтесь на місці, хто хоче вернутися, проходите вперед, за мою спину.

Юрба заворушилася, загомонила. Ті, що були посідали, підводилися, задні спиналися навшпиньки, заглядали через плечі передніх.

Сірко не сподівався, що все станеться так швидко. Ще полонений ногаєць-товмач не переклав до кінця його слів, — не всі розуміли по-українському, — а вже цілі гурти недавніх бранців потяглися за його спину. Деякі навіть бігли, наче боялися, що їх зупинять. Допіру він думав: їх буде небагато. А вони йшли і йшли: одні — радісно посміхаючись, інші — похиливши голови, бо ж на них дивилися отаман і козаки, й, може, десь глибоко в серці обзивалася совість. Отаман спочатку намагався втримати їх поглядом, а далі опустил очі й дивився в землю.

Сіркові здавалося, то не люди, то гранітні брили одриваються од скелі й котяться на нього. Либонь, скелі, про яку мислив, у яку вірив усе життя, — не було. Були камені, багато каменів, і то тільки доля могла злітувати їх водно. Але чому ці люди не боялися Божої кари? Чому не боялися, що помруть з туги по вітчизні? Чи в них немає вітчизни? Чи стала нею та, біля гір?

Ті, що перебігали, обминали його, немов чумну віху. Яра злість ходила гомоном по рядах запорожців: на отамана, що дав таке повеління, на недавніх бранців, за визволення яких скільки наклали життям, бранців, котрих мали за братів, з котрими гомоніли на спочинках, ділилися хлібом, тютюном і радістю. Виходило, вони їх дурили? Й тоді козаки намарно лили кров? І в могилі над Сивашем надаремно заснуло на віки вічні дві тисячі побратимів! Страш-

но їм стало свого походу й отаманового умислу. Стояли похмурі, з важкою оскаргою в очах.

Уже останні перевітники долучилися гурту за отамановими плечима. Кошовий підвів голову, повернувся: було їх трохи менше, ніж тих, що лишилися. Отаман не йняв віри очам. Запитував себе й не міг відповісти: що штовхало недавніх бранців назад? Спочатку гадав — зажадають повернутися отакі, як черкешенка. Звикла до розкошів, ситого життя, проміняла на нього волю. Коли йому сказали, що ця жінка, повелів не чіпати її, хоч могли б одвести полоном і потім направити в хана викуп. Проте вона не пішла, лишилася на краю балки. Вітер тріпотів її блакитною наміткою, вона тримала її тонкими білими пальцями й дивилася не в кримську, а в кавказьку сторону. Отаманові стислося серце, він ледве стримався, щоб не вклонитися тій жінці.

Сірко знову повернувся до меншого гурту, пошукав очима — чорнобородий татаркуватий козак стояв серед тих, що лаштувалися на Крим. Та й де міг стояти? «От і розшереувала доля, — подумав отаман. — Нехай лишається безіменним навіки». Потім підійшов до трьох чоловіків, подоляків (на них ще шапки й пояси подоляцькі), що стояли праворуч од нього й тихо перемовлялися.

— Скажіть мені, чого йдете туди, а не в рідний край? — запитав. — Може, я чогось не тямлю? Може, ви забули, де отча земля?

Подоляки довго переминалися з ноги на ногу, а тоді за всіх, знявши бриля, відповів високий, вже немолодий чоловік з коротко підголеною рудуватою бородою:

— Пробач нам, отамане, але, може, тобі й справді важко до всього дорозумітися. В Криму в нас осідлиська й господарства, а дома — нічого. Чого ж нам іти туди? Ми прості хлібороби, а ще ж поміж нас немало майстрового люду. Майстровому в Кримській Таврії й зовсім добре. Бондари ми. У татар сади, виноградники, бочок треба без ліку.

— Либонь, по-твоєму, отчизна там, де господарство й де сите життя? — з гіркотою мовив отаман.

Чоловік пом'яв у руках бриля, зітхнув.

— Може, я щось і не так сказав. То прости нам, отамане. Не годні ми на високі розмисли. — Він підвів голову, на дні його очей горіли недовірливі, неприязні вогники. — Прещінь уже шкодуєш на своє добре веління? Тоді вкажи пов'язати нас і гнати в отчий край, — буцім пожартував, але вклав у слова стільки прихованого глузу, злості, що злякався сам, швидко заморгав спаленими сонцем віями.

Сірові очі налилися червоним вогнем.

— Я ні за чим не шкодую, — не стільки подолякові, скільки собі сказав він. — Бог нам суддя! І вчинкам нашим. Він суддя всім.

Ніхто не зрозумів до кінця тих його слів, ніхто нічого не вичитав з отаманових очей. Тільки один чоловік прочитав у них немолимий присуд, прочитав наструненою душею, струпцюватою пам'яттю, тремким серцем, налитим по вінця перегірклою зрадою. На мить він закам'янів. Став ще одною камінною бабою у степу. А коли трохи відтало серце, він подумав, що, може, це найліпший кінець. Вже не міг нести далі чорного вантажу у душі й не міг натягти на себе ще одну личину. Тільки подумав, що в гурті все-таки помирати легше. Й гаразд знав, що дати о собі вивід не може, бо то — гірше смерті.

Кошовий повернувся й, накульгуючи дужче, ніж раніше, важко погупотів чобітьми до зчорнілої од сонця могили. Та враз, ступнувши кілька кроків угору, зупинився, немов наштовхнувся на натягнену лину. Прислухався, здивовано повів бровою. Серце стукотіло якимось дивно, здавалося, воно ось-ось зупиниться й не стрепенеться більше. Отаманові зроду не боліло серце. Пекли рани, вже з десяток літ терпнув лівий бік, але як болить серце — не знав. Тепер йому здавалося, що хтось ввіткнув у спину довге шило й повільно повертав у серці. Він несамохіть засунув під сорочку руку, стиснув груди. Навіть подумав: чи не віща це пересторога, чи не покара за задумане? Ось зараз впаде на цій могилі й залишиться на ній навіки!

Тривожний холодок пробіг у грудях. Одначе те не злякало отамана. Тільки подумав: треба поспішати віддати веління, а по тому — будь що буде!

Але ще не до кінця вмерла надія на цих людей, йому просто не вірилося, що вони потечуть у кримський бік. Він оглядався, зупиняв їх думкою, поглядом, молив Бога, аби злучилися з тими, що стояли над балкою. Того не сталося. Закинувши на плечі клумаки, менша валка потягла на Крим. Йшли поміж двох живих стін, і козачі погляди пропікали їх до кісток. Поспішали поминути цей останній рубіж совісті, докорів, рубіж вітчизни.

Останнім відходив Марко. Він навіть постояв якусь мить, неначе вагався. Проте хіба міг вагатися? Душа його була як випалене поле, йому нічого не хотілося, нічого не бажалося. Якщо він і помилився в отамановому замірі, то вже ніколи не вернеться в рідний край. Донедавна втікав думкою

од рідного краю. А тепер ось дихнув у його обличчя козацький степ, послухав рідної мови, і серце стиснулося з чорного болю. Донедавна на кожен крок своєї провини бачив причину, приневолю, а тепер причини змаліли, а провинна виросла до огрому. Марко так катувався своєю зрадою, що останнім часом не раз зринала думка: нехай би погасла мука разом із світом. Ця думка зблиснула й тоді, коли розмовляв з кошовим, щось аж молило в ньому, аби той вийняв шаблю і спинив біг світу в його очах. А вже в наступну мить жаско захотілося жити, аж страшно стало свого майже несвідомого бажання. Як же він любив себе! Дорожив своїм життям, у душі вивищувався над іншими людьми, хоч розум підказував, що насправді — дрібний і нікчемний. Ним одмалечку володів страх, диктував усі вчинки. Марко здогадувався про це, але жодного разу не спробував боротися. Адже на другу шальку треба було покласти власне серце. Все це зрозумів до кінця тільки в оцьому степу, в оцьому поході. Страшний то був для нього похід, але вже зовсім з іншого боку. Про свою зраду думав день і ніч, носив її, як отой проклятий Марко торбу з душами загублених грішників. Й не раз спливала думка про того Марка, бачив у тому лихе провіщення долі. Мука випалила душу, й була вона як криниця без води. Тільки одна думка билася в голові: коли б можна було розпочати життя од порога, він би пройшов його інакше. Божечку, він би швидше тричі вмер, ніж один раз зрадив. У цю мить йому мовби перевернулося все в душі. Каяття розривало її на шмаття, його всього виповнив плач, він ридав безголосо. Хотілося спокути, хоч крихту, хоч краплю. Він і сам не знав, нащо те йому. Може, для того, щоб увесь вік, якщо їх справді відпустять, чимось втішатись у чужому краї? Щоб мати й там якесь право на життя? Але що міг зробити він, тричі проклятий рідною землею? Проклятий Січчю, ладжинцями, Лавріном... І враз йому пригадалося, як розбалакався по дорозі од монастиря святої Софії Мокій Сироватка, розказав, що шукає сина, Лавріна, й що Лаврін не знає, ким йому доводиться він, Мокій. Запитував і його, чи нічого не чував про того козака. Сироватка не впізнав Марка та й не міг впізнати: не бачив його майже чотири роки. Марко тоді одказав, що, мовляв, не чував. А тепер йому хотілося сказати бодай про Лавріна. Він і справді мало знав про нього, не відав, куди татари його поділи, що з ним зробили. Марка одразу по хановому наказу повезли в балку до татарського війська й тримали там.

Серед запорожців, що стояли тут, він не бачив Сироватки. Й був радий тому. Він почував, що самому Сироватці цього сказати не зміг би. А оцьому старому козакові, що обіперся на ратище, либонь, зможе. Він підступив до козака, що стояв з самого краю, й мовив, дивлячись поза його плече, в степ:

— Знайди Мокія Сироватку з Васюринського куреня й скажи йому, що його Лавріна запопали татари на хуторі зимівчанина Мартина Драпака. Я не знаю, де він зараз, а тільки бачив, як його привезли на хутір зв'язаного.

І, не оглядаючись, швидко пішов за валкою.

Спочатку всі вони йшли густою юрмою, далі наперед вирвалося кілька чоловік — ці майже бігли, — валка розтяглася по степу. Пожухлі сиві трави сягали їм вище пояса, здавалося, люди бредуть через спінену ріку. Ті, що вирвалися наперед, прямували не по недавніх слідах, а забирали праворуч, либонь, добре знали степ, били слід на Перекоп. І вся валка журавлиним ключем потяглася за ними.

Над балкою нависла тиша, вона була схожа на ту, котра панує на кладовищі біля свіжої могили по останній лопаті землі. Втікачі зникали в травах, здавалося, вони ховаються в них. Тільки Сіркові, що стояв на могилі, було видно чорні та сірі шапки й клунки на плечах, вони неначе пливли по сірих хвилях. А ще він бачив на далекому пагорбі, за який сідало сонце, великого оленя. Здавалося, олень тримає сонце на рогах. Мабуть, оленя дивував і тривожив ключ, що тягнувся степом. Відтак він скинув рогами, гребонув копитом і полетів на захід. Сірко й далі дивився в степ, у бік Перекопської башти. Тонкий гострий спис повільно входив йому в груди й врешті зупинився на рівні серця. Там заболіло, запекло, як ніколи раніше, і вже то було не серце, а відкрита рана. Стиснуті в кулаки руки теж були гарячі, і він великою напругою розтис долоні. У горлі став клубок, на очі накопилися сльози, кожної миті вони могли потекти по щоках. «Зараз би впасти і вмерти», — подумав. Але і вмирати не мав права.

Коли голови втікачів стали зливатися з обрієм, кошовий наказав окличникові погукати старшину; ледве зійшлися всі восьмеро похідних полковників, а також осавули й підосавули і стали перед ним, він поклав руку на булаву за поясом, другою показав у степ:

— Рубати всіх упень!

Слова впали в козацькі серця, як розпечені цвяхи.

Полковники стояли, уражені дужче, ніж би наглим гарматним випалом із залоги.

— Сумно дивитися на таке, — казав далі Сірко, — але цим людям милішими виявилися басурмани, ніж рідні брати. Землю батьків, яку татарин і турчин віками заливають кров'ю, вони проміняли на землю ворогів рідної вітчизни. Віру, з якою прийшли в світ і в якій одвіку жили їхні предки, віддали на глум і посміх. І все те задля ласого шматка, задля власної користі. І не тільки. Є серед них і прямі злочинці, для яких немає вороття додому. Для цих людей немає нічого святого. Вони підуть проти брата, множитимуть ворогів наших. Важко мені віддавати таке повеління, ох як важко. Але зрада оплачується тільки кров'ю.

Старшини стояли, сковані мовчанкою. Допіру всі бігли думками за визволеними бранцями й навіть сподівалися, що кошовий накаже завернути перекинчиків, але це його веління видалося їм неймовірним.

Отаманове ж лице було немов витесане з каменя. Отак само стояли віками на могилах камінні велети, були такі ж незворушні й невмолимі.

В обкладених сумними зморшками очах кошового відсвічували червоні вогні — чи то їх кинуло туди призахідне сонце, чи вони зайнялися зсередини. Полковники вилувлювали з отаманових очей той вогонь і самі горіли в ньому.

Вони знали, що отаман все життя горить на пекельнім вогні любові й ненависті. Вони також знали, що смуток його, його душа й помисли — на всю Україну, а все величезне горе її вміщується в його серці. Тільки в його. Вони вірили, що іншого повеління він скласти не міг.

— Тому, хто відцурався вітчизни, немає місця на землі, — знову сказав кошовий. — А гріх од Бога — на мені одному. — Хвилю помовчав, знову перевів погляд на степ. — Вишикуйте, панове отамани, козаків по командах. Одберіть молодих. Вони мають виконати повеління долі.

Він рушив до коня. Руки йому налилися свинцем, і сам був неначе із свинцю, аж кінь, здавалося, прогнувся й довго не слухався його, притиснув вуха й здригав на холці шкірою. Щось вловив у господареві таке, від чого сахався й наливався диким страхом. І отаман довго ловив ногою стремено і, сідаючи в сідло, обома руками тримався за передню і задню луки.

Дикий степ сполохав кінський тупіт.

Марко оглянувся й побачив вершників, що летіли, низько попригинавшись до кінських грив; здавалося, вони ховали в гривах обличчя, над ними червоно блищали шаблі. Він зрозумів усе. В одну мить спливли отаманові слова, шарпнулася тужна думка, що міг залишитися біля балки,

й згасла, як гніт під дощем, не почував страху, й розпач не рвав груди. Доля з усіх боків обступила його глухою стіною, й Ногаєць давно вже втратив надію проломити її та втекти на чисті зелені оболоні. Та й де його оболоні? За солоним Сивашем, на ханському подвір'ї? Коли б ще не побачив за-порожців, не почув їхньої веселої вольної мови, може б, і жив. Пригадував Чортмлик, і широкий радний майдан, і високі могили понад кручею. Він запродав усе — високі могили, майдан, Чортмлик і вольнії води. Йому більше не хотілося жити, хоча не хотілося й помирати.

Ногаєць не втікав, не голосив, не падав на коліна. Й коли над ним захропів кінь, прийняв смерть як Божу кару за всі содіяні на землі гріхи. Вже несамохіть затулився руками, й залита синім вогнем гаряча шабля впала на чубату голову.

Задушливо пахли стоптані копитами полини.

Сірко їхав стопою. Їхав по слідах у траві, там неначе проплинула річка, нахиливши типчаки, ковили і поклавши їх в один бік. Ворон хропів, ішов бокаса, отаман правував ним майже несамохіть, а сам дивився на посічених. То було щось несосвітенне, пекельно страшне. Серце стискалося з болю, проте каяття в ньому не було. Не втікав очима од розкритих мертвих очей, в котрих позастигали жах, подивування, здавалося, хотів назавжди забрати собі в душу ті осклілі погляди. Майже всі лежали головами до Криму. Над ними пінилися ковили, що вже одцвітали, свічками стояли в головах полини.

Витолоченим степом по трупах котився куш кураю, зачепився за чорну чубату голову, забринів на вітрі й затих.

Молодий рудовусий козак пучком трави витирав шаблю, кинув траву під ноги коневі, й вона лежала кривавою піною. Козак похилився на гриву коня, захопився руками за груди. Його нудило; й ще якийсь їхав без дороги в степ, як помрачений. Його не зупиняли.

Сірко натягнув поводи. Кінь не хотів стояти, пряв ногами. Отаман зняв шапку, сумно похилив голову. Похропували коні, подзвякувала криця. Порубані лежали, витягнувшись в один довжелезний ключ, порозкидавши в травах руки. Вони й справді нагадували журавлиний ключ, що заблукав у безконечних просторах, полетів не в той бік. Сіркові зарябіло в очах, на мить йому здалося, ніби ті руки зводяться, вимахують, він уже чув посвист вітру й тихий жалібний клич.

Він знав, що чутиме його довго — все життя. Що вертатиметься сюди душею та думкою до могили. У грудях пекло, знову мимоволі зводилася думка: чи правильно вчинив

і чим одкупиться перед світом. Правильно — неправильно, хто судитиме? Для нього — правильно, для когось — неправильно.

І все ж стало страшно, нагнувся над трупом, що лежав біля кінських копит, немов хотів щось вичитати в мертвих очах. По худому, з широкою бородою обличчю повзла мурашка. Встало щось з дна душі, стисло серце. Божий страх наповнив його. На одну мить майнуло щось рожеве, побачив себе перед Божим престолом. Скрипнув зубами, прогнав видиво, прошепотів сухими губами: «Карай, Боже, якщо я неправий. Я не міг вчинити інакше. В пострах онукам і правнукам, у науку всім моїм братам.

Я так люблю її, мою вітчизну, що готовий мучитися за неї довіку!»

Підвів голову, ще раз окинув поглядом степ. Намагався охопити зором увесь ключ. Не всі трупи було видно, декотрі ледве чорніли в траві, інших сховала ковила.

— Простіть нас, брати, — мовив гірко крізь біль, що проймав груди, — а самі спіть тут до Страшного суду Господнього, аніж мали б у Криму між басурманами розмножатися на наші молодецькі християнські голови, а на свою вічну без хрещення погибель.

Потім оглянувся на козаків, що непорушно сиділи в сідлах, низько вклонився їм.

— А ви, — мовив, — простіть мені, що вас, молодих, послав на цю криваву тризну. Вина перед Богом — на мені одному. А у вас народяться діти, ви розкажете їм про сумні поминки на Чорній долині. Нехай знають: хто одцурався рідної землі, не гожий дивитися на сонце! Немає двох сонць, немає двох богів, немає двох ньюок. Розкажіть про це своїм дітям. Нехай їх теж пече оця кров! А вони нехай розкажуть своїм дітям.

Сухий, колючий вітер зірвав з отаманової щоки солону сльозу. Він одвернувся, удав, що молиться, але молитися не міг.

А опівночі, коли вичахлий, безкровний місяць заховався у хмарах, отаман пішов у степ. Він ішов, і Стожари гойдалися на обрії, як п'яні. Зорі мерехтіли, Чумацький Шлях плинув, неначе ріка. Все тут, у степу, жило й умирало за вічним законом, тільки він звершив свій власний закон, свою волю — гірку, праведну, яка здавалася йому єдино праведною і від якої не міг відступитися, хоч це було неймовірно важко. А що, як вершить її не так, як треба? Хто розвіє сумніви? Ті, які від нього за сто, за

триста років! Він несе відповідальність перед ними, а вони перед ним — ні.

Неправда! Вони теж зв'язані з ним одним законом, бо в їхніх жилах тектиме його кров, праведна чи неправедна, але пропахла оцими полянами і закипіла від шабельних смерчів. Він вірить, що праведна.

А тільки ж...

Сірко впав у густу траву. Важкий, тисячопудовий тягар повалив його. Тримав на плечах увесь світ, перейнявши на себе і земні, й Божі справи. Коли віддавав наказ на січу, відчув, як обпало блискавицею серце, але воно не здригнулося, він прозиравав ним далеко-далеко, у віки. А тепер знову став звичайною людиною, і такий великий був світ, і такий широкий степ, що почувався в ньому крихітною зерниною, яка може прорости і яку можуть звіяти вітри в солоне море. Козачий стан гомонить у тисячу голосів, готовий підвестися по одному покиву його пальця, справляє сумну тризну. Всі козаки злякалися содіяного, й він злякався теж, і не міг пробачити собі кременності, й не міг вчинити інакше. Боявся своєї самотності й плакав з нелюдської одвічальності, яку перейняв на себе. Він оплакував своїх порубаних зрадливих земляків і козаків, що погинули марно, визволяючи тих зрадливців, оплакував власну долю і долю України, яку запродують усі, хто тільки може. Ніхто не чув того страшного плачу, тільки самотня, ясна й червона, неначе крапля крові, зірка стояла над його головою, а тоді враз зірвалася й шугонула в синю безодню, лишивши по собі вогненний слід. Та повесні на тому місці, куди падали отаманові сльози, вироста тирса вище людського зросту, яку не могли втяти ні коса, ні шабля.

...За кілька днів у верхів'ї річки Конки, на старому татарському шляху, званому Муравським, запорожці ділили військову здобич. Ділили порівну, на всіх — на козаків і визволених з полону. Сірко пильнував сам, щоб не обділили нікого — ні досугого діда, ні сиротини. Хто не міг чи не хотів узяти свою частку кіньми, кожухами, килимами, тому віддавали грішми. Там же, в зеленій долині Конки, під вербами прощалися. Козаки повертали до Дніпра, з ними відходило з півсотні недавніх бранців, що вирішили записатись у запорожці, решта прямувала до Ворскли, аби звідти, з Полтавщини, розійтись по домівках. Їм дали проїжджі листи з печатками — хвацький вусатий запорожець з рушницею на плечах був гарантом їхньої недоторканості. Ті листи, склавши удвоє, вчетверо, ховали до пазах або

шапок, а немолодий, з трахомними, в червоних прожилках очима єврей-столяр зробив з вербових патичків біленьку рамку, вправив листа в неї і почепив на шворці собі на шию.

Х

«Ясновельможний мосці хане кримський з многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили ми, Військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством кримським у велику неприязнь і війну заходити, якби од вас не побачили того початку, який минулої зими ваша ханська милість учинив, послухавши дурної ради шаленого й безумного візира царградського, а по ній і неслухного ординанцу найяснішого й найвельможнішого султана свого. Прийшли з яничарами його і з численними ордами Кримськими до нас, Війська Низового Запорозького, нічного порою приступивши близько до Січі нашої і знявши сторожу нашу, що стояла за Січчю, заслав був у Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, наказавши їм (чого в стид було чинити — не по-кавалерському) всіх нас, молодців Війська Запорозького, сонних, що не сподівалися жодної біди, вибити й видушити. І кучку нашу січову з фундаменту вивернути і розорити; а сам з ордами біля Січі став, аби й духу молодців наших, які втікали б, не випустити. Тільки той намір і замисел Христос-Бог наш премилосердніший повернув нам на добро, біду і упадок наш тодішній повернув на упадок і біду голів яничар турецьких; про що сам, ваша ханська мосць, добре відаєш. Якого злого замислу вашого і недишкреції (яко від тих людей, які рицарським промислом бавляться і правду в собі заховати люблять) ніколи не сподівалися на себе, так і потрібної обережності і до дання відпору готовності не мали: тільки Господь Бог Спаситель зберіг і захистив нас від напасті вашої і крайнього упадку нашого. Цей учинок ваш вельми зневажив нас, Військо Запорозьке, і приніс нам немалу шкоду, отож і ми, прикладом древніх предків і братії нашої, мусимо постаратися око за око вашій ханській мосці і всьому панству Кримському свою зневагу і образу відплатити і помститися, але явно, а не таємно, по-рицарському, а не так, як вчинили з нами ви; і Бог серцевидець при нашій правді ліпше нам допомагав гостювати в панстві вашому Кримському, ніж вам біля кучки нашої січової.

І якщо та гостина наша в панстві вашому показалася недишкретною, то так воно і є: бо козаки яко не одної матері діти, так і не одного сучь норову, одні направо, другії — наліво, а треті — прямо стріляли, то тільки добре, що не минали ціль; та й недишкреції тієї од вас навчилися, а не самі вимислили, бо і в Криму ваша ханська мосць, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів, поспішив було з ордами своїми сильними до Сиваша, до тої переправи, котрою ми увійшли в панство ваше, де, стоячи, хотіли нашого повернення діждатися і там нас поглинути, на переправу не пустити; але й тут намір ваш судьбами всемогущого Бога нашого вспак перемінився, а нам милість божа при нашій правді допомогла і торжествувати над вами дозволила, в якому торжестві й потурбували вашу ханську милість, а коли з нашого боку щось видалося недишкретне, то мусиш, ваша ханська милість, в тому нас вибачити, зважаючи на те, що завжди недишкреція платиться недишкрецією. Подібне й не снилося вашій ханській мосці, щоб Військо наше Низове Запорозьке в малій і вельми щуплій кількості осмілилось і одважилося на знамените й багатолюдне панство Кримське воювати й наступати; того б і не було (не через боязнь, але через давню з Кримом сусідську приязнь), якби зі сторони вашої не подана була окаязія і причина до неприязні і війни з нами, Військом Низовим Запорозьким. Не важся, ваша ханська мосць, мати (як приказують) поля за бовдур і нами, Військом Запорозьким, легковажити, а війною на нас надалі наступати: якщо то буде інакше, то і ми, — взаємно, в більшій уже силі війська нашого і з кращою до війни готовністю не через Сиваську переправу, а через Перекоп, виламавши і відчинивши собі в нім ворота, певний-бо до того маємо спосіб, — завітаємо в панство Кримське і доти з нього не вийдемо, доки при всесильній допомозі Божій бажаного наміру нашого не побачимо сповнення. Бо одважні кавалери і мужні Війська Запорозького вожді, предки і славні антецесори наші здавна на Крим і царство Турецьке морем і землею воювали... (якщо цьому ваша ханська мосць не вірить, то звели в своїх Кримських та Константинопольських літописних книгах писарям своїм пошукати, певне, знайдеш; а ще більше — здамося на літописи грецькі, римські і польські, де ясно проголошена немеркнуча слава козацька і похвальні діла військові Війська Запорозького), то й нам, їхнім нащадкам, хто заборонить іти тим же похвальним предків наших шляхом? Так, не бажа-

ємо ми, Військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством Кримським воювати і бути в гніві, проте якщо знову побачимо зачин ваш до війни, то й ми навзаєм воювати панство Кримське не побоїмося. Якщо ж з охочих молодців чамбули ваші і наші, по розлеглих і диких степах гуляючи, сходитимуться й битимуться, того нам і вам до зачинання великої війни ставати не треба.

Не ширячи листа нашого до вашої ханської моцці... те все висловивши, зичимо вашій ханській моцці доброго здоров'я і щасливого благополуччя.

Писано в Січі Запорозькій року 1675, сентемврія місяця, 23 дня.

Вашої ясної вельможної ханської моцці зичливі приятелі Іван Сірко, отаман кошовий, з усім Війська Низового Запорозького товариством».

Розділ двадцять восьмий

I

Гарно мандрується Сироватці з січовими чумаками, з веселим отаманом Драгожилом. Тільки тут, на високому чумацькому возі, Мокій Сироватка зрозумів, яка велика земля і яке безконечно високе небо, яка похаплива й клопітка проти них людська душа і як їй не вистачає спокою та волі. Багато йому передумалося, пересіялось у пам'яті за ці дні, часом те, що колись мав за зерно, виявилось згонинами, а те, що мав за одвійки, — зерном. По-іншому тече в дорозі думка, інакше приймає в себе світ душа. Думка йде врівень з воловою стопою і з жайвороновою піснею, що мовби навічно повисла в небі. Й довшає світ, і ширшає, розпросторюється. Ніхто не знає так, як чумаки, неба, хіба, може, мореплавці, ніхто не переміряв стільки землі, нікого так не вітають по селах молодиці та діти, ні на кого не налаштовано по байраках стільки засідок. А ще ніхто не знає стільки пісень, як чумаки, а надто чумацький ватаг Семен Драгожил. Не випускає Семен з рук бандури, в нього навіть воли веселіше йдуть під пісню. Неначе святий, сидить, підібгавши під себе ноги, в передку воза Драгожил, і легітвітер ворушить його пишні, розчесані на два потічки вуса. Тільки коли-не-коли мацне себе по животу, чи не згубив широкого череса, в якому гроші на всі довгі милі в татарській землі — за переправи і за водопої — мостове, поромне, криничне, а також за пашу, а основне — плата за сіль,

золотії й срібнії таляри. Та як може згубити — почуває ту вагу повсякчас, й черес той можна зняти, тільки порішивши отамана. А порішити його нелегко.

А степ — зелений та буйний, аж співає серце. Встане з-за моря, з того краю землі, сонце, й заіскрить він росами, й ударять у срібні литаври жайворони, і настане така краса та благодать, аж страшно стає, що люди не бачать її — толочать кіньми і поливають кров'ю, що їм просто ніколи за своїми клопотоми натішитися Божими щедротами. Ідуть, ремигають воли, їхні тіні, неначе гори, пледуть по траві. Валка чималенька — шість батових, шістдесят одна пара волів, одна батова — Драгожилова, через те має підпомічника. Ідуть веселі чумаки, вони співають степ, як церковне вино, а ще ж їм радісно, бо каймакам¹ перекопський написав, що «сіль цього року сіла добре, води й трави на путі багато», що розбійні ватаги виловлено всі, й чумакам у дорозі нічого не загрожує, і що подарує каймакам перший валці два вози солі безкоштовно. А їхня валка йде перша, чумаки вже впевнилися в цьому, й маж і їхні четверолові котяться швидко, й гребла для солі на мажах нові, і отаман мудрий та веселий. І співають вони влад, славлять піснею день.

Сироватка до співів мало вдатний, слухає та думає. Ввечері перший зіскочить з воза, назбирає хмизу, сухої нехворощі-залізняку, що спалахне жарким полум'ям і обпалить обличчя, принесе води, а інколи й воли попасає вночі. Його Савур іде в поводи за возом, він за ці півтора тижня аж на крижах набрав. А ще Сироватка розважає чумаків бувальщинами зі свого сторожового життя, розповідями про нечистого та інше відьомське кодло, збреше так, мовби щодня стрічався з рогатим око в око, він же тільки раз вицупив його за хвоста з-під греблі. Розважає чумаків Мокій, а думка його кружляє, як чайка над поруйнованим гніздовиськом, покигиче тут, одлетить у далину й вертається знову, й слухати скрип чумацьких коліс козакові вже недовго. Допитавшись на Січі, де стоїть зимівник Мартина Драпака, він поїхав з чумаками, котрі прямували через ті краї. З чумаками й ситіше, й безпечніше, й не так нудно, як самому. Сироватка сподівався вивідати у Драпака щось певніше про Лавріна. Може, той знає, куди того повели чи хоч яким побитом Лаврін прибився на Драпаків хутір. Якщо сина басурмани погнали на Перекоп, можна буде через чумаків або через козацьких товмачів запитати в перекопського мурзи, де він зараз є, й спробувати

¹ *Каймакам* — управитель округи (тур.).

викупити. Викопає Мокій свої гроші у Військовій Скарбниці, трохи докладе кіш чи сам отаман. Коб тільки той Драпак сказав правду. А може, й сам зв'язаний якоюсь ниточкою з татарами, тоді перемову треба починати з ним.

Димить сивим маревом степ, і стали на овиді хмари, неначе високі церковні бані, аж хочеться на них помолитися. А потім на баню сідає райська птиця, й, тільки придивившись пильно, пробудившись від сон-замрії, Сироватка бачить, що то не райська птиця, а хохітва дрібно тріпоче крильцями, застигла в повітрі. Гарна птиця хохітва, думає Сироватка, велика, гладка, ще й дурна, переловив він їх сильцями біля Сліпої, «прости мені за те, Господи». Ту тиху лагідність мандрівки надшербила пригода, яка сталася на Мокієвих очах і з його участю. Зупинилися якось чумаки в зеленому байраці, зварили вечерю, поїли, й Мокій поніс до копаночки порожні казани, щоб їх помити. Поставив під кушиком, а сам на мить одвихнувся по нужді. Коли вертався назад, то побачив: щось шкрябається в більшому казані, аж той ходить ходуном. Спочатку Мокій подумав, що то собака, та одразу й розупевнився: бабралася в казані, вишкрябуючи, вигризаючи рештки каші, людина. Мокій не став кликати когось собі в поміч і не став лякати кашоїда, а підійшов ближче й тихо мовив:

— А чого ж це ти, чоловіче, наче пес, вилизуєш чужі казани?

Постать одхитнулася, й на Сироватку знизу вгору глянуло обличчя, та таке марне, таке заросле й обсинцьоване, аж старому козакові стало страшно. Й одіж на парубкові була пошматована, пошарпана, крізь дірки світило тіло.

— Хто ти такий, парубче? Звідки ти взявся? — запитав Мокій.

Парубок мовчав. Він не кинувся на Сироватку й не втік, — либонь, міра його душі переповнилася вщерть. Бо якусь мить він ще сидів на землі, скулившись по-собачому, зчепивши на колінах руки, а тоді враз похитнувся й заплакав. Це було дуже дивно, й Мокій присів біля парубка, спробував його заспокоїти:

— Отакої. Козак, парубок і... в плачі.

— Я... не козак, — схлипнув парубок. — Я од пана втік. Філоном мене звати.

Схлипуючи, похлинаючись сльозами, перескакуючи з одного на інше, Філон почав оповідати про свою долю, про лиха, яких зазнав останнім часом. Він сам нестямився, як це сталося, не знав, чому оповідає цьому старому

чумакові чи козакові про свої злигодні. Либонь, прийшла пора оповісти будь-кому. Він оповідав і сам дивувався тому, що сталося з ним, не вірив, що подолав стільки верст, стільки перепон. Ховався в лісах, спав під копицями, годуввся вим'ятим з колосків зерном, і знову хижі ловці нападали на його слід, і знову він утівав. Пробірався на Січ, добився аж сюди й двічі натикався на шляхетські залоги, які заступали всі дороги на Запорожжя, і вже не сподівався туди добутись. Йому вже мовби все й байдуже, але ж носить хрест на шії, і жива душа сама не йде з тіла.

Довго слухався його Сироватка й спогадував власне панщинне життя, спогадував пана Казана-Казановського, й захлипало його власне серце, й затремтіли десь близько-близько від очей сльози.

— Почекай, хлопче, може, щось зметикуємо гуртом, — мовив.

Він покликав Драгожила й переповів чумацькому отаманові все, що почув від парубка.

— Треба нам доправити його до Микитиноного перевозу, — сказав на закінчення.

Драгожил довго чухав потилицю, то здіймав, то знову одягав шапку. А тоді мовив:

— Дуже це небезпечно, бо ж не сам я їду, а від громади... Може все прахом піти, але коли така справа, є у нас один викрут. Прихворів у нас на самому початку чумак Микола, Оверків батько, і ми залишили його в Мар'янівці, в родичів. А в компукт чумацький він уписаний.

— Тоді нехай оцей парубок і буде Миколою, — пораяв Сироватка.

— Воно то так... Але ж Микола сливе дід.

— А хіба в Філона на пиці написано, скільки йому років і чий він син, а тепер батько? Перемінімо чумаків в возах, хтось із старших стане Миколою, Оверко залишиться Оверком, а оцього парубка наречемо ім'ям того чумака. Та й по всьому.

— А так, — погодився Драгожил. — Кебетливий ти. Ходімо ж та порадімося гуртом.

Чумаки довго радилися й прийняли Сироватчину пораду, а той потім нагодував Філона таранею та хлібом із салом й одягнув у стару, але позалатувану чумарку, яку мав у запасі, й випросив в одного з чумаків для Філона чоботи. А тоді помовчав і сказав сумно: — Як не знайду свого сина й вернуся на Січ, може, станеш моїм сином. Ти один тепереньки на весь світ, і я, мабуть, один.

Опівдні Сироватка попрощався з Драгожилом та іншими чумаками, вони потягли курною, пробитою в травах дорогою прямо, а він повернув праворуч. Коли тінь подовшала на півтори ступні, під'їхав до урочища Деркачі, посеред якого, як казали, стояв Драпаків хутір. Болото Деркачі лежало в не глибокій, але широкій долині, мабуть, з нього витікала і якась річечка й текла до Дніпра, а може, болота приступали до самого лиману. Сироватка, не злязачи з коня, довгенько роззирався, але так нічого й не побачив: і в ліву, і в праву руку стіною стояли очерети, тут і там купами росли верби, а далі зеленіли якісь інші дерева, мабуть, то й був хутір Драпака, але як добратися туди, Сироватка не знав. Проїхав у праву руку — той же очерет, ті ж верби, в ліву — те ж саме, ніде ні гребельки, ні дороги, ані будь-якого сліду. Найбільше дивувало Сироватку те, що не видно ніякого сліду. А мусив він десь бути. Стояло пізнє літо, вода далеченько відступила од весняної одмітки, позначеної змієюю покинутих на березі комишів, осоки та паліччя, поміж зелених бородавок купин на рудому болотиську повідпечатувалися навіть якірці лапок куликів і плісок. Сироватка вирішив пошукати дороги іншим способом. Зупинив коня біля високої гіллястої верби; не злязачи з сідла, роззув чоботи, зняв і кинув у траву шаблю та пояс і, захопившись обома руками за міцну гілку, поліз на дерево. Покректуючи, остерігаючись, щоб не зірватися та не шелехнути вниз, видряпався до розкаряки, вище якої на рівні людського зросту висіло одразу троє воронячих гнізд, далі лізти не зважився — кора була гладенька, аж слизька, й гілка тонка. Виднокіл йому трохи затуляло вербове гілля, але й крізь нього бачив острів. Теж неясно — його береги скрадали очерети й верболози, далігнулися верби, а за ними — шапки дубів, кленів і видніло щось чорне чи сіре. То, певно, й був зимівник. Сироватка приглядався довго, але побачив тільки ріг хліва чи хати. Мокія стривожило те, що дах був розкритий. Спочатку козак вирішив посидіти якийсь час в оцьому дозорі, — може, появиться хто біля хутора, — але над головою розкаркалося вороння, й він поліз униз.

Савур скуб траву. Мокій забув його розгнуздати, й з вудил скапувала зелена піна, розгнуздав (він взагалі рідко коли його загнуздував, кінь слухався повода й так), трохи поміркував, узяв за повід і повів у ліву руку, де ще раніше запримітив довгий зелений мисок, що глибоко входив у болото. Там розсідлав коня й скинув з нього гнуздечку, заховав у куцах сідло й весь риштунок — рушницю, шаб-

лю, пістолі, схожу на качку порохівницю-натруску, при-
моцував гіллячками. Савур одразу ж ліг у траву й почав
качатися, важко йойкаючи селезінкою. А він дістав з торо-
ків хліба та сала, що дали на дорогу чумаки, переобідав, по
тому роздягнувся й поліз у болото. Нарівав ножем очерету
й міцно, по-татарськи, з'єднав ликом докупи два сніпки,
прив'язав до них одержу. Застромив у сніпки палицю, щоб
можна було вхопитися, як провалюватиметься в трясови-
ну, прикріпив до очеретяних чубів міцне, скручене вчет-
веро лико, — плотик був готовий. Поплескав по шиї Саву-
ра — од кожного поплеску вставала легенька курява,
почухав за вухом, розправив обтріпану мичку чубка. По-
вільно зайшов у воду. Кінь дивився йому вслід — не піде
з миска, поки не вернеться Сироватка.

Мокій брів повільно, щоб не провалитися і не полохати
качву, аби не виказувала його. Тут стояв важкий дух засто-
яної води й різкий, терпкий, що трохи освіжав, рогозу. На
обсиджених лисками та чирками купинах безугавно похи-
тували хвостами плиски, по лататтю з пискотом розбігали-
ся водяні курочки. Висунув з кропиви дурну дзьобату голо-
ву водяний бугай і дременув з переляку, аж залопотіло
латаття. Сироватка перебрів одне болото, вийшов на гор-
бок, перепочив і почалапав до другого. Його теж перейшов
щасливо, ніде не шубовснув глибше, як під руки, не обі-
рвав плотика й не намочив одержу. В густих верболозових
чагарях одягнувся, розчесав оселедця, пішов угору, на зе-
лені скирти дубів та кленів. Залишилися позаду осоки; чор-
ні, помащені чумацьким дьогтем чоботи м'яко шелестіли в
траві. Гарна була долина, але трава стояла нескошена, й це
теж відмітив Сироватка. Він ішов помалу, вже бачив висо-
ку темну лісу й стріху, повернув праворуч, в обхід, і піді-
йшов до засторцьованих шелогом воріт. Вони були прочи-
нені й хилилися набік, крізь них Сироватка оглянув усе
подвір'я. Просто перед ним стояла низенька, довга, обма-
зана сірою, що частково пообвалювалася, глиною хата з
сіньми; з двох вікон, які виходили в двір, одне було затулено
подушкою; праворуч — рублений хлів, до нього приплете-
ний довгий лісяний хлів, з лівого боку — клуня, теж призем-
кувата, розчинена навстіж, ще якісь хлівці, сажі та погріб-
ці. Все — під одним накриттям, тільки клуня трохи вища.
Посеред двору — колодязь, журавель без тичини й ланцюга
задерся вгору, колода, що її прив'язують для рівноваги, оді-
рвалася, валяється в траві, ніде ні пса, ні худобини й жод-
ної живої душі. Можна було подумати, що обійстя порож-

не, коли б скрізь по ньому не чорніла купами земля. Деякі купи вже поросли лободою, інші були свіжі, ще не поруділи від сонця. Мокія те немало здивувало й насторожило, вже навіть був подумав, чи не забратися, поки живий, геть. Проте одразу ж і приспокоївся: що йому можуть зробити, що з нього взяти. «Біда біду перебуде». Навмисне, щоб скригнули, підважив ворота, прочинив, зайшов у двір. Під хлівом на купі очерету лежав чоловік. Він теж побачив Сироватку. Дивився на нього білими, гейби в більмах, очима, було видно, як враз весь наструнився. Сироватці од його погляду щось пригасло в душі й похололо в животі: такої нечистої сили ще не стрічав. Був чоловік без шапки, брудна рудувата кучма падала на проштемпельоване чоло, обличчя заросло бородою, на босих ногах не вистачало пальців.

«От і дотопкав свою стежку до призьби, — подумав Сироватка. — Отут жаба й цицьки дасть». Того, що побачив, було досить, аби зрозуміти: ніг йому звідси не винести. Сироватці стало страшно. Розум шукав порятунку, думка про це бігла поперед думки про смерть, як вівця по загону од вовка. Поки що втямив одне: не можна зволікати, а також виказувати страху. Сироватка підчовгав ближче (доводилося одривати ноги, здавалося, вони прикипали до землі), чемненько привітався й сказав, що прошкував мимо та завернув попити води. Сказав щось дурне, безглузде — сам розумів, що змолв дурницю, але на інше одразу не здобувся. Білоокий добриддя не оддав, розтулив губи й свиснув. Це вже було зовсім не по-християнському, і коли б уже з хати вибіг дванадцятиголовий змій, Сироватка чи й здивувався б. Але з хати вийшло два дужих, кремезних чоловіки, однакового зросту й майже однакової статури, один поголений у кружок, з козацькими вусами, другий — зарослий, з довгою чуприною, схожий на ченця, у чорній сорочці, в чоботях з обрізаними халявами; обминаючи копці, вони підійшли до Сироватки. Витріщилися на Мокія, неначе він з хмари впав.

— Звідки такий узявся? — запитав стрижений по-козацьки.

Був чорнявий, вислоносий, товстогубий, такі люди здебільшого лагідні вдачею, але зараз у таке Мокій не вірив.

— Каже, завернув, води попити, — скривив сухі, потріскані губи білоокий і випростав з-під себе праву руку. Сироватка помітив, що на ній немає пальців. — Напоїмо? Нехай вип'є весь колодязь?

— Як завернув? — здивувався стрижений у кружок. — І не мокрий ніскілечки?

Сироватка вже бачив гаразд, що попав не туди, куди намірявся. Люди ці непевні, прихід його на острів для них небажаний. Йому добряче присмеркло на душі, відчув, як враз ослабли ноги, спробував задобрити злостивців жартом:

— Я по лататтю. З листка на листок, зі стеблини на стеблину. Бачите — й підшви сухі, — показав зчовгану в один бік підметку правого чобота.

— Як Ісус Христос по воді, — глумливо й невдоволено скосив очі схожий на ченця чоловік. — Може, й нам покажеш чудо?

Сироватка усміхнувся знову, відповів по-євангельськи:

— «І побачив Ісус лукавство їхнє, і не робив чудес, бо не вірили».

Всі троє зглянулися поміж собою, а Сироватка смиренно опустил очі. Він не міг відгадати, хто ці люди, але розумів, що запитувати того не треба. Ще подумав: вони його не випустять звідси. Це або комишники, що вбили господаря й посіли його добро, або втекли в'язні. Бач, в одного й штемпель на лобі. Страх цупкенько тримав у кігтях Сироватчину душу, але він ще раз подумав: показувати, що боїться, не можна. Слова із Святого писання зірвалися йому з вуст самі по собі. Боже слово Сироватка знав, мав у кузі над Волошкою Євангеліє, читав його, не все тямив, а що осягав, приміряв до степу, до козаків, до свого життя. Зараз щось немов підказувало йому, що треба триматися за Боже слово.

— Й чого ж ти мандрував степом? — запитав схожий на ченця.

Сироватка знову відповів ухильно:

— Лисиці мають нори,птаство небесне — гнізда, тільки синові людському нікуди голови прихилити.

— То це ти приніс її сюди? — вперся білими бликалами той, що сидів на очереті. — Чи прошкував кудись?

— Ти віруєш, що Бог один, — тицьнув пальцем Сироватка. — І біси вірують, та й тремтять. А басурмани — не вірують. Й треба принести в їхнє царство страх Божий і слово Боже. Розбуджені святим духом, вони прозрять.

Всі троє знову переглянулись, а Сироватка, напустивши на обличчя виразу спокою та благочестивості, роззвуся й сів на очерет.

— Просіть, то й дасться вам. Гріховна вода на святих устах стане святою, — так само покірно мовив.

— Принеси, Єлисею, води, — скривившись, неначе йому болів живіт, кивнув головою білоокий.

Схожий на ченця комишник пішов у сіни й небавом вернувся з липовим корцем у руках. Вода була затхла й тепла, — брали її десь з копанки, мабуть, полінувалися прив'язати цебер і полагодити журавель, — але Сироватка вдавав, що п'є із задоволенням, смакуючи, видудлив увесь корець. Аж забулькало в животі.

Він ще не вирішив до кінця, що йому робити далі, проте поклав не випускати з рук мотузок, за якого вхопився з самого початку. Божий чоловік — гріх такого зачіпати. Та й не тримає мирського в пам'яті, у нього в голові свої, не знані простим людям заміри і клопоти. Правда, не вельми був схожий на божого чоловіка одягом і виглядом. Але хіба не міг скопирснутись недавно? Та й на самій Січі немало таких, кому в голові зацвіло. Іншого викруту не бачив.

Не знали, що з ним робити, й комишники. Та й не вельми поспішали щось чинити — куди він подінеться, хотіли подивитися, що буде далі, порадитися між собою. Двоє, що досі стояли, посідали на траву, чухмарилися, позіхали. Єлисей обмацував голову, неначе по ній допіру товкли товкачем і він шукав на ній гулі.

— Болить, клята, — поскаржився. — Крутить щось, так гірко крутить — і все на захід сонця.

— Пар голову хріном, — порадив Сироватка. — Хрін — божий корінь.

— І не спи на захід сонця, — чвиркнув під ноги білоокий та поліз рукою до кишені по люльку.

— Мирон теж спить, і йому нічого, — одказав Єлисей.

Сироватка й собі хотів дістати люльку, а тоді спохопився, поліз у черес, покопався там, дістав маленького, з рябенької шматини вузлика, розв'язав, нахилився до Єлисея:

— Підставляй долоню. Це — попіл розрив-трави, спаленої на вогні, затепленому од непогасної лампади. Ще якби була непочата вода... — «Де вона в них у ката, — подумав, — коли ось ця болотом смердить». — Ну, нічого, зап'єш простою. — Й висипав на широку, в мозолях долоню трохи чорної сажі.

«Де такі мозолі нагнав? — знову розмірковував про себе. — Мабуть, копаючи оці ями. Для чого вони їх риють?» Крутив думку так і так, потроху ставав на певному здогаді. Шукають скарб. Знали, що в господаря було золотце, вбили його та побили челядь, а знайти не можуть.

Єлисей вийшов з сіней, утерся рукавом сорочки, знову помацав чорними пучками голову.

— Наче полегшало.

— Коли полегшало, ставай варити куліш, — мовив білоокій. Було видно, що він тут ватаг або принаймні намагається вестися, як ватаг, бо Єлисей і Мирон не вельми потурали на його слова.

— Я вчора варив, — гребонув брудною чорною п'ятірнею волохаті груди Єлисей.

— А я позавчора й позапозавчора, — настовбурчився Мирон.

Заходило на сварку.

— «І прийшов до них з ложкою божий чоловік...» — неждано обізвався Сироватка. — Давайте я зварю.

Сироватка варив куліш у чималенькому мідному казані посеред двору. Ще він не зварився, а по двору дух пішов, аж комишники засалапали язиками, як голодні коти. Приправив його запорожець старим салом, ліщиновим листям, дикою цибулею, перцем, котрого мав у чересі з півдес'ятка стручків. Зготував дві страви: одну рідку, другу гущішу, домішавши туди трохи гречаного борошна. Опріч пшона, кількох шматків сала на дні бодні та ворочка гречаного борошна в коморі більше не було нічого. Комишники доїдали Драпакові запаси й, либонь, не загадували далеко наперед. Земля біля хутора лежала неорана, й не було в хлівах ніякої худоби, навіть буда біля хати стояла порожня — пес або забіг, або його забили.

Комишники лигали гарячий куліш, аж тріщало за вухами. Вони забули про кашовара, і йому залишилося тільки трохи рідкої юшки. Сироватка їв не поспішаючи, ложку ніс до рота красиво, підставляючи під неї човником долоню. Він не дивився в бік комишників, що повиверталися на очереті, палили люльки. Заходила ніч, й глибше вступав Сироватці в душу страх. Він знав усі чари ночі. Добрі й лихі. Для доброго — добрі, для лихого — лихі. Те, на що не одважується злий чоловік удень, одважується вночі. Темніє його душа, й темніють очі рокованика, й не видно, як тече кров. Думка його крутилась, як шапка утопленика у вирі, її не тягло вниз і не викидало до берега. Не бачив іншого викруту, як тільки той, за який ухопився з самого початку.

Підвечерявши, Сироватка заходився мити казан. Прив'язав до нього мотузок, хотів зачерпнути води з колодязя, але Денис сказав, що вона погана: там згнив пес, послав з цебром до копанки Мирона. Сироватка подумав, що оцей білоокій, Денис, хутірський оддавна. А ті двоє — зайшли. Або набилися Денисові в компанію силоміць, або сам звідкись закликав їх, втративши надію самотужки, однією рукою ви-

копати Драпакові гроші. Погромисько довкола стояло страшенне — копці чорніли і в хліві, і в сінях, шули були повихитувані, одвірки попідпилювані та порубані. Й те мотав на ріденький, м'який вус Сироватка. Помивши казанок, одгріб попід, набрав у жменю жару й поніс до чобіт, що стояли поміж вогнищем та кулями очерету, на яких лежали комишники. Жар йому тримати в руках не вперше, трохи пекло, й він ворушив, ворушив пучками. Насипав трохи в один чобіт, потім у другий, почав узуватися набосоніж.

— То нащо? — перелякано витріщив очі Мирон.

— Кольки з ніг виганяю, — байдуже одказав Сироватка.

Комишники не бачили, як він поналивав у чоботи води, тепер же, взувшись, добряче притиснув, придавив жар до мокрих устілок. Припекло добряче, проте він того нічим не виказав.

Сонце вже сховалося, оточене з усіх боків будівлями подвір'я огорнула півтемрява. Сироватка сидів навпочіпки над пригаслим вогнищем, його обличчя й розчепірені пальці рук відсвічували червоно, губи беззвучно ворушилися. Сироватка шепотів молитву, але так, що з губів викільчувалися тільки окремі слова, найчастіше то були «сатана», «страх», «кара Господня». Сироватка теж знав злі чари ночі.

Комишники притихли, дивилися на нього з неприхованим острахом, Мирон, коли до нього підійшов Сироватка, навіть завовтузився і посунувся ближче до Єлисея.

Проте на ніч вони замкнули його до рубленого хліва біля хати. Правда, не впихали силоміць, просто Денис укинув туди куль очерету й сказав, що божому чоловікові тут спатиметься найкраще. Сироватці вчувся в його голосі глум, він подумав, що Денис не вірить йому до кінця, але вдав, буцім нічого не помічає, мовчки пішов у хлів. Брязнула залізна закрутка, загупотіли по стежці кроки, заскрипіла на ганку одірвана мостина, й все стихло. Сироватка лишився сам. Він довго при звичаювався до темряви, але вона була така густа, що не бачив і своєї простягнутої вперед руки. Обійшов хлів, помацав: плахи міцні, припасовані щільно, знизу — поміст, лати під покрівлею — одна біля одної й грубі, в дві руки, — комишники знали, куди його закинути. В одному кутку намацав палицю, поклав біля очерету. По тому розперезав сніп, ліг. Дивився вгору, де сіріло кілька дірок, слухав тишу. Кумкали в болоті жаби, попугукував на острові сич. Був старий, Сироватка розпізнав по голосу: оте «у-у-уу» — довге та протяжне, ще й з хрипом. Наслухався їх над Волошкою, страхом од їхнього крику не проймався.

Десь у кутку шкрябала миша, в хліві пахло мишачим послідом, видublеними шкурами, сушеною рибою. Запах шкур і риби майже вивітрився, Сироватка ледве вловлював його. Коли Мокій ворушився, під ним тріщав очерет, і тоді миша замовкала; лежав непорушно — починала точити знову. Сироватка подумав, що найкраще йому зараз не бабратися думками в минулому днєві, — все одно нічого не одгадає й не розплутає, — а гарненько заснути. «Біда біду перебуде, як було, гірше не буде». А ранок підкаже сам, що робити. Так і вчинив, зняв сукмана, скинув шапку й поклав під голову, сукманом укритися. За сном йому не ганятися, не вимолювати його в нічниць, склепив очі й мовби провалився в чорний човен, і вже той поплив, повіз його по тихій річці. Сироватці снівся віз, що стояв на стерниці, а на возі плуг і борона, одна голобля воза прив'язана орчиком до полудрабка вгору, й на ній, на дротині, — казанок. Ще тільки ранок, ще леміш не скуштував землі, Сироватка прив'язав казанок задалегідь, щоб не баритися в обід. І віз, і плуг, і борона, і казанок — Сироватчині. А десь у долиниці пасуться коні. Теж його. Мокій їх не бачить, його пориває в той бік — щоб не зайшли в чуже, щоб їх не зайняли. І так йому тривожно, так мулько на душі: займуть коні або й вкрадуть їх. «Треба піти подивитися», — подумав, і в ту мить його щось мовби штовхнуло.

Ще встиг подумати: все життя йому сниться один і той же сон — у нього крадуть коні. Сон ніби й гарний — Мокій господарює на власній землі, але коні — то хвороба, та ще покража.

Так само, як і звечора, пугукав сич, стояла темрява, а в ній світилося два вогники. Дві зелені цятки стриміли зверху, вони ворухнулися, зникли й зайнялися знову. «Кіт», — подумав Сироватка, хотів покликати, та враз йому пригадалася розповідь кума Шевчика, як той колись у селі гупої ночі покликав кота. Чорний-чорнющий кіт перебіг перед Шевчиком дорогу за кілька кроків і шаснув за пліт. Шевчик підійшов до плоту й ласкаво так: «Кицю, кицю», а звідти людським голосом, глумливо, басурою, що Шевчикові піднялася на голові шапка: «Кицю, кицю!» Кум утікав, аж погубив чоботи.

«Може, й це такий котяра», — подумав Сироватка. Він тричі перехрестився, перехрестив зелені вогники, а що вони не зникали, тихенько намацав палюгу, що її поклав в узголів'ї, й пожбури в угору. Палюга брязнула по бантині, почулося голосне злякане «няв», і моторошні зелені жарини

*Комишники притихли, дивилися на нього
з неприхованим острахом.*

щезли. А Сироватка натягнув на голову сукманину й знову спробував сісти в чорний човен. Але човен довго не підпливав, а коли таки приплив, повіз його не по тихому плесу, а поміж розбурханих порогів. Сироватці приснились зелені вогники, але вони світилися не в котячих очах, а в чортячих. Чортяка був з добре теля й з такими ж, як у теляти, товстенькими й куценькими ріжками, гострою мордою і довгим язиком, яким облизувався по-котячи. Вони шинкували у січового корчмаря Нерчика, але в корчмі сиділи тільки вдвох, й не було за шинквасом корчмаря, чорт сам носив пугарі з тернівкою. Вони обоє добре впилися, й чорт співав по-козацьки, а Сироватка мекав по-чортячи. А тоді заходилися гуляти в переваги-ваги, Сироватка чорта піднімав, а чорт Сироватку — ні, бо кожного разу, коли той починав переважувати, козак смикав його за хвоста, і нечистий беркицяв, аж копита одкидав. Вони вийшли з корчми, й Мокій і далі тримав його за хвоста, а розмовляли, як добрі приятелі. А тоді Сироватка оглянувся й побачив, що тримає власного хвостяру, а чорт реготів і злизував язиком з ріденьких повік сльози: «Оце щоб не хитрував і не збиткувався». Сироватка вертівся, перекидався з боку на бік, намагався одчепити хвоста... Й прокинувся на добряче розточену й розсунуту в боки кулі очерету.

Якийсь час лежав незрушно. Вже задніло, в вузькі щілини між плах тонкими ножами пробивалося світло, й так само гостро потекла Сироватчина думка; він пригадав усе й почав обмислювати, як зустрінеться з комишниками, що скаже, як привітається. Але недовго йому довелося думати, все склалося само по собі. Небавом почув, як по той бік хліва щось шелеснуло, а по хвилі — тріснуло, здогадався, що з того боку за ним підглядають, помалу звівся на ноги, перехрестився й почав пританцьовувати. Пританцьовуючи й хрестячись, обійшов кілька кругів, а тоді заляк, неначе в конвульсії, й став вигукувати то голосніше, то тихіше: «О ікона, о Галілея! О ікона, о Галілея!» В думці ж справді молився Богові й просив його, щоб простив за те, що змушений отако злегковажувати святими словами. Вірив, що Бог усе зрозуміє й простить, мав його за мудрого й незлобивого, хоч і знав із Святого письма, що Господь часом карає круто, ще й ні за що. Але яка йому вигода карати такого незлобивого й нещасного чоловіка? У світі ж тільки й шукають вигоди.

Коли Сироватку випустили, сонце вже горіло у кроні густого дуба за хатою, на тому ж дубі туркотіла горлиця, а на стрісі хліва завзято цвірінькали горобці. Денис стояв

біля хліва, а Єлисей і Мирон саме вернулися з болота, були мокрі як хлющі, скакали халяндри і лаялися чорно. Вони сварилися, бо розсохся човен, і для того, щоб потрусити ятери, доводиться лізти у воду, погрожували, що завтра і позавтра Денис труситиме сам, кляти болото, рибу, Дениса й той час, коли прибейкалися сюди. Денис огризнувся, — мовляв, він їх не кликав, — а таки поліз на горіше й небавом вернувся з доброю куделею клоччя. По тому десь відшукав чорний казанок і грудку смоли, кришив її сокирою просто до порога. Мокій тим часом почистив карасі й лини, заходився варити юшку. Карасів було чималенько, частину поклав на пруття, пряхив на жару. Тепліла в його голові й така думка — сподобатися комишникам кухарством. Те, бачив, йому вдавалося — Єлисей і Мирон їли та підхвалювали божого чоловіка. Денис мовчав, важко брижив проштемпельоване чоло, щось думав. Міркував і Сироватка. Про кожного з цих людей, що сиділи перед ним, у нього вже уклалася думка. Денис — найнебезпечніший. Він озлоблений на світ, на всіх людей, шелехне в лоба, не кліпнувши оком. Хтозна, од чого він такий: чи спочатку завинив перед людьми — й вони почали за ним ганятися, чи почали ганятися — й він став таким. На цьому світі буває всякого. Він не дурний, недовірливий, зачаний. Либонь, хоче роздобути грошей і втекти кудись ще далі — до черкесів або калмиків, чи й до татар. Якщо справді знайдуть Драпакове золото, хтозна, чи не знайде хтось із трьох одразу свою смерть. Насамперед Мирон. Він ледачий, простакуватий, незлобивий, либонь, піддався Єлисеєві, заспокоює себе: мовляв, усе зле робить Єлисей, а не він. Той же прибиштво зробив собі промислом, гадаючи, що залагодить його на небі, як залагоджують гріх у попа. Кожного разу повертає Божі заповіді так, що винуватий не він, а той, кого нанесла на нього лиха година. Він марновірний, його легко налякати й легко розсердити, він може вбити з випадкової підозри. І вдарить тільки в спину.

Єлисей і Мирон прибилися сюди пізніше. Денис прийняв їх до паю. Сироватка збагнув те давно, а щоб впевнитися остаточно, мовив:

— А я вже тут колись був. Тільки тоді під хатою стояла груша, а на ній теліпався повішений.

Мирон похлинувся юшкою, а Денис пожбурих у яму недогризеного карася, сердито блимнув очима:

— Дурне плетеш, чоловіче. Ніколи не висів тут повішеник. І груші не було.

Тепер Сироватка зрозумів доконечно, що Денис на хуторі оддавна, а ці прибилися пізніше. Обоє — прибиті, поки що не грабують, сподіваючись знайти Драпакове золото. А не знайдуть, засунуть у халяви ножі, вийдуть на широкий шлях. Він, Мокій, їм тут на заваді. Вони спробують спекатися його. А яким чином? Зрозуміло яким. Тож треба йому, Мокієві, поспішати.

Тим часом насипав юшки й собі, сів навпроти Мирона, подивився на нього широко, чисто й водночас ледь-ледь микульнув очима. Бачив, як тому пробігла по обличчю притлумлена хвиля страху. Мирон його боявся найдужче. Кортіло втяти ще якої штукенції, але зупинив себе. Давался йому всілякі вигадки легко, аж трохи подобалось отаке лицедійство, але чомусь було й боязно.

По сніданку, пошептавшись з Єлисеєм і Мироном біля порога, Денис насипав у відро жару, засунув за пояс ножа й сокиру, взяв клоччя, смолу, пішов з двору. Сироватка сподівався, що він покличе Єлисея або Мирона, але той не покликав. Мирон лежав на очереті, щось думав, а Єлисей гатив товчачкою по панциру черепахи, яку принесли з болота, намагаючись розтрити його. Мабуть, робив це знічев'я — нащо йому та черепаха?

Сироватка мив казанок, а сам зорив, куди пішов Денис. Провів нитковим поглядом його постать аж за кущі глоду й ще постежив, чи не вигулькне вона ліворуч од кущів. Денис пішов прямо.

Сироватка повісив казанок на тин, посидів трохи на дровітні, а тоді пішов по двору, заглядаючи в усі копці. Він помітив, як заюртувалися Єлисей і Мирон, а він усе блукав, буцім не бачачи їхніх стривожених, злих поглядів, бубонів собі під ніс перші-ліпші, котрі спливали на думку, слова. А коли підійшов близько до комишників, сказав голосніше, щоб почули:

— Літала в димар відьма, носила під комин жар, а був то не жар, а червінці. — Й по хвилі, підвівши вгору очі: — Не обманюйте себе, не шукайте по полях та луках, бо нічого не знайдете. А шукайте по глибоких льохах, за камінним муруванням — і обрящете. Не беріть більше, ніж здолаєте взяти, не спокушайте самі й не спокушайте інших.

Був майже впевнений, що зерно впаде на заскороджену ниву. Лише раз оглянувся, й то мовби мимохить, і побачив, що Єлисей і Мирон стоять, неначе наковтавшись давлочки. Шиї їм повидовжувалися, очі повикруглювалися, вони дивилися один на одного, й, либонь, кожному дов-

бала мозок думка: «Які ж бо ми телепні. Та там же воно й лежить».

За кілька хвилин у погребі вже гупали дві лопати. По-гріб був у сінях, він зачинявся важенною лядою. Сироватка, зачинивши її, всунув у прибій задалегідь налаштованого дубового прута, котрий міг удержати й волів. Він не став слухати слізних квилінь і погроз наляканих прибишів, пішов у двір, ще й причинив сінешні двері. Поки що не приміркував одного: як бути з Денисом — підійти до нього, буцім хоче допомогти смолити човна, й обамбурити дубцем чи підкрастися ззаду. Краще підійти відкрито. Але Денису може заклунутися в голову підозра. Та й, певне, він наказав своїм поплічникам стерегти його... Напевне наказав. І тоді здивується, що Мокій прийшов без них. А він дарма що однорукий, а дужий, як катемлик.

Мокій вернувся, намагаючись не слухати жалібних криків, зняв на стіні в сінях старий аркан, помастив салом петлю, знайшов у хаті ножа, заховав у халяву й знову зачинив сінешні двері. Робив усе спроквола, неначе збирався на вигін по коня, а не на прибиша. По тому пішов до кушів глоду. Там присів і чипів довго, прослуховуючи острів, намагався відгадати, де Денис. Перед очима гоїдалися візерунчасте листя й довгасті, вже обв'южені червоною смагою ягоди, він зірвав кілька штук, пожував терпку, майже без смаку м'якіть, сплюнув під ноги. Врешті в березі, трохи праворуч, почувся стукіт. Сироватка запримітив те місце — дві верби, що мовби похилилися одна на одну.

Спочатку долав путь подумки, а вже потім ліг і поповз ужакою. Пластував колишнім Драпаковим ланом — зарослим пирієм, вівсюгом і самосійним житом, невдовзі захекався, упрів, ліг перепочити. Подумав, що рано почав горнути черевом груддя, можна було трохи проколінкувати ще. Але братися навколішки далі — зась. Долав п'ядь за п'яддю, обмацуючи очима кожну стеблинку, кожну грудку. Навчився в степу підкрадатися до сайгаків та дрохв, бувало підповзав, що міг хапати їх за ноги.

Він підкрадався згори вниз, з одного боку, це давало йому перевагу, з другого — таїло небезпеку. Перевагу — зручніше кинути аркан, небезпеку — міг заздріти Денис. Він длубався в перекинутому догори дном човні, вогнища не розкладав — конопатив. Викладав рядочками клоччя, кінцем ножа заштохував у щілини. Сироватку найбільше непокоїло, що Денис тримає в руках ніж. Брийоне по аркану й кинеється на нього. А стояв Денис зручно для кидка: широка, трохи зігнута, в

полотняній сорочці, спина перехняблена в правий бік, велика, з розкучманою чуприною, на товстій засмаглій шії голова теж похилена вправо, кинути, смикнути — й полетить прибиш шкереберть. Сироватка підповз близько, кроків за десять, тепер потерпав: що, коли Денис розпростається й піде в його бік? Отак візьме й піде, не випускаючи з рук ножа-колія. Для чого взяв саме колія?

У цю мить Денис глибоко, майже по дерев'яну колодочку, загнав у щілину ножа й розпростався. Лівою рукою, власне, кульгяпками-пальцями, потер шию, правою почав затягувати тугіше вузький ремінний черес. Ліпшого моменту годі було чекати. Сироватка швидко підвівся, вмах безпомилно метнув аркан. Мабуть, Денис почув тріск трави або посвист аркана. Він кинувся, але волосяний зашморг хльоснув йому по горлу. Сироватка чимдуж, обома ногами впираючись у землю, рвонув на себе аркан. Посмик був такий, що Денис громохнув навзнак, неначе підтятий кулею. Йому й справді забило памороки — чи од того, що стис горло зашморг, чи затявся головою об тичину, котра була підкладена під човен і визирала довшим кінцем. Сироватка двома стрибками опинився біля нього, хотів приставити до горла ножа, а тоді побачив, що прибиш без тями, перекинув його долілиць і вільним кінцем аркана скрутив руки. Денис застогнав, розтулив очі й повернув голову набік. Обличчя йому зсудомив жах, здавалося, хтось розтягнув його з двох кінців, рот відкрився, й там щось забулькотіло. Очі зупинилися на лезі ножа в Сироватчиній руці, з білих стали червоними. По його спині, по голові бігали мурахи — лежав біля мурашиної купки, одна навіть дряпалась по великій шерхлій губі, він не відчував того.

— Не знайшли ми золота, — важко ковтнув Денис бо-рлаком, так само косуючи гарячими зіницями на лезо колійського ножа. — Хай чорт візьме мою душу, коли це неправда. Хай вб'є блискавиця в першу ж громовицю. Жодного таляра не викопали.

— Не треба мені того золота, — сказав Сироватка. Гарячі вогні в Денисових очах одразу ж вичахли, погасли — вже не помишляв винести звідси душу. Подумав, що Сироватка — упир або божевільний, котрий втішається людськими смертями.

— То, виходить, ти даремно загубив Драпака і його челядь, — знову сказав Сироватка й відступив на крок, щоб прибиш не вдарив по ногах, бо помітив на його чолі якусь думку.

— Схаменися, чоловіче, — крутнув шиєю Денис. — Драпака і всіх інших взимі татари потопили в криниці. Через те й води звідти не п'ємо. Аж весною повитягали з Єлисеєм і Мироном. — Тепер Денис подумав, що це прийшов Драпакин родак і хоче помститися. Йому зажеврила надія порятуватися, й він заговорив швидко, ковтаючи давку слину, що чомусь набігала в рота. — Хочеш — покажу могилу. Драпака й Куделю укинули до криниці живцем. А тих спершу порубали.

— Кого тих? Кажі на ймення, — суворо приступив Сироватка.

— Устю Драпакову й Романа, сина, й Саливона. Двоє челядників поїхали в хуру й овсі не вернулися. Може, втекли, може, татари перестріли їх у степу.

— Хто?

— Семен і Тихін.

— А Лаврін, чого про Лавріна мовчиш? — з погрозою запитав Сироватка.

— Не знаю, не служив такий у Драпака, отже їй-богу. Хрест святий і сорок мучеників тому свідки, я сорок перший, — забожився Денис. — Коли б я збрехав... — І враз звинув шиєю й вертонув плечима, аж Сироватка відскочив і підвів ножа. — Це ж той парубок, що його одправили в турецьку столицю! Так, так, — закивав головою і аж посміхнувся — куточком рота, в один бік — химерно й страшно. — Його татари в степу підбрали. А дівка — Киляна, у Драпака служила. З парубком якимось прибилися, Марком його звати. Вона з Лавріном розмовляла в дворі, поки татари для них коні лаштували. Обзивалися одне до одного. Він її шукав і на хутір до неї йшов.

— А де ж ти був? Звідки все знаєш? — запитав Мокій, і в його голосі проступила підозра.

— Я заховався.

— В хліві, в клуні?

— Коли б то... Та ні... сіно перерили. Знайшли б. У заметі під хатою. Оце ось, — ворухнув безпалою ногою. — І на лівій руці теж пальці поодморожував. Праву під пахвою держав. Щоб хоч одну вберегти.

Сироватка слухав прибиша, й жура йому стискала серце дужче та дужче. А потім до неї долучилися надія й трішки радості — все-таки живий Лаврін, хоч у неволі, та живий, не погинув. Але чому вони не вбили його, а одправили аж у турецьку столицю? Запитав про те в Дениса, але той не знав. Було видно, що Денис каже правду;

Сироватка присів на човна і попросив прибиша розповісти все, пообіцявши по тому відпустити. Денис повеселішав, проте мало що міг додати. Йому найдужче вбився в пам'ять крик потопельників, і хоч те було трохи пізніше, — спочатку Драпака й челядь примусили викидати з клуні соломо та сіно, — але крик і зойки витисли з пам'яті майже все. Крізь той крик ледве проступило кілька слів, що ними промовив до дівчини парубок, і відповідь Килияни, і її плач. З них він зрозумів, що дівчину викрав Марко, обдурич її, він теж лишився живий і повів татар на Січ. Далі розказував про Марка. Як той приїхав, як пристав у найми.

Сироватка того не слухав. Мокій думав про Лавріна. В очах йому стояла зима, засніжене Драпакове подвір'я й Лаврін у сириці. Для чого татари повезли його за море? Тішило одне — Лавріна повезли туди як бранця. Але це й лякало. Для чого повезли? На галери, в темницю? Тоді чому забили всіх інших?

Того не міг відгадати. Проте сподівався, що одгадають мудрі люди на Січі, одгадає кошовий. Він спробує дізнати про Лавріна все й викупить його з неволі. Або обміняє на якогось турецького бранця. На Січі й зараз сидить кілька яничарських аг, взятих узимі, за них із-за моря не прислали викупу. От на котрогось із них і обміняють Лавріна. Хіба він не вартий якогось яничарського аги!

Сироватка повеселішав од тих думок і вже майже приязно подивився на Дениса, що затих і, гасячи надією безнадію, дивився на Сироватку. Мокій обдивився човна, на котрому сидів, підвівся. Човен не просмолений, але вже законопачений, якось до того берега дотягне. Підважив його тичиною, — він був легкий, — перехопив руками, перекинув і посунув до води. На Денисовому обличчі знову зачорніли похмурі тіні, а в білих очах заметалися червоні метелики. Сироватка повернувся до нього, сказав, дивлячись з жалем і огидою.

— Не знаю, скільки ви запропастили душ, котрі, як оце я, заявили на цей острів. Мені ти теж готував не бубон до танцю. Не суддя я тобі й не сповідатель. Колись доскочиш свого. Встанеш і підеш, як переїду на той бік. Не спробуй вставати раніше: вернуса й покладу назад дрючком.

Вкинув у човен сокиру й колійського ножа, посунув човен на воду й стрибнув сам. Човен загойдався. Сироватка вперся тичиною в багно, погнав його через осоку до другого берега.

Розділ двадцять дев'ятий
ІЗ ЗАПИСІВ ДОРОФІЯ РУЖІ

Я лежу в кутку на лаві в величезній старій-престарій хаті, дубовий немазаний сволок у ній зігнувся, покутня стіна похилилася, двері перекошилися, й, щоб вони відчинялися та зачинялися, долівку в сінях довелось підкопувати. Видно, надто погано жилося Липі в братів, якщо вона пішла в таку хату. Випхали її, видали, ще й приданого не дали, її чоловік Тихін — старий парубок, вдачаю лагідний, добрий, у селі вважають, що він трохи причмелений. В неділю зодягає білу сорочку, білого брилика, сідає на пеньку в садочку й грає на сопілці. Щоб купити сопілку, він продав півня, і тепер, коли він починає грати на сопілці, в селі кажуть, що то півень кукурікає. Приданого він не домагався. Отож, окрім хати, у Тихона та Липи нічого немає. Липа мені сказала, що вона за Тихона б не пішла, якби не його сопілка. Стару хату Липа вичистила, вилизала, й зараз долівка в ній жовта, піч голуба, по комину туркочуть горлиці, намальовані її рукою, стіл застелений чистою скатертиною, а на лаві, примашчені водою, накриті рушником, пахтять велетенські хлібини, щойно витягнені з печі, ще в хаті пахне свіжими яблуками: підрешіток пізніх яблук стоїть на вікні. Біля мене стоїть виплетена з лози колиска з ремінними вервечками, вона скоро знадобиться, Липа та Тихін не марнували часу; на лаві навпроти сидять хлопчик років чотирьох та дівчинка років семи — братові, Пархомові, прийшли провідати мене. Мій рід-родовід не переведеться й без мене. Сидять на лаві дітки, непогасно горить лампада, непогасно дрімає під комином у попелі жар, перші жарини, либонь, роздмухувала ще Тихонова прабаба, в кленовій діжі під лавою вкисає розчин, в діжі вже з нашої хати, од нашої баби-прабаби, — жінки, коли печуть хліб, щоразу залишають дрібочку тіста й вчиняють з неї новий хліб; кури в дворі однієї породи, й воли, і коні, і груші на вгородах дідівські, а дуби прадідівські. Воли стоять у сусідській клуні, й корова також, а вісім десятин поля під лісом Тихін помаленьку оре. Поле, воли та корова — то моя маленька частка батьківщини: змушений був наполягти, щоб брати оддали її, й передав Липі. Щоправда, брати й не опиралися вельми. Вони притихли, присмирніли, бо ж усе село знає (вони самі розповідали це не раз): ходив я на татар аж у Крим і там поранений, важив життям в оборону вітчизни, а отже, і їхню власну.

Поранено мене біля гнилого Сиваша, де козаки тримали переправу для тих своїх побратимів, які пішли на Коз-

лов та Бахчисарай. То була пекельна битва, я не бачив її всю, бо напочатку намагався не дивитися в той бік, а пізніше було не до того: валом повалили поранені, вони йшли самі, і їх несли, і ми, цилурики, не вправлялися бодай так-сяк перемотати їм рани. Були там рани страшні, і те видо-висько назавжди зі мною. Намети наші стояли біля води, ми вистелили в них болотяним зіллям, кермеком по-там-тешньому, я знав, і знали ми, цилурики: якщо козаки не встоять, погинемо разом з ними.

А потім праворуч зчинився крик та гамір, з того боку прорвалися татари, цилурики покинули поранених та взяли за рушниці й шаблі, біля них стали ті козаки з поранених, які могли втриматися на ногах. Татари перли лусом — купою, наші по них стріляли, я заряджав рушниці, а коли переді мною впав козак, якому я подавав заряджені рушниці, опинився я віч-на-віч з ворогом. На щастя, мушкет у моїх руках був уже заряджений, я випалив перед собою, й зараз бачу широко, на весь світ розтулений рот і вибалушені очі. А тоді шмагнуло й мене. Всіх нас, поранених козаків, переправляли через Сиваш, а далі везли сухими степами, й не було води, щоб напитися, і мухи роями літали над кіньми, між якими на розіп'ятих пополах по одному, а то й по двоє лежали козаки, і шванки на наших тілах гноїлися та смерділи, й вмирили ми десятками, отож увесь той переможний шлях позначений нашими могилами, які, кажуть, татари одразу затопчуть кіньми. Перший день і першу ніч я перетерпів, а наступної мені так боліло, що я вигриз землю під собою і просив козаків, щоб пристрелили. Й тоді при зорях хтось підійшов та сів у мене в узголів'ї просто на спечену землю, й поклав мені на чоло мозолясту долоню, й довго сидів мовчки, і я притих, і мені трохи вгамувався біль і розтеклася по тілу солодка мука.

— Що ж ти, сину, не об'явився од самого початку, що ти такий вчений, — мовив отаман. — Може, наше найбільше лихо в тому, що гинуть по степах наші вчені сини й не вистачає нам усім тієї вченості, аби додуматись до чогось путнього і хоч загосподарувать у своєму домі.

В мені давно зріла думка, яку й вимовив отаману:

— Однією вченістю не досягнеш нічого.

Отаман довго мовчав, темніла проти зір його зігнута, схожа на підорла постать, і люлька ледь жевріла в зубах.

— І се правда, — сказав і прийняв руку. — Ти досяг багато. Ти пролив кров за рідну вітчизну, а більшого за неї немає в світі нічого.

Сі прості слова ввійшли в моє серце й залишаться в ньому до кінця. Мені жити недовго, але я збагнув, що тільки вони і є отією сутністю, яка тримає на світі наш рід, нас самих, що справді нічого іншого на цьому світі немає: воли і корови можна придбати будь-де, й золото відкопати, але не можна поміняти небо, батьківські могили, як не можна поміняти серця у власних грудях і батьківську криницю поміняти не можна, а щоб вона жила, з неї потрібно брати воду щодня. Липа мені носить воду з батьківської криниці.

Чи страшно мені оце тут лежати? Страшно. Кожного року, ще з осені, ось з од такої пори, я починаю чекати весни. Весна народжує мене заново, така вже сутність моєї душі, я мовби народжуюся з травою, з деревами, з квітами. Я й нині пам'ятаю, як зеленіє під вікном барвінок і як на нього опадає черемховий цвіт. Сього вже мені не бачити ніколи. Близька смерть не відітнула мене від світу, я бачу його ясно й спрагло, чую його ярість, його жаскість, вишні грають соком на моїх вустах, сонце переливається через мене, — щоб залишитися в мені навіки.

Я хочу захопити в себе якомога більше світу: людських голосів, пташиного щебету, звуків і фарб. Це бажання продиктоване мовби чимось поза мною, бо розум підказує: його всього не захопиш однаково, декому вистачає маленького клаптика, щоб жити на ньому праведно, мудро, а декого не роблять мудрішим найбільші багатства світу. Я не шкодую за тим, як прожив. Хоч мені до болю хотілося б знати, що тут буде по мені. Безум панує в нашій Україні, в моїй вітчизні. Моє поле при битій дорозі, і його день від дня витоптують кіньми. Чи заквітує воно коли-небудь? Хочемо орати те поле по власній волі, а оремо в неволі. Я часто думаю про те, як, мабуть, легко жити у вітчизні, в якій усе гаразд і ти в злагоді з нею, спокійний за неї нині й вічно. Я ж і зараз не спокійний. Ні, не за себе всі оці думки та тривоги. Я знайшов своє, хоч моя путь он до сього порога. Я чистий і безгрішний перед Богом і перед моїм народом і хочу заповісти те, що віднайшов наприкінці життя, своїм племінникам, односельцям — всьому своєму роду великому українському. Живіть так, як жили ті, що погинули в широких степах в оборону її, що заступали поле власними тілами, живіть так, як живе достойний лицар вітчизни нашої славний кошовий Іван Дмитрович Сірко, який не взяв собі з тих своїх звитяг ані крихти, й тільки тоді те поле зародить нам.

Я лежу і думаю, і пригадую своє життя, особливо в останні місяці — на Січі та в поході. То були найвищі дні та години мого життя, я ніби вознісся над собою колишнім, над усім тим, чим жив раніше.

В поході козаки ставилися до мене ні добре, ні погано, іноді потрошку кпили з мене, з мого невійськового вигляду, з моїх звичок, одначе й любили, і поважали мене, приходили помолитися разом, а перед боєм декотрі приходили з проханням висповідати, одначе я сказав, що не можу, бо не маю сану, порадив сповідатися просто перед Богом. (Наш піп захворів у поході на гарячку, і його лишили в козацькому зимівнику).

Пригадую останню ніч перед боєм. Вона була задушлива, гаряча, пахло якимсь не нашим болотяним зіллям і глеєм. Негарно пахло. Вітер упав, солодкава задуха сковувала груди. Віща ніч! Я дивився на зорі, хотів знайти ті, наші, татову й мамину, — і не знаходив. Натомість посеред неба яріла якась ніколи не бачена мною зоря. Вона пропікала мені серце. Я не молився. І нічого не думав. Тобто, якісь думки плинули в моїй голові, але я їх не пам'ятаю. Пам'ятаю лише настрої. Гірко-печальний, ні, печально-елегійний, мене мовби піднімало щось над землею, одривало силоміць і несло кудись супроти моєї волі, і я нічого не міг з тим вдіяти. А потім я несподівано заснув на смердючій потрісканій землі.

Ось такі думки блукають у моїй голові, і коли з'явилося двоє, щоб їх прогнати, то не змогли того зробити. Я не злякався їх. Один був маленький, миршавий, ще й кривенький, з підігнутою досередини ніжкою, з пташиним носом, другий — високий, кремезний, дужий, з вузьким чолом і носом картоплиною, тупим виразом обличчя — такий тільки виконує накази й виконає будь-яке веління. Маленький сів навпроти мене на ослінець і чомусь засміявся. Його тіло затрусилося, а очиці закотилися кудись далеко-далеко.

— Ну ось, я тебе й упіймав. Більше не одкрутишся. Тепер будемо разом.

— Хто ти? — запитав я, хоч вже майже здогадався й так.

— Дем'ян Дем'янович.

Я подивувався, що Дем'ян Дем'янович такий миршавий, і розсміявся на всю хату.

— Чого ти? — насторожився Дем'ян Дем'янович і наставив на мене пташиного носа.

— Ти мене не впіймав, — сказав я. — І я не з тобою, а з нею.

— З ким? — здивувався він.

— З Україною, — сказав я. — На віки вічні.

Біля мене лежав вузький шорницький ніж, яким я пробував шорникувати, хоч те в мене погано виходило, я взяв його, відкинув рядничку, що нею був укритий, і вгородив ножа собі в стегно. Я не відчув болю, й жодна риса не змінилася на моєму обличчі. Обличчя ж моїх переслідувачів спотворив жах. Дем'ян Дем'янович підвівся, подався назад, в очах їм диміло, з роззявлених ротів валувала пара. Являли собою картину жалюгідну й смішну. Я вийняв ножа й поклав його біля себе.

Дем'ян Дем'янович та його супруга по лихому ремеслу подивилися на ножа, на мене й, не змовляючись, задки посунули до дверей. Брязнула клямка, й попід призьбою почувся швидкий тупіт.

Я опустився на подушку, витер рукавом зрошене потом чоло. Подивився на покуть і зустрівся поглядом із стражденними праведними очима Ісуса, знайшов у них підтримку та схвалення. Я збагнув, що достойно завершив останню справу в ім'я Господа та істини. Всі інші залишаю вам. Амінь.

Розділ тридцятий

I

А ковалі знай кували, та не всі водно: хто шаблю-домаху, хто лемеша гніздюкові, хто кочетки для весел рибалкам з Орелі, хто підківки молоді на чоботи, а дід Слива свистілки та пищики — здитинів на старість; викує, посвистить, а потім роздає ті пищики дітям по хуторах. Кузні стояли над Чортомликом, усі вряд, загнані в землю, закіптюжені, Сливина — безверха, жужелицю висипали на берег, і вона чаділа синім димом. Перед кузнями — потріскані жорнові камені, на них запорожці точать коси й шаблі, люблять також вони посидіти на тих каменях та погомоніти про нелегке козацьке життя-буття. Ковалі — майже всі характерники, любо з ними погомоніти, хоч трохи й страшно. Ковальське плем'я дружне й запекле. Зачепи одного — збіжаться всі. А треба — й чортові в морду плюнуть. Разом і поодинці. Недарма кажуть, що то коваль з чортом у Чортомлицькій могилі скарб заховали. Насправді ж ковальський скарб — руки. Всілякі є майстри, один уміє тільки коня підкувати, а інший викує коліща до французької рушниці, й жоден чоловік на світі не скаже, що викуване те коліща над Чортомликом, а не над Сеною.

Є такі ковалі, до яких люди пливають плавом, вони одсилають їх до інших майстрів, а ті не йдуть, мовляв: «Я зачекаю». — «Так довго ж». — «Скільки буде». Ковалю чути по дзвону молота, а слава їхня лунає на сотні верст. Сірко й сам, коли йому щось треба, звертається тільки до Скуби, і ламає перед ним шапку (якщо йдеться про своє, власне), і погрожує нагаєм (якщо йдеться про грамадське). За останньою кузницею — кілька гут-димарок, де переплавляють залізо, одна куріла, й двоє чубатих дужих ковальчуків волокли щипцями до води червону гуску — залізний зливоч пудів зо два. Від кузень і гут тягло гірким запахом заліза та крищі, від пекарень слався запаморочливий запах свіжого хліба (пекарі саме кінчали випічку), обидва запахи сягали широкої базарної вулиці, намагалися потягти один одного. Не потинали, змішувалися, і так, перемішані, розсівалися по лузі. Дух хліба і запах крищі одвіку ходять у парі. З кривобокої ятки на краю майдану просто під ноги Сірковому коневі вибіг низенький рудий крамар з сувоєм синьої габи в руках, задзигорів щось швидко-швидко, показуючи тим же сувоєм на козака, що, обіпершись об облізлу колону ятки, смоктав люльку. Врешті Сірко зрозумів, що йому торочить крамар: дав він козакові синьої габи, той узяв її буцім показати кравцеві — мовляв, чи вистачить на штани та кунтуш, — а тоді габу повернув, утявши собі шмат на шапку.

— Киш, — сказав крамареві Сірко, — йди з позовом до судді — по чину, нехай судить справедливо, зрілим оком.

Крамар лупав очима, відступав — сам знав, що звернувся не по чину, йти до судді теж не хотілося, бо позовний калач, либонь, коштує стільки, як те сукно, та й невідомо, чи ще відсудить. Сірко проїхав повз ятку, біля якої стояв козак: кабардинка з нашитим навхрест золотим позументом була насунута аж на лоба — добряча шапка, мабуть, з тої таки габи, — очі з-під шапки зорили кудись понад ятки, вони були ліниві, вдавано ліниві, в їхній глибині чайлися глуз і насторога: адже не сподівався в такий мент нахопитися на кошового.

За ятками і крамними коморами стояло кілька комор без вікон — темних, великих, з дубового тесу — фуражних і зернових. Біля Січі годується гибіль усякого люду, їдуть сюди вони з усієї України, декотрі проциндрюють і те, з чим приїхали, інші наживають статок. Одної солі Січ споживає за день кілька пудів. А хліба, а пшона, а горілки! Як сипонуть удосвіта з куренів кухарі з кухарчуками — тільки наповнюй міру та лічи гроші.

За останньою, на два ганки, хатою — військового кантаржея — на зеленому лужку поміж кущиками верболозу прослалися білі доріжки — січковий підпаламар поправ церковні рушники й розіслав сушитися. А сам, босий, закотивши штани на білих цибатих ногах, походжав, як журавель, над Чортомликом. Побачивши отамана, вклонився низенько: — Чолом, вашмосць.

Сірко хитнув головою. Підпаламаря виживає з церкви піп, от той і шукає допомоги в кошового. Від січового передмістя бита дорога правувала на далекі горби — в степи, Сірко ж повернув на дорогу лугову, що петляла поміж кущів та ковбань. Цією дорогою можна проїхати майже через увесь Великий Луг, одначе тільки зимою і в сухе літо, й проїде той, хто знає кожен її викрут, кожне озерце, кожен кущик таволги. Проте о цій порі й цей шмат дороги — від Січі до сіножатей — був добре накочений. Козаки саме звозили сіно з луків під січові повітки — ордини. Сіно звозять вліті, коли зійдуть з луків води і затужавіють дороги. Гарна то пора по всій Україні. Ще не виспіли в садах груші, не загускли пахучі меди, літо ще входить у повну силу, ще попереду його принади, його розкоші, ще далеко до мозольних, важких жнив, а вже й звершено щось значне, вже пливуть, зачіпаючись за ліщину, важкі гарби, і лугові запахи переповнюють клуні по самі вінця. На цю пору сіно вже в стогах. З сухих місць копиці стягують волоком, а з низинних, болотистих виносять на руках на вишмульганих до блиску рожнах. Для запорожців ця пора особлива ще й через те, що вони при ділі, либонь, чи не єдиний раз на рік при ділі всі, і їхня хліборобська совість, — вона ж таки хліборобська, таки ж косарська, — мовби упокорена, заспокоєна. На свою годувальницю шаблю запорожець в той час і не дивиться, мовби аж гребує нею, і вона без оscarги висить на стіні.

Дзвонять у хистких рокитах журавлі, ситі коні ходять без припону, молоді козаки казяться у копицях, розбиваючи їх до дна. Старі, вусаті запорожці вдавано, а то й не вдавано сердяться, намагаються остудити гарячу кров холодним погуком, та ба...

А курені змагаються, а курені пруть один поперед одного — який звезе перший, тому отаман похвалявся поставити на кожного братчика по окові воронцю. Скриплять гарби, круто вигинають спини половії, мури, муругі, прикросиві, рябі, перісті; височенні, приторочені ясеновими рублями вози пливуть глибокими коліями по лузі, і широко розтулені від жаху очі смолок проводжають їх. Це ж і до них може

дійти черга, це ж і вони попливуть отим мертвим шемрінням. А козаки гогочуть, підсаджують одразу на вози по цілій копиці, й старі діди в полотняних штанях буркотять у небесах — не справляються з навалою сіна, та ще кабешує, скидає брилі вітер і наганяє в очі сльозу. Світ очамрів, світ пропах сіном — луговим, болотяним, грудковим, степовим, світ гойдається п'яно і весело. І Сірко очамрів од того запаху, і в нього голова пішла обертом.

І враз навкіс, як шабля через тіло, пішла думка: Богом створені для цієї роботи. І він також. Громадити високі, до неба, стоги, вигулювати воли і коні, золотим зерном засівати ниву. Стоги громадити. Йти вгору і вгору. А вони — вниз і вниз. Копають шаблями могили. Замість зерна — гаряча картеч... І вже скільки років! Століття! Інші народи хоч встигають зібрати посіяне. А вони ледве посіють — треба переймати чужі коні. «А ми коні переймем, переймем...» Звідки це? З дитинства. Бач, забувся дитячих пісеньок. А так хочеться дитяти... Внука хочеться. Посадовити поперед себе в сідло. Ні, не в сідло, а на сіно. На самий верхочок. Щоб тремтіло... і не виказувало свого страху.

«Хіба можна цією рукою пестити дитячу голівку?» — зринає зненацька. І дивиться, вражено дивиться в широку долоню з мозолями од шаблі і в чорних крапах од пороху.

А запорожці регочуть, запорожці зачіпають отамана. Не витримує й він. Бісові діти, кисляківці, вже підгрібають стожарища! А менчани ще тільки розшивають дев'ятого стога, а всіх стогів у них більше, ніж пальців на руках і ногах у їхнього отамана. Правда, на лівій руці в отамана не вистачає одного — великого (турок одкусив у пішім бою), одначе довго ще їм сутужити.

— Чого ж це у вас, сучі діти, чуприни сухі?

— Йди, отамане, до нас, буде твоя як хлющ.

— Ласі ви до дурнички... Понаїдали пуза. У Сильвестра вже й очкур не сходиться, — каже отаман і, шкилюючи з Сильвестра, вдавано скрушно хапається обома руками за штани.

— Позич, отамане, твого. Він тобі вже все одно без надобності. А я ось впорядкую стога й до молодичь хамону.

— Поки ти його впорядкуєш, інші молодичь розхапують. Ось я до одної їду. Позич свого черева, а все інше в мене своє в справності.

Козаки регочуть. Сміється Сірко, хоч їде він, всі те знають, не до молодичі, а на пасіку. І думки в його голові не грішні, грайливі, а смиренні й трохи сумні. Скінчилися сі-

ножаті, тепер дорога ледве вгадувалась у високій траві — поломі. То пірнала під ліщину, то притискала до озерецька, в якому полощеться у воді вербове віття, то мріла поміж білих султанів очеретів, і під копитами коня чавкотіло болото. Султани молоді, пишні, а потім вони злиняють, похиляться — все як у людей. Починала червоніти калина, займалася ще несміливими рум'янцями шипшина (незабаром спалахне, як недолюблена, що не стравила сором, молодиця), хміль дерся на вільхи та клени, і його білі шишечки були зліплені неначе з морської піни. Він був такий буйний, що, здавалося, впади кілька таких бубочок в озеро, й воно переграє на оковиту. Потемніло листя на дубах. З лівої руки на віддалі трьох кидків стріли стали вони могутньою стіною, внизу переплівся верболіз, і видаються сукупно однією чорною тучею. А в праву руку по лузі-острову стоять окремі дуби, є серед них велети, які підперли своїми кронами небо, а є й невисокі, товстючі-претовстючі, дуплисті дуби-окоренки, на яких велетенські стовбури вже відмерли, лишилися тільки менші гілки. Тим дубам віку й віку. Що могли б розповісти, якби вміли говорити? Яку таїну ховають у старезних зморшках кори та в чорних дуплах?

Сірко подумав, що колись, за молодості, його увагу повертали дуби-велети, тепер же його зір частіше зупиняється на дубах-окоренках. Он стоїть лисий дуб, кора з нього спала, а той он розчахнувся на чотири частини й конає на землі. Отаманова душа теж розчахувалася й слалася по м'яких султанах очеретів, кололася на шипшинах, закипала хмелем.

Переїхав грузький потічок, далі дорога повертала круто праворуч, вихоплювалася на кручу, на горб. Сірко притримав коня. Їхав молодим конем — Гнідком, Ворон спочивав у стайні. Кінь пирхнув, підняв ліву ногу, покусував зубами шкіру на коліні. Отаман побіг очима по плавнях. В цю мить відпочивав серцем. Плавні входили в нього, наче жива вода: зеленими дібровами, широкими затоками Дніпра, річками й островами, озерами та луками. Вже й не мислив себе поза ними, вже знав, що зложить тут кості. В його серці, в його думці злилися воєдино їхній зелений шум і їхня захисна сила. Не десять і не сто років сторожують вони козацьку звиягу, щоб кинути її проти супостата. Він прийшов сюди сливе хлопцем, по тому від'їжджав і приїздив знову, аж поки не зрозумів, що поза ними його життя немає. І знає він їх, наче власну кишеню. Заплюшки може по них мандрувати й не заблудиться. А заблукує там чимало й літніх козаків. Надто коли на плавні наляжуть осінні тумани. Тоді водять козака

п'яні води, аж доки не виб'ється з сили. Сірко блукав один раз. Три дні плував по річках і зарічках, на ніч приставав до берега, вистеляв човна вербовим віттям і спав у ньому. Страшно вночі самому в плавнях. Чорна, як дьоготь, вода хлюпоче таємничо і віщо, чути холодні сплески, і рикає в хащах звір, і чути якісь дивовижні крики. Може, й правда, що то плачуть душі тих козаків, які закопали свої скарби по островах, а самі погинули в далеких походах.

стежка похило опускалася в балку, звану Грушівкою. Балка широка і довга, з відрогами-байрачатами, з лісами і лужками, галявинами і «печами» — високими майданчиками, з густими грушевими нетрями, крізь які не прoderеться й дикий вепр. Вона геть уся од низу й до верху поросла грушами, весною, коли вони зацвітають, здається, що то тече біла молочна ріка. А над рікою пташиний щебет і медянистий гул — беруть щедрий взяток бджоли. Восени ж уся земля встелена жовтими грушками-дрібничками. Грушівка — укохане місце січових пасічників. Посіли вони всю балку, кожен уподобав собі певне місце, щоб було зручне для бджіл і власного життя і щоб не залітала чужа бджола. Січові пасічники — самітники, як і їхні бджоли. І майже всі старі-престарі, то догоряли на меду куці свічки життя. А колись же, колись... Колись то були великі й потужні свічки з молодого прозорого воску. Життя цих дідів поминуло в лютих січах, в шабельному дзвоні й рушничних випалах, у погонях і втечах, у лютому голоді, промайнуло, як мить, і тепер вони надолужують його тишею і вічним гудінням божих комах. Їм здається, що надолужують, а насправді бджоли осипаються, як порох, їхній вік короткий і трудний, як і вік плугатарів і вояків. В оцій балці доживатиме віку й він, отаман коша запорозького Іван Сірко. Вже назнав собі місце й минулої весни посадив кілька молодих яблуньок. Кожного дня виходитиме на оцей пагорб і бачитиме Дніпро, Великий Луг, Січ, і чутиме, як б'ють пороги і як видзвонюють у лузі чистими голосами молоді лебеді. Він, хто усе життя провів у боях і походах, літав як вітер, десь у глибині душі здогадувався, що і в гудінні бджіл, в загусклім, як весняний мед узимку, спокої є своя краса і втіха. Є втіха неклопітної старості, яка сидить під яблунею і ходить пам'яттю в минулі походи, закохується, розкохується, рубається на шаблях, відсіваючи в безгрішній хитрості всі поразки і помилки й засновуючись тільки на перемогах та правдивих ділах.

Гнідко об'їдав листя на берізці, запінена зелена слина скапувала з вудил. Отаман розгнуздав його, прив'язав повід

Грушівка — укохане місце січових пасічників... В оцій балці доживатиме віку й він, отаман коша запорозького Іван Сірко.

до луки сідла, пустив до паші. А сам сів на схилі під трьома молоденькими осиками, обхопив руками коліна. Невеселі думи роїлися в його голові. Мав би він довіковувати не тут, адже є в нього жона, є діти, є рід. Одначе рід його обчухраний, як одиноке дерево при битій дорозі. І декотрі родичі вважають, що в тому винуватий і він сам. Так вважають братова і її дочки. Бо й справді, коли по Хмелеві почав закручуватися кривавий вихор, Сірко опинився в самому його центрі. Ще й повів за собою у ту завію усіх родичів: братів — рідного та двоюрідного, — синів, а потім і зятів.

Бо, зламавши укладену з Росією угоду, пішов з військом на лівий берег король польський Ян Казимир, ще й повів за собою гетьмана правобічного Павла Тетерю, зав'язалися важкі бої. Воевода Чарнецький з потурання Тетері викинув з могили кістки великого гетьмана, й пішла шляхта чужинська потоптом по тих кістках, по українській землі. Тоді Сірко зібрав військо козацьке, перейшов на правий берег і почав громити військові обози Чарнецького і Тетері та звільняти від шляхти українські правобічні міста, Сірко з братом Яковом взяли в оборону Черкаси, й сталася в Капустяній долині гаряча битва, і потяли вони Чарнецького, і потяв їх Чарнецький з двома солтанами, й оточили вони запорожців у вузькій долині, й січа стояла, що поглухло од шабельного брязкоту вороння в небі, яке чигало кінця битви. І тоді погинув Яків, і ляхи відтяли йому голову, нахромали на вістря козацької хоругви й возили її перед своїми лавами. А потім вороги втікали ріллею, і грузли в українському чорноземі коні у важкій броні, й били їх козаки келепами і палицями, й згубили шляхтичі голову Якова, й упала вона в ріллю, й закотилася під скибу, бо скільки потім не шукав Сірко з козаками, так і не знайшов. По тій битві і ще по кількох дужих козацьких струсах Ян Казимир не витримав і показав спину війську князя Ромодановського та козацьким гетьманським лівобічним полкам і врешті відступив за Дніпро.

Отак само, як Якова, за три роки до того, повів Сірко з собою старшого сина Петра, бо гетьман Виговський уклав спілку з ляхом. Й побив Сірко Тимоша, наказного гетьмана війська Виговського, вчинив над ним правий суд, а хтось учинив неправий суд над його сином. А другого сина, Романа, повів з собою в Переяслав під присягу молодому Хмельниченку, і під тією присягою замість нього розписався сам Юрась Хмельниченко, й серце отаманове співало й плакало, адже явився йому в новому образі сам великий гетьман Бог-

дан. А коли той образ померк, коли Хмельниченко підпав під басурманина й повів за собою татар, тоді Сірко спробував перейняти басурманські орди, і в бою з військом полковника Федора Жученка над річкою Тором дістав смертельної рани Роман. Так тяжко й дорого заплатив Сірко за помилку свого серця. Сказати правду, воно помилялося не раз — і у Хмельниченку, і в Брюховецькому, колишньому кошовому Січі, а потім гетьманові, хитрому й підступному, — підступність Брюховецького Сірко розгадав теж не одразу, та й як було не повірити кошовому, коли той клявся вірою і правдою служити рідній землі. Він запросив до українських міст воевод із Москви, ще й отримав із власних царевих рук боярський чин, ще й одружився на княжні Долгоруковій. Щоправда, саме тоді й засумнівався Сірко в його людській щирості, зрозумів, що простим козацьким жупаном кошовий прикривав свою панську душу. Хитрий і підступний був то чоловік, драні чоботи поміняв на шиті золотом сап'янці, що ніхто й не зогледівся, ніхто того й не помітив. І немов з води вродилися в нього маєтки та збудувалися палаци. Давав грабувати воеводам і грабував сам. І коли повстав проти воевод і захланних старшин Переяславський полк, Сірко пішов йому на поміч. Тоді ж остаточно розійшлися його дороги з дорогами Брюховецького.

А ще ж вимахували булавами Петро Суховієнко, молодий і пронозливий писар Січі, котрий теж оголосив себе гетьманом, і Дорошенко, й Многогрішний. «В останній бій, за доконечну волю!» — вигукували гетьмани. То були роки гарячих надій, тяжких розчарувань, людських сліз, крові, шабельних смерчів, арканів, наусту й підступу. Такого лиха, яке скоїлося на Україні, не знала ніяка інша земля. Свої ж гетьмани, обдурені і підперті з сторони, розорили українські міста й витоптували кіньми молоде жито. Зате власні лани обгороджували високими мурами. І він валяв ті мури й топтав уже панське жито. В Сірковому серці перегоріло стільки своїх і чужих надій, запам'яталося чужих зрад і власних розчарувань, що кинь туди іскру — воно вибухне, як порохова бомба. І водив він спочатку за них, а потім проти них козаків з Мерефи, далеких та близьких родичів, і обох зятів, і сусідів. І гинули вони в степах та на полях за чужі надії і власну волю, яка не справджувалася.

Все життя він шукав собі Бога на землі, якого міг би вознести на людське небо, й одну по одній розбивав ікони. Чому ж не спробував подвигнути в проводирі самого себе? Боявся власних земних гріхів, власної недосконало-

сті? Надто зрісся з простими людьми, надто звук не виділятися з тлуму, ще й мислив, як усі. Та й не склалося йому на те. Зате він і не розчарувався в людях. В отих, що біля рала, в оцих, що на Січі, чії душі не купити ні за які таляри, котрі вірять йому, бо він — такий, як вони.

Він підтримував напочатку гетьманів, бо сподівався, що вони обстоюватимуть права посполитого, простого козака, — адже вони те й обіцяли, — візьмуть у серце болі всієї батьківщини, та сподівання ті його і їхні не здійснювалися.

Та вже не вірили Сіркові так, як напочатку, зяті, й познімали вони з бойових коней сідла та одягли на них хомути. Орють землю, а того й не бачать, що вже бояри та підпанки в Мерефі і на них хомути ладнають. Через те й не хоче вертатися в свою Мерефу кошовий отаман. А ще через те... Мабуть, жодна в світі земля не тримає на своїх грудях стільки сиріт і вдів, як Україна. Трапляються села, де не лишилося жодного чоловіка, їде, бувало, через село козацьке військо, й тільки жіночі та дитячі очі проводжають його. Обсяде сирітська дітлашня колоди під тинном, світить голодними очима, й струпом береться козацьке серце, й крижаним холодом обвіває його.

І його домівку не минуло те лихо. І перекипіло воно в ще одну біду. Через те й не стелиться йому дорога додому. Може, від тих смертей, може, від самотини, а може, ще від чогось поробилося лихо з Софією, отамановою дружиною. Впала вона в тяжку пасію, затужила душею, почала цуратися людей. По селу гомоніли, що Софію зводить біс, що це він нагнав у її серце туги. Щоправда, Софія ніколи не була веселуха, в її очах завжди чайлися іскри смутку. Та й звідки б взятися в тих очах веселошам? Батька не знала зовсім: він загинув, коли їй не сповнилося й двох років. Нужда і бідність, четверо голодних ротів кавкає на печі, мати билася як риба об лід, щоб прогудувати їх. Вдовина хата за вигоном похилилася на дві вербові підпірки, й похилилася вдова, і зчорніла, а ще ж сама молода. Тоді повернувся з Січі в слобідку Мерефу козак Іван Сірко. Поклав завести власне господарство, одружитися, а що його брат, хоч і молодший, на той час вже мав свою родину, то із спадщини узяв свою частку грішми: Сірки жили на краю села; там, де закінчувалося їхнє обійстя, височів горб, який спадав до балки Зміючки, що кривуляла в степ. Сірко обплів той горб лозою, а також загатив рукав балки, — там мав утворитися ставок. Це місце вимріяв давно. Перевіз з батьківського двору рублену комору, прорізав у ній вікно й поставив її тим

вікном до майбутнього ставу. На тому поки що заспокоївся й почав шукати дружину. Спершу впала йому в очі Одарка — козир-дівка, одиначка, мельникова дочка. Купалася вона при місяці в Можі, а він забачив, що в річці купається дівка, і, як би то зробив кожен збитошний парубок, сів на її одіж, аби поглузувати, полякати, а вона не злякалася й ви-йшла просто з води перед його очі. Біло світилося проти місяця її струнке тіло, струменіла вода — вона ж навіть перса не прикрила рукою, і палав, як у горні, козак, і серце його горіло вогнем. І мусив він відступити, й пішов назирці, й таки дознав, з чийого двору та дівчина. Була вона висока й ставна, круглолиця й рум'яна, з бісівськими іскрами в очах. Недарма сама купалася вночі. Любов між ними тільки почала закручуватися, й закручувалася вона пересміхом, обопільним кепкуванням, розмирами й миріннями, й довелося йому одбиватися од мереф'янських парубків, і проводжав він її не інакше, як при пістолі й ножі. Дівчина йому й подобалася, й не подобалася, він би, мабуть, одружився з нею, одначе Одарчин батько не захотів віддавати дочку за невисидючого козака. (Хто видасть дочку за господаря, який не ниву оре, а городить загату під ставок?) Й поспішливо видав її за сусідського парубка Охріма — сина багатого чумака. Той син був трохи недолугий, тонкошій, слабосильний, говорив писклявим голосом, мав лестиву вдачу — колінкував перед дужчим за себе, а приходив ще дужчий — він при ньому починав клити з недавнього покровителя й благодійника, одначе запопадливо брався до господарства, спав і бачив себе господарем. Як їхали молоді з церкви, Сірко пролетів повз весільний поїзд на баскому коні — тільки він один у Мерефі мав такого коня, перського румака, а повесні, коли Охрім з батьком поволоклися чумацькою валкою в Придністров'я по крейду, зустрів у лісі Одарку, й згадали вони колишне, й ще кілька разів вибігала юна малжонка в лісистий байрак до сміливого козака, й народився потім у неї хлопчик, якого Охрім нарід Полікарпом, а більше в Охріма дітей не було. А козак Іван на той час уже назвав дівчину Софію. Видивився чудотворну красу під лахміттям. Вона чимось нагадувала діву Марію з ікони — кругле личко, тонкі дугасті брови, точене підборіддя. Риси її обличчя були тонкі й ніжні, а очі дивилися сумовито, зачаєно, ніби бачили щось таке, чого не бачили інші. Софію Сірко знав з дитинства. Вдова Шовкова жила по сусідству з Сірками й мала четверо дітей. Троє старших — хлопці, найменша — дівчинка. Всього багатства у вдови — її прізвище,

хлопці рано розбрелися по наймах, Софія залишилась при матері, пасла людям гуси й допомагала вдома по господарству. Вона пасла гуси й Сіркам, і росла дівчинка дуже повільно. Принаймні так здавалося чорновусому козакові Іванові, який іноді приїздив навідати домівку й не забував виказати те своє спостереження довгоному дівчаті у лихій сорочині: «А ти, Сонько, за цей рік нітрохи не виросла». І не знав чорновусий, гордочолий козак, як тяжко раять ті слова дівча, не знав, що воно, чорне, мале, нужденне, давно по-дитячому й не по-дитячому закохалося в нього й тяжко переживає те своє кохання, а ще тяжче — його кпини. Адже малій здавалося, що вона закохалася в місяць або в степовий вітер. Вона згоряла з сорому, вона ридала ночами з любові. (Про все це, вже мужньою жоною, розказувала з ніжною сумовитістю, лежачи в гарячій постелі на мужевій руці). А місяць заходив за темну хмару, а тоді сходив і казав: «А ти, мала, так-таки й не підросла». І насипав їй у пригорщу гостинців — медяників і золочених горіхів. Її ображали ті гостинці, вона знову плакала, а таки медяники поїла й горіхи теж, а двійко заховала і вже показала Іванові після весілля. Тяжко вона пережила поголос про Івана та Одарку, рана від того залишилась на все життя.

А Іван, від'їхавши одного разу з дому, вловив себе в дорозі на тому, що думає не про Одарку, а про чорняву дівчинку... ба дівчину, вродливу дівчину Софію. Й ту думку не вивіяли пронизливі степові вітри й не вибив з голови дзвін шабель і гуркіт пострілів. Й повернувся козак додому раніше, ніж планував напочатку. Софія вже гуси не пасла. І він шукав усіляких зачіпок, аби зникнути на подвір'я до вдови. Зажартовував з Софією, а вона поглядала на нього дикувато й зачаєно. Він намагався вловити в її чорних таємничих очах якийсь знак приязні, вловлював і не вловлював і почував, що кохає. Як ставили повесні теслі Сіркові рублену хату над ставом, то на його прохання й за його плату поміняли нижні гнілі вінки і трухляві ошепини у вдовиній хаті і вставили двоє вікон зі справжніми шибками, а не з бичачими пузирями, а з усякого паліччя стулили хлівець, ще й обгородили подвір'я. Вдова відробляла на Сірковому обійсті. Іноді їй допомагала й Софія. Траплялося, Сірко зачіпав дівча жартом, а воно й далі дикувато поглядало на нього і втікало. А одного разу злазила Софія по драбині з вишок, драбина похитнулася, й він упіймав її на руки. Упіймав, і притулив до себе, й опустив на м'яке сіно, й опустився сам. Дівча подивилося на нього

тим-таки сумовитим таємничим поглядом і прорекло: «Силою криницю копати — води не пити». По тому Сірко й не сподівався, що дівчина піде за нього, проте запитав у її матері, чи віддасть за нього дочку, вона покликкала Софію, а та враз спаленіла й сказала: «Піду». І так сяйнула очима, що для нього перекрутився і одмінився увесь світ. Зараз він не міг пригадати ту мить і подумав: колишнє пригадати неможливо, воно тільки іноді пролітає крізь серце, не наче іскра, й тоді щось здригається в пам'яті, але тієї іскри вже немає, і намагатися завернути її — марнота з марнот.

З роками вони прилітають рідше й рідше, та й зрозуміло: те вогнище вже погасло. Кожен мав вогнище, і всі вони згасають. Земля — це кладовище людських споминів.

За весільними подарунками їздили вони з Софією в Харків, летіли у легкій колясці й по дорозі обігнали Одарку з Охрімом, котрі волоклися на той же ярмарок волами на возі, везли крейду. На весіллі дзвеніли три пари музик, золотом заливалися сережки-дзвіночки у вухах молодой, а погляд її був сумовитий і задивлений кудись у далеч.

Чомусь йому ніколи не сняться ті дні, не сниться Софія під сонцем і він поруч неї. Вона була тоді така ніжна, мовби зіткана з весняного марева, і здавалося йому, залишиться такою навіки.

Поселилися вони в рубленій хаті на горі, ставочок на той час уже почав обростати осокою, а по схилу трепетали на вітрі листячком молоденькі яблуньки.

Софія кохала чоловіка, й гаряче тулилася до нього ногами, й кружляла за ним поглядом удень. Одначе хіба могла вкружляти! Все частіше і частіше її коханий Іван сідав на коня й трави замітали за ним слід. Ті сліди вели в бік Дикого Поля. Боялася вона за нього, потерпала, коли був у дальній стороні й коли походжав по рідній Мерефі... Найменша неправда зворохоблювала його до дна, з ким він тільки не сварився та не брався за барки: з місцевим сотником і заїжджим отаманом, з харківським війтом і навіть з полковником. А з польськими старостами доходили порозуміння шаблями. Та земля як Москвою, так і Варшавою вважалася пограничною, то московські воєводи виселяли тамтешніх пасічників за Коломак, то польські старости перекидали московські острожки по Мжі, Мерчику, Британці. А то починали засилати з обох боків своїх поселенців, і ті оселялися в сусідніх слободах. Одначе важко було довго втриматися на тій землі. В поле їздили тільки гуртами, збройні, доводилося й переховуватися в байраках, і втікати

в глибинь московських земель. Часто, коли в їхні краї прокрадався летючий татарський загін, Сірко мчав йому навстріч попереду козацької ватаги. Рубався з татарами і над Мжею, і над Орїллю, і над Сухим Торцем. Шаблі та кулі його не брали, й поширилася поміж ордою грізна слава про свободу над Мжею, а поміж самих слобожан — слава добра про козака Івана Сірка. І вже як збиралися козаки у ватаги для відсічі басурманам, самі просили його в отамани. Щербилася, притуплювалася широка, блискуча, дамаської криці Сіркова шабля на жовтих, твердих, як кістка, кизилових татарських палицях та турецьких шаблях і на тонких сигізмундівках та залізних келепах. З півдня татарва в'їдалася комашнею, з заходу чумою повзла шляхта. А коли над всією українською землею здійнялася блискуча, в самоцвітах булава Богдана Хмельницького, Сірко зі слобожанами пішов на поклик тієї булави. За її помахом відчайсно кидався в найжорстокіші січі й останнім відступав з ратного поля після невдачі. Сини росли без батька, пошепки вимовляючи його імення разом з молитвою. Зрідка навідуючись у Мерефу, Сірко щоразу дивувався, як вони вирости. Хлопчики були темно-русі, як і батько. Схожі на нього, чепурні, доглянуті. Змиті голівки, барвисті стрічечки в комірах сорочок, навіть очкурики на штанцях — барвисті; шанобливі, зіркі — потаємна надія Сірка й України. Він садовив їх обох на свого пропахлого боями коня і вів коня напувати до ріки. Хлопці сиділи щасливі й горді, пишалися батьком і тяглися рученятами не до чепіг, а до руків'їв шабель. Либонь, винуватий сам — не навчав їх хазяйнувати. А коли йому було вчити? Петро — той мав кебету до столярського ремесла. І лаву зробить, і топорище витеше, навіть зробив власноруч дві борони. Його б трохи підохотити...

Обидва хлопці були сумирні й лагідні і хоч тяглися до шабель, а боялися крові. Якось, коли вже були підпарубкаками, приїхав він додому, й Софія заходилася лаштувати багату вечерю, треба було зарізати барана. Йому ніколи не випадало різникувати. А хлопці поховалися в саду. Довелося чекати, поки повернувся з поля Ничипір, підсусідок.

Петро любив доглядати сад. І був сором'язливий, як дівчина. А коли пробився над губою русявий вус, коли одягнув сиву шапку, вродливішого парубка Мерефа не знала. Дівчата паленіли від одного погляду на нього.

Коротка була їхня путь. Коротка й чесна. Во славу України. Безвісні, безвусі, лежать у козацьких могилах, і біла хви-

ляста тирса горнеться до їхніх могил. Він чомусь мало пам'ятав смерть першого сина. Просто навалилася на нього чорна ніч, а чи сам упав у чорну ополонку. Пам'ятає — хотілося плакати, але того не міг собі дозволити, бо поруч стояли козаки, яких мав вести в грядущі бої, і він до болю стискав зуби, аж з ясен потекла кров. Коли ж загинув Роман (чуб буйний, вус русявий, а довкола коноплі столочені і пахнуть гірко-прегірко), від нього відступився світ. Він уже не думав про козаків, мабуть, і не збирався нікого вести за собою, його гойдало й гнуло до землі, і він бачив перед собою тільки страдницьке обличчя Сірчихи та бліде, що враз стало ніжним, майже дитинним, обличчя сина. І звідкілясь з червоно-сизої імли прийшли до нього Романові слова: «Тату, а оті зірки — то померлі? А що, колись і я засвічуся зірочкою?» Романові тоді було літ сім. Заліз на коліна до батька, який сидів на призьбі, й манюньою пучечкою показував на срібні світлячки над головою. «Колись засвітишся. Але дуже не скоро. Спочатку засвічуся я, а вже потім ти». Сірко гадав, що сказав синові жорстоку правду, а вийшло, що обманув Романа, бо правда виявилася встократ жорстокішою. Три дні й три ночі не спав. Думав і думав, розумів, що може од того збожеволіти, й не міг одігнати від себе важкі думки. Якби він наспів на мить раніше, устиг би відвести від сина той шабельний удар. А він не встиг. І тепер думав чому. Йому боліли скроні, не міг узятися ні до якої роботи, тільки думав і думав. Не почував злості до ворогів, а лише якусь неохватну образу на життя та світ. І навіть... на Бога. Він не боявся його, він грішив перед ним непокорюю і гірким осудом. Мало, що той насилав на його народ тучі ворогів, мало, що не освітив його путі жодною щасливою зорею, він ще карав тих, котрі хотіли оборонити себе і свою землю. Зненацька йому спало на думку, але так, наче це була не його власна думка, а думка якоїсь іншої людини, чужої й холодної: може, так і мусило статися, адже не збулося те, що він обіцяв синам, не прийшли туди, куди вів, й вони пережили б таке саме розчарування, що й він. Він розсердився на себе і гнівно зломив брову. На мить, на одну лише мить на плечі навалилася непомірна втома, гаряча ядуха стиснула груди, що він аж лапнув за них руками й розстебнув гаки кунтуша. Щось чорне, важке майнуло перед очима, затуманило мозок. Шаблі, гетьмани, спалахи гаківниць, гучні литаври — все обернулося в одному колі, наче у велетенському барабані: й блиск булави, і хряскіт черепів, і закличні погуки. Для чого все, чим усе те збулося для рідної землі, що принесло? Витоптана земля, вигублені діти...

Сірко застогнав. Зненацька і тяжко, як не стогнав ще ніколи. Й мовби пробудився й вернувся до смутних своїх думок.

Єдине, що міг тепер сказати: по смерті Романа уже не жив майбутніми radoщами, він уже ніколи не сміявся весело, завжди і всюди в глибинах пам'яті стримів гострий чорний цвях. Його знову врятувала козацька справа. Він не належав собі. Жив для товариства, для нього мав умерти. Умерти й воскреснути ще в чомусь. Того не знав. Лише передчував.

Сірчиха посивіла з горя, і відворотним став їй увесь людський рід, не могла дивитися на людські парсуни, а лиш на парсуни богів. Чудно вона молилася: не словами святих молитов, а шепотіла щось своє, тільки їй зрозуміле. І боялася вона льоху, боялася хати, не спала ночами, блукала поза селом у травах і збирала, як маленька, квіточки. Софія й раніше (і те знав тільки він, її муж) часто впадала в пасію. Було, ходить, опустивши долу очі, а потім як затужить-затужить, і нічим її з того смутку не виб'єш — ні лайкою, ні жартівливою мовою, ні веселим бриньканням бандури. Багато разів Сірко приступався до неї, обіймав за плечі, заглядав під зелений очіпок у темні, журні очі: «Що тобі, скажи?» — «Нічого», — відказувала. Іноді зізнавалася, що мучать її якість передчуття.

Дивно і страшно перемінилася дружина, часом йому здавалося, що це зовсім інша жінка. Сіркові ставало моторошно біля неї: сидять вони поруч, гомонять, а водночас Софія — десь далеко-далеко, невідомо де. Іноді сердився, кпив з неї, Софія від того ще дужче замикалася в собі, в її очах чаїлися образа і докір. Іноді йому здавалося, буцім дружину обплела невидима павутина; рвони — й вилущиться з того стручка, й стане, як усі. Не ставала. І тоді йому щемко спливало на згадку, як, бувало, чекала його за молодості, як не випадала з його серця у дні найбільшої скрути, найгарячіших битв, як летів до неї, як спрагло обіймав, як гаряче горнулася до нього і, заплюшуючи очі, шепотіла: «Боже, як я тебе люблю. Любитиму до останнього дня». І як бувало раптом відкидалася від нього, жаско ревнувала, намагалася випитати, чи ночував у інших жінок, а тоді плакала, обвивалася довкола нього, наче красоля довколо соняшника. Кохання тоді здавалося йому безконечним, як і власна сила, й саме життя. А воно мигнуло, неначе спалах блискавиці. Любов — це марево, це марево душі, це свято душі, яка одягається в ошатну одягу. То гарне марево, тільки шкода, що коротке. Одначе є люди, котрі увесь вік проживають у мареві, й хтозна, чи їх жаліти, чи їм заздрити. Є в світі люди,

які нічого за вік не посіяли, а тільки жнуть чуже, а є такі, що мають щастя в сівбі і жнивах, а не в спеченому хлібові. Після смерті синів Софія остаточно відцуралася світу. Надто по Романовій смерті. Вона тоді не зронила жодної сльози, ходила з сухими очима, й нічого перед собою не бачила, і нічого не розуміла. Казали їсти — їла, кликали до молитви — молилася, але все те з чиєїсь понуки. З часом трохи одійшла, почала їздити по монастирях, подовгу залишалася там. Хтозна, що їй допомогло: далекі мандрівки, стрічі з незнайомими людьми чи й справді зцілилася від ігумена лубенського Мгарського монастиря Афанасія. Одначе й те зцілення справжньої радості Сірку не принесло. За цей час вони очужіли остаточно. Наче й не любилися ніколи, наче й не народили четверо дітей. Поралася Софія по господарству — вона гарна господиня і хороша мати, — а його мовби не помічала. Ставила на стіл страву, а очі — чужі, і руки чужі, і мова чужа. Губи складені пісно, в очах — вічний докір. За віщо? За те, що любив усю рідну землю дужче, ніж оцей клаптик над ставом? За те, що полишав її з дітьми, а сам літав по всіх шляхах? Здається їй, що спізнав на тих ночівлях безліч інших жінок? Але хіба тим перейматися в їхні роки? Давно пересвідчився: людська душа — лісові нетрі. Не раз бачив на власні очі: проживе подружжя вік, народять купу дітей, здобудуться на статок — а чужі-чужісінькі. І не єднає їх той статок, не єднають діти. Може, і в них таке? «Ти прожив вік, як схотів, а я од шістнадцяти літ поливала цю землю своїми сльозми». Й хочеться йому закричати: я жив не так, як хотів, а як велів мені людський закон і як веліло серце. І ось аж тепер йому відкрилося... Вона сама того не розуміла до кінця: їй потрібний був він, не він і рідний край, а тільки він. А йому — вона і рідний край. Їй потрібний був чоловік біля серця, батько дітям, а він не лише забрав у неї синів, а й повів їх під ворожі шаблі. Вони потягнулися до нього давно. Вона ще тоді бачила, передчувала серцем, що він забере в неї синів, і він забрав їх. І що дав натомість? Не тільки їй, а й Україні. І хіба можна щось дати замість рідних дітей? Страшно, до паморозі в серці іноді думав — можна. Якби ж воно те, за що вони загинули, справдилося... Здавалося б, Софія мала знайти щастя в дочках. Але й дочки не горнулися до неї, вони, дочки, то таки його кров, його остання надія. Неоднакові вони — старша висока й ставна, лицем схожа на матір, молодша — невисока, гостролиця, зірка — хто тільки в Мерефі погляне на неї, одразу згадає її батька. І помислами вони з ним,

може, ще народять багато онуків, які виборють кращу долю його згорьваному краєві.

Ходив удома по саду, над ставом, думав важку, безконечну думу. Сад виріс і постарів, декілька яблунь і груш уже всохло, їх викорчували і на їхнє місце посадили молоденькі. Старається молодший зять. Мабуть, ніщо так не свідчить людині про старість, про прожиті роки, як посаджений власними руками сад. Деревя, які плодоносять, старіють раніше, ніж люди. Люди, які плодоносять, теж старіють рано. Сад пережив себе, його пора вирубати. Сірко посадив один сад. Він не з тих людей, які викорчуюють по одному дереву і саджають по одному саджанцю. Якщо сад — то новий. Його сад вже одшумів. Тільки посажені водночас із садом осокори все ще пнуться вгору. Стоять край городу, мов козаки в узгодженій шерезі, шумлять на всіх вітрах — литовському, сіверському, донському і кримському. Вже й сам почувався чужим на цій землі. Аби вrostи у неї душею, треба її обробляти, треба її перепускати через серце і думку. Колись він сподівався, що вросте корінням в оцей ґрунт разом з яблунями та грушами. Не вріс. Не його в тім вина. Вирвали з корінням вітри, покотили, неначе перекотиполе, по степах і байраках. Котять донині. Милував очі ставок. Гребля давно заросла травою, і вирости на ній верби, полощуть віття в зеленій воді. І по той бік ставка теж вирости верби, а з цього росте дуб. І дуб, і верби, й хмари віддзеркалилися у воді, аби ще раз повторити власну красу. Сіркові подумалося, що все ж щось содіяв на цій землі. Подумав з приємністю, навіть з насолодою, якої раніше не знав. Це ж і дочки, подумав, з оцього ставу і оцих осокорів? А чи з Великого Лугу? Нехай краще будуть з Великого Лугу. А над водою юрилися якісь постаті. Витоптували траву, на вербові гілля понавішували чорного шмаття — сушили після прання.

Прийшов Сірко з саду, заярився не знати од чого й порозганяв пісних черничок та чорнопиких дідів, які видавали себе за дяків і галиччю облягли дім, а сам поїхав на Запорожжя. Це було торік на Маковія. Відтоді в Мерефу не навідувався. Втоптав стежку в цей байрак — кінь сюди вже йшов сам, без повода. Тут відпочивав душею, тут снував свої безконечні думи, тут намірявся дожити віку. Не зможе звести шаблю, то прислужиться козакам хоч порадою.

Тим не втішався. Відчув себе страшенно самотнім і втомленим. Так, його люблять і поважають запорожці. Поважають... Люблять... Але поважають і люблять як свого ватага,

як незрадливу людину, котрій можна вірити і довірити навіть життя. Але людині цієї любові мало. Надто на старість, їй, як і дитині, хочеться ласки. І тут для нього повний одруб. Навіть дочки... Вони його мовби й люблять, але хіба можуть вони зрозуміти його життя, що минуло в походах і січах? У них свої родини, діти, свої клопоти, які чимось чужі йому і в які ужитися він вже не зможе. Січове товариство — то безліч. А когось одного біля серця немає. Почало було складатися на батьківсько-синівську дружбу з Лавріном, але й Лаврін щез. Його гордовитий і розважливий джура мовби провалився крізь землю. Мабуть, не треба було його відпускати... Січове товариство — то поважна сила. То останній прихисток волі. Але то — не життя. Життя — це хата, де господиня, де діти. У хаті, де малі діти, й пахне інакше, ніж у куренях. У набитих по зав'язку людом куренях пахне пустою, а у вдовиній хаті з сиротами хоч і гіркий, але незнищенний дух життя...

Брів і брів по життєвих гонах і не знав, де зупинитися. Зненацька подумав, що, може, й сам жив не так, як треба, й понесе на той світ вину перед Софією. Вона тільки вдавала з себе жінку самостійну та горду, а насправді була слабка і потребувала його підтримки та захисту. Ота її самотність, ота величезна відвічальність перед дітьми, перед світом зломил її. А він їй захисту не дав і не міг дати, він захищав інше, більше, й тепер не міг захистити. Те, що він захищав, оступили дужчі супротивні сили, це був злий, несправедливий присуд долі, який упав саме на цей шмат божої землі. За тим, більшим, впустив і мале, своє, а може, саме там знайшов би щастя, звікував би вік у добрі, статках, любій розмові. Не міг так жити. Не міг знайти щастя у вселенським нещасті. Навіть не підозрював, що можна прожити, сховавшись від буйних вітрів цього світу. Не для того прийшов у світ. Може, чогось не дотямкував, чогось не добачив, летів на всі поклики і рубався на всіх вітрах... Воднораз подумав, що, як людині во плоті і крові, йому нема чого скаржитися на життя. Він звідав усього: щирої втіхи побратимства, гарячого, хоч і недового, шалу кохання, дивної новизни світу після, здавалося б, невідвортної налоги смерті, тріумфальних перемог над власними плоттю і духом при зіткненні з смертельними небезпеками, молитовної тиші в душі і великодніх дзвонів у серці. Найсолодшою стравою з усіх земних була м'ялиця з сухарів, витрушена з мішка й розділена рівно поміж усіма козаками, найтепліше місце — біля степового багаття в осінньому байраці, найширіша бесіда — біля того ж багаття після

цілоденної втечі од ворога або погоні за ним. Його тіло обвіяли всі вітри — степові, морські, лісові, байрачні; його плечі обсипав порошок усіх зізд — вечірних, опівнічних, ранкових; його уста пили воду з глибоких криниць і з вибитих копи-тами ямок у степу, й дзвінку дніпрову, і солону сиваську, і дощову просто з неба. Все те в ньому, з усього того він сам. І через те не може шкодувати, що з чимось розминувся у світі. І можна б спокійно думати про інший світ, про круту дорогу туди, якби лишав цей світ таким, яким мав бути за його мислями, за заповідями батьків і піснями кобзарів. Пече його, як отрута, одна й та ж думка: що зробив не так і чого не доробив? Й через те позивався з долею і навіть з Богом, запитував його, а він мовчав.

Ступав по схилу вниз, кінь ступав з ним. В цьому місці байрак розчахувався на дві гілки. І росла посередині, на гострому розі, велетенська груша, не груша — цілий ліс на одному корені, піднебесна зелена держжава із зеленого листя, твердих зелених грушок, пташиних гнізд, з нестихаючого шелесту, цвірінкання, щебету, бджолиного гулу. Сюди сходилися на свої ради пасічники, одначе ті сходки відбувалися рідко, пасічники — відлюдьки і ніякої товчії не люблять. Байрак великий, сховатися є де. Кроків за сто повернув у вузьку горловину, порослу ліщиною. За горловиною прослалася чималенька долина, оступлена з усіх боків осиками та в'язами, поміж якими росли кущи терну та було нагромаджено купи хмизу, здебільшого колючого, грушевого. Огорожа та — від ведмеда та іншого хижого звіра й од звіра двоногого. По схилу гори ріс яблуневий садок і сіріла латка городу з маленьким баштанником, за городом сіріла ще одна огорожа — з очерету, там стояла пасіка. Кілька бджоляних колод висіло на деревах. Біля них — лазива. Всі дуплянки — чепурненькі, понакривані житніми кулями, ще й перебували під охороною святого Саватія, який сидів на грушевому пеньочку, тримаючи в одній руці хреста, а в другій — драбину. Саватій — сумирний, поморщений дідок, ще й трохи горбатий, бо сотворений з дубового окоренка пасічником за власною подобою. І одягнений так само — в довгу сорочку, підперезану ликом, полотняні штани й личаки. Поруч пасіки — вівшаник і вкрита очеретом хатка-катрага з єдиним віконцем, у якому замість шибок — натягнені на раму волів міхури. За хаткою — вишневий садок і хаші ліщини. Заскрекотала на осіці сорока, друга затріщала десь на горбі, й з горіхової хаші виліз горбатенький дідок у брилі, у довгій полотняній сорочці й таких же полотняних штанях на червоному очкурі,

в шкуратяних постолах-верзунах — господар пасіки Трохим Нечепа. В одній руці тримав скісок, у другій — тонку, гінку горішину, що біліла свіжим зрізом.

— Це ти, пане Іване? — Дідок кинув гілку, підняв бриля, оддавши Сіркові тим добридню. — А я думаю, хто це моїх сорок полохає? — Очі в дідка добрі, лагідні, трохи вицвілі, але ще живі, й усмішка ясна. Сірко подумав, що тільки серед пасічників можна зустріти таких чистих душею дідків.

— Поспішив ти, пане Іване, поспішив, — так само ясніючи очима, мовив Нечепа. — Та вже коли прибився, скидай риштунок, гостем будеш.

— Макогін сказав, що Пилип Курка приторговує Нечепину пасіку.

— Нехай він на Лисій горі торгується.

Така жартівлива балачка повторюється поміж них щоразу. Нечепа давно наміряється продати пасіку, але намір той не доконечний, а може, й несерйозний. Хоч кожную нову зиму долає, як круту гору: обсіли старого болячки, а сил стає все менше й менше. Кличуть його брат з братовою, а він вагається. Коб кликали щирим серцем, а то ж у покуту за колишню кривду. А може, і не в покуту... Був і він гожим парубком, і присовувалися до нього близенько на колодках дівчата, й покохала його чепурненька, веселенька Хівря, може, й не козир-дівка, але лицем біла і станом струнка. А потім валили вони з братом Зіновієм у лісі дубину на сохи для клуні, й дуб вломився, вдарив Трохима по спині, і щось там тріснуло, й почав рости горб. Горб ріс півроку, далі перестав, а за цей час перестала до нього посміхатися Хівря. Небавом Трохим постеріг, що вона посміхається братові Зіновію. Трохим не вар'ював проти Бога, покоровся долі, віддав свій ґрунт і свою худобу Зіновію, а сам пішов у мандри. Жив при одному монастирі, потім при другому, одначе послушенства не прийняв, прислужував у церкві та трапезній, а далі в монастирській школі. Грамоту знав, почав читати книжки, від одного дяка навчився латини та польської мови. Потім знову мандрував, побував аж на Афоні й, живий та неушкоджений, повернувся назад. Може, через те його не чіпали в дорозі, що горбатий, — взяти в нього нічого, й на невільничі роботи не гожий. А того, що чаїлося під темними кучерями, не взяти. Його ж ще й додалося в далеких мандрівках. По тому знову жив при монастирях, вже січових, в Самарському монастирі навчав дітей грамоти, після великої чуми два роки справляв уряд січового підписаря. І ось вже майже десять років пасічникує в Грушівці.

Сірко лише вдає, що їздить прицінюватися до Нечепиної пасіки, насправді ж йому кортить порозмовляти з горбанем, відчути Трохимову тиху лагідність і чистоту, яких не одібрали всі жорстокості і всі незугарності світу. Нечепина душа лишилася дитинно чисто і правдива. І через те любо погомоніти з пасічником про те, що ж у світі істинне, а що не істинне, — про вселенський Божий світ і про самого Бога, про багатство й бідність, про війни близькі й дальні, особливо ті, які колись вів Александр Македонський, про Древній Рим, про Рим новий, Візантійський, про турків і татар, про свою українську землю, яка вона була колись, що про неї написали чужинські мудреці й що віщують їй прийдешні літа. Багато земель обійшов на своєму віку Нечепа, багато прочитав у тих землях дивовижних книг, про все має свій розмисл, а що той розмисл підкріплений чистотою серця і непохитною вірою — особливо поважний. І поставали перед Сірком дивовижні краї, нині існуючі й присипані порохом літ, за яким вже не видно й найвищих дахів, і поставали люди, яким не було місця ні в християнським, ні в поганським раю, бо вірили вони в інших богів і мали звичаї, про які й чутка запала на землі. Гуло, як вулик, велетенське місто Рим, яке збирало данину майже з усього світу й тонуло в розкошах, пропахло духмяними квітами і кров'ю ворогів та власних достойників (виходило, що криваві чвари народилися разом з людьми), й стугоніли в полі залізом грізні легіони, ставали проти них у кривавім герці інші народи, яких римляни вважали дикими, й помалу та потроху переможці поглинули самих себе, й зводилися на руйнівиську інші могутні держави, починали ткати нову нитку, а потім та нитка виявлялася подібною до старої — історія повторювалася спочатку, всі імперії мали один і той же кінець — безславний, і не можуть вони мати іншої долі: будують-бо свій достаток на кістках інших народів. Нечепа розповідав про ті міста так, неначе сам побував у них, звідтам долинали навіть запахи, навіть духмянощі, й брязкіт мечів, і зойки конаючих, і гуркіт колісниць, і ніжна музика. Така він людина — Нечепа. Сірко, окрім того, що поважав Нечепу, відчував до нього співчуття й милосердя. Отак позбиткувалася над козаком доля, ще й залишила на старість в самотині. Отаман відгадував майже кожен порух Нечепиної душі, тільки не подавав знаку, навпаки, намагався підбадьорити, підвеселити жартом. То, либонь, відгадували його власні болі та втрати. Особливо подобалося Сіркові, що Нечепа — повний безсрібляник — міг би забагатіти, зі-

брати статок, бо бджоли до його рук ідуть, взяток дають добрий, але старий майже увесь мед віддає на Січ, насамперед січовим і самарським старцям. Сірко подумав, що таких людей лишається все менше й менше, а може, ними й тримається людський рід, бо святі — вони далеко й високо і прикладом для простих смертних бути не можуть.

Сірко розсідлав коня, пустив на попас, сіли з Нечепою на розстеленому кулі очерету, гомоніли. Пахло материнкою, яблуками, горішиною, над усім тим панував запах меду. В повітрі стояло туге, медянисте гудіння, бджоли йшли хвиля за хвилею, — здавалося, їх видмухують з горішини невидимі велетенські уста, — й танули в небі жовтими цятками.

— Це ж знову Пилип Курка прителіпається на куліш, — вдавано поскаржився Нечепа. — Він твою, отамане, з'яву носом чує. Я його перепиню.

Це знову ж таки гра. З Куркою вони цапкаються й мають од того цапкання розраду, покинь Грушівку Курка, на другий день згладиться звідси й Нечепа. Сірко те знає, посміхається у вуса.

— Як ти його перепиниш? Вже перетерпимо.

— Чогось бджола втікає з пасіки, — поскаржився Нечепа. — За минулий тиждень втекло три рої. Вже й водою свяченою кропив — не допомогло. Мабуть-таки, чує щось боже створіння, чує. Я вже й свічки гробовницькі заготував, з воску жовтого...

— Для тієї свічки, яку тобі вкладуть у руку, бджоли ще й перги не збирали. І квітки ще ті не виростили, — сказав Сірко. — Хитруєш, Трохиме, боїшся, що справді приїхав пасіку торгувати.

Казав щиро, переконано, аби розвіяти хмарні Нечепині думки, — поважав старого вельми.

— Горб мій почав боліти, ніколи не болів, а тепер бо- лить, — пропустив повз вуха Сіркові слова Нечепа. — Може, то за гріхи мої. Не сповняю в цій пустелі закону Божого, буває, й святки плутаю, постів не дотримуюся...

— Бог у серці...

— А скверна все одно в животі. — Зненацька зморшки на Нечепиному обличчі розгладилися, й воно засвітилося зсередини м'яким, добрим світлом. — А так же не хочеться полишати цю Божу благодать, — і повів рукою.

Верещала сиворакша в берестяних хащах, двійко диких голубів летіло над байраком. Сонце заплуталося в груше- вим гіллі, густе червоне світло м'якими потоками лилося на землю.

— Годую я тебе, отамане, скаргами, а ти, либонь, ще й не обідав?

Сірко звівся на ноги, одстєбнув шаблю, повісив її на молоденьку яблуньку.

— Куліш варитимемо. Ось спочину трохи. — Й подивився на сонце. — Ще тільки великий підвечірок.

— Зараз соку вточу, — заметушився Нечепа, бо хоч і дружньо мався з ним Сірко, одначе ж отаман!

Сірко пішов до невеликого куреня, що стояв посеред саду. Зняв кунтуш, роззувся, онучі понамотував на халяви чобіт. Нечепа тим часом приніс з льоху корець березового соку, настояного на липовім меду. Сірко подякував, дістав у курені стару кирею і простелив у траві. Горбань знову взяв скісок і поліз у ліщинові нетрі. Отаман лежав і дивився вгору. Над ним розкинула листяний намет яблуня, та такий густий, що жодної небесної проталини не було видно. Серед листя густо червоніли яблучка — маленькі й лискучі. Сірко подумав, що навіть йому, воїнові, а не господарю, втямки, од чого це: надто густе віття на яблуні, його треба розрідити.

Й далі шкварчала сиворакша, і шебетало інше птаство, й легіт-вітерець ласкаво перебирав на яблуньці тремкі листочки. Божа краса, якої ніколи не помічав. Якщо поле, то рівне чи нерівне — для битви, якщо сонце, то високо чи низько — для битви ж, ліс — для засіки, річки — для байдаків, а для серця — нічого. Байдуже. Ось складе з себе уряд отаманський, заведе в байраці пасіку, посадить баштанець... Отакий, як у Нечепи. Щоб кавуни — як голови... Кавуни... Козачі голови. А зелене бадилля — то оселедці.

...Оселедці метляються над водою, та ще виблискують гострі вістря ножів. Стрибає, наче поламане колесо поміж небесних баюр, місяць; зорі як розсипаний жар, а ріка заломлює ноги, а ріка, густа, як дьоготь, намагається втягнути козака в глибину. Сірко гребе обома руками, ножа тримає в зубах, тримається одинокої червоної зорі, що блищить над самим обрієм. Врешті ноги дістали мулкого дна, він узяв ятагана в руки й тихо побрів до берега. Поруч нього брели інші козаки. Біля самого берега йшли згинці, а далі поприсідали, й вода струменіла по мокрій одежі, й тіло струшував дроз, а він стискав зуби, аби не цокотіли. Хтось приглушено чхнув, й тоді сама втиснулася в плечі голова; десь заіржав кінь і крикнула нічниця. Біля обличчя промайнув кажан. Сірко підвівся. Так само згинці пішов понад берегом. Зупинився. Чекав, коли вигулькне з хмари місяць. Добре, що він закутався в хмари, темінь накрила козаків, але вона накрила

й шляхтянський табір. Десь поруч має бути німецький редут. Увечері вони видивилися його з Хмелем. Либонь, видивився гетьман і сказав, що редут укврунтовано слабо.

— Запорожець півдня може сидіти на дні річки без повітря, — сказав, і отамани, що стояли в нього за спиною, засміялися.

Сірко не сміявся. Він би навіть образився за запорожців, коли б гетьман не мав і себе за січовика й не починав з Січі свою велику справу. Дивився на гетьмана закоханими очима. Ворухни Хміль пальцем — кинувся б грудьми на списи. Віра пропікала серце. Було солодко й страшно.

Він ішов попереду козацької ватаги. Вода вже стекла з одягу, тіло ломив холод. Тихо, по-кошачому переліз через земляний вал, підповз під високого воза. Там хтось спав, Сірко завмер на одній нозі, переступив сонного. Знову виглянув місяць і освітив табір. Німці спали наче побиті. Либонь, виморилися до краю: кілька днів ішли болотами, далі вкврунтовували табір, а весь минулий день стояли строєм під палючим сонцем. Декотрі попідкладали під голови сідла — побрали з обозу, познімали з себе панцири та залізні шишаки. Декотрі спали в панцирах — мають щастя, тих не чіпатимуть. Очі самі знайшли першого ворога. Цапина борідка стриміла вгору, в руках тримав списа. Так, зі списом у руках, і пішов на той світ зайда з далекої німецької землі. Польський король заплатив йому за смерть.

Боліла в суглобі рука. Ятаган уже не яснів під місяцем, а тьмяно зблискував. А потім десь збоку пролунав крик. І гримнув рушничний постріл. Спалах був короткий, неймовірно сліпучий. Задзвеніла броня, забрязкотіла зброя. Козаки втікали до Стиру, кидалися з розбігу в дьогтярно-чорну воду. Вона прийняла їх. Але раптом знову вилуштився місяць і освітив кілька десятків голів. Для стрільців це були гарні цілі. А потім запалали на березі смолоскипи й ріка з чорної стала червона.

Він прокинувся, лежав і дивився в густе плетиво яблуневого віття, обнизане ніжним листям і червонобокими яблучками, а голова все ще притягувала до себе ляські кулі. І обсипав її згори тонкий ценькіт синиці. Холодний туманець обвіяв серце. Сірко ніколи не вбивав уві сні. Вбивали його, й тоді він прокидався. А коли сам намірявся на когось, йому або вломлювалася шабля, або пістоль не стріляв, а якщо пістоль і стріляв, то ворог не падав.

Отаман зітхнув і скрушно подумав, що чомусь йому ніколи не сняться крислаті яблуні і пташиний щебет. І не

зняться йому перемоги, а тільки поразки. Найчастіше — оця. Дим від тієї битви затулив сонце, і вже воно ніколи не дивилося ласкаво на цю землю. Як вояк, отаман, котрий обкрутився в п'ятдесяти великих битвах і майже всі виграв, багато разів вертався думкою до цієї, проходив через її пекло од початку до кінця. Якби вони її виграли, то, може, були б вільні на віки вічні. Тепер він бачить все по-іншому, і в іншій подобі вступає в неї, і складає про неї інший звіт. Мислиться йому, що дуже часто битви програються тією чи іншою стороною ще до їхнього початку. Й то не через те, що мало було війська, що не так воно розташувалося, що стали супроти нього сили небесні — дощі, спека, вітри й громовиці, а через те, що мав такий чи такий стрій душі той, хто розпочинав її. А той стрій теж складався із чогось: з якихось невдач, з якоїсь скрухи, з горя чи й хворості. До людської душі може налипнути стільки всього, що вона падає на темне житейське дно, як сокира.

Ні, либонь, все не так. І стрій душі тут ні до чого. Хоч потім (потім!) багато балакали у війську, буцім гетьман на той час хорував здоров'ям, що почалися в нього нелади вдома й був невдоволений Тимошем. Сливе не Тимошем, а тим, що Тиміш програв кампанію в Молдавії, і тільки гетьман осягав до кінця гіркий ужинок, який матимуть з того. Казатимуть: через той свій кепський стрій душі гетьман не напав на ляське військо в дорозі від Сокаля до Берестечка й не перешкодив йому переправитися через Стир. Хто скаже навіть сьогодні: міг Хмельницький напасти на ворога на вузьких греблях між Стиром і Берестечком чи ні?! Ця таємниця пішла з гетьманом на той світ. Все залежало від того, яких мав вивідників, яку розвідку чинили його козаки і якою мірою довіряв тій розвідці.

Перші утарчки виграли козаки. В одній з них побував і Сірко. Були б і дотерли на браннім полі Вишневецького з військом, якби не підоспів тому в поміч Конецпольський та не вдарив козакам у спину, і їм довелося відійти за переправу. І скуралі козаки також кварцяних жовнірів на очах обох таборів, і тікали жовніри в табір, а козаки стинали їх. Козацький дух тоді злетів під хмари, а ляський припав до землі.

На все життя у Сірковій пам'яті ті табори — ляський над Стиром і козацький над маленькою, болотистою Пляшівкою. А поміж ними чисте горbate поле, тільки подекуди мріють кушики лози та хвилюються високі, до пояса, трави. Козацький табір обіп'явся трьома рядами возів, зв'язаних між собою ланцюгами, і вкрився кіннотою. Ляхи ви-

ставили наперед гармати, за гарматами — ряди німецької піхоти, теж закутані по краях кіннотою, далі півколом — гусари з червоними ратищами списів, за гусарами — лясська піхота, бранденбурзькі драгуни і шляхетське ополчення. Зранку поле вкрив туман, а коли він розвіявся і стало видно вороже військо, Сірко виліз на воза й довго приглядався до ворожих лав. Бачив королівську сторожу у тигрових та леопардових шкурах, гусар у залізній броні, з срібними крилами за плечима, в шоломах із страусовим пір'ям, шляхетських ополченців, де кожне воєводство мало свою барву, у панцирах з довгими списами при сідлах, іноземних рейтар в капелюхах з високими гребенями і оком пам'яті бачив у себе позаду сіре козако-мужиче військо у свитах і кунтушах, зі старими рушницями та приклепанними до дубових і кленових держалн косами. То бідність ішла на багатство, то йшли зневіра і відчай на ожирілу пиху і кровожерну лють. Й знову Сірко не боявся: він знав, що бідність завше хоробріша за багатство, а неволя страшніша за смерть. А ще він не боявся, бо попереду війська у горностаєвій киреї, з булавою в руках літав на гарячому аргамакові батько Хмельницький і кидав валечні поклики до війська. Тільки раз оглянувся назад Сірко. Ліпше б не оглядався, йому замлоїло під грудьми й лихе передчуття стисло серце. Неначе крило велетенського лінивого птаха, там здіймався білий ханський прапор. Либонь, то було не передчуття. Сірко ніколи не довіряв ханові; ханські слова що пужина, басурман уже одвіяв усе наперед і зерно засипав до таємного сховку.

І те, й те військо стояли супроти одне одного й знемагали під сонцем. Ніхто не відважувався розпочати битву. Коротка мить по тому, як розвіявся туман, здавалася миттю рівноваги. Зараз хтось порушить її й почнеться січа — та мить розтягнута од ранку до полудня. У ній спакувалися віки, дотеперішні й майбутні, і ввібрала вона в себе стільки страху, надій, ярості, що ними можна було б розтопити небо...

Сіркові лихі передбачення справдилися. У розпад січі хан і татари покинули козаків і втекли з поля бою. Й не просто втекли, а забрали полоном Хмельницького. А потім... Що було потім, про те виспівали-виплакали кобзарі. І як пополудні почалаходити на сонце хмара (так воно було насправді), і як заспівали ляхи молитву, і як пішла лава на лаву, і як заревіли гармати й у пороховому диму сховалися обидві лави, і як скаженіли коні та топтали пішаниць, і як навічно сплїталися трупи в панцирах з трупами у свитках, і як ляхи зайняли поле, де раніше стояли

татари, ударили на козаків з трьох боків, і як віяв козакам в обличчя вітер, і як вони відступали до Пляшівки, і як зупинив битву дощ, посланий з неба мовби на те, щоб змити із землі криваві плями, і як окопувалися притиснені до болота козаки, насипали вали високі, рови копали глибокі, — посполиті — люди до заступів звичні, та й знали, що тільки земля-матінка може їх захистити, — і як градобоєм падали на табір гарматні ядра, і як робили козаки вилазки, і як ще раз уночі з ножами в зубах перепливали річку та сповняли у ворожому таборі криваву мсту.

Сірко теж плив у тій ватазі через Стир, він не сподівався вернутися в табір, одначе йому знову пощастило.

Про що ж ще співають кобзарі і розказують на призьбах дітям покалічені в тій битві козаки? Ще вони співають про те, як очолили військо Філон Джаджелій та Іван Богун, — спочатку Джаджелій, а далі Богун, — як десять днів і десять ночей билися з ляхами козаки, як погинуло на острові триста звитяжців і як останньому з них сам король обіцяв помилування, але козак того помилування не прийняв, а погинув зі славою.

Чого ж не виспівали кобзарі? Об чім мовчать бандури і кобзи? Вони не співали того, як шляхта привезла і поставила на земляні кучугури-бурти нові гармати, як пішов дощ і не втихав три дні й три ночі, як розмокла земля і чорна багнюка натікали в драні козацькі чоботи, як шляхта вимагала видати Хмельницького, Тимоша і Богуну і як ревіла тисячоголосо: «Ставай у плуг, бидло, ставай у плуг», як ляхи не хотіли приймати жодних умов на примирення, хоч козацькі посланці нагадували королю, що тричі щадили переможенного ворога і самого короля, випускаючи його з оточеного і вже скураного табору, як влетіла в табір чутка, буцім Хмельницький повернувся, й піднісся козацький дух понад кошлаті дощові хмари, і як та чутка не справдилася...

І як увечері в неділю козаки почали будувати три гатки, як кидали в прокляте болото вози, сідла, кунтуші, шапки, навіть порохівниці та капушки з тютюном. Як пхали поперед себе гармати і вдарили по шляхетській залозі, що чатувала по той бік болота, і як прикривали той трагічний відступ козаки-голоколінчики, посполиті, стояли з косами насупроти супостата, та не вистояли до кінця, й останні козаки кинулися на гатки овулом, і розламалися гатки, й чимало козаків потонуло в болоті.

Про те кобзарі не співають. Либонь, чинять правдиво: тільки перемоги, що закарбувалися в піснях, роблять невіль-

ників сміливцями, тільки побідні погуки — яса — роблять їх вільними. Люди можуть лишатися в неволі, а пісні — ніколи в світі. Вони перейдуть у спадок дітям, онукам, правнукам, чисті, правдиві, величні. І що вам до того, як брів через болото по горло у воді молодий козацький сотник Іван Сірко і як гарматна картеч перемішувала з чорним багном білі лілеї і зелене латаття. Латаття і лілеї виростуть знову. І виростуть сини у Сірка... Сини не виростуть. Виростуть дочки, вони народять онуків. А вже ті народять синів. Може, через двісті-триста років ймення такого — Іван і прізвища — Сірко не лишиться на Україні. Його правнуки матимуть інші імена й інші прізвища. Одначе лишиться пісня. Про тих триста, які поклали за ліпше померти, ніж піти у неволю, і про всіх інших, які чесно, до останнього віддиху служили своїй рідній землі. Пісня закарбує навіки одне ім'я — Україну, вовіки віків свідчитиме тим, хто її співатиме, що вони — народ вільний. О внуки й правнуки! Ви оратимете це поле й не знатимете, що кожна його п'ядь напоєна кров'ю. Що й земля ця масна й багата, бо обпилася крові. І колос важкий, повнозерний, бо виріс на тій землі. І раптом тривожно стиснулося серце. А чи ж співатимуть?

— Боже, — прошепотів, — скажи мені, подай знак: намарні чи не намарні наші жертви і вся оця руїна, овдовілі матері, посиротілі діти? Відкрий мені помисли свої, дай прозріти майбутнє вітчизни моєї. Без неї не мислю життя свого й прокляну внуків, якщо вони забудуть пролиту батьками кров, зневажать нашу звитягу, наші пісні, нашу мову і наші муки. Готовий стати сеї ж миті перед судом твоїм, тільки скажи, що все, що посилаєш народу моему, не в безконечну покару, а в майбутню славу.

Лежав із заплющеними очима. Перед ними майоріло щось червоне, здавалося — тріпоче на вітрі корогва. Поволі розплющив гарячі повіки. Якийсь час лежав не порушно. Виринав із власних думок. Неначе з глибокого виру.

Різко випростав з-під голови руки, сів. Стрельнуло в груди, різнуло в боці. У кістках, у суглобах, у всьому тілі зачайлися берестецькі, чортотлицькі і всі інші тумани і вже не виходили звідти. Аж не вірилося цієї світлої, ясної днини, що на цьому благословенному Великому Лузі можуть бродити такі підступні тумани і дути такі палючі вітри. У половини запорожців хворі суглоби, і чимало їх вихаркують з легенів туман разом з кров'ю. Цієї ось, останньої, що минула, осені й Сірка скувала хвороба, більше місяця

ходив, як дід Око. Дід Око, колишній запорозький дозорець, просидів піввіку в очеретах, Окові вісімдесят дев'ять, найстаріший січовий дід, простудні хвороби не скрутили його, як інших, а поставили правця, він ходить, неначе нанизаний на ратище, голову не схиляє, далеко бачить і, мабуть, через те, що біль не полишає його тіла, всіх банітує. Скрізь бачить недбальство, несповнення старих звичаїв і шпетить кожного, кого здибає. Були спровадили старого в січовий монастир, але там йому не сподобалося, — порядки там суворі, чернецькі, сварити нікого, — і він утік. Й знову швендяє по січових вулицях та хрестить усіх зустрічних скоромними словами, не зачіпає лише Сірка, либонь, через те, що Сірко побував у таких щимках, у таких січах, які й Окові не снилися.

Болячки отаман долає, про болі свої мовчить. І знає, що це ще таки не старість. Десь вона бродить неподалік, чалапає босими ногами поза куренем, а в курінь поткнутися боїться. Ще міцна у Сірка рука і дух його незборимий. І хочеться йому звершити багато, хочеться й далі жити в крутежі й кипінні. Старість починається з обмеження хотінь: «Що з того буде? Та нічого, як і з усього іншого». Саме так: тіло ще міцне, але душа прагне все менше й менше. І врешті всі бажання збігаються в одну маленьку крапку, яка може тліти довго, як іскра на жарині.

Сидіти на колоді й думати про щось своє, упокоритися лагідній днині й медянистому гудінню бджіл?.. Ні, ще рано. Хочеться іншого. І, аж тепер зрозумів, хотітиметься до самої смерті. Його серце не упокориться ніколи — і думка поривається з цього медяного раю в широкий степ, на січовий майдан, на весь неозорий майдан український, у той вихор, в якому прокружляв без спочинку понад сорок років. Він кружляв, як ластівка в табуні кібчиків. Летіти тільки прямо — то смерть. А він таки здебільшого й летів так, не терпів глухих завулків і темних суточок. А доля шарпала його раз по раз, кидала на тини і на мури, він випростувався і йшов далі. Тоді він ще не знав цих слів: «Нужда закон змінює». Законом був заповіт батьків і славних лицарів рідної землі. А вихри ставали дедалі дужчі, і вже не видно було видноколу, вже й сонця було не видно. Лукавили вороги, лукавили й деякі друзі, і, щоб не видати таємниць всього товариства, щоб ворог не вистинав війська, іноді самому доводилося «змінювати закон». А серце й далі не мирилося з тим, завдавало катівницьких мук. Він карається й нині, каратиметься й далі, до могили, і, мабуть, у могили, що не

змiг звершити задуманого, коли вперше взяв до рук шаблю, побачити свій народ вільним, на вільному полі. Помре з нею в руці. На спокій не має права.

Сірко рішуче одчахнувся од тих думок, встав і пішов до куреня. Сонце вже зависло на самісінькім краю балки, воно було схоже на щойно викуване в кузні колесо, здавалося, ще мить — і покотиться по схилу та запалить ліщину. Нечепа вже порався біля казанка, з трави стирчав гострий горб і крайок бриля.

Куліш варили під старою грушею-пилипівкою, до кулішу Нечепа подав горох тертий, а Пилип Курка приніс варених раків. Він таки не припізнався, прийшов, коли куліш уже умлівав на жару, пафкаючи тугими, гарячими бульбашками. Це був високий, неначе жердина, худий чоловік Сіркового віку, у чорній хламиді, рябий лицем, з тонким, як мантачка, носом і довгими вусами. Пилип Курка — колишній січовий дяк, який добровільно відрікся свого сану і перейшов у запорожці, а по кількох роках — у січові пасічники. А чорну рясу носив, щоб мали його за чорнокнижника й боялися. За його спиною, на безпечній відстані від жару, що пострілював червоними іскрами, ліг великий і теж худий одновухий пес з недобрими очима. Пес і справді був недобрий, нишковий, нападав спотиньга — без голосу, міг хапнути за литку несподівано, ні сіло ні впало. Чи не найбільше суперечок поміж Нечепою і Куркою виникало через того пса; Нечепа казав, що зроду не тримав би таку препогану тварюку, й просив не приходити з Гадом (так звали пса), але Курка не зважав на ті прохання, й щоразу слідом за господарем волікся і його недобрий охоронець. Сам Нечепа тримав песика маленького, розумного, котрий тільки сповіщав про чийсь з'яву, на кожного звіра подавав інший голос, вночі пильно стеріг пасіку, а при небезпеці ховався в тісній дірці під куренем. Там сидів і тоді, коли на пасіці з'являвся Пилип Курка з Гадом. Сірко на мить приплющив очі (спомини сьогодні запліскували його) й побачив іншу постать і іншого пса... Висить посеред двору закопчений казанок, і білий дим стелиться попід лісяним хлівом, і рябий пес відбіг далеко, аж до воріт, пирхає од диму й кашляє, похлинувшись димом, батько, одганяє дим од обличчя баранячою шапкою. Батько любив варити кашу посеред двору. І очі в нього були веселі, і дві круті, веселі — од диму — сльозини вискотилися з очей, поблискують, неначе крапельки соснової живиці. Малий Іван із братом допомагають батькові...

Оце і весь спомин про батька. Той загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років. Батько був схожий на Нечепу, надто вдачею — добрий і сумирний.

На дні байрачної приладі споночіло швидко, одначе з того ж грушевого гілля вже випручався тонкий, але ясний серпик місяця, й золотими гудзиками розсипалися по небу зорі, й грушевий корчик салапав двома язичками, — відсвіти од вогню грали на обличчях, на ложках і чарках, на мідному куманцеві, що стояв посеред сірячини, розісланій для вечері. З неба, з Чумацького Шляху, сипався білий пилок — Божа сіль, святі досоловали й без того круто присолений куліш. Він був гарячий, заправлений салом і диким часником, ще й зараз, вже знятий із жару, вже на землі, пафкав і белькотів щось у гарячці та пускав пару. Перший черпав з казанка білою липовою ложкою отаман, за ним — Нечепа, срібною, турецькою, і вже по тому Курка — мальованою, круглою, великою і щербатою. Докучали комарі, й Нечепа кинув на жар кілька сухих кізяків, димок потягло вгору, він заструменів і танув у темно-синій безодні. Пили калганівку, їли куліш із тертим горохом, ласували раками, запиваючи їх березовим соком.

— Їмо-їмо, а наче й не їли, — сказав Курка, витягуючи довгу, як у гусака, шию та заглядаючи в казанок. — Коли б, пане Іване, не того... Колись пригощали мене таким кулішем. Блукав у плавнях і набрів на косаря... Він і запросив до вечері. Казаночок маленький, їмо, як за себе кидаємо, а хоча б на палець над'їли. Я помітив тее та давай хреститися за кожною ложкою, а тоді дивлюся — кулішу в казанку тільки на денці.

Горбань сьорбав куліш, скіпки не піднімав. Й тоді Курка зайшов з іншого боку:

— О-хо-хо-хо-хо, хотів би не соґрішити, однак з тобою, Трохиме, соґрішиш. Влови та й влови йому раків. От і вловив, ось і поїли, й оскоромилися. Страшний це гріх — їсти в піст м'ясо.

— Ми їли не м'ясо, а рибу, — заперечив Нечепа.

— Ти що, не знаєш: раки — м'ясо, а не риба.

— Всяк учений християнин знає: раки — риба.

Довго сперечалися, до яких Божих створінь віднести раків, а тоді Нечепа сказав:

— Опріч того, я безгрішний подвійно: по-перше, раками пригощав нас ти, по-друге, не знав і не знаю, можна чи не можна в ці дні їх їсти. Моє незнання звільняє мене від гріха.

— Погляньте на цього водоля, — підніс догори руки Курка. — Та ти ж у гріхах по саму шию. Чи ж можна вважати себе праведним, не знаючи закону Божого!

— Бог у серці, — смиренно відказав Нечепа.

— Взяв ти дорогу на небо, а вона, як та грушева палиця, геть крива.

— Богохульствуєш, дяче. А того й не відаєш, що можна знати Божий закон од аза й до омеги, й сповняти його, й, сповняючи, коїти великий гріх.

— Небесне воїнство! — удавано жажнувся колишній дяк. — Що ти мелеш? Грішити, сповняючи Божий закон?

— А то ж як. Ти забув позалітошню чуму, яка лютувала на святу Покрову. Маловірні розбіглися по лісах і водах й лишилися живі, а всі ті, хто пильнував строгого церковного закону, погинули від бобонів.

— Бог послав спитаніє у вірі сильним синам своїм.

— І забрав?

— Забрав.

— Яке ж тоді це спитаніє? Покрова лишилася без вірних синів своїх, — переконано мовив Нечепа й поправив патичком корчика, що почав пригасати.

— Найправедніший з них, піп Василій, залишився живий.

— Він — найбільший грішник у своїй праведності. Ходив відспівувати мертвих і розносив чуму.

— Але ж сам залишився живий.

— Бо бражник був, всі кістки, все нутро просякло горілкою, чума не брала. Ще й праведність його така — відспівував тільки багатих.

Сірко уважно слухав суперечку. Було в ній щось блюзнірське: колишній дяк Пилип Курка, котрий мав би насамперед пильнувати Божого закону, насправді зумисне безбожно його перекичував, переступав якусь межу, за якою втрачалася святість, від того аж моторошно ставало, — але йшлося про щось глибше, серйозніше, що стосувалося людської душі, людського буття на землі. Сірко здогадувався, що здоровий і дужий Курка потаємно заздрить горбаневі (одначе заздрить не люто) — його вченості, мудрості, а надто ж розважливості, надто тому, що в того на все — своя мірка. Сірко теж давно в тому впевнився: вельми вчений чоловік Трохим Нечепа. Може, й справді він не знає всіх святих таїнств та всіх церковних канонів, зате знає закони, за якими має жити кожен праведний християнин. І не тільки християнин — кожна людина. Помандрував по світу, перебачив люду вся-

кого й ставився до іновірців не як до виродків, а як до людей. Отим, що має на все власне думку, Нечепа особливо близький Сіркові: адже кошовий одвіку звик скрізь класти власні карби й не примірятися до чужих мірок.

— Я сам тоді помирав, — задумано казав Нечепа, — і вже не сподівався побачити білого світу. Вже мені меркло в очах і слова молитви плуталися в голові. Лежу, дивлюся на двері й думаю: ось-ось вона зайде. Отак ступатиме, отак триматиме косу... Й таки вступила. Вже не бачу, але чую: чалапає. Вона, думаю. Більше ніхто в чужий курінь не прийде. Зір мені застелило зовсім. А воно — чалап, чалап... Та прямісінько до божниці, де в мене лежали гроші. Й тоді я як крикну: «Ізиди, сатано!» Де й голос узявся. І розвиднілося мені враз, і побачив я рясу зелену і потилицю Василюєву. І в ту мить лопнув мені під пахвою бобон синій. А я сам, дякуючи творцю, почав одужувати. — Нечепа помовчав і помішав патичком у жару. — Отож і кажу я, що Божий закон треба сповняти не стільки молитвою, скільки праведними ділами.

Сірко чомусь і собі пригадав, як під той мор було пограбовано Самарський монастир. Ченці в монастирі вимерли, а ті, які не вимерли, розбіглися по річках і лугах, лишилися тільки двоє — старий чернець і ворітний. Про те почули двоє прибишів, пішли в монастир, сонного ворітного убив обухом один квалтівник, а другий убив ченця, коли той молився при світлі лампади. Содіяли страшне, й не побоялися Бога, і забрали гроші в трапезній у скрині, здається, таляри, і пояси шовкові церковні, й китайки жовті три штуки, й інше церковне начиння. Їх упіймали й презентували до суду церковного і світського січового. Й скарали на горло, й про той святотатський розбій січовики гомоніли довго. Сірко й сам не раз розмірковував: як-то важились розбійники на гріх перед Божими образами, перед очима святих!

— Пасічників нині ніхто не шарпає? — запитав про всяк випадок.

— А що в нас взяти? — мовив Курка.

— Так і Клим Пісочник казав. А коли припекли прибиші розпеченою лопатою — вказав на горнятко із золотими, — під'юдив Нечепа. — А в тебе, дяче, грошики водяться.

— Мої гроші по людях ходять, — невдоволено відказав Курка.

Скільки Сірко знає Курку, він завжди отакий — роздратований, чимось невдоволений. А чого? Сірко подумав, що ми іноді мовби самі собі вороги. Проживаємо життя не в широкому світі, а у створеній у власній душі в'язниці.

Голосно, з привиском позіхнув за спиною Курки пес, десь у гушавині зареготала сова. Місячний серп випручався з грушевого гілля. На заході зірвалася зоря й полетіла, лишаючи за собою білий слід.

— Наткав ти, Трохиме, небелиць, — утікаючи від розмови про гроші, повернув у попередню колію балачку Курка. — По твоєму розмислу, і кров можна пролити, й лишитися праведним.

— Аякже. Пророк Іезекіїл сказав: «Битися за праве діло треба тільки з волі Святого Духа».

Сірко здригнувся, повів плечима, неначе від холоду. В глибині душі підозрював, що завели всю оцю балачку дяк і горбань не випадково. Одначе, примусивши замовкнути їх, не примусиш мовчати голос, що затаївся на дні власного серця, ці тривожні думки кружляють у голові кожного воїна, надто того, хто не тільки посилає на смерть інших, а завдає її власною рукою. І йшлося тут вже не про порушення церковного чинопорядку. Одного разу, коли ієромонах, правлячи молитву, не вельми щиро просив у Бога перемоги козакам (а було це перед походом, і Сірко до початку служби натякав на це попові), кошовий вийшов зі свого бокуна, перепинив ієромонаха й сказав: «Якщо, попе, тобі забрак-ло віри в козацьке воїнство або так вже облінився твій язик, котрий лиже таки ж запорозькі меди, то ми знайдемо собі іншого ієромонаха, а тебе пошлемо ловити у ковбанях карасі». Отже, йшлося про те найбільше, з чим дедалі частіше залишався Сірко наодинці і проти чого шукав собі захисту та твердого опертя. Пора ж бо було думати про спасіння душі, а чим її йому, воїнові, спасати? Чомусь згадалася перша смерть, яка впала з його руки. Їхали вони зі старим козаком Качаном у своїй-таки Слобожанщині понад річкою Оріллю в дозір. День був осінній, холодний і вітряний, козаки куталися в киреї, Качан раз по раз зупиняв коня і злавив на землю по малій нужді — старого мучила застудна хвороба. Потім Качан наздоганяв його мишастим коником і знову їхав поруч. Поминули шельюги, верболіз, що росли в долинці, Качан зупинився біля кущів, а Сірко виїхав на горба. Виїхав, притримав коня, і в ту мить щось мовби вдарило його в спину. Він оглянувся і побачив мишастого коника і якусь темну купу на землі. Не одразу й збагнув, що то таке. А тоді завернув коня й вихором полетів до кущів верболозу. Назустріч йому із землі підхопилося двоє татар, один натягнув тятиву лука. Сірко провис на стременах нижче кінської гриви і вже не чув посвисту стріли, вдарив татарина

кінськими грудьми, крутнувся конем на місці й майже на льоту брийонув шаблею волохатий клубок. Другого татарина він не побачив, — той шаснув у лози, — скочив з коня (те було необачно, татарин міг напасти з кущів, але не напав), схилився над Качаном. Обличчя тому було сіре, губи потягло вбік, очі закотилися під лоба. Татари вдарили козака по спині дубиною, а вже по тому скрутили сирицею нерухоме тіло. Сіркові довго довелося одхаючувати Качана, а вже по тому так само довго стояв над татариним. Це був зовсім молодий ординець, — в нього щойно засіявся вус, — ясночолій і довговидий, зовсім і не схожий на татарина. Він болісно скривив уста й затулився рукою, мовби й мертвий чекав ще одного удару. Сірка пойняли подив, сум'яття. Він вбив людину. Тоді ще не думав, що це ворог його віри, навіть забув про те, що й сам міг опинитися в сириці або й лежати мертвим на цій посивілій траві. Трави сивіють тільки од старості, а люди ще й з горя.

А Качан підвівся, штовхнув ногою нерухоме тіло. Ще сказав: «Добре ти його потягнув». Сіркові не сподобалася похвала.

А потім і сам хвалив козаків за добрий удар, за важку руку. Бо тільки важка рука може порятувати людність у їхньому краю. Легка рука — для скрипки, для бубона... А чи ж багато треба таких рук? А може, й багато...

— Віра без добрих справ пуста, — сказав Нечепа.

Сірко прислухався. «Віра без добрих справ...» А які добрі справи чинив він? Походи та січі криваві...

Тонкий і чуйний чоловік Трохим Нечепа. Якимось десятим чуттям вловив отаманів настроїв, відгадав його мислі й провадив мовби сам до себе (а може, й справді розмовляв з собою в думках):

— Бог бачить всі діла на землі, праві й неправі. Здійнята вгору правиця з шаблею за вдів і сиріт, за стоптане жито — завжди праведна. На загарбання маєтностей, на погорду перед іншими, на заповучення урядів — неправедна. Ниньки в усьому тому важко розібратися. Настане друге пришествя, настане суд Страшний, і явимося всі перед Господом в наготі своїй. І вже не прикриють гріхів ні ряса, ні жупан, ні сірячина. Багато сходив я світу, багато бачив. Бог за гріхи мої покарав мене горбом. Але якби я був молодий і здоровий, то вибрав би собі в провідники по тій дорозі, що через нетрища і байраки, в світи тамтешні, не єпископа, не ієромонаха, навіть не схимника, а такого чоловіка, що жив правдою, служив ближнім своїм.

Добре, м'яке Нечепине обличчя сховала тінь від бриля, було видно тільки підборіддя та губи, на яких стрибали білі відсвіти. В прозорій тиші, що повисла над байраком, його слова лунали провісницьки. Навіть Курка не спробував повернути їх на кпин. Він лише сказав:

— Схимник молитесь за увесь люд.

— Що ті молитви, коли плачуть сироти і вдови, — заперечив Нечепа. — Я не пам'ятаю, щоб хоч одна молитва, крім хіба божої, нагодувала голодних і заступила поле од супостата. Добрі то справи чи лихі... Дивлячись з чийого ока: божого, козачого, посполитського?

Сірко зітхнув і подумав, що й їздить він сюди, в Грушівку, не вибирати місце для пасіки, а... щоби розібратися в самому собі. В тому, що наплутало життя, в тому, чого не зрозумів сам і чого, може, не зрозуміють ті, хто піде по його слідах. Ніби і йшов рівно увесь вік, а мережка слідів позаду лишилася нерівною. І основне — вони нікуди не привели. Й, мабуть, вже не приведуть. Хто піде по тих слідах? До якої межі? Скільки їх буде? Чи зможуть протистояти світу, жорстокому і несправедливому? Звідки засвітить їм сонце? Будуть господарями своєї землі і долі чи сповнятимуть чиюсь волю? Який же заповіт залишить він нащадкам? Жити добром, правдою... Він жив добром. А вони чим житимуть? Смиренністю, покірою Богові і долі? Й досягнуть чого? Ні, в цьому світі смиренністю не досягнеш нічого. Облягли рідний край чорні тучі, щойно розвіяли одну, друга падає, не дає розправити плечі. «Добрі справи — це ті, що в ім'я рідної землі і рідного люду», — подумав Сірко. І ще подумав, що в тім огромі, в тім хаосі, що нагромадився у власній душі, йому самому не розібратися, та й не варто гаяти на те час. Принаймні поки що. Може, коли вже обсядеться в Грушівці й ночі стануть довгі, спробує розікласти все, що накидало життя, по кількох коморах, але зараз йому доводиться дбати про інше, круто обмислювати день прийдешній і все, що він несе з собою.

— І все ж словом можна досягнути більше, ніж шаблею, — не здавався Курка, й не розпізнати, зі щирого переконання чи од ворохобства власної душі, од звички казати всім навперекір. Адже і Сірко, і Нечепа підозрювали, що він давно розплювався з Богом і з усіма архангелами і якщо вірить, то лише в Святого Духа.

— Тільки треба, щоб те слово почули й зрозуміли всі. Треба такого слова, яке прийняв би в серце кожен.

— Немає такого слова, — сказав Нечепа. — Й, мабуть, ніколи не буде. Словом ще можна привести до страху, по-

кори в церкві. А вийшли — вже кожен міркує про своє. Та й помисли трохи ширше: навіть слово боже неоднакове. Бо не один в світі бог. Через те й слово неоднакове. Одна людина не може нав'язати іншій себе і свого бога.

— То не люди, то погани, — сплюнув у темряву Курка.

— А вони кажуть: погани — ми. Кожен божий нарід каже, що він — найкращий. Що може бути гіршого на світі, як нав'язувати себе іншому. У кожного своя душа. Нав'язана, вона сама стає нечестивою і малою.

— Але ж вони хочуть понищити нас, — вже насправж-ки обурився Курка.

— А я про те нічого й не кажу. Напасники завжди неправі. Я казав про увесь світ, про всі племена. Знаю, що це неможливо. А от як задумаюся, починаю гомоніти на всіх мовах, які знаю. Слова інші, а суть одна. Помиріться, зі-грійте свої серця любов'ю.

— Таж не однакові серця, — чогось зворохобився Курка. — Те жадібне, а те щедре, те лихе, а те добре... Не однаково у них любові, добра чи злості. Та й за віщо їх, людей, любити. Подумай сам, за віщо, Нечепю, тебе можна любити?!

Нечепа здригнувся, неначе од удару, затулився доло-нею чи то від огню, що спалахнув раптом, чи то від Кур-чиних слів.

— Знаю... мене, горбатого, ніхто ніколи не любив. Люблять гарних. Якщо він вродливий, та ще багатий, та ще не скупий — тоді всі люблять. Так само люблять кра-сивих коней.

— До чого тут коні? — муркнув Курка.

— До того ж таки. Бо гарні. А шкапу не любить ніхто. Бо вона шкапа.

— А як же інакше, — зареготав Курка і оширився, в тем-ному проваллі рота зблиснули великі щербаті зуби.

— А так. Нічого ти, Курко, не втямив. Вже скільки ві-ків проголошують у церкві попи: «Полюби ближнього», а його ніхто не любить. Саме ближніх здебільшого й не люб-лять. Далеких, тих, яких не знаємо, яким нічого не офірує-мо, любити можна. Бо це нічого не коштує. Ось ти... Ти до мене ходиш, бо на пасіку мою націлівся. Якби я сказав, що оддам, то й полюбив би... За пасіку.

Курка одвернувся. Либонь, Трохим зачепив його за живе й той вперше за вечір збентежився по-справжньому. Сірко тихенько засміявся й по тривалій мовчанці мовив:

— Утрись, Пилипе, та подякуй за науку. Трохимова тут правда і налище, й навиворіт. Я оце сказав би... сказав,

якби Нечепа не думав, буцім і я чекаю не дочекаюся, коли вже він згладиться з цього байраку...

Нечепа підвів обличчя, на якому лежав легенький докір, і глянув на Сірка.

— Знаю, отамане, що жартуєш. Ти собі інше місце назвав. І яблуньки посадив.

— Ну, якщо знаєш, мусиш знати й інше. Горбатий ти, вибачай, але душа в тебе чесна. Б'ю тобі за це чолом, — кошовий справді здійняв шапку й вклонився старому. — Б'ю чолом і поважаю щиро. Й інші тебе поважують. Гарного клича ти чоловік і гарну славу по собі залишаєш. А що є на землі більшого за добру славу по людині? Тільки діла її, але ж од них вона й починається.

Розділ тридцять перший

I

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — і батько;
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити.

Народна пісня

На другу Пречисту по всіх куренях варили гульгтайський борщ і пекли рибу — судака, і стерлю, й коропа-чорнокрапа, курінні вцідили кожному по окові горілки. Закушували оселедцями, чабаком, рибцем, а борщ упрівав у сінях на кабицях, відтак кухарчуки знімали з гаків, що були прикріплені на ланцях до сволоків, велетенські казани й пірили їх на дрюках у двір — обідали просто неба на широких попонах. Гаспидськи червоний, гаспидськи гарячий, гаспидськи наперчений борщ шипів і булькав, і пахощі стояли над Січчю, аж святі умлівали на небі. Горами лежав на постілках покраяний велетенськими скибками хліб, і тараня в'язками, і оселедці у ваганах, і кав'яр солоний у горщиках та бочечках. Гуляй, душа, без кунтуша!

Воно б і гулялося, якби не думка про завтрашній день. Ждан не поспішав до дармового харчу, хоч у голові паморочилося від запаху борщу та оселедців і слина наповнила рота. Постояв біля скарбничної комори, потинявся біля прикурінків, — Дядьківський курінь хоч який великий, однак не вмщав усіх козаків, і з двох боків до нього прибудували по куреняті, — і аж тоді сів скраєчку на попону. Вже три місяці, як він полишив свою лукаву службу в Ба-

турині й прибився на Січ — вписався молодиком у Дядківський курінь. Ішов з гетьманської столиці без шеляга в кишені, сподівався на запорозьке привілля, однак воно виявилось круте. Сідаєш до столу обідати — кинь кухареві в карнавку на вечерю. Задарма й на Січі галушки до рота не стрибають. Звичайно, з голоду не пропаде: пожаліє хтось із запорожців, кине в карнавку чи на тачу за тебе ті шеляги, але ж по тому страва в горло не йде. Соромно старцювати рукатому й ногатому, молодому. І ніде тими руками приробити. Ще повесні відійшли козаки по зимівниках, що за ярликами, давно скінчилися весняні рибальські гарди і косовиця, і стадників найнято до зими. Кілька днів виловлювали коростявих коней та відганяли їх за озеро Свиняче Море, мастили дьогтем, але пасти їх Жданові не випало. До Січової залози, яку утримує своїм коштом Січ, його, ясна річ, не прийняли — молодий-бо і в боях не гартований. З братом Митрофаном, січовим підписарем, розплювалися навек. Може, й не навек, а таки вельми неприємно зустрів Митрофан Ждана на Січі, дорікав, що той полишив таку гарну службу при гетьманськiм дворі, раяв повернутися назад, натякав на якесь багатство, на якісь уряди, що чекають на братів у майбутньому, тільки треба, мовляв, сповнити одне високе повеління. Тоді Ждан остаточно упевнився, що він потрібний Митрофанові не тут, а в Батурині, й потрібний не як брат, а як... Тій думці боявся дати волю. Холонуло в грудях, і гірка липучка склеювала горло. «Боже, — думав, — невже таки правда?» Кому ж служить Митрофан? Служити ж бо двом правдам не можна. Для того треба мати дві душі, а такого людям не дано. Або ж розчехнути душу на дві половинки — чорну й білу, ні, не так, душу розчехнути не можна: од гнилої половинки негодящою стає вона вся. Білими снігами власної душі вгадував ту чорнішу сажі чорноту й жахався: Митрофан запродує товариство. А запродувати товариство — то найбільший гріх у світі. Він уже не хлопчак, уже стер дві пари підошов у покоях, наслухався й надивився, бачив науст і підступ у шовках і соболях, сукні й парчі, бачив убивць з янгольськими пиками і нечестивців з ясним поглядом. Страшна то служба — таємних підглядачів. Той підглядач зирить оком за полковником, а накази — донесе й на Господа Бога. Немає у тих людей святинь у серці, бо й не належать собі, вони відвикли й не мають права чинити на свій розмисел, та й на думку власну не мають права. То вже не люди, а пастки для інших. Невже й Митрофан такий?

Сумніви гризли і ятрили його серце, він аж був упав у відчай і страждав страшенно. Він би, може, заспокоївся, якби знав остаточно, так воно чи ні. Ті сумніви несамохиті потвердив сам Митрофан. Першої миті, побачивши на Січі Ждана, він розгнівався, навіть розлютувався, а тоді потягнув у шинок, і напував горілкою, і торохтів, торохтів, розпитував про гетьманський двір, а найдужче — про нього самого. Він боявся, він вивідував, чи Ждан не дознав чого, а також хотів знати Жданові наміри, Жданів стрій душі, чи не донесе, чи не виляпає чого. Ждан тоді зрозумів: не треба нічого казати, не треба впевняти Митрофана, що нікому не викаже своїх здогадів, — він уже не довіряв Митрофанові зовсім, і боявся його, й через те вдав, буцім нічого не знає, вдав, і показав це в розмові, й геть розвіяв Митрофанові сумніви, і той заспокоївся й очужив зовсім, ще й натякнув, щоб Ждан до нього за допомогою не звертався. А Ждан і не збирався звертатися, він сумно й гірко дивився на брата, йому аж не вірилося, що це його брат, шукав у серці якоїсь краплини, якоїсь брунечки, котра б розкрилася братерською любов'ю, й не знаходив. Він зовсім не знав, що воно таке, братерська любов, як і всяка інша, крім хіба любові до Парасочки, так у ту мить і вона здалася йому несправжньою. Їм обом щастило: в куточку, де вони сиділи, панував смерк, і не треба було дивитися один одному в очі. Він здогадувався, що оцей гарнющий з вигляду, оцей козак-чорт ненавидить його смертельною ненавистю, як усі чорні душі ненавидять душі світлі вже за одне те, що вони світлі, а він ще ж не послухався братових намовлянь, побридував ними, а відтак і ним самим. Гіркою була горілка, гіркою балачка, й коли Ждан торкався думкою майбутнього, воно теж було гірке. Отак вони розійшлися, а за кілька днів Митрофан відбув з якимось посольством на Дон і мав лишитися там аж до осені. А Ждан страшенно переживав: тепер вже думав про те, що треба йому було об'явитися з усім перед Митрофаном, і просити, і молити його, й заклинати, аби одкинувся од того свого лютого промислу. Він не вірив, що переконав би Митрофана, та й, можливо, той надто глибоко загруз, але ж треба його якось рятувати. Втішався тільки тим, що Митрофан поїхав і вся ця справа, вся розмова відкладалася до осені.

Біля Жданових ніг терся курінний кіт Прибиш. Він теж не наближався до казана. Той кіт і спав біля Ждана, й лише його та кухаря Панька зустрічав далеченько на стежці до куреня. Котів і собак притягує до Ждана якась магічна сила,

вони ходять за ним, неначе приворожені. Прибиш — старий і вреднючий кіт. Запорожці заводять котів тільки мужської статі, проте ті не дотримуються суворого січового закону, точніше, не дотримуються його кицьки, зваблені великою кількістю нешлюбної котячої паруботи, вони іноді прибиваються на Січ, й тоді попід січовими куреннями лунає закличне нявчання та несамовите шкварчання.

Не поспішав Ждан до дармового борщу — аби не думали, що голодний. Вправно шмагали ополониками короткочубі, стрижені високо, по-дядьківському, кухарчуки, — кожен курінь стрижеється по-іншому, статечні запорожці вправно краляли хліб, і все ж січове лицарство за такою справою без білої челяді накликало трохи на кпин, а трохи на співчуття. Ждан хоч сам неодружений, проте звук бачити біля полумисків і казанків чепурних молодниць та бабусь у фартушках і чути співуче, ласкаве жіноче слово. Вже ніби звук, а ніби й не звук до січових звичаїв. Жіночим духом тут і не пахло, про жінок тут не говорили й не заведено було про них говорити, здавалося, запорожці склали на це особливу обітницю, і оця їхня суворість викликала повагу, а водночас співчуття.

Горілки Ждан випив чверть кварта, — чверть кварта оддав козакові Чайці, який найчастіше кидав за нього на тацю шеляга, — але навіть від тої мізерії сп'янів, а сп'янівши, раптом поклав собі найнятися завтра до рибальського отамана.

Та думка засіла міцно, та й влачу Ждан мав таку — сповнювати усе, що задумав. Отож завтра він піде до шинку, де наймаються голоколінчики.

Отак подумав, несучи в черепочку борщ і розмочений хліб Шайтанові, який уже не міг, бо постарів, кутуляти м'ясо і майже не вилазив з буди. Шайтан його упізнав по запаху, лизнув руку й заходився хлебтати.

Шинок, наче підпилий дід, що вийшов на перехрестя, обіперся на два костури й виглядає, з ким би посваритися. Але хоч і згорбилася, й осіла стара будівля, одначе ще міцна, з доброго дуба. Вікна, котрими витріщилася на майдан, завішені од мух розхвойданими мочулами¹, вітер ворухив їх, і від того здавалося, що то велика голова либає повіками. Під шинком — три великі липові колоди, покладені тут не без умислу: обсядуться на них братчики погомоніти, а тоді котромусь і закортить закропити балачку або запити якийсь дрібний гендель, чи й просто нашкрябають із глибоких кишень в кинуту просто на землю шапку на квартиру-другу.

¹ Рогожа з молодії липи.

На гребені разочок голубів, поправляють пир'ячко, тирликають про щось стиха, й так само низками — на вишмульганих до горячого блиску колодах — голоколінчики. А ще чимало їх пооблягалися на свіжому, після другого обкошу, моріжку. Ще одна колода — зоддалік, на ній статечно сиділи козаки. Біля них місця не було.

Ждан обвів поглядом голоколінчиків, і йому аж у горлі зашкрябало. Лише кілька чоловік зі всієї збірні не згубило людського чину: мали свити й чоботи, деякі були навіть при шаблях. На решті ж — тільки штани та сорочки (й на кожному шапка), а були й такі, котрі прикривали стид рушником або якоюсь мішковиною, обіп'явшись нею довкруг стану. Та ще поблискували мідні або олов'яні хрестики на волохатих грудях. Одежу давно пооддавали в заставу шинкареві, декотрі примудрялися заставити чоботи та жупани по кілька разів — випросить, буцім сходити до церкви, й заставить в іншому шинку. Надто привернули Жданову увагу троє голоколінчиків — лежали рядочком біля колод, голови поклали на шапки, а стид прикрили однією рогожею. Вигравали носами, наче пастухи дудками. Тут були всілякі молодці: козаки і аргаталі, колишні посполиті і старшини, колишній підпаламар і навіть колишній студент всіляких вольних наук із Києва, єдиною ознакою вченості котрого лишилося обгризене гусяче перо за вухом, бо в похвальбу, що володіє латинським і грецьким діалектами, ніхто не вірив. При Ждановій з'яві голоколінчики заворушилися, забликали на нього лінивими, неприязними очима; Ждан вже збирався вшитись звідси, як раптом на колоді посунувся дебелий, з великою кудлатою головою козарлюга у чистім, хоч і недорогім тузинковім жупані й сказав:

— Сідай, хлопче. У ногах правди немає.

Козак вочевидь не був голоколінчиком. Ждан оддав йому поглядом дяку, сів на лискучу колоду. Скосив очі на козака. Січовик схожий на ведмедя — такий же великий і кудлатий. Руки волохаті, і стріхами брови, і круглі очі-вирла.

Січовик поплямкав товстими губами й сказав:

— Бачу, зелений і на Січ прибився недавно.

— Недавно.

— Якого ж ти роду-племіні? Як звати? Мене — Кирилом.

Ждан не встиг відповісти, як зашелестіло під шинком:

— Жмурко йде, Жмурко йде...

Через майдан дибав на довгих, негнучких ногах рибальський отаман Гринь Жмурко. Той отаман мав трохи кумедний вигляд — голова прикипіла до короткого тулуба, а но-

ги мав довгі — здавалося, того чоловіка вирізали з дерева, трохи не дотримавши міри. А Жмурко — бо приплющував очі. Він і зараз стулив їх — виднілися тільки вузенькі, наче прокраяні різаком, щілинки, ще й по всій пиці розвезена байдужість, буцім Гринь вийшов так собі — прогулятися. Одначе Ждан небавом упевнився — байдужість була вдавана, а очі-щілини помічали все.

— Що, отамани-молодці, гарна нині вдалася погода, — мовив Жмурко й обвів щілинами очей виднокіл. — Дощу не навіє?

— Жабка зелененька ниньки стрибала по березі...

— І туман із Чортомлика курів угору.

— Зібралися на посиденьки чи для якої справи? — правив своєї Жмурко, він не поспішав, знав-бо, псяюха: що довше тягнутиме ливу, то коротшою вона буде в руках козаків, — згодяться на меншу платню.

— Не глумися, отамане.

— Став могорич.

— Я ще, може, й не попливу, — вдавано монявся Гринь. — Бо й плисти ні з ким.

— Як то ні з ким, а ми! — захвилювалися голоколінчики.

— Поглянь, які молодці!

— Вже й не знаю, як бути. І риба, кажуть, погано йде.

— Вчора Хвесько приїхав, каже, є риба в лимані. Судак взяв чималенько...

— Воно можна б і спробувати... Собі на збитки... Ет, будь що будь, — вдав, буцім здається на прохання голоколінчиків.

— Став могорич! — гукали найнетерплячіші, але на них зацитькали.

— Треба домовитись за ціну.

— Ви мою ціну знаєте...

— Це весняна ціна, — сказав Кирило. — Тоді риба плавом пливла. А тепер спробуй її добути...

— То й чекай весни.

І затнувся. Жмурко поводився хазяйновито, нахабно, одначе за тією нахабністю ховалася й деяка осторога — рибальський отаман січових голоколінчиків трохи й боявся.

Довго сперечалися, отаман трохи поступився, а тоді почав набирати ватагу. Диво, першим, кого він назвав, був Кирило Кайдан. Далі вказав ще на двох козаків, які не пропили чину, за ними — на Ждана, на тих козаків, що сиділи на колоді оддалік.

Назбирав ватагу чоловік на двадцять. Ті, хто не потрапив у ватагу, загаласували, обкладали Жмурка крутою лай-

кою, погрожували, одначе тепер за його спиною стояла міцна оборона, сказати б — сердюки, як у короля чи султана, й він нікого не боявся, огризався й собі. Голоколінчики вимагали могорича, але Жмурко сказав, що могорич буде вже на острові, знав: після могорича ватагу не зібрати. З Чортомлика, обкружлявши увесь січовий півострів, підігнали величезного човна на два демена і тепер із старої дубової комори, аж за дорогою, носили до Підпільної бочки з сіллю й катраном, зрізи, вагани, сітки великі й малі, і неводи звичайні і велетенські — матули, у яких крила-подоли по десять сажнів, і всіляке інше начиння.

— Горілку не забудь, отамане, горілку! — нервово гукали голоколінчики.

Горілку в окованому залізними обручами барилі котив сам отаман з двома крамарчуками. Біля того барила він і сів у човні. Жданові, як наймолодшому, дали в руки шполик — вичерпувати з човна воду. Але човен був новий, добре просмолений — води не пропускав. Стояла спека, степові річки обмілили, й тепер од Дніпра напірали Павлюк і Скарбна, і всі ті води, разом з Чортомликом, вбирала в себе Підпільна й несла широкими луками аж до глиняних правобічних круч, далі повертала вниз, до Базавлука, і вже в іншій своїй одміні мчала на схід, прагнучи віддати Дніпрові воду, яку у нього ж і взяла. Весною і влітку, коли ріки-протоки течуть вспак, запорожці добираються до Дніпра Павлюком.

Течія прудко несла велетенського човна поміж низьких, зарослих очеретом та ситнягом берегів, прудко, так прудко, що обоє стернових — на чардаку й на кормі — ледве вправлялись кермувати. Голі до пояса, плечисті, засмаглі, мовби й не дуже налягали на стерна, але човен ішов, неначе слухняний кінь по рівній дорозі. Обоє стернові, а також кармаш, помічник Жмурка, рибальського отамана, не з голоколінчиків, а з досвідчених козаків-рибалок, і плату отаман визначив їм осібно. Козаки спали на сітках у човні, їх не будив ні плескіт води, ні крики лугових чайок-чубарочок, і навіть коли того чи іншого козака хльоскали по обличчю вербові віти, він тільки утирався та перекидався на другий бік, не розплющуючи очей. Гарно пливлося Жданові по січових річках, і гарно пливлося в небі сонцеві над Великим Лугом. «Та вода по каменю, та вода по білому», — мугикав він і дививсь у воду, де течія бавилася при самім дні довгими зеленими косами водоростей і де зграйками тріпотіли спритні рибки. Раптом попереду щось вибухну-

ло, в повітря знявся табун великих, ніколи не бачених Жданом птахів і потягнув понад очеретами.

— Баби¹, — спостеріг парубкове здивування Кирило. Й усміхнувся. Коли Кирило усміхався, враження сердитості й суворості розвіювалося, натомість обличчя ставало дитинно добрим і наївним. Дуже гарно він усміхався — кутиками губів і очима — темно-карими, без жодної по-тайної іскорки в глибині.

Ждан захоплено розглядався. З кожним закрутом річки odkривалися нові чудові краєвиди, нові дива. Дуби стояли як велети, а верби, неначе дівчата на стежці, — гнучкими черідками. А чайок, качок, гусей, всілякого іншого птаства на річках — не злічити.

Човен поминув чималенький, порослий кушами верболозу острів і повернув у кругле, оступлене з усіх боків дубами і кленами озеро. Дерев на острові росли то купами, то по одному, здавалося, порозходилися й посходилися в гурти міцні зеленочубі парубки. На багатьох дубах чорніли буслячі гнізда. Тут течії не було, Жмурко будив голоколінчиків, вони бралися за весла. А далі знову річка, і вузький потяг, що помчав човен, аж падали ниць осоки, й ще одне озеро, й болото, в якому одпихалися дрючками, поки випливи на течію, котра й внесла їх у Дніпро. Із розмов Ждан зрозумів, що вони пробиваються на самий низ Великого Лугу, в нетрища. Рибальські угіддя, як і сіножаті, поділені поміж куренями (курінні раз на рік тянуть з шапок ярлики на урочища), орендаторам дістаються найгірші, та й то з середини літа. Весною запорожці ставлять на ходових річках гарди — лозові запруди — і вичерпують рибу підсаками. Одначе і вліті, уміючи, рибу можна впіймати. Багатий на неї Великий Луг.

Незабаром повернули в бічний рукав, пропливли ще трохи вниз і на широкому допливі пристали до невеликого острова. Ждан зрозумів — вони добулися до місця. Біля самої води лежало з десятків малих човнів — жакових, сіткових, задирчастих, а на березі сіріли курені та повітки. Острів випинався горбом, на маківці горба підперли небо два могутні дуби, кілька менших розбрелось по острову, сплелися чубами п'ять осокорів, росло тут також кілька молоденьких кленів та берестів, а над самою водою похилилася стара верба, до якої рибалки й припнули човна. Потім виносили з човна начиння, облаштувалися, пообідали.

¹ Пелікани.

Жмурко, який розташувався в окремому, отаманському, курені, вточив горілки, виніс кілька в'язок тарані, в'язку цибулі, два шматки старого сала, чотири паляниці хліба, все це поклав на старому, підтрухломому од дощів столі, що стояв під очеретяною повіткою. Липовий корячок не прудко, але й не забарно поплив по колу. Ждан, як і Кирило, не пив, одначе той свою міру горілки влив у пласку глиняну пляшку, заткнув дерев'яною пробкою й сховав у курені. Не пило ще кілька козаків. Ждан з'їв хліба з салом та цибулею, з облущеною таранею в руці тинявся по острову. Розглядався. Курінь хазяйський, курінь кухарський, курінь рибальський, ще одна повітка, а під нею міцний стіл на дубових окоренках, величезні зрізи, вагани, кілька ям, пласкі кам'яні, дерев'яні довбешки, плетені лозові коші — призначення всьому цьому начинню не знав, та розпитати не було в кого. Голоколінчики трапезували, отаман і кармаш поралися біля діжок і зрізів — оглядали, підбивали обручі, Кирило порався в курені. Він підійшов до Ждана, котрий топтався в дальнім кінці острова біля старого-престарого корякуватого дуба, на якому зеленіло лише кілька гілок, а з дупла на рівні двох людських зростів долинав глухий гул. При корені дуба звинувся велетенський вужака, сичав, прядучи рухливим язичком, не втівав. Ждан проганяв його гіллякою.

— Що воно таке? — запитав, показуючи на стовбур дуба.

Кирило задер кудлату голову, якийсь час пильно вдивлявся в сухе віття.

— Дикі бджоли, — мовив упевнено. — Не кажи нікому. Завтра чи позавтра видеремо, матимемо мед.

І оглянувся, чи немає поблизу ще медового дерева. Неподалік стояв тільки ще один дуб, але він був мертвий. На островах стоїть багато сухих дубів, цей же був не сухий, а мертвий. Саме так подумав Ждан. Дуб-велет розвинувся весною, а тоді враз невідь від чого загинув. Такого Жданові не доводилося бачити ніколи. Цілі всі віти, всі найменші галузочки, але чорні, як сажа, і без листя. Жданові чомусь стало моторошно. Від Дніпра хмарою налетіли крячки, падали на воду, щось у ній хапали, й так само раптово всі разом зняли й шугонули понад біло-рожевою піною очерету, розтанули, мовби згоріли в червонім купаїлі сонця. Білі крячки — наче білі мислі. Це були молоді крячки, вони літали навперейми з вітром, навперейми зі світом, який налив їх силою і зіп'є її. Але вони того не знали, як і Ждан, почувалися дужчими за світ. Стрімкокрилі білі птахи запали йому в серце, і він аж повеселішав від самої думки про них.

— Треба вклататися спати. Завтра буде важкий день, — сказав Кирило. Вони вернулися до куренів. Голоколінчики, запаливши морову губку, всі сиділи за столом. Ядучий динок зносило на воду. Деякі спиналися на пісню, але співали невлад. Кирило виніс із куреня сіна, розіслав на траві, відтак виніс і розіслав по сіну велику білу шматину — полог. По тому взяв полог за пришиту посередині полотняну гульку, підняв його над землею і прив'язав мотузком до гілки дуба.

— У курені душно, — пояснив Ждану. — А без положу комарі заїдять. Траплялося, зв'язували кого-небудь за якусь провину, найчастіше за крадіжку, й лишали на ніч у траві — заїдали до смерті.

Кирило вийняв люльку, кисет і присів під вербою на обплетений березкою пень. Ждан примостився біля нього. Вода в озері була червона, здавалося, то переливається кров. Просто на очах вона втрачала червону барву, міняла її на зеленаво-синю, далі на темно-синю, аж поки не стала як дьоготь. Вселенська ніч налягла на плавні велетенським крилом. Й одразу засвітилися на небі білі лампади, й саме небо мовби опустилося вниз. Кричав десь у траві деркач, сюрчали коники, якась пташка верещала в кущах по той бік озера. Пролунав глухий виплеск — скинулася велика риба... Кирило докурив люльку, вибив її об вербу й забрався під полог. Ждан лишився на вербовому прикоренку. Сидів над водою довго. Вже викотився з очеретів круглий, як днище в бочці, місяць, вже доспівали останньої пісні голоколінчики й розбрелися спати — хто під полог, хто в курінь, вже й зорі примеркли, а він все ще дивився на темну воду й стискав руками задерті до самого підборіддя коліна. Пугали десь у північній стороні пугачі, й пугало його серце, смуток накотився, аж хотілося плакати. Почував себе бідним сиротиною, маковою зерниною, загубленою в темному морі ночі, билиною на чужому полі. Нікого в нього немає — ні батька, ні неньки, нікому він не потрібний, навіть братові, Митрофанові, який кує чужим срібним молотком свою неправу долю, а його долю обпугують пугачі. Бач, розшаленіли, як скажені. «Ніде мені гнізда звити і діточок розводити», — чомусь крутилося на думці. Знову й знову думав про Митрофана, але безнадійно, думка проскакувала, як риба з порваної сіті. Що спонукало Митрофана до зради товариства, і як він зважився на таке, й чим йому остирилася Січ? Сподівається там, у Гетьманщині, посісти високий уряд і маєтності? Напевне. Тут він маєтностей мати не може й уряд його невисокий. Та й з того будь-коли можуть прогнати. Либонь, добре, що він, Ждан, назвався ін-

шим прізвищем, і ніхто не знає, що Митрофан — його брат. Сам Митрофан зажадав того, — мабуть, боїться, що дознають, звідки прибув Ждан і кому світив свічки, й виникне недовіра, й потягнеться мотузочок... Митрофан повернеться, і він поговорить з ним... І раптом ясно і страшно осягнув, що ніякі його розмови Митрофанові не допоможуть, що відродити людину неможливо. Він ще довго думав про це, та потім йому спогадався Батурин, спогадався Колиска, спливли на пам'ять веселі Парасоччині очі, й він зронив на коліна дві сльози. Трохи повеселів, пригадавши Парасоччину клятву чекати, доки не вернеться, але одразу ж знову засмутився: хіба можуть такі веселі очі довго видивлятися когось з далекої дороги. Аж рвонувся від тої думки, коли б міг, побіг би по місячній доріжці через плавні до берега, а далі до Батурина. А вона сяяла, а вона переливалася сріблом, манила до себе. Але по тій доріжці можуть ступати тільки янголи. Одвів очі від спокусливої місячної доріжки, дивився на Кінь-звізду, а бачив лампаду в Колисчиній хаті, а під лампадою Парасочку. З думкою про Парасочку й заснув під пологом, прихилившись до Кирилового плеча.

Його збудив Жмурко, але вже по сходу сонця, й наказав допомагати козакам, які лишилися на острові. Решта ж ще з ночі попливли на лиман.

Тільки раз і випало Жданові вставати по сходу сонця. Бо далі закрутився, як судак у верші.

Пізнього ранку вернулися з лиманів забродчики. Поки вони катранили дьогтем сіті, поки розвішували їх на підтиках та вибирали зілля, Ждан і решта рибалок носили величезними кошами під повітку рибу. Четверо різчиків хапали великі, ще живі, рибини, кидали на стіл, ледь вловним рухом розпанахували животи, патрали, розрізували, обтрушували у дерев'яних ваганах сіллю і кидали в інші коші. Ждан і ще п'ятеро носіїв пиряли корзини до велетенських зрізів — солил і вкидали рибу в їдкий саламур, а самі притьма бігли до човна. Й далі чимдуж по тому самому колу, а отаман стояв посередині кола й скіском карбував на ліщиновій лозині кількість корзин та погукував на рибалок. Це вже був не той добрий і сонний Жмурко, який наймав їх біля корчми. Отаманів голос гримів владно, правиця стискалася у важкий кулак, і той кулак один раз вже черконув лінивого рибалку Спудія, колишнього бурсака з Києва. Погукував і кармаш, погукували й солільники, та й сам Ждан розумів: у таку спеку несолоною рибу довго тримати не можна.

Рибалки кружляли по березі, а над водою кружляли, вихрили чайки і білі кричачки, вони хапали риб'ячі нутроші

й мчали з ними понад водою. Один раз Ждан задивився на них, загавився, і кармаш штурхонув його межі плечі. В обід передихнули — кухар наварив риби, особливо вдалася щерба, та й як їй не вдатися з молоденьких сомиків, з судака та лящів. Ждан настільки втомився, що аж перехотілося їсти. До вечора ледве впоралися, сідали до столу по заході сонця, й отаман знову виставив сулію з горілкою, одначе цього разу голоколінчики трапезували недовго. Ждан заснув одразу по вечері. Лаштуючись на нічліг, він сказав Кирилові, що вдосвіта попроситься на лимани, але Кирило його розраїв: там ще важче. Тягнути лямаи — то вража справа, доводиться й у воду забредати, і вплав подаватися, недовго й хвороби вхопити.

— Не подавай голосу, поки тобі не наступили на хвоста. Нехай їй лихо, тій матулі з її лямаи, — так скінчив своє повчання Кирило.

Щерба, яку двічі на день варив кухар Саливон, була густа, запахуша, жирна, риба — смачна, одначе на четвертий день голоколінчики відмовилися її їсти — отаман не поставив горілки. Сьорбали руду, солону щербу Кирило, Ждан та ще кілька рибалок.

— Домова була справляти могорич після кожної тоні, — кричали голоколінчики. — Гаруємо день, а душу закропити нічим.

— Де це бачено — кожного дня могоричі, — відбивався отаман. — А тоді спите на веслах. Охрім учора у воду впав.

Його підтримали непитущі козаки, а також ті, хто пив у міру — на свята та з якоїсь нагоди.

— Така була домова. Так ведеться скрізь, — не вгавали голоколінчики. (Одні вар'ювали за горілкою, інші — од утоми).

— Горілка — що, — сказав козак Кочерга. — Он м'ясо погане...

Ледве вдалося Жмуркові вгвтати рибалок. Одначе коли й наступного дня їм не було чим закропити душі — голоколінчики збунтувалися. Гостроносий, дзьобатий, як журавель, рябий Онисько схопив Жмурка за груди й почав трусити, як грушу. Одначе непоказний з вигляду отаман так шарпонував Ониська, що той завищав, як пес, і поколінкував по траві, завиваючи:

— Руку вломив, паскуда, руку зламав. Бийте його.

Голоколінчики погідхоплювалися, оточили Жмурка. А той бачив, що непереливки, одразу змалів, розводив руками:

— Та хіба б я не дав, коли б не витекла. Вся до крапельки витекла з барила.

Довго ворохобилася цього вечора рибальська громада, довго не вкладалася спати. А ще й небо спохмурніло, сова пугала на дощ — і нахмарило на душах у голоколінчиків, важке безпомілля бродило їм у головах, смоктало в грудях, і готові були на найнерозважливіші вчинки. Колобродилися довго, гомоніли, радилися, що робити. Одні раяли сісти в човна й вернутися на Січ, інші — послати туди отамана з двома веслярами і нехай не вертається без барила з оковитою. Так ні до чого й не домовилися.

Удосвіта на лимані не плавали — спали. Розбудив усіх криком кармаш — бігав по острову й лементував:

— Убили, убили, нехристи, — що ж тепер буде, Божечки! Убили!

Заспані, розкучмані, стовпилися рибалки біля отаманового куреня. Туди зайшли Кирило й ще двоє козаків. Жмурко лежав на примостці з вибалушеними очима, одежа йому на грудях запливла сукровицею. Ще й був припечатаний до примостки гострими рибальськими остями, вони стриміли з шиї. Таке бузувірське вбивство приголомшило рибалок. Стояли притихлі, знічені, поопускавши долу очі. Декотрі кидали косяки на Ониська. Той рвонув на грудях темну полотняну сорочку, роздер до пупа:

— Не я, не я, чого вирячується. Я спав. Нехай он Пилип скаже.

Пилип мовчав, мовчали й інші рибалки. Бо ж і справді не знали, хто вбив отамана. Об тім вчинить дознання січовий суддя. Одначе нікому не хотілося чекати дознання, ставати перед судом навіть свідками. Та й спробуй доведи, що ти не винуватий. Всі були на острові, всі спали, й хтось один не спав. А що, коли судді та підсудкам приверзеться, що вбивство вчинили всі авулом або й хтось один зі згоди ватаги.

Звичайно, суддя зажадає присяги на хресті та Євангелії. Перед присягою на животворнім хресті не встоїть найбільший злочинець. Проте могло статися й таке, що вбили отамана комишники. Припливли на човні і вбили. В таке йметься мало віри, а проте... Тоді суддя вирішить, що рибальська ватага в змові.

Рибалки розбилися на гурти, гомоніли. Декотрі переходили від одного гурту до іншого, було видно, на щось намовляли рибальську громаду.

Й таки намовили. В підполудні повантажили в байдак сітки, всю, яка була, сіль і весь харчовий припас і відіпхнулися од берега. Вони пливли в Прогної, до моря — на Кінбурзьку косу. Там улестять якогось агу, він дасть їм

ярлика, й ловитимуть рибу на морських озерах-лиманах, якщо татарські ватаги не виловлять їх самих. А може, й не допливуть туди, повернуть до слобідського берега та продадуть човна і увесь рибальський риштунок. Ждан підслухав — таки збиралися йти до моря, а якщо вдасться, то аж на Кальміус, до донців.

На острові лишилися кармаш, двоє деменщиків, Кирило та Ждан. Під обід кармаш і деменщики поклали в сіткового човна Жмурка й теж одплили од острова. Плавба їм клалася важка — супроти течії, супроти ночі, з покійником на сіні. Кликали Кирила з Жданом, але Кирило відмовився, за ним не сів у човна й Ждан. Ще раніше, коли посунув по воді байдак, Кирило сказав Жданові:

— Тобі, хлопче, з ними не по путі. Якщо хочеш — тримайся мене.

— Ви ж там на нас окріп не лийте, — гукнув на прощання кармашу і деменщикам.

— Чого нам на вас його лити, — розважливо мовив кармаш. — Ясна річ, ні ти, ні хлопець на таке бузувірство не важилися б.

— Спасибі на вірі, — сказав Кирило. Вони лишилися на острові вдвох.

— Лаштуймося ж у дорогу й ми, — мовив, коли човен із зарізаним рибальським отаманом сховався за кугою. — Краще б переночувати в курені, азиж блукатиме по острові Жмуркова душа.

— Куди ж ми поправцюємо? — запитав Ждан.

— Є одне містечко, — невизначено відповів Кирило. — І стоїть там дуб дулавий, нікому не винуватий, не жне, не молотить, а готовеє колотить, дасть їсти-пити й нам заробити.

Ждан згадав білих крячків, і йому стало сумно. Пхалися вгору проти дніпрової течії малим задирчатим човником й першу ніч перебилися на острові Британі проти Скарбної, серед піщаних кучугур і розкопів, які лишилися од старого городища. В розкоп-канаві розклали невелике вогнище і зварили в казаночку юшечку з окунів, яких Кайдан наловив на п'явку під очеретом. Деякі розкопи на острові були недавні, й Кайдан сказав, що робили їх запорожці, шукаючи скарбів. Серед січовиків є чимало таких, які вдовбуються в старі могили й підкопуються під печища, а також шукають скарби за допомогою цвіту папороті, розрив-трави або чарівної палички. Тих скарбів чимало закопано в степу — ховали їх татари при втечі, й козаки також, і прибиші, які потім гинули самі, — чимало їх і по урочищах та старих селищах.

— На цьому самому острові і я колись длубався, — сказав байдужим голосом Кайдан. Він лежав на боці біля вогнища, червонуваті відсвіти грали на його великому, круглому, бровастому обличчі, і від того воно здавалося вельми грізним, застрашливим, якби не знав, що той твар до доброї душі Бог дав помилково, забоявся б. — Блукав тут по острову жовтий, з білими очима бездомний пес і все сівав на одному горбочку, отамо за розкопом, — вказав у сутінь ложкою Кайдан. — Я й присочив те місце. Але цвіту папороті не знайшов, хоч цілих три ночі просидів на клечальній неділі в лісі, й саме через те... Лежу я за кущиком у долині, а пес на горбочку сидить. Ніч — ні темна, ні світла, я ту псюку ледве бачу. Коб же, думаю, не розворожив скарбу, й тихенько до нього: «Цюцю, цюцю». А він мені улад на відповідь басорою: «Кирику, Кирику». У мене й чуб дрітням, а все ж лізу до нього. Він гарчить, і я гарчу — обдурити його хочу. Схоплю, думаю, за хвоста, а тоді вже без приворотного зілля скарб з нього витрушу. Й таки схопив. І трусонув. Тільки він як рвонеться... Одне слово, не втримав я його, а вранці прийшов на те місце, а там ковляшки собачі. Білі. Я покопався під ними й викопав кінського черепа. Либонь, приворотень на тому коні їздив. Якби була в мене розривтрава, перевернув би я той череп на доброго коня, а так...

Наплів кошів Кирило Кайдан, сам небавом висвистував носом «журавля», а Ждан до ранку не склепив повік. Все йому увижався жовтий пес з вишкіреними іклами і кінський череп. А потім подумав, що в отаких ось місцях уночі люблять бродити покійники, всілякі упирі, та й просто всі ті, хто помер без каяття. Ясна річ, всі косоокі помирають без каяття, а це ж їхнє городище. Підлізе такий з ножем у вищирених зубах...

— Бр-р-р!

І зітхав теплою хвилею Дніпро, й плакав десь куличок, зовсім як грішна, вигнана з раю душа.

— Ти мені такого не розкажуй проти ночі, — попросив уранці Кирила. — Не спав я зовсім...

— Отакої, — щиро здивувався Кирило. — Треба було перехреститися тричі і «Отче наш» прочитати. Ніяка нечисть не чрепиться.

Наступного вечора обоє умлівали біля гречаників із сметаною і наваристого бобівника, якими їх пригощала шинкарка Ївга Гноїха, чорноока молодиця років тридцяти, її корчма стояла неподалік від слободи Сірій Камінь, що над річкою Сурою. Біля корчми шамралось чимало всілякого непевного люду, казали, що Гноїха переховує крадене, а то

й самих крадіїв, і підторгує порохом та набоями. То, може, й неправда, що в Солодкій корчмі (так вона називалася) можна було розжитися на шльонські сукна та кожухи, зате медами корчма славилася. Й не тільки медами. Недарма — Солодка. Скрізь по запорозькому пограниччю попритулялися такі корчми. Їх намагається згладити гетьманська сторона, — збираються в них всілякі збродні, звідти найлегше добути в саму Січ, — запорозькі діди теж киплять проти них, насилають команди, і, якщо вдається, ті сплюндрують корчми та шинки дотла. Бо славляться вони своєю нецнотою, там завжди валасається кілька дівчат, що їх називають хльорками, або потіпахами. Про людське око вони вважаються шинкарчиними наймичками, а насправді справляють і іншу службу. Й летять у ті шинки запорожці, наче мухи на мед. Та й де ще погуляти козакові, куди подіти заморські таляри, єфимки, чехи, якщо їх у чересі, аж пузяці важко! А вже як налетять такі молодці після походу, то не підступись ні гетьманська, ні запорозька варта. Шинкарку і її наймичок в обиду не дадуть. І ходить тоді корчма холодом, ламає тесовії мостини гуртовий гопад, троїсті музики міняються щогодини, меди ллються, наче дніпрові води на порогах, і у всіх, хто в тих шинках побував, ще кілька днів по тому злипаються губи і гудуть у голові солодкі джмелі.

Зруйнує варта корчму — вона небавом вирине в іншому місці. Спочатку як маленька земляночка... Далі — хижа. А далі й дім з кружганком, на дві половини, із світлицею і горницями, з льодовнею і стайнею, з коморами та прикомірками. Саме такою й була Солодка корчма.

Солодка шинкарка в голубому очіпку та жовтих ботах липнула до Кирила, й він не одводив її рук, одначе спати пішов не у ванькир, куди вона його кликала, а під повітку на сіно. Задушливо пахла лепеха, пахло вишневим клеєм — вишні посихлялися на стару повітку, — дроком. Кайдан крутився, не спав, а тоді сів і набив люльку, заходився викрешувати вогонь.

— Як кресь — так і єсть, — казав він, хоч насправді трут не запалювався. — Як кресь — так і єсть.

— Повітку спалиш, — мовив Ждан, він думав про Ївгу та про Кайдана, йому здавалося, що Ївга звідкілясь знає Кирила, одначе не зважувався запитати. Врешті таки не витримав:

— Здається мені, міг би кластися не тут.

Кирило хмукнув, аж іскри з люльки сяйнули увсібіч.

— Кластися не справа, а от встати. Знаю я цю Ївгу і сестру її, Вустю, знаю теж. Я ж бо з недалеких країв. Звід-

там, — махнув рукою в північну сторону. — Вустя була вдовою, жила в слободі Сірий Камінь. Всю ту весну, — а було це, як сарана йшла, — я поганяв чернечого плуга, а на літо найнявся до Вусті Гноїхи, вона була вдова й при статку. Й захотіла мене Вустя на собі одружити, і я на те хилився, а тоді приїхала Ївга й того нашого горшка розбила. Була молодша й краща, а того, що давно не статкувала, волочилася з чумаками і козаками, я не знав. А коли дознав усе про її славу, вривав поли. Тепер же її зовсім одлучили од людської честі, шкода на те, — зітхнув, — бо ж бачиш, яка чорноброва й вогниста, оце зустрів — і щось аж затанцювало в серці.

— Мав з нею спілкування? — по-парубочому гаряче запитав Ждан.

— Про своє цнотливе мешкання не маю тобі давати виводу.

В п'їтмі жевріла люлька, Кирилове обличчя здавалося червоним.

— Чого наймався до вдови? — знову запитав Ждан в надії таки почути щось з того, що за сімома печатями. Як і кожного молодого, дужого парубка, його змагали думки про гріховне, хоч він і соромився їх, й відкараскувався од них.

Кирило вийшов з повітки, вибив у траву жар з люльки, розтоптав його каблуком. А коли вернувся та ліг на сіно, заклав під голову руки й розповів невеселу повість.

— Валасаюся я по світу давно. А сумні мої пригоди почалися за кілька літ до знайомства з Вустею. Я справді з недалніх місць, тільки з тогобіччя, зі слободи Веселої понад Ворсклом, ми туди й прямуємо. Прізвище наше Шохи, це вже на Січі в Кайдана перехрестили. Бо розірвав кайдани, од турків привезені. Сказати правду, нікудишні трапилися кайданики... Були в мене батько та мати, мали ми кілька-надцять десятин поля та луків і трохи худібки. Та якось батько поїхав до лісу і набрів на місце, що означилось — просіло. Й викопав з тої ями три сувої полотна та дві штуки сукнини, кілька четвериків гороху, кілька пшениці та жита, кількоро кожухів. Ще й намисто з московчиками, яке коштувало десять кіп литовських. Я найдужче те намисто запам'ятав. Бо воно на матері було, коли Шкута з осавулами прийшов. Ще мати не хотіла його одягати, а батько напосівся, знав-бо: з дівочтва ще таке намисто на мислі в неї було. Коралі й монети золоті — московчиками звані... Батько думав, що те добро — прибишів, складка злодійська, або ж нічийне: тоді багато людей у лісі приковували свої статки од татар, а по татарським вигубленні

вони в землі лишалися. Так він подумав ще й через те, що жито і пшениця встигли підіпріти, а горох потемнів — довго в землі лежали. А виявилось, все те добро одного нашого сільчанина, Шкути, того ранку він навідався в ліс і по сліду од коліс прийшов до нашого двору. Тасьма свіжа була, по росі. А по тому й понятих привів... Недовго батька судили, вже того ранку віддали під киеве карання. До вечора він помер. А я набрав у шапку жару й до Шкути в стодолу одніс. Згоріло все — хата, й клуня, і хліви два, і вся його худоба попелом сіла. Шкута вказав на мене, став я перед сотенним урядом, поклав на Євангеліє руку й не одважився сказати неправду. Судді вчитали з книг своїх, що маю за законом бути вогнем скараний, тобто живцем згоріти. Й запитали вони, судді, Шкуту, чи стоїть на тому. Шкута довго мовчав і не важився. Сказав: «Ні».

Кайдан на хвилину примовк, і Ждан виразно, мовби сам стояв у сотенній канцелярії, побачив молодого хлопця Кирила і дебелого, півтора аршина в плечах, Шкуту в киреї. Похилив козак сиву голову, задумався: як послати на вогонь молодого хлопця!

— Тільки сказав Шкута, щоб я зійшов зі слободи й більше в неї не наVERTався. От я й валасаюся по світу вже цілих п'ятнадцять літ. А розказав я це тобі, хлопче, бо був у мене побратим молодий, Лавріном званий, й шез він десь з лиця землі, а ти мені чимось його нагадав. Ну... лицем тобі до нього далеко, у тебе пика, вибачай, трохи не вдалася, а Лаврін гарний, ще й ціну собі знав. Не ображайся, бо, либонь, він уже мертвий давно, а мертві завжди кращі за живих. Прибився ж я до голоколінчиків, бо всі гроші, які мав, прогуляв у отакій самій корчмі, — зізнався щиро. — Й сам не зоглянувся, як те сталося. Та ще підсусідився до мене один фертик... Давай, каже, спочатку погуляємо за твої, а потім — за мої. А тоді зіслиз, як сніг торішній.

Кайдан розповідав без жалю й оскарги, тільки мовби дивуючись самому собі, як це такого дошпетного козака обвів навколо пальця якийсь джигунець. Він зітхнув і підпер рукою шоку:

— Мабуть, я таки волоцюга, через те й волочуся по світу, а от дивно, що сниться мені тільки рідна хата... Заплющу очі — й бачу її і все подвір'я... Переступиш перелаз — вже можеш сідати на призьбі. Призьба лісяна, жовтою глиною мазана, ще й мальви попід нею червоні, аж гарячі. А трохи далі, в праву руку, хлів на двоє дверей і саж, за ними комора, і в самому кінці двору — клуня. Двір широкий — коні можна вигулювати на ньому — й зелений-зелений. Дві груші рос-

ло посеред нього, а сад у ліву руку од хати, аж за клуню, березами обсаджений. На груші горлиця туркоче...

Якийсь час лежали, вкутані мовчанкою. Ждан думав про Кирила, розколупував його в мислі й не міг розколупати. Що за чоловік? Добрий душею, лагідний, справедливий, немовби й не лінкуватий, а кубельця не звив, статку не зібрав. І тут йому добре, й там незле. Чимало тепер люду бродить на шляхах-дорогах, але ті не такі. Волоцюги або старці. Одні сподіваються прожити легким коштом, інші інакше не можуть по причині бідності або каліцтва. А Кайдан здоровий, як лут, і на чуже не ласий.

— І все-таки чого ви, дядьку, не прибилися ні до якого берега? — зненацька запитав Ждан очужілим голосом. — Валасаетеся по світу...

Кайдан підвів велику, що її робила ще більшою кошлату шапку, голову.

— От ти який? — мовив здивовано. А тоді задумався й мовчав довго. — А я багато разів брався за якесь добре діло, — сказав розважливо й тихо, — завжди кінець його був фатальний. То пожежа, то падежі худоби, то ще якесь лихо. Двічі сватався, й одну наречену спіймано на крадіжці, а друга за три дні до весілля одмінила своє слово й оддалася за старого багатого хуторянина. Й тоді я зрозумів, що долі мені не буде, і всім, кого прикую чепкою до себе, попсую життя, й вирішив звікувати вік самотиною, вольним козаком у злагоді з людьми, і Богом, і совістю. Не пробейкав я свій вік, на що ти натякав, а оддав в служіння товариству, яке саме служить богоугодній справі захисту землі нашої. А що прогуляв який гріш у корчмі чи заночував у нецнотливої удовиці, за те дам одвіт Богові, та й гріхи це невеликі. А потім — невсидний я. Кортить мені дорога, кортить побачити схід сонця, у кожному новому місці він інший, кортять нові люди і нові краї ваблять мене. Прилучся до якогось місця, до людей, спізнаю їх, побенкетую з ними, й хочеться знову кудись. Отак і блукаю, я наблукавшись, вертаюся на Січ. Щоб ти знав: немає в світі нічого кращого за дорогу та за волю, тільки всю, без ущимки. Я не винуватий світові, в рівнім ми з ним рахунку й з людьми також, через те й не нарікаю ні на кого, й ні від кого не сподіваюся користі.

Ждан слухав, затаївши подих, йому зненацька відкрились зовсім не відомі закомірки в людській душі, такі, про які й не підозрював ніколи, бо сам увесь вік доконечно залежав від світу і людей, пручався сліпака й ранився боляче. Він не міг скласти остаточного виводу оцій Кайдановій житейській мудрості, відав, є в ній щось справедли-

ве, од Бога, а щось і од лукавого, хоча б те, що всі так жити не можуть, — інакше не було б самого життя.

Отож щирий і добрий козак Кирило йде по життю са-мопаш, але має в тих своїх блуканнях певний смисл. Щось його кличе, щось його вабить, мабуть, то таки вабить його на свої шовкові трави воля, яка завжди має в нашій уяві нові й нові одміни, а справджується одним і тим й через те не може задовольнити нас.

Над Ждановою головою був вирваний стріпок, і парубок бачив у дірці шмат неба й зменю зірок, ясних та чистих, які, однак, злякано тремтіли. На мить Жданове серце стислося, й він подумав, що увесь світ ми бачимо через вирваний стріпок і в небі скрізь панує тривога, вона переслідує людину все життя, воно й складається з неї, а щоб хоч трохи пом'якшити її, треба збудувати свій дім і сховатися в ньому од усіх принад і турбот цього світу. Але, мабуть, це не справжнє життя, та й не судилося йому того, бо власного дому не бачить навіть у снах. Ждан хотів запитати в Кирила, чи бував той у його краї, але Кайдан раптом голосно плямкнув губами й сказав:

— Кат його візьми, спати, бо путь наша ще довга. Й не думай про те, що я тобі розказав, коли вже нетерплячка — думай про Ївгу: вона приступна для всіх і в мислі, і на ділі. І наймички її приступні.

Кайдан заснув, а Ждан думав, але не лише про Ївгу, а й про нього ж таки, Кирила. Не міг розгадати козака, не міг його розлузати. Ніби ж простак із простаків, але й з якоюсь маленькою хитрістю, поступливий, а за тим чаїться сила, яку страшно розбуркати. А ще йому подобалася в Кирилові якась особлива безжурність, надія на завтрашній день і долю, що таки ж не дасть загинути.

II

Наступного дня вони переправилися на правий берег Дніпра, а ще по кількох днях прибилися до слободи Ониськи за Ореллю, в пограниччі з Гетьманщиною; саме туди, до млинів на річці Щириці біля Ониськів, і прошкував Кайдан. Тут також знали Кайдана, й мельник Федір Пиво найняв його до кінця року лоточником. Він не хотів брати Ждана, одмовлявся тим, що в нього й так багато челядників — «мнуть ханьки», але Кайдан сказав, що сам на млинах не залишиться, й Пиво врешті згодився і на Ждана. Млинів було два, один о шести колесах — чотирьох борш-

номельних і двох ступних з фалюшами, і один менший — о двох борошномельних колах. Млини стояли один біля одного на довгій-предовгій греблі. Річечка ніби й невелика, але обабіч — в'язкі болота, через те й гребля довга. Під'їзд до млинів тільки з одного боку — од села, другим своїм кінцем гребля впиралася в болото, а за болотом зеленіли луки, які весною вода заливала аж до сизої смуги лісу. На острові також стояли дві комори і хата на дві половини, в одній спали хазяїни — Федір Пиво з молодшим братом Левком, у другій — наймити. Над хатами, над млинами шуміли осоки і верби, осоки та верби росли і вздовж греблі.

Гарне було те місце, як майже всі місця на Україні.

Широко слалася долина з болотами й луками, тихо плинула чиста вода спокійної річечки, в ній відбивалося ледь підсинене — як у доброї господині хата — небо, й стояли запахи дикої м'яти та рогозу, й ширяли ластівки по долині. А на горі ліворуч — невеличка слобода Ониськи з церквою посередині, довкруг дерев'яної церкви росли сосни, в них вона стояла, як у віночку. Село невелике, але є школа й шинок, і в селі багато гарних дівчат, а парубків мало — парубків забирали безконечні війни, у яких спливала кров'ю вся Україна. Здавалося, в такому недалекому пограниччі з ордами взагалі немислиме життя православного люду, однак люди якось жили, ще й татари вже багато літ не сягали Ониськів — село прикривали з півдня запорозькі залоги.

Вечорами над слободою витав дівочий спів. І тоді Жданові не спалося, гаряча кров бродила в жилах, спалахували палкі видива, й спливало перед очі кругленьке Парасоччине личко, й думав Ждан, чи ж він хоч побачить її коли-небудь. Цвіллю вкривалися його мрії, по дорозі на Запорожжя думав: засягне дещицю грошей, вернеться в Батурина звитяжним козаком (заграє конем, це — насамперед), забере Парасочку, й поїдуть з нею на Слобожанщину, куди заохочують український люд слобідські полковники, там, кажуть, дешеві землі й можна зіп'ястись на власне господарство. Полковники і російські воєводи поставили од татар захисні городки й укріпили пограниччя, й ніхто там не вимагає паперів — хто ти й звідки, оселяйся, ори землю, народжуй дітей — підданих його величності білого царя. В слободу на колодки Ждан не ходив — соромився своєї бідності, свого виду, своєї незугарності.

Не ходив він у село і вдень, навіть у неділю товкся біля млинових ступ чи ж ставив ятірці по річці, — бо й чого туди піде, що йому там робити? Ні родичів там у нього, ні приятелів, а з чужими людьми Ждан заводити знайомства не

вмів. Кайдан же — навпаки, мовби й не набивається нікому в дружбу, одначе всі мають його якщо не за приятеля, то за доброго знайомого, хоч, може, бачилися один лишень раз на віку. Те, що Кайдан частенько споряджався в село, Жданові байдуже, а що почав заникувати в шинок — непокоїло. Зіп'ється козак, а словами ходить, як і ногами, — тільки прямо, ще вскочить у якусь халепу. Таки не звук він обходити ями та пнища, й багато знає, і часто втелюшується не туди, куди слід. А мовби й розумний, і дошпетний, і хитрий. Кирило вже знає майже всіх у слободі й розказав Жданові, що сотник у слободі — зух і крутий, зайшлий здалеку, — зумів отуманити колишнього старого ониськівського сотника Зуба, запав у його мислі байками, що має свій хутір і худобу десь аж за Києвом, і очарував його дочку, одружився з нею, посів сотництво, а тоді виявилось, що немає в нього ніякого хутора — гольтіпака, тільки вбрався в пишнії шати, поведенції шляхетні знає, й заходився виживати Зуба з власного обійстя, й билися вони з тестем на шаблях, і рубонув тесть зятя так, що ледве й дух з нього не вибив, ще й досі той не оклигав, а сам Зуб у сирому льосі — секвестрі — сидить, а ще там сидить гвалтівник з чумаків — згвалтував у житі молодицю, — теж суда дожидається. Ще Кайдан сказав, що пирятимуть вони з Жданом мішки з мливом до пізньої осені, а тоді подадуться на Січ, щоб на башлівці пристати до якогось зимівника або вигідно найнятися до когось із сиднів — у гніздюків робота важка, й небезпека краєм їхнього поля ходить, одначе й заробітки значні. А може, вироїться похід у краї басурманські, то вони пристануть до війська. Ждана дивувала безпечність його нового товариша, а також те, що той не кладе у мислях далекої тасьми, живе недалекими днями й не збирається нічого в своєму житті міняти. Либонь, уже звук, отак і козакуватиме до старості, аж поки не одвезуть до козацького шпиталю або не складе на Дикому Полі голови. Й не сниться йому ніколи власна новенька хата — нехай навіть маленька, вистарана всім життям, з кружганком і високим димарем, з квіточками в горщиках і черепочках при вікні, з мальованими по комину голубами й рядняною наміточкою, що нею завішена піч, а з печі пахне борщем і гречаною кашею на підсмажених вишкварках. І од тієї думки своїм малим розумом Ждан дійшов до думки більшої, значнішої — про те, що й оборонити всі ті розкидані по обох берегах Дніпра хатки тільки звідси, з Січі, незмога, що обороняти їх треба з усіх боків, а без того неможлива вітчизна. Кріпко думав над тим молодий козак, сидячи на старому вербовому пнищі та спо-

стерігаючи, як від одного верболозового куща до другого перебігають по рясці й лататті маленькі дикі курчатка, такі легкі, що їх утримують мізерні листочки ряски. Іноді з кущавилітала доросла курка й розпластанюю ганчіркою падала в другий кущ, по тому звідти долинали неголосне покохкування та покиркування. Воно не вмовкало навіть тоді, коли біля млинів злітав голосний гомін і починали крутитися зі скрипом водяні колеса, перекидаючи воду, невпинно прошкуючи вперед і... залишаючись на місці. Перекидають вони її перед Ждановим зором вже півтора місяця.

О цій порі крутилися не всі камені — здебільшого працював один млин. Ось почнеться молоча, а там приспіють весілля, храмові свята з паляницями та пампушками, коржами та пиріжками, тоді й обидва млини не впоруються з горами мішків, які лежать на помостах, чекаючи своєї черги.

Одначе в п'ятницю запрацювали всі камені і всі ступи — прибула козацька валка на дев'ять підвід. Невеликий острівець сповнився гомоном, цьвохканням батогів, скрипом коліс. Козаки повипрягали воли, а самі взялися носити на помости важкі мішки з житом та пшеницею. Вони подавали їх на кіш, а Кирило зі Жданом та ще шестеро наймитів великими дерев'яними совками черпали ще гаряче борошно й набивали його товкачами в порожні мішки. Запах млива був особливий, олійно-густий, приємний, дуже мирський і подобався Жданові. Як і запах коломазі, якою ватаг валки мастив колеса воза (він уже розвантажився). Робив це ватаг дуже повільно, підважував спиною полудрабка, зсував колесо на самий край осі, мастив вісь, далі кльоцав квачем у ступицю, насовував колесо назад і втикав притику. Знову піднімав спиною воза, прокручував колесо і аж тоді брався до другого. Припорошений борошняною віхолюю, з білими од борошна вусами, походжав по помосту Федір Пиво і вдоволено погукував на наймитів:

— Хутчій, Ждане, перебирай ногами.

...Ждан ішов по скрипучих дерев'яних сходах угору, на його плечах — велетенський мішок, що так і водить, так і хилитає парубком з боку на бік, і випорскує з пальців коротко зав'язаний чуб, і гарячий піт виїдає очі. Одначе не біда. Скине мішка, витре піт — і знову до воза. А під возами лежать запорожці, палять люльки, гомонять, в обід до них підсяде й Ждан, увечері також, і вже наслухається вістей з усього світу, і знатиме він, що діється в гетьманській столиці, і в Москві, і навіть у Відні. Мудрі люди запорожці: мандрують по всіх світах, розставили по всіх перевозах застави, й ловлять у митні сіті свіжі вісті, й засилають своїх

вивідників у далекі степи, а чого не знають, те домислюють, та так, що іноді й не одвієш правди від домислу. І водиться у них — що знає один, мусять знати всі, навіть в отамана немає од війська таємниць. Вже й зараз Ждан носив під мокрою чуприною стільки новин, що вони терлися одна об одну, як жорнові камені. Перша — Січ написала нового незичливого листа гетьману Івану Самойловичу, друга — йдеться до великої війни царя московського з турками, третя — цар московський хиріє, й невідомо, чи одужає. І всі звістки важливі й такі великі, що Жданові не охопити їх своїм розумом. Побреде в Самойловичеві палати (приплющить очі й бачить кожну світлицю), а вже треба мчати конем під Чигирин, де поставив свого намета князь Ромодановський; зникне в намет, а звідти — прямісінько в царські палати, й плутається в них, а досягнути до царя не може.

Він саме заходив з мішком на плечах у млинові двері (а думалося, що в позолочені двері до палати, в якій спочиває цар), коли раптом ним щось труснуло. Спершу навіть не зрозумів, що то якийсь крик, якесь збурення (може, сталося щось з млином?), а коли скинув з плечей мішка і вибіг на ганок, побачив, що всі запорожці стовпилися біля возів і зорять у бік села, й що двоє челядників чомусь кинули мішки просто на землю, й один мішок репнув, і з нього жовтими струмками тече просо. В селі калатав дзвін, і скакали якісь вершники, і з того боку села вставав чорний стовп диму. Ще й тоді Ждан не осягнув усього до кінця. Та враз у дверях за його спиною хтось прошепотів: «Татари» так страшно, що Жданові аж поповзли по мокрій спині колючі мурашки. Багато разів чув про напади татар, вже й сам ходив край Дикого Поля, один раз навіть бачив татарську тасьму, одначе все те було наче в казках, було з кимось, а не з ним, а все, що діється не з тобою, і страхає, й холодить серце інакше. Думка про полон, про смерть змигнула, як блискавиця. Хтось із козаків кинувся запрягати воли, але його припинили:

- Куди?.. Осліп...
- Вони нас не бачать, — мовив Пиво.
- Зараз побачать, — сказав Кайдан.
- Запираймось возами! — загукали козаки.
- Валіть осокори! — гукнув Пиво.

Запорожці тягнули вози, ставили їх упоперек греблі, зв'язували мотуззям колеса. Двоє наймитів пиляли велетенського, в два обхвати, осокора. Ждан теж метушився біля возів і весь час поглядав на село. А там чинилося щось страшне. Горіло вже в кількох місцях, і стояв ле-

мент, і лунали постріли, й густо з'юрмилися на краю села темносірі вершники.

— Люди зашпунтувалися в церкві, — сказав хтось з козаків.

— Не роззявляйтесь! — гукнув Кирило.

Він порядкував на греблі. Йому допомагав Пиво. Аж тепер Ждан зрозумів, що було в дубовому прикомірку біля млина. На дверях того прикомірка завжди висів великий замок, і стежка до нього заросла моріжком. Тепер звідти виносили янчарки, і самопали, і карабіни, і величезну, на тридцять фунтів, гаківницю, викотили дві бочки — одну з порохом, другу з набоями. Бочки поставили за млином. Запорожці вкладали у череси кулі, набивали порохом роги, кидали на траву киреї і все те клали на них. Сипали жменями кулі просто на киреї, мідними мірами міряли порох.

Увесь цей час Ждан поглядав на село. Водночас голова мовби сама поверталася назад, туди, де гребля впиралася в болото... Перейти болото, перейти луг, а там — ліс... І було соромно тієї причіпливої, нав'язливої думки, й не міг від неї відкараскатись. Воли — не його... Чого має гинути за чуже добро.

Либонь, ті його позирки помітив Кайдан і кинув Ждана своїми словами в панічний сором:

— Татари поставили під лісом засідки. Вони хитрі... Бачать, що ми в пастці.

Це справді була пастка. Жданові враз стало страшенно тужно, й він обвів сумними очима шелюги, річку, де стояли його ятірці й де біло цвіли лілеї, яким не було ніякого діла до татар і до всього іншого, що чинилося в усьому злому світі. В бік села Ждан намагався не дивитися. Та враз там скоїлося ще щось, й мовби вітер прошумів на греблі, й погляд сам метнувся вподовж дороги. Ждан здригнувся. Від велетенського гурту (навіть Ждан розумів, що саме там стояли татарські ватаги, ординці купчилися довкола них, як шершні довкола своєї матки) відокремився сірий клубок і покотився по дорозі до греблі. Висипали вершники. Скільки їх було — Ждан не міг осягнути, бачив — багато. Він чомусь на мить заплющив очі. «Ну ось...», — а далі думка урвалася, як перетята ножем линва.

— Приготуватися! — гукнув Кайдан. — Валить осокора.

Швидко завжикала пилка, почувся тріск, велетенське дерево похитнулося й повільно, неначе збиралося злетіти вгору, похилилося в бік греблі. Важко гухнуло, зеленою хвилею ще раз шугонули вгору віти, шугонула курява й на мить закрила виднокіл. Коли вона вляглася, Ждан побачив, що

дерево накрило майже всю греблю, лишилася тільки смужка понад водою. В ту вирву черідкою полетіли вершники, Жданові вони здалися схожими на колючі клубки — люди так низько пригиналися до кінських грив, що їхніх облич не було видно зовсім. Козаки й наймити стояли за возами, щось вигукнув Кайдан, пролунав недружний випал, передній кінь спіткнувся на бігу, беркицьнувся через голову, другий, що мчав поруч з ним, чомусь побіг у ставок, й ще кілька попадали у воду, а деякі падали й на греблю, на них налітали задні вершники, й там утворилося стовписько з людських і кінських тіл. Декотрі вершники, вибиті з сідел, поривалися до возів, інші рачкували назад, татари сікли шаблями зелену осокорину, намагаючись пробити ширшу вилогу, пускали з-за дерева стріли, але козаки ховалися від них під возами, стріляючи крізь віття у татар, кулі вражали їх. Шваркнула гаківниця, по той бік осокового шатрища пролунав вереск, дико заіржав кінь і заалалакали татари, аж Жданові похололо в животі, й він присів під возом. Одначе зборов страх і підвівся знову. Він пальнув зі своєї рушниці тільки раз, далі курок клацав, але випалу не було — Ждан нервувався, сипав на панівку порох, побіг до іншої киреї і взяв ще один ріг з порохом (думав, що порох у його порохівниці відлиг), але чиясь рука забрала від нього рушницю й подала іншу:

— Там випав кремень.

Рука і голос Пива. Рушниця, яку подав Жданові Пиво, була з коліщатим замком, майже нова. Ждан стрельнув просто в зелене шатрище й не бачив, влучив чи ні. Його страх мовби пришерх, мовби прирубцювався, він уже діяв спокійніше й бачив усе тверезими очима. Могутня осокова крона прислужувалася козакам доброю тарчею, але вона прикривала й татар, і скільки їх там, вгадати було неможливо. Крізь віття свистіли стріли, вже один козак лежав під возом, і Ждан намагався не дивитися в той бік — стріла пронизала козакові голову.

Знову шваргнула шмагівниця, зашелестіло листя, а позаду почулася гупотнява й пролунав чийсь розпачливий голос:

— Воли, воли, тпр-р-р, тпр-р-р, кляті.

Нажахані пострілами, воли мчали в другий кінець греблі. Вони добігли до болота й побрели через твані, грузнучи по самі черева, декілька зав'язло зовсім, інші вибредали на сухе, бігли через луг, і там їх переймали татари. Ждана сполохала думка: а що, як татари заскочать їх з того боку. Одначе ця небезпека звідти поки що їм не загрожувала. Якщо татари й полізуть у болото, то втраять сили, й двоє чи троє козаків

*Козаки й наймити стояли за возами,
щось вигукнув Кайдан, пролунав недружний випал...*

перестріляють їх з-за воза. Запорожці — люди завбачливі, один віз лежав колесами до луку у тому кінці греблі.

А в селі й далі точилася битва, носилися вершники, лунали приглушені важкі залізні удари, а потім звідкілясь узялися гарби, вантажені чи то соломою, чи то сіном, і поповзли на гору до церкви. Клубок, схожий на комашню чи гніздо шершнів, зник — либонь, татарські чамбули помчали далі, — тепер попід селом потяглися довгі сумні ключі — татари гнали худобу і людей. А десь після полудня на вершечку горба між сосон спалахнуло велетенське кострище й чорно-сизий дим сягнув неба. Татари обіклали соломою дерев'яну церкву й підпалили її разом з людьми.

Козаки поскидали шапки. Татари в цей час на них налоги не чинили: товклися в кінці греблі.

— Вони довго тут не затримаються, — кинув хтось із запорожців.

— Затримаються на стільки, аби потяти нас, — похмуро мовив інший козак.

Справді, надвечір до греблі підїхали дві гарби з сіном. Татари випрягли воли й погнали їх до села, гарби ж залишилися. Ждан не міг збагнути, що вони робитимуть з тим сіном. Подумав: пхатимуть уперед вози, самі ховатимуться за сіном. Одначе Кайдан розтлумачив те по-іншому:

— Вітер дме з того боку, вони запалять сіно й добуватимуть нас у диму.

Либонь, так би воно й було, але козаків порятувала ніч — на заході з'юрмилися хмари, сутінки оповили землю швидше, ніж татари приготувалися до налоги. Тільки влітку, тільки в степовій Україні ніч спадає так швидко. Сиза імла спершу залила долинки й видолінки, а далі земля потонула в синій повені.

Потонула долина Шириці разом з козаками і татарами, з живими, й мертвими, і тими, хто мав погинути або потрапити в полон. Жорстоким жаривом дотлівала на горі церква, смолоскипами спалахували присохлі від спеки сосни, й тоді здавалося, що то чиясь душа летить на небо. А власна Жданова душа зібгалася в маленьку, схожу на тугий клубочок дратви, грудочку, й обидва кінчики обірвалися.

Татари палили багаття, з суворої глибини ночі, обвіяної легким вітерцем, пливли запахи пересмаженого м'яса і диму. В пільмі пофоркували коні, іноді до того чи того багаття наближалася розмита пільмою постать і віддалялася. Козаки багать не розкладали, виставивши в обидва боки по дозорцю, сиділи біля млина. Нагріта за день земля була тепла, як черинь, і добра, як мати. Пиво приніс горілки і сухої

ковбаси, а також сала і тарані. Закушували мало. Тільки Кайдан кутуляв ковбасу, аж виляски йшли поміж млинами.

— А чого пропадати добру, — сказав він простецьки й хитро водночас. — Нам звідси однак не вибратися, нащо ж лишати нехристам таке заласся. Вони он конину жеруть.

Ждан чомусь розсердився на Кайдана, підвівся й підійшов до возів, став біля дозорця, що сидів, позвішувавши з полудрабка ноги. Тут смерділо згорілим порохом і, здавалося, ще й зараз витала смерть. Двох убитих козаків поховали за більшим млином, двоє поранених лежали в млині. І зовсім недалеко горіли багаття, біля яких вовтузилися хисткі постаті. Жданові здалося неймовірним те, що бачив, що пережив удень. Надто дві татарські налоги на млин і палахкотіння церкви, в якій зачинилися жінки та діти. Про те пекло, про ті смерті (а може, люди повибігали з церкви, того не знав ніхто) козаки не говорили. А ніч визвідилася, неначе перед кінцем світу. Викуваний з ярої міді місяць викотився на саму середину неба; здавалося, його можна дістати списом, можна гукнути й пострахати чоловіка, який тримає на вилах рідного брата: схаменися, побійся Бога і самого себе, того, що береш у душу, ще ж досить усім поля, й трави, й моря, ще ж сонце світить усім рівно, і кожен може вибрати на небі свою зізду. А їх сяяло міриади міриад, на будь-який смак і навіть примху, великі, білі, маленькі, жовтенькі і такі, що ледве мріли, й натрусом, неначе сіль, і купами, як Волосожар, і зажурені, одинокі, як Кінь-зізда, а деякі навіть зривалися й падали в трави — ці для ледачих та жадібних. І захотілося Жданові закричати: чого прийшли сюди, люди, я не винуватий, що народився в цім краї, кожен має свій край, свої землі та води й не повинен зазіхати на чужі. (А вони зазіхають і зазіхатимуть довіку й тим сплюндрують і зганьблять людський рід). Але дужчою за все була думка про те, як звідси вибратися. Й розумів: вони на цьому острові — як табун горобців під решетом. Вогні горіли по обидва боки річки, а крил поки що Бог людям не дав. Попливти по річці... й припливеш прямісінько нехристам до рук. Сховатися десь у куцах — татари обшукають усі куші, та й недостойно це козачого наймення, встид перед товариством.

Упала жовта зоря на сході, вартовий козак перехрестився.

— Може, то вже моя летить, — сказав. Й по хвилі розважливо додав: — І де вони в бісової матері взялися, ці чамбули? Тихо ж було, й сторожа нічого не доносила. І цей край вони завжди минали. Бекети наші стоять по Орелі... Вигубили десь бекет... Вони й вертатимуться цією тасьмою. І нас звідси вже не випустять.

Жданові стало холодно од слів дозорця, й він вернувся до млинів. Козаки лежали покотом.

— Є ковбаса, є люлька — що ще козакові треба, — теревенив Кайдан, і Ждан незчувся, як в отакій скруті всміхнувся од тих теревенів. Але в наступну мить його усміх взявся кригою. Думка не могла нікуди відлетіти, кружляла по острову, наштовхувалася на татарські багаття й безсило падала.

Двоє чи троє козаків перемовлялися (без надії) про те, чи не спробувати пробитися вночі, й самі ж згладжували свої лазівки — ніч стояла ясна, татари їх виловлять, як перепелів. Ждан ковтнув горілки, вона обпекла горло, й він довго пив воду, а тоді й собі вклався посеред козацького кругу. Тут, у крузі, було мовби безпечніше. Підсунувся ближче до Кайдана, йому все дужче подобався оцей великий, оцей ширий, хоч в чомусь і суворий, козак. Ні хитрості в ньому, ані лукавства, ні оскарги на світ, а тільки доброта, й безпечність, і вічна надія на Бога та людей. Цією надією пройнявся від нього й Ждан. І не тільки надією. Думав про Кайдана — й тепліло на серці, і щось там солодко мліло. Ждан подумав, що йому страшенно пощастило: адже таки знайшов побратима, товариша, до якого можна прихилитися і в якого знайти розраду, не виповідаючи своїх болей і кривд. Лихо тільки, що знайшов так пізно.

Запорожці більше не говорили про небезпеку, про завтрашній день, спогадували, що в кого було в житті цікавого, співчували одному козакові, якому з наклепу обрізано поли... Ждан слухав... й незчувся, як несподівано заснув. Пробудився від добрячого штурхана, схопився на ноги, його тримав хтось за руку й шепотів у саме вухо:

— Спиш наче вбитий. Тихо. Виходитимемо. Роззувайся.

Ждан тер кулаками очі й нічого не бачив, а свідомість вже пробудилася, обійняла всю скруту, з якою лягав учора, й щось стріпонулося в серці, а він і далі розглядався й врешті зрозумів, що це йому не сниться, що стоїть він не в млині, що це туман так густо обволік річку й острів. В тумані ворухилися постаті козаків — всі готувалися до переброду.

— Щоб нічого не бряжчало, — шепотів Кайдан. — І не брѳохатись. Черідкою йтимемо. Ти, Викусо, попереду, зброї не бери ніякої. Вийдеш на сухе, ляжеш у траві, послухаєш.

— Знаю, — так само пошепки відказав Викуса — козак зі шрамом на підборідді. Ждан подумав, що це Бог послав їм такий туман, але далеко вперед думку не попускав — боявся. Козаки брали в руки рушниці, мацали себе по одержі, щоб нічого не бряжчало, й тихцем брели в кінець греблі. Обережно заходили у воду, обережно витягували з тва-

ні ноги, тримали для рівноваги руки в сторони. А туман був, як молочний кисіль, стояв стійма, надійно ховав козаків. «Бог послав», — ще раз прошепотів Ждан.

Він чалапав одразу за Кайданом, намагаючись не відстати й не загубитися в тумані; Кайдан ще з двома козаками несли на киреї пораненого (другий поранений уночі помер), вони дали йому горілки, й той спав. Аж тепер Ждан помітив, що в Кайдана висять на шиї чоботи, й пошкодував, що покинув свої біля млина. Ждан обережно пересував у багні цибаті ноги, а сам сторожко дослухався й почував, як понапиналися всі жили, а серце ніби задерев'яніло. Врешті помілішало, осоки ж стали густіші й вищі, незабаром вибейкалися на сухе. Й швидше загойдалися ноші, й швидше застрибали Кайданові плечі, й Ждан шпарко збивав босими ногами холодні роси. Хуркнула десь збоку якась птаха, й враз зовсім недалечко, з лівого боку, пирхнув кінь, а далі заіржав. Те іржання пронизало Ждана наскрізь, він побіг і обігнав ноші, одначе подолав страх і закрокував поруч з Кайданом. Кайдан повернув до нього голову, плямкнув губами — Ждан зрозумів, що той підбадьорює його. Зненацька ліворуч у тумані пролунав схожий на киркання крик, йому відгукнувся інший голос, брязнула зброя, й бахнув постріл. Навіть Ждан зрозумів — то сигнал, їхню втечу розкрито. Тепер уже біг і Кайдан, бігли й інші козаки. Ждан не бачив і не знав, куди вони біжать, тримався Кайдана, який вже не крився, а гупотів, мов розжоханий кінь. Щось цвіркнуло чи свиснуло вгорі, свиснуло ще раз — Ждан зрозумів, що то татари пускають стріли. Враз позаду пролунав зойк, а далі брязкіт заліза — хтось із січовиків уже рубався з ворогами. І в цю мить попереду звелася зелена стіна, козаки, які несли пораненого, шарпонулись праворуч, трохи не збивши з ніг Ждана, — обминали дерева. Шмагнула по обличчі лозина, далі Ждан налетів на кущ, виплутався, пригнувся, шаснув під густе шатрище, ноги йому аж заломлювалися, — втікачі бігли вниз, в долинку, по хвилі бралися вгору, оминули галявину й вискочили на стару дорогу, яка ледве вгадувалася в траві. Знову попереду хиталися широкі плечі Кайдана, знову стрибав у нього на спині один чобіт, аж тепер Жданові спало на думку, що треба б допомогти Кирилові, замінити його, він ступив ширше, і саме в цю мить Кирило похитнувся, якось дивно гойднувся з боку на бік і впав. Ждан кинувся до нього. Кирило й далі цупко тримав у руці полу киреї, а очі його були широко розплющені... й неживі. Козаки, котрі допомагали Кайданові, опустили пораненого на землю й теж посхилялися над Кирилом.

Той був мертвий. Лежав на боці, вивернувши вбік ліву руку, в спині в нього стриміла стріла. Ждан не зміг стримати зойку, а козаки зацитькали на нього, показуючи на мигах, щоби брався за кирею. Ждан нагнувся, звільнив з Кирилової руки зіжмакану полу киреї, але перш ніж піти, ще раз оглянувся. Він чомусь подумав, що Кирило увесь цей час біг мертвий. І ще в Ждановій голові майнуло, що йому самому тепер нічого не страшно, і коли доведеться — прийме смерть, як оцей великий, добрий і валечний козак, котрого послала була йому в товариші доля, та й одразу ж забрала.

Розділ тридцять другий

I

В Туреччині та й на брамі кам'яній
Там сиділи два братчики молодії.
Один сперся на поруча, задумався,
Дрібненькими сльозоньками оплакався.
Другий його до сердечка притуляє:
«Ой стій же ти, милий брате, не журися,
Яка красна Туреччина — подивися!»
«Добре ж тобі, милий брате, говорити,
Коли мені в Туреччині тяжко жити,
В Туреччині нема Бога ані віри,
В Туреччині самі турки, всі безвіри».

Лаврінові снилися чорно-білі птахи, вони стояли на краю гнізда й махали крильми. Птахи вчилися літати. Тільки чомусь були поприковувані ланцюгами. Він мучився, йому стискало груди, й розумів, що птахи не навчатся літати ніколи й що тут просто щось не так, й тоді ланцюги розпалися, а бусли замахали крильми легко та радісно. Це були молоді птахи, вони готувалися у свій перший політ.

Він хотів уїямати першу мить їхнього лету, певно ж, то була найщасливіша мить їхнього життя, він стільки разів прагнув побачити її — й жодного разу це йому не вдалося. Лелечата махали крильми на краю гнізда сьогодні, й завтра, й позавтра, а потім одного ранку він прокидався й чув пронизливий, не такий, як завше, клекіт. Виходив надвір — бачив порожнє гніздо, а молоді лелеки вже ходили ген на лузі, старі кружеляли вгорі й радісно та тривожно клекотіли. То були їхні птахи — його й отаманові. Сірко прилаштував на гребені куреня колесо од гармати, Лаврін допомагав йому. Лелеки добудовували гніздо щороку, воно росло й росло і вже було Лаврінові по пояс. Кожної весни вони з отаманом

виглядали їх з вірію. Коли, траплялося, першими прилітали сусідські лелеки, а гніздо на їхньому курені стояло порожнє, Сірко ходив посмутнілий і все мовби до чогось прислухався.

Але таке бувало рідко. Їхні прилітали перші. Вони легко одбивали налоги своїх дітей, і ті летіли селитися на луг. Там теж чимало бусячих гнізд.

Траплялося, що затишне, трохи перехняблене в один бік гніздо впадало в око з височини й чужим лелекам, котрі рано полишили теплі заморські краї. Небавом поверталися з вірію справжні хазяї й починали одбирати в займанців свою оселю. Лелечі битви Лаврінові доводилося спостерігати часто. Не раз вони бували жорстокі, якимось, те йому запам'яталося надовго, побачив над собою лелеку, що саме летів од гнізда, — з грудей птаха цебеніла кров. Лелека хотів сісти на осокір, але вже не зміг, завис між вітами.

Лелечі бійки Лаврін бачив, а от першої миті польоту так і не вдалося вловити. Мабуть, то велика таїна, вона не любить одкриватися людям. Не відкрилася вона Лаврінові й цього разу. Щось його пробудило од сну, а що — не знав. Ще дихав запахом плавнів, ще стояло в очах чорнобіле видиво, але кам'яниця стисла його міцно, й воно враз затьмарилося, а далі розвіялося зовсім. Доля помаяла перед ним крильми, подратувала волею й вернула назад у довгу кам'яну яму з шорсткими, аж колючими, стінами й маленьким душником угорі. В той душник, либонь, не проліз би й кіт, а він ще перехрещений двома металевими прутами. Відчуття волі й чогось важкого переплелися — Лаврінові аж паморочилось у голові.

Він лежав на сухій перетертій підстилці з морської трави у ближньому від дверей кутку. В протилежному кутку сидів прикований ланцюгом за шию та ногу інший в'язень. Був сивий, як старий лунь, худий і мовчазний, як смерть. Або, може, зовсім не мав язика; Лаврін кілька разів намагався заговорити до нього, той не обзивався. Тінь, а не людина, здавалося, він зовсім не ворушиться. За півтори доби жодного разу не брязнув ланцюгом. А якимось же він їв? Вчора ввечері їм обом принесли осклизлої і смердючої юшки — чорби, потім наглядяч, грек, забрав порожні миски. Мабуть, за довге сидіння притерлись до людського тіла кільця ланцюга, а в людини стерлися звички, пам'ять, уміння говорити.

Лавріна мучила думка: за що сидить кайданник? Чому його не забрали на галери, на якусь іншу роботу, чому не вбили? Хто він? Якби знав, може, одгадав би й свою долю? Але той мовчав.

Лаврін сидів у задушливому підземеллі від учорашнього ранку. Їх з Киліяною схопили в саду на зорі. Киліяна спала, поклавши голову на сніпок прив'ялої трави, він дрімав біля неї, прихилившись до теплого каміння. Того вечора Лаврін думав, що їм треба поміняти сховок. Одначе, мабуть, те не допомогло б. Харіліс все одно вистежив би їх. Шкода, що злегковажив погрозою ницого цигана. Харіліс підбурих на базарі турків і привів у сад аги. Обшарпаних дєрвішів, залитих салом торговців рибою й овочами, голих до пояса носильників у шкіряних капелюхах, брудних погоничів мулів у стоптаних до голої підошви чариках, вирячкуватих, з пергаментними обличчями куріїв гидотного зілля зі схованими під одяг ножами. Вони прийшли помститися за поглум невірного над правовірним, ще раз потвердити шаріат¹, а заразом обпатрати сад аги, випотрошити комори. Вони хапали все, що траплялося під руку; все їстівне пожирали, неїстівне ховали під брудний одяг. Сам ага не вийшов з покоїв, він, мабуть, злякався натовпу дужче за Перехреста.

Лаврін обороняв Киліяну, скільки сили. Їх обох забили б на смерть, якби не прийшла варта. Вартівничі загородили їх списками й перевели сюди, до фортеці Залізний Камінь. Його вкинули в підземелля, що вчинили з Киліяною — не знав. Думка про неї не давала спокою. Адже ж на те, щоб покарали тільки його, не міг сподіватися. В турків вина на жінці більша, ніж на чоловікові. Й від того, що не може нічим допомогти Киліяні, що мовби спричинився до лиха і їй, Лавріна охоплював відчай. Про те, що чекає його — скарають лютою смертю чи прикують навічно до стіни, як оцього чоловіка, — майже не думав. Один раз він уже поховав себе, і якщо в ньому щось ожило на якийсь час — то тільки любов, а думка й далі лишалася в неволі, й не було їй просвітку. Коли б тільки чимось допомогти Киліяні, якось порятувати її. Шкода, що тоді, коли їх вели, йому нічого не спало на думку: треба було намовити Киліяну, щоб сказала, буцім він силою, примусом затягнув її в сад або обпоїв якимсь зіллям... Мабуть, у те не повірили б. А може, й повірили, прийняли виправдання такої гарної дівчини, щоб оддати її якомусь пастухові. Він аж стєнувся од тої думки. Ліпше нехай погинуть обоє.

Лаврін зручніше вмовстився під стіною, підтягнув коліна, вперся в них ліктями, схилив на руки голову. Знову задрімав. Не спав, бо пам'ятав, де він є, але й бачив якесь видиво, а може, то було не видиво, а спомин. Йому приви́ділася стара хата на белебні, над хатою гілляста груша і в'яз.

¹ Шаріат — релігійне право мусульман (тур.).

Більше дерев біля хати не було. Сінешні двері не відчинялися, й мати підстругала сінешню долівку лопатою. В лівому кутку сіней, за дверима, на куцій жердочці сиділо три курки. Одна жовта і дві зозулясті. А з горища дивився вниз рудий лобатий кіт. Він чомусь завжди сидів там, під вінком цибулі, й дивився вниз. Оце вся їхня худоба. Бо ж пан забрав увесь дідівський статок, а їх запровадив у чужу хату.

А в хаті — ткацький верстат, скриня, яка правила їм за стіл, а вночі ще й матері за ліжко, жердка, а на ній кілька лахманин, судник. На суднику — полумисок і кілька черепків. З них вони їли. Верстат займав майже всю хату. Мати була чудова ткаля, ткала дорогі плахти і килими для панського двору, пояси і рушники, але не змогла виткати собі долю. Про лиху долю вона часто співала. Батька Лаврін не знав зовсім, мати про нього нічого не розповідала. На вулиці його називали байстрюком. Він утікав до хати. Там од ранку до ночі стукотіла ляда і бігав по туго натягнених нитках маленький дерев'яний човник. На лаві теж лежали нитки. Мати не дозволяла навіть доторкнутися до них. То були тонкі, дорогі нитки. Від них, од тонкого ткання, мати й осліпла.

Лихі спомини. Убоге життя. І все ж навіть вони обливали йому теплом серце. Зелена груша, три курки, кіт — усе те було його, і маленький ставочок на вигоні перед хатою, а на ньому гуси. Вони — не їхні, але й його. Бо вони — дитинство.

Килияна каже, що не треба таку мізерію й згадувати. Що тут і хати кращі, і плоди солодші, й птахи красивіші. Фазани й павичі! А для нього найкрасивіші ті — гуси на ставку й лелеки на курені. Килияна каже, що за тим нічого шкочувати. Як таки нічого?!

Він давно пробудився од дрімоти, сидів і розмірковував. Хіба можна одтрутити від серця все своє тільки через те, що тут кращі будівлі, зеленіші дерева і барвистіші птахи. Але ж десь є ще барвистіші й плоди солодші — звідкілясь їх возять на базар, він бачив сам, навіть куштував. Для них найкращі ці, для нього — жовті пахучі грушки, які рясно капотіли на зеленій моріг перед хатою. Їм до серця тонкі, тягучі пісні, а йому — інші: широкі, голосні, в які влився степ, повноводі ріки; й швидкі, веселі, як заметілі або вихор навесні. Він забув сказати про пісні Килияні. Скаже обов'язково... Якщо йому ще випаде хоч побачити її. Він знав: йому лишилося одне — думати про Килияну і про своє минуле життя. Щоправда, не міг і про нього назбирати багато думок. Що він звершив у ньому? Власне, нічого. Обороняв Ладжин. Тобто обороняв вітчизну. Отже, хоч щось, та звершив і перед вітчизною, перед товариством боргів не має.

Може помирати з чистим серцем. Якби вороги схопили тільки його. Сам він мовби звільнився від усього суєтного, і в душі в нього — тиша. Там біліють сніги.

Ні, не тиша. Що вони зробили з Килияною?

Нараз Лаврін почув, як у кутку дзвякнуло залізо. Він поглянув туди й побачив, як кайданник підвівся. Лаврін не бачив його очей, їх забирав морок, а тільки постать — брудно-сіру, тонку, наструнену, насторожену. А по хвилі згори долинув інший звук: приглушений тупіт, скрегіт заліза. Відмикали двері. Що то не доглядач з їжею, Лаврін здогадався з постаті кайданника. Либонь, той сидів тут давно й вивчив ходу та побрязк доглядача. Й справді, проскрипіли холодними завісами двері, на підлогу поруч Лавріна впала світла пляма, — здавалося, хтось кинув згори білу шматину, — й долинув густий, трохи іржавий голос, що чомусь нагадував скрип дверей:

— Невірний, підійди сюди.

Те могло стосуватися тільки Лавріна, адже другий в'язень був прикований. Лаврін підвівся й приступив до сходів.

— Піднімися вище, — наказав той самий голос.

Лаврін ступив на три сходинки й зупинився, його засліпило світло, хоч то не було світло сонця, ясного дня, а тільки високого фортечного міжстіння, він запам'ятав його, коли йшов сюди. Пам'ятав і сходинки — вісім, на четвертій од низу зараз стояв, а на другій од верху — турок чи, може, й не турок, а той чоловік, що кликав його. А ще Лаврін бачив жовті, із загнутими вгору носками чоботи й поли синього, в золотому шитві внизу каптана. Зверху стояв ще хтось.

Той і заговорив перший. Промовляв швидко, ляскотів словами, здавалося, рвав їх, як ремінне мотуззя, з огидою кидав униз. Перехрест, хоч дещо вже розумів по-турецьки, втямив тільки кілька слів: «гяур оглу» — гяурове поріддя, та «аллаху екбер» — великий Аллах, повторене кілька разів.

Тоді обізвався той, що стояв нижче, — товмач.

— Ти, невірний, народився під золотою зорею, — сказав він. — Милості сиплються на тебе золотим піском, один шайтан відає за що. Великий візир дарує тобі життя. Тобі й твоїй дівці. І то не вся благодійність великого візира. Ти будеш спати з нею. Не в бур'яні, де вас налапали, — товмач проскрипів сміхом, — а на сіннику чи й перині. Вона стане твоєю дружиною. Гарну матимеш жінку. Я щойно розмовляв з нею. Вуста — як корали, перса — як гранати. Будеш раювати на тих персах. Ви станете добрими правовірними й молитиметесь Аллаху та дякуватимете великому візиру за його доброту та щедрість.

Товмач говорив ніби й зрозуміло, однак Лаврін не міг до кінця збагнути його слів. Кому це щастя й хто молитиметься Аллаху? Хто стане мужем і жоною? Й чого хочуть од нього ці люди? Вони прийшли насміхатися? Бо цей ось скрипить сміхом, а той щось гиркає згори. Він добре чув «поріддя гяурів», а товмач плете якісь коші.

Лаврін підвів голову. Йому ворухнулася в серці злість, може, ще й від того, що доводиться стояти внизу й отак принизливо задирати голову.

— Ти даремно смієшся, товмачу, — кинув суворо. — Й даремно кажеш мені не те, що сказав паша.

Товмач засміявся знову.

— Ага Орхан каже, що коли б його воля, він би наказав одрубати тобі голову й викинути її собакам. Одначе він приніс веління великого візира. За яким ти одружишся з тією дівчиною. Й будете вдвох молитися Аллахові.

Лаврін уловив приязнь у голосі товмача. А вже відтак повірив його словам. Щемка хвиля залила йому душу. Вона аж струснула його гарячим дрожем, в горлі зрадливо залоскотало, біля очей затепіли сльози. Чи то басурманська неволя так розгартувала душу, чи й раніше була м'яка, він не відав того. Щось у ній сколихнулося, потекло гарячою приязню до людей, які показали до нього таке милосердя. Не знані йому, на помостах високих, до яких не міг дотягнутись навіть думкою, вони пам'ятали про нього, дарували йому волю й любов. Либонь, не все те, що казали про басурманів, правда. Високі люди їхнього краю мають великі серця та чисті душі...

Та враз щось холодне, тверде пройшло крізь ті думки. І радість упала, як падає підтята на льоту птаха. «Бісмільла»¹. Тільки тепер Лаврін осягнув все. Йому здавалося, в голові щось перевертається, там кремсає гострий і холодний ніж. Такого не виділося і в найжахливіших снах. Думав про все, а про те, що від нього зажадають запродати свій край, віру, — жодного разу. Може, через те, що був простим козаком, а чував — такого поганини домагаються від людей вельможних. Його ж ніхто ніде не знав, він нічого не мав, окрім рук та ніг, окрім молодого сили, на яку ласились турки і яку мусив їм оддавати й оддавав. Тим, меншим туркам, було досить вичавленої з нього сили. А ці хотіли взяти в нього таке, на одну думку про що в нього хололо в душі.

— Але ж, товмачу, ми християни, — мовив приголомшено, і його голос глухо одбився в підземеллі.

¹ Бісмільла — в ім'я Аллаха (тур.).

— Дурний ти, чоловіче, як таврський віслик. Думаєш, твоєму Богові веселіше бачити твою смерть, ніж турецькому твоє щастя? Я теж не турок, а от прийняв шаріат. І бачиш, мій бог не покарав мене. Живу в щасті й радості, яких зроду не знав на своїй землі. Повір мені, тут ясніше небо й щедріший бог.

— Я козак, запорожець...

— Та хто б ти там не був, — уже сердився товмач. — Відаєш, куди веде тебе твій язик? То будуть страшні тортури. Викинь з голови дурниці. Бачиш, он світить сонце. Поспішай...

Справді, ага вже збагнув, що Лаврін відмовляється, й наказував товмачеві вийти з кам'яниці. Він, либонь, зрадив тому, бо реготав і те й знай повторював:

— Вай кьопек! Вай кьопек!¹

І враз Лаврінові щось розпросталося в грудях, він відчув себе вільно й певно. Він знав, що тому не бувати, що ніякою найстрашнішою мукою не запродасть широкий степ, зелені луки, Дніпро, товариство, сивого отамана, котрий навчав його правди, любові та ненависті. Не раз бачив, як незворушний і звитяжний отаман крадькома витирав сльози од щирої кобзареві пісні про витоптане копитами ворожих коней поле й порубані діти. Лаврін і сам зазнав того потопту. За ці півроку по його душі прочовгало стільки підошов, стільки на неї впало злих слів, зневажливих поглядів, презирства, як тільки вона й витримала. Тут усе кричало: я турок, я правовірний, людина, а ти й твої одноплемінці за морем — собаки, невірні, товчи їх, вбивай, ріж. Той крик обступив його з усіх боків, сповнив іншої, нової любові до рідного краю й ненависті до ворогів. Тільки тут, серед цих гарячих скель, дурманних чужих запахів, зрозумів до кінця, що таке рідна земля й рідний народ. Чому гинуть за них у лютих битвах козаки, чому край рідного поля стільки літ стоїть його добрий і сумирний дядько Мокій Сироватка. Йому аж запекло в грудях, і сповнилося гордощами серце за простого козака — Мокія Сироватку. Тієї миті він побачив його зовсім по-іншому, не нужденним чоловіком, не сіромахою, а гордим мужем, звитяжцем, який тримає на своїх плечах усе Дике Поле, і Великий Луг, і Січ, і всю Україну. Таким і справді був його дядько. Тепер знав доконечно: всі чорні сили світу не зможуть його відцуратися батьківщини.

— Він сам собака, — сказав Лаврін, — й пусті твої слова, товмачу. Псарські вони, а не людські...

¹ Вай кьопек! — От собака! (Тур.)

— Мовчи, нещасний, — зашипів товмач. — Схаменися. Ти занпащаєш не тільки себе. Та красива дівчина стала на згоді одразу. Й просила мене сказати, що любов — Боже провістя, за неї Бог прощає все.

Те було страшніше за смерть. Лаврін відчув, як гойднувся під ногами східець і попливла кудись довга кам'яниця. В грудях щось обірвалося, там стояли глухе ридання й невимовний біль. На мить йому стало шкода й себе, до розпачу шкода: доля поклала йому на душу не тільки своє, а й Киліянине життя. Він знав, що не похитнеться у своїй правді, однак те не полегшувало мук. Думка гарячково плуталася в якихось хащах, шукаючи порятунку Киліяні, й скрізь натикалася на камінний мур. Гарячий вогник, що було спалахнув у грудях у першу мить, коли почув товмачеві слова, погас, він погасив його сам і не шкодував за тим. Карався тільки Киліяниним горем, її життям і любов'ю. А світ стояв як двоє вікон: чорне й біле, — мусив вибрати чорне? За ці два дні в темній кам'яниці він передумав усе, привів у злагоду з душею, з Богом всі помисли, всі жадання, всі надії. Надії поховав доконечно, сподівання — теж, він думав тільки про те, як померти з гідністю, по-козацьки. Боявся звікувати життя в підземній кам'яниці, стати таким же білим і німим, як і кайданник, але примирився й з тим. Майнула думка, що його й до кайданника посадили, аби дужче налякати, аби зламати волю. Душа прагнула молитви, але молитва губилася в хаосі думок, мирське чіплялося за боже, воно переважало — допоки живе, допоки страждає.

Тупала нагорі нога в жовтім сап'яновім чоботі, ага гнівно кликав товмача, й той, пригнувшись, проскрипів йому востаннє:

— Ну, кажи?!

— Не можу я, — важко видихнув Лаврін. Світ помертвів йому в очах. — Не можу!

— Нещасний! — закричав товмач. — Ти занпастив себе і її. Я хотів тобі добра, кяфіре!

Лаврін не почув, як зачинилися двері. Тільки шезло з-перед очей світло й він знову опинився в липкій, задушливій темряві. Сидів на приступці сходів, зронивши на руки голову, на мить його полишили думки й сила — все. Відтак повільно приходив до тями. Спогадував розмову, й біль шматував серце. А десь у глибині свідомості жило інше почуття: своєї правоти, а ще — зловтіхи. Вперше подумав про візира як про живу людину. Великий візир хотів купити його душу. Для чого це йому? Либонь, щоб погоїти свою власну. Мабуть, хоче хоч чимось примоцулити болячку по

згубній для власного війська наложі на Січ, хоче в такий спосіб зловтішитися, возвеличитись над козаками. Звичайно, він, Лаврін, для тих державців ніщо, комашка, але їм важать власні невдачі, вони дратуються з того й хочуть хоч трохи помастити синці. Лаврін знав — з його душі цілющої мири не вичавлять для себе й краплі. Він став навколішки й гаряче молився. Спочатку йому заважали молитися очі Киліяни, вони проступали з темряви, кликали його, але поволі віддаленіли, він уже бачив не Киліяну, а Божу Матір — в образі, який назавжди запам'ятався з ікони в січовій церкві. Божа Мати дивилася скорботно й співчутливо.

Для нього Божа Мати була ще й просто матір'ю — іншої матері не пам'ятав.

II

Ясного, погожого ранку стара, скрипуча галера з чорними вітрилами повезла радника дивану агу Сулеймана Кега на острів Родос у вічне вигнання.

Того ж ранку сторожа вивела з кам'яниці Лавріна Перехреста. Тут же, біля в'язниці, йому одягли на шию дерев'яне кружало — колодку — й зв'язали руки, хоч стерегло бранця восьмеро аскерів з алебардами на плечах. Його повели до фортечних воріт, де низенький турок з підрізаною бородою, у чорній одежі тримав у повіді віслюка, на якому сиділа Киліяна. Вона була одягнута у біле вбрання, мовби закутана в саван, її обличчя прикривала намітка, така прозора, що Лаврін бачив кожну рисочку, кожен порух брів і спалах очей дівчини. Лаврінові перехопило подих, серце закричало з радості й болю, він аж зупинився, й один аскер вдарив його кулаком межі плечі та вилаявся брутально. По обидва боки віслюка, на якому сиділа Киліяна, теж стояло по двоє аскерів, вони щось гукали до цих, котрі вели Перехреста, й ті, штовхаючи його держаками алебард, притьма погнали під арку воріт. Низенький турок у чорному потягнув слідом віслюка. За ворітьми на них чекав розбурханий натовп. Турки обпали призначених на страту з усіх боків, і аскерам довелося одбиватися алебардами. Доходив до середини рамазан — місяць суворого посту, коли правовірному цілісінський день не можна ні їсти, ні пити, ні курити кальян, ні подивитися на жінку, — голод і спрага катували турків, перепалювали кров на злість. Вони знали, що кьопек-невірний не хоче прийняти їхньої високої віри, готові були роздерти його і дівчину на шматки. Стояв сморід, задуха робила людей ще лютішими.

Найдужче шаленіли дервіші — стрибали, завивали, реготали Лаврінові в обличчя, один — бриоголовий, з обліпленими струп'ям губами — видобув з-під лахміття ножа й намагався вштрикнути ним Перехреста, а коли аскер одіпхнув його, почав штрикати себе. По худих, голих ребрах заструменіла кров, натовп п'янів од неї й лютився ще дужче. Знову через гяура лилася кров правовірного!

Турки ще й того лютували, що стояла суша, якої не знали впродовж багатьох років. Обміліла Мариця, втекла вода з озерець, висохли фонтани. Небо висіло жовтогаряче й жарке, немов було викуване з бронзи.

Лаврін ішов крізь цей каламутний вир спокійно, його не лякала дика ярість, навпаки, в ній знаходив опертя своїй правді. Турки юртувалися, бо відчували своє безсилля, вони сказано ненавиділи його, весь український люд, і було б неприпустимим гріхом схилитися перед ними, просити в них милосердя. Одна думка рвала серце — занапастив Киліяну. Але ні — не занапастив, занапастити — то продати, підкоритися, розтоптати те, чим жив одмалечку. Правда, Киліяна виросла в затишному гніздечку, вона не знала, що то таке Великий Луг, Дніпро, Козацький Степ. Але то не його провина. Зараз він думав про рідний край невідступно, й сльози котилися по душі. То були сльози любові та вірності йому. Сливе тому майже не чув, що чинилося довкола. Й зовсім не бачив плюгавого турка в коштовному камзолі й синьому тюрбані, котрий намагався перечепити його горіховою палицею, й дервіша з ножем, й одноокого діда, що плювався з безпечної відстані. Він дивився поверх натовпу, туди, де над дахами та баштами пливло сонце. О цій порі воно було не жарке, а м'яке, тепле, як там, на далекій Україні. Палахкотіло в його променах червоне юдине дерево, дрібно мерехтіло листям. По червоному черепичному дахові нижчого будинку, що прилягав до жовтої глухої стіни будинку кількаповерхового, скрадався до зграйки голубів з каменюкою в руці замузаний хлопчак. Сиві, білі, чорно-білі птахи не помічали небезпеки, туркотіли на карнизі. Скраю ходив білий турман з чорною шиєю, він розпустив крила, черкав ними по карнизу. І враз Лаврінові пригадалися інші птахи, тільки більші, вони снилися йому цієї, останньої, ночі, й, може, тому, що то був останній світлий сон, останній спомин про рідний край, про волю, Лаврін, на мить забувши про все на світі, стулив губи й свиснув. Він свиснув так голосно, що спіткнувся стражник поруч і злякано похитнувся увесь натовп. А голуби спурхнули в небо білою зграйкою, шугнули понад дахами. Й щось біле затріпотіло в Лавріна на душі.

Хлопчак здивовано оглянувся, підбіг на край даху й пожбунив каменякою в Лавріна. Проте влучив не в нього, а в аскера, той закричав, і хлопець дременував, аж під ногами заторохтіла черепиця.

Вони перейшли довгий міст, і їм навперейми вибігло троє вершників у жовтих шкіряних плащах. Вони погнали просто в натовп, збили назад коні над самою Лавріною головою, й немолодий рябий чауш вихопив з шовкової торбинки скручений у сувій папір. Але він не читав його, а тільки помахав над головою, прокричав щось, а вже знайомий Лаврінові товмач зашварготів, продираючись скрипучим голосом через гомін натовпу:

— Милість великого візира безмежна, як простори океану. Він дарує вам, невірні, життя, волю, шаріат, турецьке підданство, дім і виноградник над Тунджею. Ставши правовірними, ви житимете в ньому, допоки Аллах не покличе вас до себе. Або погинете зараз страшною смертю.

Не чекаючи відповіді, всі троє повернули коні і поскакали праворуч понад рікою.

В ту мить страшно, відчайдушно закричала Киліяна:

— Вони не хочуть нашої смерті, Лавріночку! Вони просять нас, Лавріночку, любий, станьмо турками. Хіба то не однаково, ким жити на землі!

Той голос пронизав Лавріна наскрізь, козак чув, як струменить з серця кров, і молив Бога, аби воно розірвалося чи зупинилося. Лаврін не відчував страху смерті. Про неї думав не раз, до неї готувався увесь цей час, а на одну думку про те, що може виміняти життя ціною зради, хололо серце. Воно обпікалося болем тільки тоді, коли думав про Киліяну. Але то теж був присуд долі, її веління — іншого виходу на цім світі не мав. Проклятий візир знав, як облити отрутою останні їхні кроки на землі. О, якби він міг урятувати її. Ціною будь-яких мук, будь-яких страждань. Він готовий віддати себе за них. Однак саме її стражданнями, її розпачем вони хочуть зламати його, хочуть зробити запроданцем. Але ним він не стане. Зборовши страх, що почував зараз перед Киліяною, обернувся й подивився їй у очі. Милі, кохані очі, котрих прагнув більше всього на землі. Але навіть їм не міг віддати того, що заповіли діди й батьки, що вдихнула в його груди рідна земля.

— Ми українці, Киліяно... Християни.

Киліяна мимовільним напруженням звільнила зв'язані рушником руки, здерла з обличчя прозорий серпанок.

— Я хочу жити! — закричала вона. — Не однімай у мене і в себе сонце.

— Це чуже сонце, — глухо відповів Лаврін.

— Воно одне! — гукала вона, знайшовши у власних словах якусь істину. — І любов одна.

— Але батьківщина теж лише одна, — важко підвів голову Лаврін.

Далі їхні голоси поглинув лемент юрби. Зненацька Лаврін відчув тонкий щем під правим ребром, — велетенський, із зарослими, як у ведмедя, грудьми турок таки досягнув його довгою блискучою швайкою, — й біль у голові — удари падали на нього з усіх боків. Били кулаками, камінням, палицями, вони б забили його на смерть, коли б один з аскерів не загукав, що то буде кяфіру легка смерть. Юрба відринула, аскери мерщій погнали його далі. Тепер дорога стелилася понад річкою, то відбігала од неї, то підбігала до самої води. В одному місці той самий, велетенського зросту, дров'як хотів підняти на березі камінь, послизнувся і впав у спінену воду. Він ураз опинився на глибокому, і його ледве витягли.

Тепер юрба бігла до місця страти, й галас трохи вщух, але для Лавріна те було ще гірше: тепер до нього долинав кожен Киліянин поклик, кожен схлип. Вона квилала, ридала, просила зглянутися над її красою, молодістю, над тим, що вона — сирота.

Лаврін, коли ті слова сягнули його свідомості, вперше подумав холодно й сливе жорстоко, що те, либонь, на краще: нікому буде побиватись і страждати. Він сам сирота, є в нього в світі дядько Мокій Сироватка, котрий був мовби батьком, є кошовий отаман, але вони б не осудили його вчинку. Їхніми іменами, їхньою правдою йшов на муки.

Страшно було Лаврінові слухати Киліянине ридання, страшно ставало слів, котрі, мабуть, виплакувало її серце: про клятву на хуторі її батька, про ласкаві слова, які шепотів нещодавно в саду аги під присягою місяцеві, про те, як їм було гарно під тим місяцем. У нього затерпла душа, й він несамохіть прискорив ходу. Хоч і йти було нелегко. Важка, замочена напередодні у воді, погрижена шашелем колодка гнула його шию вниз. Хлюпотіли на стертих до крові ногах збучавілі постолі з волової шкіри. Дорога була брукована, стара, нерівна, камені в ній повипадали, і він раз по раз спотикався. Невимовна туга сповила Лаврінове серце. До чорного болю в очах йому було шкода Киліяни, шкода й себе, і шкода покидати цей білий світ. Бо хоч і не килимами він стелився йому під ноги, а типчаками й ковилами, але ж стелився й тюльпанами, і вишневим цвітом, і калиною з Киліяниної руки. У світі є двоє людей, які його люблять, і хоч Киліяна проклинає той світ і ту калину, так то з відчаю, вона

любить його, і любить його інший чоловік, який зараз далеко-далеко, але який неначе й поряд. Без нього він, може, й не переніс би тортур на цій дорозі. Щось ніби обірвалося в Лаврінової душі, але саме думка про кошового додала сили, адже знав: сам отаман вчинив би тільки так. Вони там споминають його... І Сірко, й дядько Мокій. Й ще, може, довго виглядатимуть з полудня, аж поки... І обірвав думку, як нитку на основі, бо знову почало наливатися жалем серце.

Поминули кладовище з невисокими надгробками-стовпчиками, сераль, вийшли за міську стіну. Тут річка клекотіла в тісній ущелині, а далі розливалася чималим плесом, по тому скелі знову поволі стискали її, синя, срібляста стрічка губилася за їх громадям. Перед Лавріном лежав широкий камінний майдан, з того боку жовтіли якісь споруди. Мабуть, то теж був сераль, там зупинялися на ніч ті, хто не встиг за дня в'їхати в місто. Лаврін не знав, що замислили над ним турки, збагнув усе тільки тоді, коли оглянувся назад. Побачив, що туди дивилися всі. Просто в червоно-чорну полуплену стіну було вмуровано ряд великих залізних гаків, трохи далі, над самою водою, чорніла шибениця. Під нею стояв кудум — плаский барабан на ніжках — і сидів на маленькому ослінчику турок з паличками.

Сотник аскерів — юзбаші — важко, як гіркі горіхи, розламуючи українські слова, мішаючи їх з турецькими, запитав Лавріна, чи той не передумав. Лаврін похитав головою і сказав коротко й твердо:

— Йок¹.

І сам ступив до стіни. Ступав по землі останні кроки. Шезнуть сліди розбитих постолів у білій порохні, і шезне все. Його надії, його болі, його кохання до Киляни — ніякові усмішки, несміливі доторки, шал плоті південної ночі. З того шалу не буде нічого. Його ніяковість, його любов ніхто не продовжить. Його тривоги і надії не переллються в інше серце.

І однак щось залишиться по ньому. Залишаться інші усмішки, інша любов — до широкого степу, до високих могил, до предківських заповітів. Він увесь у тому, він шезне — вони житимуть вічно. Заради цього він і мусить твердо ступити останні кроки.

Лаврін ступав і думав серцем, у ньому й далі жили почуття волі, Великий Луг і вся рідна земля.

Знову залементував натовп і заволала Киляна. Її обличчя стало бліде, як віск, здавалося, з неї живої витекла кров, губи посиніли, й на них запеклася піна.

¹ Йок — ні (тур.).

— Будь ти проклятий родом і плем'ям своїм! — гукала вона. — Хай буде проклята година, коли зустрілася з тобою. Щоб громи розвалили твоє Запорожжя, щоб чума поїла всіх козаків!

А далі знову затужила й заголосила тонко, по-жіночому, тіпалася в лихоманці, поки не впала на землю. Вона вже не чула, як загуркотів кудум, — ізійшла з пам'яті. Й не бачила, як четверо катів у жовтих сорочках та зелених ковпаках притьма — поспішали вправитися до спекоти — поволокли Лавріна, як здирали з нього сорочку, як підняли й нахромали одразу на два гаки, вмуровані в сіру похмуру стіну. Стіну Мовчання. Одначе Лаврін, котрому завішений кривавим запиналом світ згас, а потім засвітився знову, бачив усе. Як зв'язали Киліяні рушником руки та ноги, як віднесли її в довгий чорний човен і четверо турків одіпхнулися од берега. Пропливши трохи, двоє вперлися жердинами в дно, тримали човен на місці, а двоє інших позакачували рукави, просунули ще одну жердину під вузли, підняли жердину за кінці й занурили у воду. Потримавши якийсь час, вийняли дівчину й поклали в човен. Потому припливли до берега, винесли й поклали Киліяну біля Лаврінових ніг.

Крізь палюче жарево, яке горіло в голові, виливалося вогнем через очі, Лаврін востаннє побачив її тонке, вигостреним підборіддям угору обличчя і всю її, закутану в біле, дорогу й кохану. Він простив їй слова, які кричала в непам'яті. Останньою, що лишилася в серці, силою молився Богові за її душу, щоб він прийняв її в райські сади, щоб дарував їй мимовільні, спричинені мукою, прокляття.

Собі не просив нічого.

За нього молилися Великий Луг, вся Україна. Біль скував його тіло, а думка й далі боролася, й боролася серце, й сповненим зневаги та ненависті поглядом він подивився на ворогів. Йому востаннє різонули зіниці гарячі червоні промені чужого сонця, останнім зусиллям одвернувся від нього й подивився в рідну сторону. Вже по тому голова впала на груди.

Розділ тридцять третій

I

Місяць горів у небі, як велетенський, начищений до блиску золотий дукач. Біла дорога в голубому сяйві здавалася сивою, вона перекраяла степ навпіл, губилася аж ген, де білі полохкі зорі торкалися синього пруга. Там вона

зливалася з широким Чумацьким Шляхом; сливе через те стільки чумаків не верталося додому: збивалися з путі, блукали по безконечних небесних шляхах.

Дорога — біла од солі, сива од горя. Вона впиралася в соляне озеро, оддалеку схоже на звичайне, а насправді — безводне. Воду випило палюче сонце, на чорнім глеї лишилася біла, товщиною в палець, кірка. Зверху кірка сліпучо-біла, срібляста, знизу — червона, татари кажуть, що то сіль всмоктує кров землі; згребена в купи, повантажена на вози, сіль втрачає з часом червону барву. Правда то чи неправда, але людської крові пролито за неї немало. Вельми дорога сіль на Січі, на Полтавщині, на Слобожанщині — по всіх краях. А тут соляні озера простяглися без кінця-краю, й тільки на деяких надламана кірка, та й то біля берега. Одначе спробуй доправ цей божий дар за тисячу верст, коли кожна верства проміряна смертю в обидва кінці. Починаючи з найпершої.

...Біля озера стояло вісімнадцять навантажених возів, на білій соляній корі лишилися сліди важких чумацьких чобіт, і низенька лозова запрута, й дві дерев'яні лопати. Інші лопати вже лежали в мажарах, присипані сіллю.

Міцні, на високих та широких, як жорнові камені, колесах, мажари вже були готові в дорогу; змащені добрим черкаським дьогтем, повкривані рогожами, ув'язані, в передках лежав дорожній риштунок і стриміли, повтикані в сіль, батіжки. Навіть ярма були занесені наперед, покладені на дишлі. Здавалося, ось зараз чумаки позаводять круторогих, одягнуть на них ярма, візьмуть у руки батіжки — й степ сколихнеться од скрипу та клекоту коліс. Проте не сколихнеться. Цим мажарам стояти, допоки осінні зливи не розмиють сіль, а самі вони струхлявіють і розсиплються на порох. Хіба, може, прискочать зі степу татари та обіллють смолою й запалять. Кукурікав, сидючи на задку останнього воза, як на сідалі, півень-царик, будив своїм співом сонний степ. Кліпав червоним оком, дивував, що не чує звичного гамору. Чумаки — люди працьовиті, звикли вставати по першому співу. Взяли його для того, а ще — аби оберігав їх од нечистого, на те він і царик — червоний півень, що першим вилупився з яйця. Півень уберіг їх од нечистого, але не вберіг од чорної морової пошесті. Й тепер не міг розбудити своїм криком.

Понад озером скрадалася руда лисиця, півнячий крик ходив їй під шкурою голодним дроздом, вона вже вловила щось дивне в тиші, в яку дві ночі тому поринула валка, але до возів поки що підійти не одважувалася. По той бік озера лизали гарячими язиками синю од місячного сяйва сіль

олені, до них теж долітав півнячий крик, і вони насторожено підводили голови — такої птахи не чували. Воли розбрелися по степу в опівнічний бік, серед них блукала пара муругих, у котрих поверх високих, гострих рогів горіли інші, мальовані золотою фарбою, — отаман одягнув їх на врочисту мить, на першу верству; по тій верстві він би їх зняв і почепив знову, коли в'їжджав у рідне село.

Веселий отаман Драгожил лежав біля передка воза, розкинувши великі, роз'їдені соляною ропою руки. У траві біля воза валялися шабля й рушниця, а на оголених волохатих грудях висів шкіряний гаман з татарським ярликом на проїзд валки через митні застави, а на животі — черес з грішми, з якого заплатив за той ярлик. Там, на широких грудях, він і зотліє — небесні архангели пропускають чумацькі душі по своїх ярликах. Та коли б хто й підібрав гаман, на татарських бродях ярлик теж прочитати нікому. Митна сторожа лежала мертва. Через неї й передалася чумакам морова пошесть. Митники ж захопили її в таші, котра лежала за дві турецькі милі. Таша чорніла пусткою. Страшно мріли проти місяця порожні намети, біля них купами лежало всіляке начиння: повстяники, кожухи, халати, сідла, а біля намету аги — навіть перські та турецькі килими, шерсть у сувоях, золочена та срібна зброя — ніхто того не брав, висіли над погаслими вогнищами казани, а на вкопаних в землю дерев'яних розсохах — шкіряні мішки з кумисом та овечим сиром. У повітрі стояв важкий дух цвілі, гнилизни, смерті. Мертвих не ховали, вони так і лежали, де кого застав її крижаний подих. Найбільше чума мала пожитку серед жінок та дітей. Діти розлазилися од наметів і мерли як мухи. Неживе місячне сяйво заливало дитячі трупики, надто багато чорніло їх по схилу балки біля колодязя, — либонь, гаряче марево гнало малих до води.

Живі покинули мертвих, вони запрягли у мажі воли, осіддали коні і втекли в степи. Поїхали на свіжі води, в чисті, не обціловані чумою землі. Запорозький кіш пустив їх на свої займища.

Знову, як і два роки тому, туляється по Січі гетьманське посольство. Домагається свого, торгується за кожну дрібку, а найпаче чинить пильний вивід про силу козацького війська та його наміри.

Нині посла сиділи у військовій канцелярії, слухали реляцію коша.

Списаний рукою Яковлева лист схожий на покручений вихором город. Карлючки й закарлючки, баранці та кілеч-

ка — підписар підніматиме, розкручуватиме по одному й переноситиме на чистий папір. А зараз Яковлев читав листа, кидав слова, ніби важкі підкови. Йому, як і кошовому, осмалив душу гетьманів ординанс, в котрому той уразився на козаків за те, що пустили татар на чисті луки та свіжі води, суплікував на них Богові й накликав усілякі кари.

«Коли б і чорт, пане гетьмане, — вичитував Яковлев у відповідь Самойловичу, а зиркав на гетьманського посла Василя Романовського, котрий сидів у кутку під образами, — допомагав людям у крайній їхній нужді, то гребувати тим не годиться, бо кажуть люди: нужда й закон змінює. А коли ми, живучи з татарами по-сусідськи, допоможемо одне одному, то таке розумному нітрохи не дивно. А те нам тільки дивно, що ти, пане гетьмане, багато біля нас херхелуєш, мов твій покійний батько на хавтурах з парафіянами...»

— Прецінь, — перепинив Романовський, і його важке, брезкле обличчя збуряковіло чи з досади, чи з гніву. — Гетьман справедливо каже: такого не бувало, коб християни порятували поган. — Він подивився на Сірка, котрий стояв, прихилившись спиною до груби, мить подумав, немов щось виважуючи, й додав: — Немудро й погано ви вчинили на свої та й на наші голови.

Злість спалахнула Сіркові в грудях і погасла, лишилися гіркота, прикрість, вони стояли під горлом давним клубком, не давали говорити. Нелегко йому прийшов той рішенець на дозвіл прикордонним запорозьким комісарам пропустити татарські коші, мусив за те сповідатися трохи не перед кожним козаком у Січі, переболів душею, але ж вчинити інакше не міг. Того не хотіла збагнути тільки тупа глупота або підступність. Для чого ж тоді хоче гетьман ославити його і весь кіш перед рідним краєм і Москвою?

— Там мруть жінки й діти. Повзають у степу, як щенята, й гинуть. Будьмо людьми, пане осавуле. Будьмо людьми, гетьмане! — кинув з серцем через його голову. — Будьмо людьми, царю!

Відтак обома руками одштовхнувся од стіни, підійшов до столу, мовив гетьманському послові просто в обличчя:

— Азиж я не знаю: вибити з гетьманського серця милість — що видавити воду з каменя.

— Гетьманові болять державні потреби й користі, — відсунувся трохи далі Романовський. — Ними клопочеться. Про отчий край дбає. Ви ж ведете перетрактації і з татарами, і з цсарем, і з поляками.

— Твоя правда, пане Василю, — напрочуд спокійно мовив Сірко. — Вже третій місяць сидить на Січі ротмістр

його королівської мосці Яна Собеського. А он, — показав рукою за вікно, — стоять шкути долматинська та грецька. Всі просять до своєї спілки запорожців. Тільки ж ми ні перед ким барви не схиляємо, з венетійцями й греками торгуємо — люди ми вольнії, польському послу надії не даємо, а зоримо лишень у вашу сторону. Бо ж мусимо бути всі яко єдине тіло. Хочемо, аби щезли чвари, бо ж шкода од того всім, аби поважали один одного в рівності. Одного ми Бога творіння, треба жити, аби було Богу гідно й людям хвально...

— Гарно, пане отамане, куєш слова, а чи ж так чиниш? — знову заперечив Василь Романовський, уникаючи Сіркового погляду. — Гетьман мружить око, бо ж ви й з Дорошенком вели перемови...

Сірко похилився грудьми на стіл, уперся гострим поглядом в обличчя Самойловичевого посла, й той не одважився казати далі...

— Гетьман жмурить око, а ми свої очі видивилися, чекаючи вашої допомоги. Хіба то погано, що Дорошенка одкинули од татар, — сказав кошовий. — Самойловичу кортить Дорошенкова булава, її треба здобути на чесних виборах у Січі, то булава Хмеля. Поки ж лежатиме в запорозькій скрині. А гетьману перекажи: нехай кипить гнівом не проти нас, а проти ворога. Небавом буде трафунок, де тому гніву пролитися. — Він підвівся з лави й пішов навкіс по світлиці. Десь на середині її відстала мостина й порипувала, коли ступав на неї. Кошовий до того скрипу звук, а Василь Романовський щораз здригав, кліпав важкими повіками. — Те, що ми пустили на свої землі присиваських татар, — абищиця. Який же ми приклад подаємо іншим народам, прирікаючи найближчих сусідів на смерть, хто б вони не були. А ті важкі утарчки, котрі вели з татарами та турками минулої зими та влітку, — теж не останнє лихо. Сила басурманська множить-ся й впаде на нас знову, Польський король у своєму листі пише, що й вони, і німці, й інші європейські народи чекають в страхові, що азіатичні варвари ось-ось переступлять свої межі. Перспективою розуму ми побачили це здалеку, й писали про те його мосці. Одначе не знайшли відгуку в серці гетьмана. Сподіваємось, що знайдемо нарешті. Коли ж і далі будемо натирати одне одного — погинемо всі. Якщо ж станемо єдинокупно — жодна ворожа нога не ступить на Україну. Мусимо, хочемо того чи не хочемо, прийти до згоди. Тоді, може, вдасться відстояти своє право жити власною волею. Щодо нас, то ми — готові давно.

Мить помовчав, його душа рвонулася до посла й зів'яла. Вона рвонулася, аби розтермосити, розворушити, щоби він, коли повернеться в Батурин, гаряче виповів гетьманові все, збив його з холодної й хитрої обережності. Так бувало завжди: розмовляючи зі співбесідником, Сірко повертав його собі або на спільника, або на нещадного ворога. Йому гаряче хотілося зараз мати Романовського за спільника. Але бачив і розумів — то неможливо. Романовський не дав пробитися до душі жодному слову. Й не дасть. Свою поведенцію, свої вчинки і слова він розмислив наперед, він знає, що йому вигідно, а що — ні, й нічого іншого знати не хоче. Такий він чоловік, між такими зріс і тим тримається на польстві. Його душа давно всохла, ще й прицвіла, як житній сухар, жодне живе слово не проб'ється до нього. Державні послі здебільшого такі всі. Вони не мають власної думки, а пропихають ту, яку їм вклали в голову їхні повелителі. Й душа там як пересохий бубон: хто в нього вдарить, тому й загуркоче. Катове плем'я, катівська служба! Сірко розуміє те, знає давно, але серцем не може примиритися. Бодай їх... Але то хоч послі одного народу до іншого. А це — одноземець, свій собака! І всі інші попихачі при гетьманському дворі зараз такі. Після сильного волею Хмельницького і могутніх соратників його, після авантюрних Виговських та Брюховецьких надійшов час розважливих, поміркованих Многогрішних та Самойловичів. Тепер на вищі сходинки перлася сірість, а часом — міцно прихована підступність та хижа хитрість, вони єдино могли доскочити влади та втриматися при ній. Вони привчилися жити чужою волею та чужим розумом, віддалися в повну покору тим, хто сидів ще вище. Щирість та бистрий розум і не могли доскочити тих щаблів. Щирість не могла миритися з неправдою, не вміла прикриватися й падала з найнижчих приступців. Гострий розум теж викликала підозру, та й не мав на чому гостритися, бо мимоволі випирав, накликаючи на себе біду. Тепер цінувалися тихість, безвідмовність, терплячість, тільки терплячим виконанням волі вищих можна було видертися з натовпу подібних собі. З іншого боку, те, що кожному з них був відкритий шлях нагору, й змушувало їх служити вірно. А те, що не всім випадало стати значними урядовцями, — на те вже божа воля. На старість немало їх ставало бубніями, злостивцями, але тоді вже не мали чим вкусити, в них випадали зуби, вони сиділи по хуторах, кутуляли пеньками дині дубівки і згонили злість на челяді. В часи війни Хмельницького і кривавого розору та братобивчої різанини по тому нагору вискакувало теж немало

людей лукавих, підступних, проте сміливих, сильних, вони не вміли прилаштуватися, щось ламали, щось трошили, ступали невлад. Їх одтирали й тримали під зірким наглядом. Бо ж могли впасти в якусь авантюру. А Романовський не впаде. Й не ступить кроку з обраної дороги. Про це свідчили його поведення, його обличчя, а найбільше — очі, їх нетекучий погляд, і самі вони мовби олов'яні, не пропускають углиб світла й чужої думки.

Кошовий пильно подивився в них, немовби хотів пробуравити ту олов'яну кірку. Нині він оцінює людей суворо й однозначно. Людська душа — не яблуко, де одна половина може бути червоною, друга — зеленою. Вона — єдина. В цьому переконався давно, після численних власних помилок, перейшовши через важкі, каламутні ріки підступів, наусту, обмов. Колись він був розвихрений і довірливий, вірив красивому слову, гарячому блиску очей, скупій сльозі. З роками упевнився, що в світі немає нічого облуднішого, ніж слова, і отруйнішого, ніж сльози. Рожевий квінт довіри обтрушували руки чужинців і своїх одступників, рубали шаблі і спопеляв вогонь. Нині ця зав'язь проростає в його серці важко, одначе буває й тепер — спалахне майже супроти суворого присуду розуму, й тоді він карається. Але тут помилки немає ніякої. То тільки бажання кільчитьс'я й звивається в його серці, бажання дійти до совісті тих, хто приїздить з гетьманської столиці. Але та совість — за сімома замками. Одні бояться довіритись їй, аби не порубали малі діти, інші — аби не завадила примножити багатств, які лежать у коморах. Романовський після цього свого посольства докине туди кілька жмень червінців. Глибоке презирство й відраза заволоділи кошовим. Він зітхнув і гидливо попрощався з послом.

Похмура меланхолія вступила кошовому в серце. Вже давно ніщо його не радувало, не веселило, він мовби пригас увесь і обернувся смутним зором кудись у глибіню власної душі, байдуже спостерігав людський крутіж, не підганяв, не торсав інших, і вони дивували з того. Мовчазний, похмурий проходив по Січі, козаки поступалися перед ним, не одважувалися зачіпати. Спав мало, і снилися йому страшні сни, товпами приходили порубані в битвах товариші, потяті його шаблею вороги поривалися й сміялися злісно, потішалися. Либонь, було їм чого потішатися: викосив їх шаблею, як добрий косар трави, увесь вік прорубувався до світлої таловини на обрії, та й не прорубався.

Справляв уряд за звичкою, всім здавалося, що справляв його, як і раніше, вправно, тільки він знав, що це не так.

II

Покінчивши з посольськими справами, Сірко перейшов до справ господарських. Завтра мав виїхати на Оріль і Самару, а що не звик перекладати на інших клопоти, терпляче правив уряд. На призьбі канцелярії сиділи прохачі та позивачі, курили, димок вився за відчиненим вікном, залітав і в канцелярію, Сіркові лоскотало ніздрі, але сам поки що перекурити не виходив. Довго мізкував над суплікацією нежонатих козаків, які йшли в найми до жонатих з четвертої копійки, вимагали ж — з третьої, а тоді поклав, щоб те порішили на малому крузі, слухав суплікацію брагарників проти кантористів, мовляв, ті правлять з усіх однаковий податок — кварту з куфи і з тих, у кого горілка справжня, і з тих, у кого сам чвир; слухав двох сутяжників з Батуринаського куреня, котрі позивали один на одного за старий кінський пітник; Сірко хотів помирити їх, пожартував, що видає і першого, й другого на волю шкодуючій стороні, а коли ті не здалися на жарт, сказав:

— Плюньте один одному в очі, а тоді утріться й плюньте ще раз, — може, прозрієте. Бо висвідчу барбарою з канцелярії, ще й звелю посадити в пушкарню, аби помислили, котрий з вас дурніший. Звели бучу за онучу.

Наслухавши усіх позивачів та вирішивши їхні домагання по справедливості, часом гостро, Сірко виглянув у вікно — на призьбі не було нікого. Двоє чи троє, почувши, що отаман вовкодухий, не ризикнули заходити. Вирішили чекати слушнішого моменту. Сірко усміхнувся. Доки той момент приспіє, помиряться самі. Не любив дрібного клопоту, чвар, вислуховував їх тільки через те, що інакше не велів закон. Часом це йому набридало, але він не давав собі послабки. Так треба. Це завів не він, це уклалось давно, й на цьому стоїть щось більше — сама Січ Запорозька. Тих, які поширювали думку про зайвість, а то й непотрібність деяких подібних клопотів (все на світі клопітне, надто на старість, все здається марницею), він проганяв. Хоч і оці позови... Щоправда, люблять деякі братчики позиватися — те для них як дошпетна гра. Від осавула до курінного, від курінного до судді, від судді до кошового тиняються зі святим хлібом, та так пообкидають один одного болотом, аж гидко. А воно ж, коли поглянути ширше, все життя — суспіль гра та позов: з долею, з сусідами, один з одним. Той великий позов триває в Україні вже хтозна-скільки літ. І немає судді, щоб розсудив навик, кожен можновладець має свою правду за останню. Кожному найтепліший свій кожух. Ніхто не хоче поступати-

ся, проживає мент, мить, возвеличується, а що та мить забирає в нащадків суще, того і в голову не кладе. А чи й кладе, то має таку мілку мисль, таке мілке серце, а честолобство таке глибоке, що в ньому потопає все — совість, глузд, щастя прийдешніх. Влада — це гемонські терези, які, мабуть, тримає за кільце в зубах чорт: що порожніша шалька, то вище вона піднімається. Перекувати ж у світі можна все — чересло, шаблю, а перекувати людську душу не вдається нікому. Та й ніхто не бачить своєї душі. Власна душа найкраща, її не поміняєш, як з'їджене колесо. Взяти хоча б і на Січі... Всі їдять однакову саламаху, однаковий чорний хліб. Та не всім той хліб однаково смакує. Іншому кортить калач. А ще іншому, щоб калач та був з медом. От і спробуй догоди всім рівно. А з цього ж починається все. А спробуй поділити рівно на всіх славу та владу! Кожному здається, що має на них більші права. Всі в наш час хочуть судити й не хочуть бути підсудними. Ось і сам... Скільки літ судить інших... А чи правильно судить? І хто виважить твої власні гріхи? Осуджував себе за них? Либонь. Але той суд легкий, як і покута... Хоч буває вона тяжчою за будь-який інший суд. І тоді не важливо, що скажуть про тебе люди. Важливо, що знаєш сам. Подумав, що колись і судив інакше. Й не в тому річ, щоб суд був тільки правдивий, а в тому, щоб судив не тільки розум, а й серце. Коли судитиме й воно, тоді не принесеш людям нового горя і не попсоєш їм життя. Власне, все людське життя — суд. З іншими людьми, з долею, з самим собою. Сірко все частіше думав про те, як прожив і що покидає, що мусить покинути незабаром. Хотілося, щоб життя не минуло марно. Хотілося віддати його за щось велике (це не був сліпий торг з долею чи кривава гра, навпаки, життя лишилося так мало, що стало воно особливо дороге), і нехай те велике буде утверджене і його ім'ям, його ділом. Так, ім'ям, оцією рукою, оцією шаблею... Але якщо те, за що боровся, не лишиться й не возвеличиться, тоді й ім'я його щезне, інакше й бути не може, та й бажати іншого не треба.

Отако сидючи й далі в гіркій задумі, наказав покликати всіх старшин і з ними пішов до церкви. Разом відімкнули скарбну скриню у правому притворі, й кошовий дістав звідти шкіряну торбу із золотими динарами, вручив осавулові Вірмену, котрий їхав посланником у городові полки. Ці гроші кошовий виговорив на башлівці після походу на Крим, доклав до них свою частину.

— Оддаси їх у Київську колегію, — сказав Вірмену. — Нехай ростуть наші діти розумні, може, намислять своєму краєві долю ліпшу, ніж ми змогли завоювати шаблями.

А межигірські ченці нехай на цей раз вибачають: адже молитва голодного швидше доходить до Бога, ніж ситого, про це і в Святому писанні сказано.

Коли проходив повз чернечий двір, його погляд упав на дощатий прикомірок, який притулювся в кутку біля воріт. Пам'ять йому щось підказувала, й він зупинився. В цьому прикомірку часто пропадав його джура. Надто останнім часом свого життя на Січі. Сірко ще раз обдивився ветху будівлю, стулену з дощок, взяту в ушули, криту дрібним очеретом. На перекошених темних дверях висів великий замок.

Сірко знав, що маляр Жух, який жив тут і малював для церкви ікони, зв'язвся кудись півроку тому й не появлявся більше.

— Ключ у когось є? — запитав кошовий у підпаламаря, що топтався за ним.

— А він без ключа одчиняється, — мовив підпаламар і довгою, худою рукою відкинув дужку замка. Двері прочинилися з таким скрипом, що горобці шурхнули з-під стріхи. Сірко переступив через порубаний поріг. В комірчині, де стіни були пофарбовані жовтою фарбою, а стеля білою, панувало безладдя. В усіх кутках стояли якісь дошки, полиці, на столі, що на півпальця припав порохом, темніли черепочки та горнятка, й скрізь — попід стінами, а також на полицю, який правив за ліжко, — виднілися ікони та картини на дошках та жерсті. На декотрі в дощі попадала вода зі стелі, й вони позатікали, й були обсновані павутинням. В очах святих, як здалося кошовому, світився докір. Всі вони дивилися прямисінько на нього, мовби ждали чогось од нього. Тільки малий Христос спокійнісінько спав на хресті, на якому його колись розіпнуть — серед цвяхів, різок, молотків та тернових вінків. Увагу кошового привернув козак на човні, у сяйві, який бився з турком теж на човні. Чимось був той козак знакомитий Сіркові, когось йому нагадував. Горда постава, горде чоло й майже дитинна усмішка на устах. І враз отаман здригнувся. Він зрозумів, чю парсуну бачить перед собою.

— Це віра б'ється з невірою, — пояснив підпаламар. — А малював маляр парсуну з вашого джури. А ото дошки, які сам джура везькав, — любив вправлятися з мальовидлом. Богородицю він малював і сто дів також.

Чорнява, з точеним підборіддям, з дугастими бровами, ще й над лівою бровою чорна цятка, у білому вбранні Богородиця була сумна і гарна, на неї чимось була схожа й діва, яка виходила з воріт фортеці назустріч іншій діві.

— А де ж ще дев'яносто вісім дів? — запитав кошовий.

— Як де? — здивувався підпаламар. — За мурами, їх не видно.

На вузенькому підвіконні лежала книга «Меч духовний», Сірко гортав її, а сам раз по раз поглядав на ікону, де козак бився з турком.

— Гарний був цей маляр, Жух? — запитав, аби щось запитати.

— Гарний, — ствердив підпаламар, що й далі стояв за Сірковою спиною. Його худа, кругла голова стриміла з-за плеча кошового, неначе горня, почеплене на кілок у тину. — І вчений вельми. Тільки якийсь непосидючий. Ще й до жіноцтва вабкий. Я, каже, без білої челяді не могу... Навчає десь якусь удовицю, — хіхикнув догідливо й одразу замовк. — Джуру вашого теж навчав, — додав по хвилі.

Сірко не зважив на підпаламареве хіхотіння й подумав, що в жодному краї немає стільки грамотної білої челяді, як у їхньому. Бачив це на власні очі, пройшовши пів-Європи, од Дюнкерка до Січі, й потім не раз навідуючи сусідні краї. На це указував і дивував цьому також син антиохійського патріарха, який мандрував колись через Україну. Сірко з почтом супроводжував його кілька днів. «Ніде по світу немає стільки грамотного люду, як у вас, — казав патріарший син. — А що стільки грамотного жіноцтва, так це просто вдивовижу». «Не порятувала, моя земле, вченість і грамота синів твоїх, — подумки мовив кошовий. — І тебе, Лавріне, також. Мали в достатку мечів духовних і мало крицевих. А може, не досить гострили ті й ті, ще й надто багато несли в серцях милосердя та довіри». Поклав на підвіконня книгу, обтрусив з рук порох.

— Занесеш цю ікону до мого куреня, — сказав підпаламареві, вказавши на козака, що бився з турком.

По тому вернувся до січової канцелярії.

Відав ключі од таємної канцелярії Брекалу, котрого лишав наказним, перегомоніли ще раз, перетерли всі найближчі турбації. Перерахували прибутки — з рибних промислів, з шинків, з перевозів, димове з гніздюків, — перевірили по паперах, звірили до копійки. Мав від'їхати чистий.

І вже аж тоді наказав увести прибульців, які просилися на Січ. Такий завів звичай — спершу погомоніти самому, а вже по тому нехай складають у церкві присягу на вірність кошу та товариству. Їх було троє. Двоє — низенькі, біляві, чимось схожі між собою, третій — високий, вирлоокій, довгоший, крутив довгою шиєю, немов йому затісний був комір. Кошовому здалося — парубок йому по знаку.

— Цього перейняли біля Орелі, — сказав козак, який привів прибігледів.

— Тебе як звати? — звернувся до парубка Сірко. — Я вже тебе десь бачив.

— Маєте добру пам'ять. Минулої весни я приїздив з гетьманським посольством і напросився в степ. Їздили до Тавинської залогі.

— То ти з гетьманського двору? Чого ж прибіг сюди? Вбив кого чи обікрав?

Ждан стиснув губи, аж вони побіліли. Стояв мовчки, дивився повз отамана, неначе не бачив його. В серці скипала-ся образа.

Дві дороги простелила йому доля. Одну — до Колищиного двору, де чекала кароока, весела Парасочка, де чекало спокійне, гоже життя, другу — на Січ, на якій, за словами Митрофана, хліб з остюками, а воля іноді теж без штанів бігає. Він не повірив Митрофанові. Нещодавно ж переконався, що Митрофан казав правду. Доброю наукою було йому рибальське займище отамана Жмурка і Пивові млини біля Орелі. Охмолостився, обтесався на Січі трохи, а того не показував. Сам не відав, чому не признався, що півтора місяця обтирав лаву в Дядьківському курені, либонь, через смерть того ж таки Жмурка, не хотів давати об тім ніякого виводу й не хотів зізнаватися, що має на Січі брата; від того стримувала його якась засторога, якась таємниця. Волів бути самим собою, волів сам завоювати право називатися січовим козаком. І хоч, може, й Митрофанова правда, що воля й тут іноді бігає без штанів, одначе це таки воля, це — найвалечніше місце на всій Україні, й люди, які прийшли сюди, живуть не для власної користі, а для чогось більшого, недарма так часто важать життям. Звичайно, Ждан не міг забути й Парасочки, її веселого усміху, її карих очей. Може б, і дожив до старості, видивляючись у ті очі, якби не Парасоччин облудний батько — Сидір Колиска, що так ницо обманув його. Колиска хотів щастя своїй дочці і в обмін за те купував неправдою зятя.

— Чого мовчиш? — розбив Жданові думки Сірко.

— Та оце хочу запитати — чи усі тут злодії?

— Ти ба! — здивувався отаман. — Гострий маєш язик. — А сам милувався парубком: служив у гетьманському палаці, а погляд має чистий і ясний.

— А чого ж, отамане, завдаєш злодійство?

— Крадіїв не приймаємо, — примирливо мовив Сірко. — Але ж мусиш сказати, що помишляєш і чого прийшов?

— Що помишляю — те відає Бог.

— Нехай і так, — погодився Сірко. — Перед його правдою ми всі рівні.

— Чим умієш промишляти? — втрутився у розмову Яковлев. — Тобто до чого звикла рука: до шаблі, ціпа, шила, чепіг... ложки?

— Вмію порати коней... Трохи — писарювати, — й почервонів, бо не хотілося признаватися, що свічкогас. А він і справді в останні роки навчився грамоти, казали, що з нього путній писар. А ще він почервонів, бо пригадав брата, січового підписаря.

— Нам треба, щоб умів тримати шаблю.

— Це куца думка. Перо теж комусь потрібно тримати, — одказав Ждан. І тим особливо сподобався Сіркові.

— Хлопець ти, бачу, кмітливий, — усміхнувся. — Йди до мене в джури.

— Дякую, — крутнув довгою шиєю парубок. — Я вже слугував одному...

— То ти мене ставиш на одну мостину із смердючим паном? — скипів Сірко і аж кулаком грюкнув.

Але парубок не злякався й цього разу:

— Якби ставив — не прийшов би сюди.

— Таке виходить, ніби ми до тебе просимось, а не ти до нас...

— Я — до товариства. Дозвольте, пане-батьку, в курінь... Я таки хочу... навчитися тримати шаблю.

— А для чого? — запитав Сірко.

— У ній більше правди, — одказав Ждан.

— Куца думка! — засміявся кошовий. — Дивлячись у чийї руках та шабля. Гаразд. Иди, виваж власним серцем, що важче. Впишіть його до залоги.

Ждан вклонився Сіркові, пішов слідом за дячком, який повів усіх трьох прибульців до церкви.

Останніми були двоє татарських аг, які сутяжили між собою за пограниччя урочищ. Не розв'язали своєї суперечки ні в Перекопі, ні в Бахчисараї, приїхали на Січ. Вклонилися Сіркові, казали одні й ті ж слова

— Як ти скажеш, так і буде.

Це були хоч і ошатно одягнені, але втомлені й засмикані люди, такі втомлені, що в них уже й злість перегоріла.

— Пробі! — заволав Сірко. — Та при чому тут я?

— Як ти скажеш, так і буде, — знову вклонилися татари. — Ти справедливий. Нам немає більше куди їхати.

Врешті Сіркові вдалося спровадити аг. Пообіцяв розв'язати їхню суперечку, але спочатку мав послати на ті урочища свого осавула.

Провів за вікном позивачів довгим поглядом, а тоді підвівся й собі, пішов на крам-базар. Не запрошував з собою

ні Брекала, ні Яковлева, ні будь-кого з старшин. Йому й самому здавалося, немов вступає не в широкі ворота, а тиснеться у вузький, проламаний у палісаді лаз. З одного боку, воно достеменно так, з іншого ж... Десь там чекає на нього Мокій Сироватка зі своїм чорним горем. Сьогодні ввиполудні зустрів його на майдані. Сироватка потоптався на місці, подивився отаманові в очі, аж в того по душі потекли гарячі струмені, сказав: «Покликав оце братчиків. Хочу пом'янути чисту Лаврінову душу». Він не запрошував кошового — не одважився. Сірко допіру згадав те, згадав усе інше, й йому засмоктало під серцем, — вже знав, що не зможе погасити той лихий вогонь пекучим зіллям. Він не вельми собі попускав — у поході, в дорозі й на Січі в будень з чаркою розминався рішуче. Поклав собі таку заборону й тримався її пильно. Хоч не був і святенником, як деякі інші. Серед запорожців немало таких: або ж поїхали на лимани множити статок, або ж дали обітницю тверезості Богові. То суворі люди, майже святі, але повна зумисна святість чомусь ніколи не тишила отаманові серця. Вона йому чомусь виділася жовтою, як віск, і твердою, як прісний сухар. Любив хміль життя, хміль бою, а часом і хміль вина. Щоправда, нині на Січі той хміль розбродився: скрізь верховодили буйні голови, Січ гуляла, Січ віншувала звитяжний похід. Крам-базар клекотів, як Дніпро біля Пекла. Витинали музики, вставала на майдані курява, дужі горлянки ревіли, аж рвалися з припону перелякани верблуди, якими приїхали купці з-під Перекопа, самі ж іноземці поховалися на заїжджій дворі й хутенько та дешево спродували крам тутешнім крамарям. Шинки, ятки, будки ходили ходором, з розчинених вікон валував дим, здавалося, там курили смолу. Біля пристані, просто посеред дороги, вивернувши проти сонця голе черево, спав п'яний козак. Мідно горіла в лівому вусі сережка, великий рот щирився вибитими передніми зубами. Де козака носила лиха доля, в яких побував лабетах — відав тільки він сам.

За пристанню над Чортомликом ширмувало на шаблях двоє козаків. Сірко подумав: зараз запорожці до військових вправ мало охочі, може, стали на герць з перепоею? Й поспішив, поки не дійшло до крові, а відтак і суворі покарі. Дивина: обоє не п'яні. Один — велетенської статури, широкий у плечах — натирав, другий — молодший, тонкий у стані — закладався. Той козак, що натирав, видався Сіркові схожим на Кайдана. Він вимахував шаблею, мовби граючись, вона в його руках свистіла, шипіла, то завмирала в повітрі, то зблискувала — не вдивитися. Невелика крива шабля доброго булату з коротким, вуточкою, перехрестям;

шабля ж в руці молодого козака — велетенська, потовщена на кінці, з широким і довгим кресалом-перехрестом, воно добре захищало руку, але заважало при замахові.

— Важка шабля — дурна шабля, — гомонів разважли-во схожий на ведмедя козак, немовби не ширмував, а сидів з козаками на колодках, — вибирай оружжя по руці, а не по страхові. І не лінуйся, швидше повертайся. Ось так. Зліва рубаю, зліва, прикривайся! — І в голосі вже побрязкувала погроза. — Тепер з правої руки, по нозі, по плечу, по голові... Ну ж, ну... Заміряйся очима в одне місце, а бий в інше. Отак, отак...

Козак натирив усе дужче, він розпалився, шабля його викреслювала кола вужчі й вужчі, молодик — спантеличений, збитий з місця, зляканий — задки відступав до води. А той не зупинявся, тиснув дужче, гнав у високий, вище людського зросту, ситняг. Ось молодик уже у воді по кісточки, по коліна, по пояс. А шабля в руці козака-велетня сичала, як гад, стригла на січку зелений ситняг, він падав на воду, обсипав молодика з усіх боків, і той врешті злякався не на жарт, заволав:

— Пробі! На поміч! Убивають!

Ситняг було вистрижено до води, лишився тільки біля молодика — зрізаний врівень з його головою та плечима. Достеменно як куц у панських садах, обтятий садівником з усіх боків. Сірко, хоч який був зажурений, посміхнувся.

Коли молодик виліз із води, козак сховав до піхов шаблю, сказав:

— З тебе штоф за науку.

Молодик крутив переляканими очима, витирив руками піт. Побачивши кошового, кинувся до нього, навіть забув підібрати покинута на березі шаблю.

— Він мене хотів убити. Він... — Сльози ганьби й злості не давали козакові говорити, молодик ковтав їх, вимахуючи руками в бік велетня. А той стояв і посміхався. Аж тепер Сірко роздивився, що це не Кайдан. Просто козак був дуже схожий на Кайдана. Сіркові спохмурніло на душі. Він чув, що Кайдан пішов на Оріль і не повернувся. Отаман знав про татарський набіг на приорільські слободи. Надії на те, що Кайдан залишився живий, було дуже мало. Й споночіло в кошового на душі. Загинув ще один валечний козак. І збіднів світ, і сам Сірко наблизився на крок до рокованого пруга. Гай-гай, який козак був! Все менше і менше родить їх рідна земля, а ворогів більшає.

— Дурного твоя мати має сина, — махнув на молодика рукою велетень і пішов до куренів.

— Ви ж бачили, пане кошовий, — вже трохи погамувавши сльози й страх, закликав Сірка собі в свідки молодик. — Хотів зарубати у воді. Щоб, значся, ніхто не дознав...

— Коли б хотів — зарубав би сто разів, — сказав розважливо Сірко. — А то, може, й носитимеш голову в його дяку. Він таки заробив своє око горілки чесно.

Молодик спантелічено подивився на Сірка й, тицяючи широким лезом шаблі, не влучаючи в наділки, подався навздогін за козаком.

Отаман пішов до шинку. З пониззя тягло вологим вітром, на плавні накочувалася туга сіра хмара. Підминала грудьми високі осокори, налягала на дуби, верболіз гнувся долу й випорскував — пручався. Отаман повів краєм ока на хмару: буде велика гроза.

Він ще не дійшов до шинку, як з майдану полетіло сіно, сухо зашаруділо на дубах листя. Синьо мигнула блискавиця, грім пішов верхом. І враз вітер рвонувся з такою силою, аж заскрипіли дуби і з крайньої стріхи вирвало кілька стріпків соломи. Закипіла в протоці вода, очерети на косі впали і вже не підводилися. Десь у лузі спалахнула пожежа — блискавиця підпалила стіг або суху деревину.

Отаман зайшов у сінці шинку, зупинився. Любив грозу, любив спостерігати її. Косо лив дощ, косо хилився очерет, косо кресали блискавиці. Потоки води падали на острів, на річку, на куші й дерева, на Великий Луг, де попричаювалася, поховалася звірота, завмерла в чорній паніці й страхові. До самого дна просвічували синю водяну гладінь палючебілі блискавиці, й велетенські смугасті й рябі од старості щуки, що пережили за вік тисячі таких гроз, умудрено очікували, коли скінчиться шал вогню та води й дурне, отетеріле на radoшах риб'я кинеться поживи по озеру їм на поживу. Хижаки, вони всі мають поживу по вереміях. І молода сова, що вибрала собі пристановисько в дуслі осики біля млина, гойдалася разом зі стовбуром, а коли він затріщав, хотіла вилетіти, проте, осліплена блискавицею, пугкнула зі страху, і її крик одразу ж накрила громовиця.

Сірко перехрестився на червоно-синю блискавицю, що перекреслила Задніпров'я, і зайшов до корчми. Дерев'яні віконниці були щільно причинені, по кутках горіли олійні ліхтарі.

Мокій Сироватка сидів осторонь усіх за перекинутим догори дном барильцем, запивав чорне горе. Трагічну вість привезла голуба грецька шхуна під білими вітрилами. Греки вантажили на турецькому березі оливи, й там їм оповіли про звияжного козака, якого прислав з українських степів у подарунок великому візиру кримський хан і який не захотів

обміняти життя й кохання на вітчизну та віру. І Сірко, і Сироватка поховали Лавріна в мислях ще раніше — адже ж його не було серед убитих та полонених під Ладжином, а козак не пушинка, куди б його не завіяло, мусив вернутися на Січ або хоч подати про себе вість, а тоді Сироватка дознав про Лавріна правду, вернув його для себе й кошового з мертвих, уже отаман знайшов татарина, який погодився за гроші переправити за море листа, та в цей час на них упала чорна вість. Нова, справжня Лаврінова смерть чомусь була ще важчою, ніж та, перша, безвісна. Вона впала на них зненацька, велетенською горою, приголомшила й придушила. Кожен ніс тягар по-своєму. Сироватка подав у церкві на часточку, молився нишком, горе міцно приросло йому до серця, але він не хотів, щоб хто-небудь знав про те. Лишився у світі сам, не справились йому надії на тиху старість біля Лавріна, на внуків, на ласку. Лаврін так і не дізнався, що має батька, а Сироватка жодної години не втішався відкрито сином. Кошовий теж замовив у церкві канон по Лаврінові, відстояли його всім Кущівським куренем, до котрого був приписаний Перехрест, наказав записати його в поминальні списки й відслужити молебень у церквах монастирів Межигірського, Самарського та Нехворощанського.

Догідливий корчмар, обіп'ятий по стану білим полотняним мішком, подав кошовому ослінчика, й той сів поруч Сироватки. Обое не знали, як-то співчувати, не вміли гоїти словами рани й сиділи мовчки. Випили, без примовлянь, по чарці й посхиляли голови. Неоднакові їм бродили в головах думки, й горе насотувалось у серця по-різному. А довкола гримкотіло, дзвеніло, готіло — гуляло козацтво, що за ним не було чути й громовиці. Сироватчине й Сіркове горе було серед того шаленства як маленький сірий острівець серед весняної повені. Щоправда, й гулянка та була не стільки весела, скільки одчайна. Нетяги вже допивали краю, не завтра — позавтра брагарники витурять їх з шинків утришия. А допоки в шинку верховодив козак Ластівка. Плечі в нього — як жорнові камені, кулаки — як молоти, ще й мовби литі з бронзи, — весну й літо до походу м'яв шкури в зимівнику на Самарі. В чересі у Ластівки ще брязкотіли таляри, те чув маленький карячкуватий циган, липнув до козака, обіцяв по трьох картах вгадати, куди тому стелиться дорога, але той одмахувався од нього, як од надридливої мухи, бо знав свою дорогу й так:

— До зрізів зі шкурами, цигане, йди ти під три чорти!

Хтось із козаків поривався почаркувати з Сірком, але кошовий махнув рукою, і козак сів. Запорожці не мали

звичаю набиватися будь-кому в дружбу своїми персонами, навіть кошовому, та й вмiли шанувати горе.

Вже ніхто не заважав їм із Сироваткою ділити навпiл мовчанку. Важчий і крутіший її шмат припадав Сироватці, менший, хоч теж не малий, — Сiркові. Але, либонь, Мокій не хотів і тієї дiльби. Може, що всією мізерією завжди володiв сам, що за все життя ніхто з ним нічим не подiлився, то й він не волiв нічого ділити, навіть горе. Воно його, тільки його. Мине час, і Сiч забуде молодого джуру. А йому в серці рана — довіку. І нема на що сподiватися. Лишилися невиказані слова, важкі, як свинець, і думки, думки. А попереду — сiра старість у якомусь монастирi, може, й не зовсім старцiвська, бо має трохи грошей, закопаних над Скарбною. Призначалися вони на половiї воли та на рублену хату, на намисто для навістки та медяники для онукiв. Не буде полових, не буде намиста, не буде медяникiв.

Хiба може він розказати все це кошовому?

Тихо, хоч і на самих басах, жебонiла десь у кутку кобза. Кобзарі — люди проникливі, тонкі, ще й безжалні. Все вони знають, про все здогадуються, лiзуть у душу, коли їх і не просять.

Ой ,мирав козак та козаченько
Край дунайської води,
Ой його стрiла
Та з коня зняла.
Ой стрiла ж, стрiла
Розпроклятої орди.
Ой бiля нього та кiнь його,
Та старий його слуга
Та прощається.
Та й питається
У хазяїна-друга:
«Ой куди ж мені,
Та мій хазяю,
Без тебе вдаваться?
Чи в край рiдний,
У степ вiльний,
Чи з кручі вбиваться?..»

Удавали, що нічого не чують.

Вони навіть не наблизилися по-справжньому розмовою до того, що Лаврiн був Сироватчиним сином. Сироватці чомусь здавалося: кошовий не запитує про це, бо не хоче мислити Лаврiна його сином. У тому почував якусь образу для себе. Саме образу, а не ревности, — їх забрала смерть разом з Лаврiном.

Либонь, він і справді був близько до розгаду. Сірко, звичайно, не осуджував Сироватку за те, що той не одкрився синові, й співчував йому, проте він переживав Лаврінову смерть інакше. З Лавріною смертю в ньому мовби вмерла якась найясніша частка душі, невиразні надії, помисли. Все те потвердила сама смерть — звитязна, більша за Лаврінове життя, бо було воно коротке, не звершене надіями. Але ж ті надії могли б звершитися! І не круторогими половими, не світлицею на три сволоки (він уповні вгадував Сироватчині мрії), а чимось значно більшим, ваговитішим, що хотів передати з власних рук. А вони, ці надії, ось так, одна по одній, лягають під косу. Скільки їх уже впало? Чи не найстрашніше в їхньому житті й борні те, що гинуть нерозквітлі надії? Не встигають вирости, вибуяти.

Сіркові на мить стало ніби соромно такої холодності своєї думки, такого житейськи буденного осмислення втрати. Виходить, любив Лавріна не серцем, а надіями? Але, подумав по хвилі, й то незле, бо що в нього лишилося, окрім надій? Просто так уже йому ведеться, що в хвилю мислить тільки серцем, а по хвилі виважує все на терезах думки. То вже звичка, вироблена довголітньою відповідальністю перед товариством. У найбільшій ярості йому світилося: не тільки не втратити честі, а й не стоптати вигод і потреб товариства. Все так переплелось, що вже й не розняти.

Але ж любив він Лавріна й просто так, гарячою любов'ю. Ота чубата голова, ота непогамована жага світлого й гарного в очах, ота звичка стріпувати чубом і по-хлопчакому сурмонити брови... Отой щирий сміх і дитячий захват в очах... Як же гарно він сміявся. Як гарно бігав по лузі... А за ним бігав гнідий звіздохий лошак, намагаючись вхопити його зубами за кунтуш. Лоша Лаврін випоїв з корця. Кобилу Пишну загризли вовки. Це була громадська кобила, якою підвозили од крам-базару до пристані припаси. Вона і ще двоє коней завжди паслися на лузі, одразу за передмістям. Пишна боронила лоша до останку, вовки загризли її, а воно забігло в очерети. Було зовсім мале, Лаврін усовував йому в рота пальці, й воно цмулило з корця молоко. Ходило за Лавріном, як курча за квочкою. Задибувало в їхній із джурою прикомірок або ставало навпроти дверей січової канцелярії й чекало, поки звідти вийде Лаврін. Й іржало дзвінко, тривожно. Сірко удавано (а трохи й не удавано) сердився, загадував одвести лоша на конюшню. Лаврін одводив, а воно прибігало знову.

Зате як же гарно вони гасали удвох по лузі! Лоша зади- рало хвостика й мчало, виполохуючи з трави чайок і жай- воронків, і весело іржало на весь Великий Луг. А може, й на всю Україну. Воно хапало зубами Лавріна за кунтуш, а тоді втікало, високо вгору підкидаючи копитця. А Лаврін намагався вхопити його за шию й повалити в траву. А то бувало ховався в кущі. Лоша спантеличено зупинялося, піднімало вгору маленьку мордочку й сурмило вже по-ін- шому — тонко та жалібно. Усе воно, тоненьке й ніжне, тремтіло атласною шкірою. Хіба можна таке поховати?!

Друге, що стояло між Сірком і Сироваткою, але й ед- нало їх, — обоє почувалися трохи винуватими в Лавріно- вій смерті. Сироватка — що полишив Лавріна, Сірко — що одпустив його. Сироватку вже не раз душило глевке запитання: чому Сірко не затримав парубка, чому не роз- питав, куди той їде. Й почував неправомірність таких пре- тензій. Ну, а коли б Лаврін сказав, куди їде, чи зміг би, чи став би Сірко затримувати його? Просто життя для Сиро- ватки втрачало всі барви, й тепер, мабуть, назавжди. Він уже не знав, для чого живе, для чого сидить тут, п'є горіл- ку й що робитиме завтра. Він боявся про це думати і ду- мав. Життя його минуло у кліп ока. Що минуло, осягнув у ці дні. І прожив його не так, як би хотів. Не ладнала його доля до зброї, а наладнали до неї лихі люди. Вона вказува- ла йому на борозну, як і батькові його Іванові, чоловікові лагідному, покірному всім, який увесь вік тихо та сумирно скородив чуже поле, не зобидив мухи, плакав, коли ста- рець співав жалісливим голосом псальму, не вступив ніко- ли в розмир з жодним сусідом, мав душу м'яку та добру, трохи задивлену кудись, а куди, Мокій не знає. В бджолу вглядався батько Іван, у призахідне сонце й окутаний срі- бним серпанком ліс на овиді. Щось він увесь вік думав, тяжко думав, іноді випадав тією замрією з розсохлого се- лянського колеса, хтось тоді до нього приходив, може, якийсь святий, а може, товариш юності, і гомонів з ним про справи далекі, красиві, чисті. З тим строєм душі мав би прожити довгий вік, але випала з тіла силу праця і зсушила серце, і став він усміхатися тільки журно, й рідко обзивався на людський голос, а невдовзі й погинув. Пере- дав йому в спадок тихий голос, трохи замрії, прагнення самоти. Але самота гарна, коли є куди заховатися од лю- дей. У батька була стара хата, а в Мокія нема нічого.

Гіркий смуток заповнив Мокієві груди. Щоправда, не був то смуток упокореності та молитовності, і Сироватка

сидів, зціпивши зуби, оскаржував у думці перед світом своє життя і вперше не прощав йому. Отак сидів, схиливши на руку голову, й стояла в ній чорнота, й тільки якісь неясні звуки зрідка долітали до нього. Порожньо, глухо на людній Січі й самотньо, аж страшно. Та зненацька він підвів голову, й Сірко побачив, що очі в Сироватки ніби випалені вогнем, ще й по дну осів попільць. Він нічого не прочитав у них, і Сироватчині слова виринули ніби з чорної прірви:

— Поїду я, отамане.

Отаман не втямив, куди збирається козак. Може, подумав, той і сам не знає, що каже? Проте спитав:

— Куди?

— На Волошку, — мовив Сироватка й налив з кварти. — Нудно мені тут. І тяжко, отамане!

Він закліпав вицвілими повіками й одвів очі — аж сам подивував на свою скаргу, і йому стало соромно. Вона була перша в його житті й, далекі, остання.

Сіркові стислося серце. Всіма його глибинами осягнув, як самотньо Сироватці і як йому порожньо в світі. Колись він цього не розумів. Був молодий і дикий, як степовий вітер. І нічого йому не було потрібно, тільки степ, та кінь, та зорі над головою. Лише після смерті синів збагнув, що людина — то не тільки степ, і кінь, і зорі. Людина — вона тоді, коли думає про інших людей, коли молиться за них і коли їй болять їхні рани.

Над самими головами вдарив грім, козаки хрестилися. Сірко і Сироватка сиділи непорушно.

— Прощай, отамане, — по довгій хвилі мовив Сироватка. Мовив так, ніби прощався навіки. — Не май у серці лиха на мене, якщо коли щось не так сказав чи зробив.

— Прощай, дозорче, — одказав кошовий. У його голосі також пролунав натяк, що, може, вони вже не побачаться довіку. Сірко не був помисливий і ще не знав остаточно, повернеться на Січ чи ні. Нікому не виповів своїх замів, і серце не вигойдало їх до кінця. Ще раз, мабуть, востаннє, навідає свою Мерифу, сповнить батьківський і людський закон — одпише все, що лишилося, внукам і шукатиме місця на досмертний спочинок. Десь у зимівнику, а найпевніше — в Грушівці, й залишиться тоді йому дати одвіт козакам і скласти з себе кошев'я. Склічуть велику раду, таку, як бувало колись. Нехай отаманує хтось молодший, в кого серце гарячіше, мисль гостріша і рука несхибніша. Може, виотаманує те, чого не виотаманував він і всі його попередники. Кошовий і дозорець обнялися й поцілувалися тричі. По тому взялися за шапки.

III

Попід старими вербами, понад Чортомликом, через скрипучий місток ішов Ждан до свого куреня.

Гроза сплинула так само раптово, як і прийшла. Клекотів на порогах Чортомлик, басовито гудів Павлюк, а в Скарбної клекіт одмінний од того й од того — дзвінкий, срібний, неначе там інша вода, а може, й справді інша: в Скарбній світлі струмені і чисте дно. Спінені грозою, річки котили свої води на схід.

На деревах, на стріхах проти тоненького серпика місяця поблискували водяні краплі, стежка була ковзка, й Ждан ступав обережно. Проминув курені Полтавський і Менський, зупинився біля старої пушкарні, бо попереду замаячив гурт козаків. Прихилився плечем до ліси, приплющив очі. Місяць стримів різжками догори, висвітлив січову вулицю, комору на розі, калюжу попереду. Тут, де стояв Ждан, морок обснувався густо. Фуркнув припізнілий птах — мабуть, десь перечікував грозу, — сховався за пушкарнею.

Ждан уже хотів рушати далі, коли нараз за його плечима щось зашелестіло й молодий голос забубонів приглушено й швидко:

— Іде він на Оріль і Самару. Через Вербову, Висунь — там теж стоять залоги.

— По скільки козаків на тих залогах? — запитав інший, мовби перешерхлий голос.

Ждана од того запитання мовби обсіпало приском. Він тихенько повернувся, притиснувшись плечем до присішка, вперся лобом у лісу, намагаючись заглянути до пушкарні. Ті, що розмовляли, стояли майже поруч під важким сволоком пушкарні. Ждан не бачив облич, тільки по голосах здогадувався, де вони стояли, — під сволоком, що тріснув минулого літа й був підпертий двома обаполами. Йі сама пушкарня зветшалала, перехнябилася на лівий бік, якби не міцний розсішок, що підтримував її збоку, упала б. Пушкарню збудували нову, а ця стояла порожня, восени її розберуть на дрова. Ждан знав її, як свою пазуху, бо ж допомагали всім куренем забирати з неї гармати та приправляли в нову.

— На Самарі триста, на Орелі — двісті сімдесят...

Жданові здалося, що його серце ось-ось розірветься. Йому сперло подих, жар палив обличчя, губи стали сухі й не стулялися. Він упізнав, чий то голос. Митрофана Гука, брата. Той голос входив у нього, неначе зрадливий ніж. Митрофан чинив зраду з якимось вивідником із посольського гетьманського почту.

— Похваляється кошовий скликати в Масловім Ставі велику раду. І, либонь, не тільки похваляється. Ходить така думка у його голові. Якось він казав Яковлеву...

Далі голос знову забубонів, як горох, що його сиплють пригоршнями на решето.

Жданові затенькало в скроні, запекло в серці. Що йому робити? Що чинити? Покликати кошового і віддати на катівницькі муки рідного брата?! А інакше... інакше все це — на погибель Сіркові й усьому Запорожжю. «Боже мій, Боже милостивий», — шепотів козак і стискував руками горло. Сльози душили його, розпач розривав груди. Що ж робити йому? Кинутися на них із шаблею?..

Ждан зяпав ротом, як старий ворон на сухому дубі. І враз його погляд упав на підпору, яка тримала пушкарню. Страх пройшов йому по тілу, аж затріщали ребра, ядуchoю хвилию перекотився через серце. «Боже милостивий, прости й покарай...» — майнуло в думці, і він мимоволі заплющив очі. Хвилю перечекав, збираючись на силі.

— Прости мене, Господи, — мовив уголос, і наліг плечем на підпору, й повалився разом з нею під дерев'яну стіну фортеці. Почувся скрип, і тріск, і нелюдський крик, Жданові задзвеніло у вухах, і він на мить утратив свідомість.

IV

Скелі росли із скель, налягали грудьми на ріку, намагалися перепинити їй шлях. Вони обступили її з обох боків, стали на путі високими порогами та підступними заборами, впали на дно крутими лавами. Ріка клекотіла, рвала камінь, нестримно мчала свої води до моря.

У цьому місці скелі були найвищі й стискали ріку найдужче. Поріг називався Ненаситецьким.

Скрізь, куди сягало око, з води стриміли скелі, довкола них бушувала піна й стояла у повітрі водяна курява. Найдужче випиналися з води дві скелі, і біла грива то здіймалася до самих вершин, то, мовби знехотя, спадала донизу. На лаві вода переливалася тонким прозорим потоком, оддалеку здавалося, що то лежить між скель величезне гнуче скло і в його прозорій глибині грає райдуга. А далі вода знову бушувала на скелях, мчала через переكاتи, гула, вила, гуркотіла, стріляла гарматними випалами, шаленіла, як чорт на весіллі. Аж не вірилося, що це та сама ріка, яка легко та тихо лине поміж берегів за кільканадцять верст угору.

Над Дніпром пливли сині, підпалені знизу сонцем, хмари, і висвітлена ним проти хмари чайка здавалася срібною.

Сірко сидів на найвищій скелі, Монастирській, котра впиралася в поріг, високо зводилася над Дніпром, дивився на воду.

А вода по каменю, а вода по білому...

Тихо йду, тихо йду.

Вона набігала валами, спадала потоками, розбиваючись на тисячі струмин, а внизу клекотіла жовто-біла піна, й ревисько стояло, неначе десь у глибинах крутилися сотні жорнових каменів.

Сірко подумав, що й людське життя — як оці пороги: переплив один, не встиг зітхнути, а вир уже несе тебе до іншого — й пильнуй, козаче, а то розтрончить об скелі. Тільки жодна людина не знає, скільки в неї попереду порогів, та, може, це й на краще.

Він любив це місце, хоча щоразу, сходячи на Монастирську скелю, відчував якусь тривогу й тяжкість на серці, тут думки не мали припону й мчали шалено, тут вічність і мить сплелися воедино і вічність втрачала владу над миттю. Тут марнотними стають думки про славу, багатство, почесні. Тут почуваєшся часткою вічності і мусиш рівнятися до неї.

Таємничий і віщий Дніпро на порогах. Надто він таємничий вночі. Сірко не раз спостерігав його такої пори. Гудуть пороги, шумить вода й, здається, зникає десь під землею. Вирує біла піна, б'є в камінь хвиля. Виглянув з-за хмари місяць, висвітив воду, й вона зблиснула зловісно та погрозиливо. Неначе потопельник, біліє камінь, невидима сила закручує біля нього шалений вир. А там, у глибині, він ще лютіший. Іноді на плесі щось скинеться, й той виплеск заглушить ревіння води і скрегіт каменю. Декотрі кажуть: то купається нечистий на погибель християнському люду, інші ж — то спливають нагору соми, виловлюють приглушену рибу.

З Монастирської скелі поріг було видно до найменшого камінчика. Всі дванадцять лав, усі рогаті забори й страшне Пекло. Спекотного літа, коли води в річці забракає, пороги хижо вискалюють зуби, каміння оголяється, коричнево-світле вгорі і темне внизу, воно тоді схоже на пеньки в старечому роті. Й тільки камінь Кресало стоїть білий-білісінький і здається сивим, але сивий він не од мудрості, а од пташиного посліду — то його облюбували для своїх посиденьок і так засиділи чайки. Нині ж хвилі набігали на скелі, розбивалися на тисячі світлих і легких струменів, котрі зміїли між гострих каменів, злітали вгору віялами

срібних бризок, біла, зі сталевим полиском піна вирувала коло берегів, осідала шапками на чорних гранітах та піщаних одмітях, сягала сивої паморозі на вершечку Кресала. Людський голос, людський крик губився в ревиську, мов комариний писк у гуркоті громовиці. Ревисько води й камінна пустеля — вони тиснули на душу боляче, щемно. До цієї щемності додає туги степ. Котить білі, як морська піна, ковили, гойдає чисту, високу тирсу та жовтий буркун, але скрізь, куди сягає око, не видно ні людської постаті, ні звіра, ні птаха. Їх одлякує скажене ревисько, вічний невмовкаючий стогін. Здається, то скаржиться на долю чи на неволю хтось невидимий, міцно скований ланцюгами. Принаймні так вчувається Сіркові. Цей стогін і ця нестримна сила заходять між собою в таку ворожість, що, здається, ось-ось має щось статися. Зашкиргоче залізо, розпадуться скелі, й почується вільне та легке зітхання. Ось-ось щось скоїться в світі. Зашкиргоче залізо, й випорснуть з нього вольнії руки, і ляжуть на вольні чепіги.

Але стогін лунав і вчора, й позавчора, й так само клекотіла з-поміж каміння вода. Й треба було спогадувати все, підніматися духом понад ці скелі, щоб зібрати в серці надію та віру.

Світ же нині такий, що будь ти й ангелом, тобі обчиркряжать крила. Нічого доброго не можна зробити в краї, ніякі молитви не можуть заступити людину, не може вона орати оцей степ по обох берегах ріки, а якщо оре, то для когось. Тільки сила володіє цим світом, але й вона хилиться перед іншою силою — перед хитрістю та обманом. Лише оці пороги не хиляться ні перед ким, гудуть вільно й погрозово, мовби знають щось таємниче, що одкриється потім людям у віках. Чи одкриється? «А що, як на цій землі виросте кукіль?»

Він дивився на воду і не знав, чого сидить тут. І не знав уже гаразд, для чого живе на світі. Може, лишень для того, щоб інші знали, що він жив, і боровся, і не змирився з тим, з чим його хотіли змирити, щоб отако, по ланцюжку, передати те, чого інакше передати не можна. Бо життя народу — це і є отой невидимий, але міцний ланцюг, який тримає все. Це ріка, біг якої не спинити.

Тремтить на вітрі червона таволга, вітер гне її в свій бік, скеля перехилияє в свій, а вона випручується, рветься вгору. Таволга вчепилася корінням у дике каміння, й ніяка сила не може її вирвати звідси.

Багряне суцвіття майоріло перед Сірковими очима. А там, унизу, клекотіла біла піна, шалено дерлися на каміння водяні потоки — ставала дибки ріка.

І враз Сіркові здалося, мовби потоки вихрять в інший бік, мовби ріка потекла вгору. Серце йому затріпотіло, розумом, пам'яттю схоплював: то не так, того не може статися, а Дніпро стогнав і плинув угору. Скільки те тривало — годину, мить, Сірко пригадати не міг. Йому важко зводилися груди, рябіло в очах, аж поки погляд не вхопився за щось біле, блискуче, що котилося по хвилях униз. Кошовий схопився на ноги, й тільки тоді видиво щезло, він побачив, що те біле, блискуче — людська голова. Кричати було марно, та й чим міг допомогти? Придивившись пильніше, побачив: той, кого крутив між каменів водоспад, не сподівався ні на чію поміч і, мабуть, не потребував її. Водоспад не кидав ним — він плив у ньому. Дужий вимах руки — й голена, з довгим чорним оселедцем голова ввірчувалася у вир, що обходив камінь ліворуч, новий помах — і козак пролітав поміж двох каменів, неначе пущена між двох рогачок стріла. Козак гнався за дубом. Чорний, довгий, він мелькав серед піни за кілька сажнів попереду, якимось дивом не перекидався. Ось він домчав до останньої лави, на мить затримався на ній, відтак злетів угору й провалився в безодню. Сірко пошукав очима біля камінного гребеня плавця — не знайшов, — у скрусі, досаді зламав червону таволгу, ще раз, вже без надії, кинув погляд униз і враз побачив, що козак тримається руками за човен. Поки вода несла човен до Пекла, плавець устиг залізти в нього й взяти в руки весло. Тепер Сірко був упевнений, що через Пекло козак пролетить. Й страх, котрий допіру тримав у холодній руці серце, відпустив, кошовий відчув себе легко, молодю, приклав до рота долоні й закричав дужо, весело:

— Го-го-го-го, козаче!

Чи справді козак почув його голос, чи просто так сталося, але підвів голову й побачив на височенній скелі над кручею сивого отамана з булавою в правиці, — помахав йому рукою. Отаман стояв, розкинувши руки, козакові здавалося, він зараз вимахне ними й полетить над Ревучим. Одначе попереду клекотіло Пекло. Отаман бачив, як довгий прудкий човен чорною рибиною скинувся на останній заборі й зринув у хмарі піни та бризок. Він довго зорив у той бік, хоч знав, що вже не побачить козака, що того заступили скелі. Його очі весь час мінилися, здавалося, в них теж вирають дужі потоки, рвуться до невідомого берега.

Важко було примиритися, що цей клекіт, цей стогін — вічний, що він ніколи не затихає, але в цьому клекоті народжувалася сила, яка кликала до звитяги. І вже отаман почував, що ріка тече через нього, що він — частина її, і частина

вічна, невмируща. І як ніколи не зникне оця ріка, так ніколи не зникне й він — у внуках, правнуках. Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її, знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої ріки народилися.

Враз потоки завирували дужче, зблиснули посередині червоні вогні, отаман стиснув пальці, вимахнув правицею, а коли поклав її на пояс, булави в ній не було. Плескаючи увсібіч золотими бризками, вона летіла вниз, у ненаситецьке Пекло. Вона не перекидалася, не крутилася, падала стрімко й прямо. Зменшувалася на очах: спочатку була як яблуко, далі — як горіх і врешті — як намистина. Востаннє, вже при самій воді, зблиснула самоцвітами й згинула в хвилях.

От і все. Не справдила ця, взята в Дорошенка, булава нічийх надій, не сповнилися думи усіх тих, хто тримав її в руках. Й не треба, щоб обкипала далі кров'ю. Нехай лежить, може, колись та знайдеться звитяжець, який дістане її з глибокого дна і пристане до срібного берега. На тому березі воля і щастя. А його путь кінчається. Доживе віку на пасіці біля Січі. Ось тільки вклониться рідній Мерефі і скличе велику раду. До самої смерті розказуватиме молодим козакам про срібний берег.

Якусь мить дивився в розбурхану воду, відтак перевів погляд угору, до першої лави. Зорив пильно, аж сльози набігли в кутики очей. Здавалося, він видивляється когось. Може, ще одного плавця? Ще дужчого, ще відважнішого, який не побоїться пірнути в безодню кручію. Він знав, він вірив — такий плавець колись знайдеться. Й дістане булаву з безпросвітної глибини, й піднесе високо — над скелями, над степом, — і вона осяє обидва дніпрові береги, й заструменить з неї золота яса слави, волі і щастя.

V

Вузкою стежечкою, яку сам же й протоптав, Сироватка вийшов з очерету до кути. У лівій руці ніс весло, в правій — плетеного з червоної лози коша. У коші тіпало хвостами півтора десятка карасів, два лини та чималенький лящ. Мокій Сироватка щойно потрусив ятери. Аби риба не пропала (солі не було) — висипав її в малесеньку, зарослу ситнягом сажалочку на краю болота. Перш ніж засунути весло в гілля в'язовника, вийняв ножика й поклав зарубку. Карбував, аби не заблудитися в днях, не загубити свят. Щоправда, завжди зарубку робив уже перед сном, помолившись Богові, але те, подумав, не важило. День минув: сонце повисло над обрієм,

високі очерети по той бік болота обмітали його м'якими мітелками. Підпалені сонцем хмари горіли довгими пасмами, розповзалися по небу, як палаючі кораблі. У траві блискотіли калюжі, в них червоно відсвічували промені — вночі пройшов дощ, — вони здавалися загublеними в траві уламками скла. В степу денної пори не буває прохолоди навіть після дощу. Пахло перепаленим на сонці дроком, гірким полином і дятлиною. Попідводили од землі тендітні голівки васильки й безсмертники. Зараз тут тільки васильки й безсмертники. Весною — і вероніка, і козельці, і вівсяна крупка, і голубі, жовті та оранжеві півники, й червоногарячі тюльпани. Тюльпани — то кров. Козацька кров, яка пролилася в землю і знову встала з неї. Вони тут пломеніють густо, багато її пролилося в цих степах. І через те й степи вічні — козацькі. Хіба можна їсти хліб, зрошений на чужій крові?! І коли б не тюльпани, може б, і не подумав про це.

В степу панувала тиша. Тиша і безмежність. Вони тут вічні, як і цей степ. Тиша, проте, не завжди однакова. У степу, опівдні, вона найповніша. Тоді навіть чути, як струменить кров у власних жилах. Трави стоять німі, мовби мертві. І наче мертвий підорлик у високому небі, дарма що пливе на широко розпластаних крилах, крила ті зовсім не ворухаться, й тоді здається, що підорлик той плаває тут звіку-правіку. Весь день пряжило сонце, все живе кудись поховалося, всі голоси спила жарота.

Наступав вечір, але тиша не зрушилася, вона тільки поміняла лад. І вечірній крик перепела не будив її, її збудить лише табун тарпанів. Але й то, мабуть, для того, щоб ти збагнув, яка вона вічна й глибока. І навіть коли посухнуть од лиману важкі хмари, коли засвістить тисячами тугив тугий вітер, і заворухаться, побіжать до обрію руді типчаки, й низько, до самої землі, впадуть білопінні ковили, й шорстко заворухиться курай, і прокинуться всі інші бур'яни і трави, ті свисти та стогони не будуть для людини живим звуком. То дзвенітиме і свистітиме тиша, яка на ту мить поміняла свою барву.

Зараз вона теж інша. Зелена, важка, в росі і надвечірній імлі.

По той бік болота закричав деркач, над самою Мокієвою головою попискували в гнізді пташенята. Вони теж були голосом тиші. Синиці поселилися в дуплі крислатого в'яза, не боялися Сироватки, жили з ним у дружбі. Він радів їм тихою радістю, щодня з пенька притуляв вухо до дупла — чи підросли? Недавно вони почали вилітати, сідали на землянку, на кашоварню, на ввіткнуте в дернину

ратище. Ще кілька днів — і покинуть дупло назовсім, полинуть у хаші над лиманом. Те чомусь було сумно.

Треба було лаштувати вечерю, в росяній траві лежав залишений з сьогоднішнього улову лящ, він уже заснув. Мокій вийняв ножика-скіска, присів біля рибини. Ще подумав: чогось довго не їдуть козаки із залоги, не везуть пшона, плетений з трави кадубець у ямі під полицюм другий тиждень стояв порожній, риба ж добряче настирилася козакові. Його козанок знав і лободяну кашку, й коріння рогозу, й навіть берестяну кору. А зараз Мокій ще багатій: є риба, є смалець барсучий і навіть сушена по-татарськи — пастурмою — яловичина.

Сироватка подумав, що, може таки, накопати дикої цибулі та зварити юшки з м'яса? Він підвівся, щоб піти до куги, та в цю мить його увагу привернув неголосний тупіт. Він оглянувся, але не побачив нічого. Тільки на горбку поміж болотом і могилою погойдувалася тирса, здавалося, її нахилив вітер. Але стояла безшелепність, грозивий вітер помандрував із хмарами, жаркий степовий упав, а нічний ще не піднявся, навіть на в'язі не ворушилося листя, трави ж були густо внизані росами. Так швидко міг промчати лише сайгак. Мабуть, його налякав вовк або рись. Проте, подумав, біля куги давно не видно ні вовчих, ні рисячих слідів. Й не було поблизу звіриних лігвиць.

Сироватку поймав неспокій. Останні дні степом ходила тривога. Мовби все там було як завжди — тиша, й спокій, і орли у високості, і сайгаки в долині, і татарський табун далеко на обрії — не біля пограниччя, де трави як очерет, а значно далі, в бік моря, — проте дещо й змінилося. Звечора гудів степ — татари забрали відгульних коней, вночі також пробігали верхи якісь люди, а вдень у західній стороні кружляли птахи. Чого? Хто їх потривожив?

Він розігннувся й швидко пішов до Сліпої. Над Сироватчиною головою навкіс проти сонця стрілами шугонуло двоє соколів-сапсанів. Ця пара жила десь неподалік у степу й завше дивувала Мокія сімейною злагодою. Вони любили сідати на Сліпій, що панувала над степом, на гострому камені, там милували одне одного, звідти назирали здобич. Щойно Сироватка сховався з могили, одразу ж шугали туди. Часом йому здавалося, що вони пантрують з високості, коли він звільнить їм місце. Сироватка й зараз подумав, що сапсани сядуть на камінь, але вони прокреслили небо біля його верхівки й круто шугонули вгору. Сироватка не встиг провести їх поглядом, бо побачив великий табун сайгаків, котрі мчали просто на нього. Були добряче налякані — летіли, не помічаючи людини. Та враз круто взяли в ліву руку й

полетіли попід могилою. Бризка з-під копитець роса, за-пінилася, захвилювалася тирса. Попереду широко стрибав козел, його роги майже торкалися спини.

Сироватку обійняв неспокій, він побіг до могили. Поспішав, хоч думкою заспокоював себе. Ну, кружляли птахи. Вони часто кружляють над степом. Татари забрали коні. Приспів час, от і забрали. Ніщо не віщувало ворожого зрушення: ногаї мирно кочували в своїх землях малими ордами, кримські татари за Перекоп не виходили. Таке передавали в залогу та на кіш козацькі вивідники, про це казали й чумаки, котрі проїздили повз бекети. Запорожці майже завжди знають наперед про татарські інкурсії. Тоді бекети пильнують вдень і вночі, а залоги висилають у степ кінну сторожу. Зараз кінної сторожі в степу не було, та й по бекетах козаки почувалися безпечно. То більшим лихом могла впасти на край орда. Сироватка вибіг на могилу, окинув зором виднокіл. Попереду, скільки сягало око, сріблилися росами ковили, степ лежав пустельний, вже поринав у сон. Не чути було ні звіра, ні птаха. Тільки праворуч, далеко-далеко, стелилася сіра пляма. Сонце сліпило Сироватці очі, воно вже торкалося холодного земного пруга, але Мокій встиг розгледіти, що то біжать тарпани. Тепер уже не мав сумніву — степ гвалтувала орда. Вона ось-ось вирине, одначе з якого краю, Сироватка поки що не знав. Хитрий лис і драпіжний вовк татарин приспав козачу сторожкість, знову йшов у напад покрадьки.

Сироватка влякнув на коліна просто в калюжу, — за довгі роки сторожі, ховаючись од вітру, витовк біля каменя ямку, в котру тепер натекла вода, — припав вухом до граніту. Спершу не почув нічого — тільки студеність каменя, нахололого від дощу та вічності, та тихий посвист вітерцю, що ранився на гострім зламі; здавалося, хтось пересипав через камінь пісок, відтак його звичне до степових шерехів вуху вловило всередині граніту ледь чутне гудіння. Воно було тонке, як комариний дзвін, і, здавалось, згасало. Але то було оманливе вражіння: гудіння, примовкнувши, спалахнуло знову, вже трохи іншим звуком, може, не дужчим, зате густішим, твердішим, воно котилося хвилями — то більшими, то меншими. Здавалось, там, усередині могили, хтось ворухиться, хоче встати й не може. Од того тихенько гуде й постогнує. Сироватка схопився на ноги, вийняв трут і кресало. Вдарив виковзаним залізом по кременю, й одразу ж на сірім згарку трута заясніли дві червоні цятки. Одна шезла, а друга вчепилася. Мокій замахав рукою, роздмухуючи її. Коли од трута запахло димком, вигріб з-під каменя припасений на отаку дошову пору віхоть сухої трави, впхнув у неї трут. Тепер дму-

Сироватку обійняв неспокій, він побіг до могили. Поспішав, хоч думкою заспокоював себе. Ну, кружляли птахи...

хав з усієї сили, йому враз стало жарко — чи з натуги, чи од того, що довго не загорялося сіно, — нарешті воно спалахнуло, й він підіпхнув віхоть під купу хмизу. Вона була висока — майже по груди Сироватці, вивершена із сухого в'язовника, лози, придавлена зверху та з боків чималими дубовими і кленовими обаполами. Внизу — дрібний хмиз, полин та курай. Бур'ян затріщав, засичала вода, полум'я з білого стало червоне, спалахнуло кілька разів короткими язиками й погасло. Сироватка дмухав у чорний, наполовину згорілий віхоть, вогонь на ньому схоплювався ще кілька разів, але бур'ян і хмиз не загорялися. Сироватка поспішав, обличчя йому вкрилося кіптявою, руки тремтіли, він обламував і кидав на жариво короткі патички, а по спині, по потилиці прокочувався холод, і страх піднімався від живота терпкою хвилею вгору. Приколиханий тишею степу, не поміняв унизу підпалу, та й не сподівався, що хмиз і зілля так намокнуть. Проте добре відав, як покладалися в бекеті на нього. Там зібралися лінкуваті козаки, службу справляли кепсько, з примусу, один навіть тікав, і його завернули назад, вихвостали лозою. Тож зараз вони спокійненько грають у карти або сплять, а може, й зовсім поїхали на залогу.

Сироватка відчував, що він у одвіті і за залогу, й за щось незмірно більше, велике-велике, oprіч якого в світі й не було для нього нічого. Він про нього мовби ніколи й не думав, а воно жило в серці само по собі, виколихане в цьому степу, напоєне цими хмарами, виспіване материнною піснею, загартоване погуками звияжної золотої яси.

Од цього маленького вогника залежало, чи заскочить орда в українські землі, чи візьме в неволю бранців, чи заплачуть діти, чи впадуть мертві, захоплені зненацька, козаки. Все — од маленького вогника, котрий погас, і в Сироватки не ставало снаги розбудити його. Вмить Мокій осягнув, що таким робом вогнище не розпалить. Він схопився й побіг з могили вниз. Добігши до землянки, згріб в оберемок траву, рогіз та очерет, що лежали на полику, на якому спав, мерщій побіг назад. Уже не думав, що лишає слід, що татари по ньому знайдуть кугу та, либонь, і його самого. В грудях Сироватці бурхало полум'я, ноги підламувались, і на вершечок могили вже добирався майже плазом. Кинув підпал, похапцем навертав на нього колюче терня, хмиз, кидав обаполи. Краєм ока хапався за степ, уже бачив, як ламався, вигинався овид, неначе його нахилила незрима рука. Знову викресав вогню, знову роздмухав віхоть і пхнув у сухий очерет та сіно. Підпал затріщав, засичало, як і першого разу, одначе віття, хоч і неохоче, бралось полум'ям.

Сироватка оглянувся. Ворога вже було видно: татари мчали двома широкими ріками до могили. Мокій метнувся поглядом до вогню: треба б утікати, а він усе ще не розгорівся, дрібні патички згоряли, а великі бралися чорною смагою, але не займалися. Вогонь мовби виїдав дірку всередині, пожирав, що легше, й не брався до тривкішого. Мокій трощив гілля, ранився об колючки степової грушки, запахав його в гаряче дупло, зокіп котрого червоніли обгорілі патички, — полум'я, однак, не схоплювало всієї купи. Він придавив її грудьми, вогонь затріщав, зоготів, а позаду вже стугоніли копита, форкали коні, вигукували чауші — все те котилося однією хвилиною, котра підломлювала під себе одинокое, що тріпотіло на вершечку могили, серце. Сироватка вже бачив, що не встигне втекти, що татари ось-ось обтечуть могилу, дим виїдав йому очі, а вогонь тріпотів тільки на денці купи, розпач ломив дозорцеві груди, тіпав ним, вибиваючи душу. Швидко оглянувся назад — в очу замиготіли зелені прапорці, розвихрені кінські гриви, білі, немовби розтягнені, плями облич, — похилився вперед і виліз на купу. Вона затріщала, присіла, й враз затріщало полум'я, схопило її сотнею вогняних язиків. Тепер Сироватка дивився просто в обличчя татарам, що летіли до могили, вимахували шаблями, залізними й кизиловими булавами, арканами, галалакали, верещали, ревіли в ярості. Сонце тільки-но скотилося за пруг, але було ще зовсім видно. Сироватка добре бачив своїх ворогів, розлютованих, нещадних, готових роздерти його на шмаття, їх були тисячі, передні вже доскочили могили, а задні вкрили степ до видноколу. Серце Сироватці закипіло ненавистю, він аж простер вперед руки, рвонувся навстріч своїм лютим ворогам. Це вони порубали його батька та матір, це вони забрали в полон його Лавріна й оддали проклятому турчину, щоб той розірвав його на залізних гаках. А тепер біжать, щоб порубати його побратимів на Січі і взяти в ясир малі діти, сплюндрувати його землю, її трави і квіти, жита і калини. Але він не пустить їх, поставить супроти них своє серце.

Вогонь шаленів, уже спалахнули обаполи, над купою хмизу звивалися язики полум'я, й густий білий дим застилав Сироватці очі, окутував його білими клубками. І враз високе вогняне пасмо вихопилося з-під Сироватчиних ніг, обійняло козака по груди. Спалахнули просмолена від нужі сорочка, і пояс, і кунтуш. Однак Сироватка не скочив на землю. Він стояв і горів, як свічка. Душа козака летіла до Бога, а серце — до Великого Лугу, до маленької слободи Драбинівки, до людей, до України.

Ополудні троє козаків під'їхали до могили. Обкружлявши довкола Сліпої, погукавши кілька разів і не вчувши відгуку, спрямували коней лівим краєм балки до землянки. В переднього поперек сідла перевисав мішок із пшоном, скочивши на землю, він кинув його в траву, розгнуздав, стриножив коня. Двоє інших теж потриножили коней, а самі, заглянувши до куги, впевнившись, що там нікого немає, посідали в траві, повиймали люльки. То були вже немолоді, статечні козаки, вони не звикли ганятися за невідомістю, воліли дочекатися, коли вона об'явиться їм сама.

Третій, молодий, рвійний, поблукавши трохи коло куги, побовтавшись підсакою в сажалці, пішов до могили. Це був Філон. Витягуючи шию, роззирався доокіл. Одвічні ковили, шорстка тирса, безмежжя та безбережжя. В самому Філонові сталися переємні: посуворішало обличчя, густіше просіявся вус, потемніли очі, проте в них буяла все та ж непогамована відвага й дужі руки не могли спокійно влжати на синім перевеслі пояса, котре туго охоплювало високий стан. Він шойно повертався в залогу, але путь їм лягала повз Сироватчину кугу, і вони заїхали сюди. Він сходив на могилу, а думав про те, що йому все не щастить випробувати до кінця власну відвагу, прислужитися товариству, стати врівень з іншими товаришами куреня. Мусить заслужити тієї честі власною хоробрістю, власною шаблею. Тиждень проблукали в степах і не зустріли жодного чамбула, жодного татарина. А він сподівався, якщо дійде до сутички, викликати котрогось із них на герць. А ще думав про Сироватку, нужденного, а чимось і валечного козака, який порятував його під час утечі від пана й допоміг добутись на Запорожжя. Ще й обіцявся бути йому за батька при якійсь своїй лихій пригоді. При якій саме — не запам'ятав, щось таке сталося з Сироватчиним сином, і він їхав його шукати. Відтоді не бачилися. Як то він стріне його зараз?

Козаки біля куги не встигли випалити по стамбулці, як Філон прибіг од могили й об'явив їм страшну вість. Спершу вони не повірили, але Філонові очі, у яких каламутився жах, упевнили їх, і вони посхоплювалися й пішли до могили. Й теж побачили згвалтовану чужинськими копитами маківку могили, й чорне кострище, й покремсане шаблями обгоріле козаке тіло. Довго стояли у важкому заціпенінні, ніхто не мовив жодного слова, бо всі слова були

малі, не гожі обійняти те, що сталося. Скорбно свистів на гострій шаблі граніту вітер, і козаки теж були як три уламки граніту, тільки злитовані воедино звитягою й смертю.

Вони поховали Сироватчин прах на вершечку Сліпої, біля уламка граніту. Там, де козак ховався од ляського, татарського та інших вітрів, подавав знак тривоги, там, звідки зорив у кримський бік. Аби стеріг степ сьогодні, завтра, позавтра — сто, тисячу літ. Широ помолившись за його душу Богові, сумною черідкою вернулися до землянки. Коні ще не напаслися й не перепочили, але треба було їхати й розказати козакам на бекеті й отаману на залозі, що ото вчора Сироватка востаннє подав їм знак, що його вогонь востаннє пробіг з краю Дикого Поля до Черкас та Самари, порятував християнський люд. Тепер їм доведеться пильнувати дужче, бо ж не стало дозорця попереду.

Козаки склали нужденну Сироватчину бутру, зняли з полика дві вовчі шкури, а зі стін — кілька сайгачих, які захищали Сироватку від холоду, були сухі, годилися на товар (живому — живе), відшукали за стропом тестамент у дерев'яній скриньці, прочитали його. «Вручаючи душу свою вседержителю моему Богу-вітцю, своїм останнім тестаментом, — писав Сироватка, — заповідаю, скільки моєї мізерії, щоб по смерті моїй наглій од татарського чи турецького меча турбації не було, і зголошую: ратище, жупанок зелений, сливе новий, без дірок, коня з кульбакою — кумові Шевчику. Курінному — шаблю-домаху, кошовому, Сірку Івану Дмитровому, — люльку-стамбулку зі срібним обідком. Маю гроші, закопані в Військовій Скарбниці, в урочищі Крутий Луг над ериком гавиним, в трьох ступнях на схід од дубового пнища, при дубові з приламаним верхом, — сорок срібних телярів. П'ятнадцять заповідаю на курінь: обід справити, п'ять — попові у церкву на спомин душі... — В цьому місці козак затнувся, слово було замазане, намагався прочитати проти світла: перша літера — «с», друга «и», а дві останні зовсім перекреслені, й так, не розібравши, докінчив: — ...мого Лавріна Перехреста, а всю решту — на малих дітей на Січі, сиріч сиріт».

Козак вклав тестамент назад у скриньку, засунув її за пазуху.

Коли запорожці розтриножили коні, почали укладати в тороки Сироватчину мізерію, Філон, який весь цей час стояв замислений, задивлений у щось, зупинив їх.

— Не треба, — сказав тихо. — Стане мені в пригоді. Я лишусь тут.

Козаки не одмовляли його. Попрощалися, повідали на коні й поїхали. Філон трохи провів їх, довго дивився вслід. Запорожці, здавалося, пливли у високих травах. Їхні поста-ті зменшувалися на очах, ось вони на мить зупинилися, повдягали на ратища шапки, помахали йому. А тоді припу-стили коні й помчали, вже не оглядаючись. Здавалося, то тільки чорні шапки котяться до обрїю. В цю мить колюча, мов огонь, думка стрельнула Філонові в голову: забув по-просити в козаків трута. А свій сьогодні ранком згубив. Він аж рвонувся навздогін та й зупинився. Що міг удїяти — за-порожці вже не помітять знаків, не почують голосу.

Вдаривши в досаді об долоню шапкою, спустився вниз, у балку. Зупинився під в'язком, розглядався. Тут мав жити. Біля самої землянки помітив прикладену дерном пічечку, знявши кунтуш, одклав убік дернину, розгріб попіл. Він був уже холодний. Філон хотів підвестися, як раптом на само-му дні пічечки побачив маленьку жарину. Відкрита поди-хові вітру, вона на мить заясніла, а далі почала швидко змен-шуватися, поступатися місцем попелясто-сірій паморозі, котра стискувала вогник з усіх боків. Філон вхопив жарину лівою рукою, почав щосили дмухати на неї, а правою скуб вовну з шапки, збирав розкидане біля дверей бадилля й сіно. Поклав вуглину на підпал і дмухав легенько, боячись зага-сити іскру, що ледве мріла. Здавалося, вона ось-ось згасне.

Вона й справді згасла. Але за мить, коли червона крапка щезла навіки, затріщала вовна, відтак з неї вискочив малень-кий вогняний чортик і вхопив червоними зубами бадилину. Бадиллина спалахнула, підпалила сусідню — загорїлася вся купка. Філон кидав наверх більші бадиллини, очерет, хмиз. Тепер не боявся, що не зможе подати вість: триматиме жар в ямці на могилі, а тим часом виварить у попелі губку.

Впоравши вогонь, давши йому вдосталь харчу, знай-шов у кузі сокиру й, роззувшись, поліз у лози. За якийсь час ніс на могилу чималу в'язку сушняку. Поклав його на чорнім згарищі, а сам приклав до чола руку, дивився в степ. Тільки не в козачий бік, а в кримський, татарський. Йому ще раз пригадалися Сіркові слова: «Святе місце — чати. Найсвятіше на всій Україні!»

*1970—1974 pp.;
1984 p., 1985 p.*

ЗМІСТ

Розділ вісімнадцятий	3
Розділ дев'ятнадцятий	21
Розділ двадцятий	85
Розділ двадцять перший	103
Розділ двадцять другий	141
Розділ двадцять третій	148
Розділ двадцять четвертий	166
Розділ двадцять п'ятий	181
Розділ двадцять шостий	194
Розділ двадцять сьомий	217
Розділ двадцять восьмий	274
Розділ двадцять дев'ятий	293
Розділ тридцятий	298
Розділ тридцять перший	335
Розділ тридцять другий	366
Розділ тридцять третій	380

Літературно-художнє видання

МУШКЕТИК
Юрій Михайлович

ЯСА

Роман

Розділи 18—33

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *І. В. Єфімова*

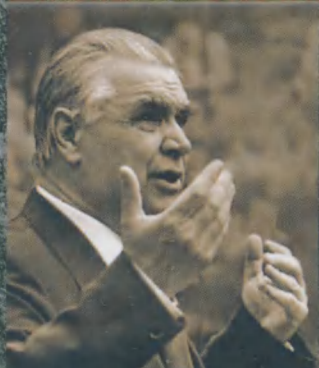
Підписано до друку 22.05.06. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 21,84. Умов. фарбовідб. 22,26. Облік.-вид. арк. 26,92.
Тираж 4000 прим. Замовлення № 6-540.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса: www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»,
61012, Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1626 від 22.12.2003 р.

Юрія Мушкетик — відомий майстер сучасної української прози, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка, автор багатьох повістей та романів, серед яких є твори, присвячені історії нашої країни: «Жовтий цвіт кульбаби» (1985), «Яса» (1987), «Гетьманський скарб» (1993), «На брата брат» (1994).

В центрі роману «Яса» — кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, який ще за життя став легендою, бо під його провідом запорожці не програли майже ні одного бою. Все своє життя славетний кошовий віддав Україні. І той, хто зраджував її, вже не був Сірком ані товаришем, ані бойовим побратимом. Саме тому Сірко не вважав справжнім гетьманом ані Дорошенка, ані Самойловича, яким влада стала дорожча за батьківщину. Він прагнув того, щоб українці, які ніколи не зазіхали на чужі землі, не втратили своєї рідної і жили, не підкоряючись ворогам.

ISBN 966-03-3541-5

9 789660 335417